Στέργιος Κατσαρός

ΕΓΩ Ο ΠΡΟΒΟΚΑΤΟΡΑΣ, Ο ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΗΣ

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΒΙΑΣ

Μαύρη Λίστα

Στέργιος Κατσαρός

ΕΓΩ Ο ΠΡΟΒΟΚΑΤΟΡΑΣ, Ο ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΗΣ

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΒΙΑΣ

Β΄ ΕΚΔΟΣΗ

ΜΑΥΡΗ ΛΙΣΤΑ

ΑΘΗΝΑ 2000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Αντί για Εισαγωγή 9

Κάτι σαν πρόλογος 13
Οι ρίζες 19
Ο ομφάλιος λώρος κόβεται 36
Η γενική απεργία 48
Η εξέγερση 54
Ανάμεσα στη σκέψη και την πράξη 67
Στην τελική ευθεία 71
Η 21η Απριλίου 85
Η δύναμη του δυναμίτη 102
Στο δρόμο για την Κούβα 111
Στην Αβάνα 116
Μεξικό 144
Ξανά στην Αθήνα 146
Η ανάκριση 161
Η δίκη της Λαϊκής Πάλης 168
Στη φυλακή 174
Η αποφυλάκιση 201
Η εξέγερση του Πολυτεχνείου 215
Αποχαιρετισμός στα όπλα 245

Συντομογραφίες 269

ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρέπει να ήταν φθινόπωρο του '64. Προσπαθώ να θυμηθώ λεπτομέρειες, πρόσωπα, ημερομηνίες, αλλά είναι αδύνατο. Η μνήμη λειτουργεί επιλεκτικά και άλλωστε, ύστερα από τριάντα πέντε χρόνια συγκλονιστικών γεγονότων και εμπειριών, εκείνα που μένουν ανεξίτηλα ίσως να είναι αυτά που αξίζουν πραγματικά.

Μόλις είχα έρθει στην Αθήνα -αλλά και στην Ελλάδα- και μαζί με τα πρώτα βήματα στο πανεπιστήμιο έκανα και τα πρώτα βήματά μου στην ελληνική πολιτική ζωή. Έμενα στα Άνω Ιλίσια και έτρωγα συχνά στη μοναδική τότε ταβέρνα που ήταν κοντά στην παλιά ενδέκατη στάση. Εκεί συνάντησα για πρώτη φορά τον Στέργιο Κατσαρό, περίπου την ίδια περίοδο με την ένταξή μου στην ΕΔΑ -στον ίδιο χώρο ανήκε τότε κι εκείνος- και τη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη.

Σε μια ανηφορίτσα προς τα Κουπόνια ήταν το σπίτι όπου έμενε ο Στέργιος. Η εικόνα είναι από αυτές που δεν σβήνονται. Ένα δωμάτιο σε μια αυλή, μάλλον παλιά αποθήκη που ο ιδιοκτήτης της την αξιοποίησε για να τη νοικιάσει σε φοιτητές. Κάτω τσιμέντο. Οι τοίχοι βαμμένοι με ασβέστη μέχρι το πάτωμα, ένα μόνο παράθυρο στην αυλή και βέβαια η τουαλέτα στην άλλη άκρη της. Μοναδικά έπιπλα ένα πτυσσόμενο ράντσο, ένα πτυσσόμενο τραπέζι (απαραίτητο για κάθε φοιτητή τότε), μια παλιά καρέκλα καφενείου, κάπου σε μια γωνιά μια παλιά βαλίτσα -εκείνες με τα καρό σχέδια- με τα λιγοστά ρούχα του και αντί για ντουλάπα μερικά καρφιά στον τοίχο. Κάποια εσοχή -αν θυμάμαι καλά- στον τοίχο φιλοξενούσε μερικά βιβλία. Εκεί ζούσε ο Στέργιος, για λίγες ώρες βέβαια, γιατί συχνά δούλευε στις οικοδομές και την υπόλοιπη μέρα έτρεχε στο πανεπιστήμιο ή στις κομματικές και άλλες συνελεύσεις.

Ήταν από τους πρώτους ανθρώπους που γνώρισα τότε στην Αθήνα και νομίζω από τους σημαντικότερους. Αγνός, τίμιος, φτωχός, αλητρουιστής, ασκητικός και αφοσιωμένος στις ιδέες της αριστεράς και της επανάστασης - έτσι όπως εμείς τις φανταζόμασταν τότε. Ζήσαμε μαζί εκείνη την ταραγμένη περίοδο των Ιουλιανών του '65 και από τα τέλη του '66 συγκατοικούσαμε σε ένα διαμέρισμα μιας πολυκατοικίας στου Ζωγράφου μέχρι το πρωί της 21ης Απριλίου 1967, όταν φύγαμε πριν έρθουν οι ασφαλίτες με τα τζιπάκια της Χούντας για να μας συλλάβουν.

Μετά τις πρώτες μέρες οι δρόμοι μας χώρισαν για να ξανασμίξουν και πάλι ένα-ενάμιση χρόνο αργότερα, σε συνθήκες βαθιάς παρανομίας πια. Είχα ενταχθεί από τις πρώτες μέρες της δικτατορίας στο Πατριωτικό Μέτωπο και λίγο αργότερα είχαμε ιδρύσει την πρώτη αντιστασιακή οργάνωση φοιτητών, τον «Ρήγα Φεραίο». Οι μορφές πάλης που χρησιμοποιούσαμε ήταν ένα από τα κυριότερα σημεία εσωτερικών τριβών και διαφωνιών, ενώ ταυτόχρονα ζούσαμε τις συνέπειες της διάσπασης του ενιαίου έως τότε ΚΚΕ και προσπαθούσαμε να ψηλαφίσουμε τα μονοπάτια της ανανεωτικής αριστεράς. Ο Στέργιος ακολούθησε του δικό του, ξεχωριστό, δρόμο.

Εκεί λοιπόν, στο σπίτι-γιάφκα όπου έμενα, κάπου στου περιφερειακό του Λυκαβητού, κατέφθανε κατά καιρούς ο Στέργιος με το αιώνιο χαμόγελο και την άδολη ματιά, έχοντας στον ώμο του μια αθλητική τσάντα γεμάτη ράβδους δυναμίτη και σιγοσφυρίζοντας σαν να μη συνέβαινε τίποτα. Εκεί έγιναν ατέλειωτες συζητήσεις και εκεί καταστρώθηκαν εκπληκτικά σχέδια που δεν προλάβαμε ποτέ να εφαρμόσουμε. Κάποιοι άλλοι στην Ισπανία του Φράνκο ή στη Λατινική Αμερική, καλύτερα οργανωμένοι βέβαια, είχαν εντυπωσιακά αποτελέσματα εφαρμόζοντας ανάλογα σχέδια. Οι συναντήσεις μας μπορεί να ήταν αντίθετες στους κλασικούς συνωμοτικούς κανόνες, αλλά αυτή η «όσμωση» ανάμεσα στις διαφορετικές πορείες -αλλά και εμπειρίες- μας σημάδεψε μια από τις γονιμότερες περιόδους της ζωής μας.

Αργότερα οι δρόμοι μας χώρισαν ακόμη περισσότερο: μετά τη φυλακή, ο στρατός για μένα, η επιστράτευση για εκείνου, κι ύστερα η μεταπολίτευση με την έντονη πολιτική δράση, τους ενθουσιασμούς και τις απογοητεύσεις. Έμεινε όμως ακλόνητη μια βαθιά σχέση συντροφικότητας ανάμεσά μας, και ξαφνικά έρχεται αυτό το βιβλίο του Στέργιου που ξύνει παλιές πληγές, θυμίζει αγαπημένα πρόσωπα που έφυγαν, αμφισβητεί καταστάσεις και προκαλεί προς κάθε κατεύθυνση.

Δεν έχει νόημα να καταγράψω, στο σύντομο αυτό κείμενο, τα σημεία της συμφωνίας ή της διαφωνίας, να αλλάξω κάποιες λεπτομέρειες. Θέλω απλώς να επισημάνω ορισμένα στοιχεία που καθιστούν εξαιρετικά σημαντική αυτή την «εξομολόγηση» του Στέργιου Κατσαρού. Νομίζω ότι είναι το πρώτο έργο που αναφέρεται στην πρόσφατη ελληνική πολιτική ιστορία γραμμένο από έναν άνθρωπο με πολιτική σκέψη και δράση και όχι από έναν ιστορικό ή απλό παρατηρητή, και το οποίο θίγει το μεγάλο και «απαγορευμένο» ζήτημα της ένοπλης δράσης.

Ο Κατσαρός δεν γράφει για να εξωραΐσει την προσωπική του ιστο-

ρία, δεν στρογγυλεύει τις εκτιμήσεις του, δεν αποφεύγει τις δύσκολες στιγμές. Μπορεί να μην αποκαλύπτει λεπτομέρειες, αλλά τολμά να γράψει αυτά που έζησε, έτσι όπως εκείνος τα ένιωθε τότε. Κρίνει με τα δικά του θεωρητικά εργαλεία και ταυτόχρονα αποκαλύπτει τις ενδόμυχες σκέψεις και αμφιβολίες του. Η χρονική απόσταση που μας χωρίζει από εκείνη την εποχή μάς έχει εξοπλίσει πια με μεγαλύτερη νηφαλιότητα για να κρίνουμε.

Ο ιστορικός, αλλά και όποιος ενδιαφέρεται για τους προβληματισμούς, τις εμπειρίες, την κριτική και την αυτοκριτική ενός ανθρώπου που τοποθετεί αμετάκλητα τον εαυτό του στην «επαναστατική πρωτοπορία», έχει μπροστά του μια μοναδική μαρτυρία. Ο Στέργιος Κατσαρός καταθέτει με σαφήνεια τη δική του εκδοχή για την περίοδο της «θύελλας και της ορμής», πλουτίζει την οξυδερκή εξιστόρηση των συνθηκών (ιδιαίτερα από το '65 ως το '74) με παραδείγματα από το διεθνή χώρο, αναγνωρίζει τα λάθη του και προσπαθεί να περιγράψει με αφοπλιστική ειλικρίνεια τα συναισθήματα του ξεσηκωμένου νέου που πίστευε ότι «η επανάσταση θα έφταινε σύντομα». «Μόνο όποιος δεν έχει ερωτευτεί πραγματικά δεν μπορεί να νιώσει αυτή την υπέρτατη έκρηξη ευτυχίας», γράφει σε ένα σημείο. «Και όλα αυτά, μέσα σε μια ερεθιστική ατμόσφαιρα από οδοφράγματα, φωτιές, δακρυγόνα και μολότοφ...»

Το βιβλίο του Στέργιου Κατσαρού κρύβει όμως πολλές εκπλήξεις για όσους ίσως νομίζουν ότι ασχολείται μόνο με τις επαναστατικές τάσεις και οργανώσεις της αριστεράς, με το ρόλο της βίας στη σύγχρονη ιστορία και με τη δυναμική αντίσταση κατά της Χούντας. Οι καίριες επισημάνσεις του για τη νεοελληνική κοινωνία -«το όνειρο της στέγης», το «σχέδιο αντιπαροχή» και «η ιδεολογία του διαμερίσματος»- ή οι διεισδυτικές παρατηρήσεις του για την ψυχολογία διαφόρων προσώπων σε σχέση με την ταξική ή κοινωνική καταγωγή τους δίνουν ένα διαφορετικό χαρακτήρα στο βιβλίο.

Η πρόσφατη ελληνική ιστορία διανθίζεται με στοιχεία «εγχειριδίου για έναν καλό συνωμότη», ενώ η αποκαλυπτική περιγραφή της κατάστασης στην Κούβα, στην οποία βρέθηκε ως... ναυαγός ο Κατσαρός λίγο μετά το θάνατο του Τσε Γκεβάρα, συνοδεύεται με μια μυθιστορηματική περιπέτεια στην Τήνο, όπου πραγματοποιεί παράνομες επαφές στο σπίτι του Γιαννούλη Χαλεπά...

Ο Στέργιος Κατσαρός σίγουρα δεν ήθελε να γράψει ένα λογοτεχνικό έργο, αλλά τα δοκιμασμένα εκφραστικά μέσα του αποκαλύπτουν έναν πλούσιο εσωτερικό κόσμο που σπάει το ιδεολογικοπολιτικό περί-

βλημα και μας προσφέρει ορισμένες συγκλονιστικές σελίδες, όπως της νύχτας του Πολυτεχνείου ή του αυθόρμητου «αποχαιρετισμού στα όπλα», σχεδόν με κινηματογραφικό τρόπο. Ο Κατσαρός είναι αναμφίβολα σκληρός στους πολιτικούς χαρακτηρισμούς του. Πολλές φορές σαρκάζει και αυτοσαρκάζεται, αλλά δεν μπορεί να κρύψει την τρυφερότητα που διαπερνά τις περιγραφές του, ούτε τις προσωπικές στιγμές της αγωνίας του στη φυλακή.

Η μαρτυρία του είναι βαθιά ανθρώπινη και απομυθοποιητική. Ας τη διαβάσουν προσεκτικά όλοι όσοι ενδιαφέρονται για την ιστορία των τελευταίων σαράντα χρόνων και όχι μόνο όσοι ψάχνουν να ανακαλύψουν τρομοκράτες.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΒΟΥΛΕΛΗΣ
Απρίλης 1999

ΚΑΤΙ ΣΑΝ ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ένας χωρίς έλεος πόλεμος έχει εξαπλωθεί εδώ και δεκαετίες σ' ολόκληρο τον πλανήτη ενάντια στην τρομοκρατία. Στον πόλεμο αυτόν παίρνουν μέρος όχι μόνο οι αστυνομίες και τα δικαστήρια, αλλά και οι ρεφορμιστές πολιτικοί της παραδοσιακής αριστεράς. Ακόμη και οι επαναστάτες πολιτικοί, αν και με διαφορετικά κίνητρα και σκοπούς, έχουν ρίξει το ανάθεμα εναντίον της. Ωστόσο ούτε τα βασανιστήρια της αστυνομίας ούτε οι βαριές καταδίκες έχουν σταματήσει τις εκρήξεις βομβών και τις εκτελέσεις. Οι συκοφαντίες των ρεφορμιστών για πράκτορες, προβοκάτορες και χαφιέδες, καθώς και οι αφορισμοί των «ορθόδοξων» για μικροαστική ανυπομονησία, εξακολουθούν να παραμένουν αναποτελεσματικοί.

Η ατομική τρομοκρατία συνεχίζεται. Άλλοτε σε κατάσταση ύφεσης, άλλοτε σε έξαρση για να κοπάσει κάποτε και να ξαναρχίσει αργότερα με μεγαλύτερη ένταση. Δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Το φαινόμενο αυτό δεν οφείλεται στο ότι κάποιοι νεαροί φέρνουν από τη γέννηση τους το στίγμα του Κάιν. Ούτε και στη δράση ξένων πρακτόρων και μυστικών υπηρεσιών. Κυοφορείται μέσα στα σπλάγχνα της (κάθε) ταξικής κοινωνίας και καθορίζεται από γενικούς κοινωνικούς και πολιτικούς νόμους. Όσο υπάρχουν καθεστώτα που στηρίζονται στην εκμετάλλευση, την αλλοτρίωση και τη θεσμοθετημένη τρομοκρατία, θα δημιουργούνται τάσεις εξέγερσης και ανταρσίας. Όσο υπάρχουν ρεφορμιστές πολιτικοί που ξεπουλούν τους αγώνες των καταπιεσμένων και εκμεταλλευόμενων μαζών και τα κάνουν πλακάκια με τους αστούς, οι εξεγερσιακές καταστάσεις θα παίρνουν χαρακτήρα σπασμωδικό, ανεξέλεγκτο και βίαιο.

Πολλοί, σύντροφοι και μη, έχουν σχολιάσει τη χρήση του όρου «ατομική τρομοκρατία». Κατ' αρχάς ο όρος αυτός δεν εφευρέθηκε από κάποιον αστό ή δημοσιογράφο· αντίθετα ήταν επαναστάτες εκείνοι που τον διατύπωσαν για πρώτη φορά. Όταν η φεουδαρχική αντίδραση βυσσοδομούσε στο εξωτερικό ενάντια στην επαναστατημένη Γαλλία, οι Ροβεσπιέροι και οι Σεν Ζιστ πρότειναν να τρομοκρατηθούν οι βασιλικοί συνωμότες στο εσωτερικό. Η φράση του Ροβεσπιέρου «τρομοκρατήστε τους τρομοκράτες» έχει περάσει από τότε στο πολιτικό λεξι-

λόγιο. Το νόημα ήταν ότι η νεαρή αστική δημοκρατία είχε το δικαίωμα να αμυνθεί ενάντια στη φεουδαρχική αντίδραση. Αργότερα οι μπολσεβίκοι δεν είχαν κανένα δισταγμό να ονομάσουν «κόκκινη τρομοκρατία» την άμυνα της σοβιετικής δημοκρατίας ενάντια στην αστική αντίδραση που όλοι ονόμαζαν «λευκή τρομοκρατία».

Όταν η τρομοκρατία διεξάγεται από μια τάξη ή ένα κοινωνικό στρώμα, μιλάμε για μαζική τρομοκρατία· αν όμως οι φορείς της είναι μεμονωμένα άτομα ή μικρές οργανώσεις, τότε σαφώς και πρόκειται για ατομική τρομοκρατία.

Πολλοί μάς κατηγόρησαν ότι έτσι ποινικοποιείται ένα μέρος της αντιδικτατορικής αντίστασης. Υπάρχουν δύο απαντήσεις. Πρώτα-πρώτα ίσως να έχει δίκιο κάποιος που θέλει να ξεχαστεί μια «νεανική του τρέλα» ή να της αλλάξει χαρακτήρα γιατί μπαίνει εμπόδιο στην επαγγελματική ή κομματική του καριέρα. Και έχει δίκιο. Ενάντια στη σύγχρονη τρομοκρατία η αστυνομία ακολουθεί μια επιστημονική μέθοδο που συνίσταται στο εξής: Αν θέλεις να εντοπίσεις σημερινούς ληστές, να ανακρίνεις τους απογόνους του Νταβέλη. Ύστερα, σήμερα δεν είναι το 1974 που το πρότυπο για πολλούς διανοούμενους ήταν ο Γκεβάρα. Σήμερα το πρότυπο είναι ο λοβοτομημένος μάνατζερ με το κοστούμι, τη γραβάτα και το κομπιούτερ.

Η αλήθεια όμως πρέπει να λέγεται. Κανείς βέβαια δεν παίρνει τη βόμβα ή το πιστόλι για να παραστήσει τον Ζορό. Ελπίζει και πιστεύει ότι οι πράξεις του θα γενικευτούν και θα καταλήξουν είτε σε αντάρτικο είτε σε κάποια μαζική ή έστω μειοψηφική ένοπλη εξέγερση. Ωστόσο δε μετράνε οι προθέσεις αλλά το αποτέλεσμα, και το αποτέλεσμα ήταν ότι όλες οι απόπειρες για ένοπλη πάλη την περίοδο της δικτατορίας δεν μπόρεσαν να συνδεθούν με ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και κατέληξαν σε πράξεις ατομικής βίας.

Το κατά πόσο αποτελεσματικές ήταν αυτές είναι μια άλλη ιστορία. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ο βολονταρισμός, η διάθεση για προσφορά αλλά και τα λάθη εκείνων των αγωνιστών -ανεξάρτητα από τις σημερινές τους απόψεις- ενσωματώθηκαν στη συλλογική μνήμη της επαναστατικής πρωτοπορίας και αποτέλεσαν προηγούμενο.

Τρομοκρατικές οργανώσεις μέσα στο σύγχρονο ελληνικό εργατικό κίνημα εμφανίζονται για πρώτη φορά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-74). Οι αστοί δημοκράτες και γενικά οι προοδευτι-

κοί κύκλοι τις θεωρούσαν φυσική αντίδραση του λαού ενάντια σε μια τυραννία που είχε καταργήσει το κοινοβούλιο. Από την άλλη τα στρατοδικεία που δίκαζαν αυτές τις υποθέσεις τις χαρακτήριζαν σαν ξενόφερτες και ξένες προς τα ελληνικά ήθη. Με τον ισχυρισμό της αυτόν η στρατιωτική Χούντα ήθελε να πει ότι ο ελληνικός λαός είχε αποδεχτεί την «επανάσταση», όπως ονόμαζε το πραξικόπημα της 21 Απρίλη. Ωστόσο, όσο και αν έψαχνε για διεθνείς διασυνδέσεις, δεν έβρισκε τίποτα. Αντίθετα, η παράδοση του Θεολόγου Ψαραδέλη από τις βουλγαρικές αρχές στην ελληνική αστυνομία καθώς και η φυλάκιση του Βαλυράκη στην Αλβανία μάλλον αποκαλύπτουν μια διεθνή ιερή συμμαχία ενάντια στην τρομοκρατία.

Οι πολιτικοί και οι δημοσιογράφοι της δημοκρατικής αντιπολίτευσης, με το να χαρακτηρίζουν τις πράξεις βίας σαν φυσική αντίδραση ήθελαν να πουν ότι, αν δεν εκδηλωνόταν το πραξικόπημα, η αριστερή νεολαία θα συνέχιζε να αγωνίζεται μέσα στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού. Πίστευαν ακόμη ότι οι πράξεις αυτές θα σταματούσαν όταν θα έπεφτε η δικτατορία και τα φαντάσματα της αστικής δημοκρατίας θα έπαιρναν ξανά τη θέση τους στο κοινοβούλιο.

Οι προσδοκίες όμως αυτές των προοδευτικών κύκλων διαψεύστηκαν. Μετά την επαναλειτουργία του κοινοβουλίου η ατομική τρομοκρατία γνώρισε μια ένταση πολύ μεγαλύτερη από εκείνη με την οποία εκδηλώθηκε στην περίοδο της δικτατορίας. Δεν μπορεί όμως κανείς να αρνηθεί το γεγονός ότι αυτοί οι κύκλοι είχαν δει με συμπάθεια τις πράξεις βίας ενάντια στη Χούντα, τις βοήθησαν και μερικές φορές τις χρησιμοποίησαν. Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις της Δημοκρατικής Άμυνας, του ΠΑΚ και του Παναγούλη.

Για τους σταλινικούς ηγέτες του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού η πρακτική αυτή ήταν δουλειά σκοτεινών κύκλων, χαφιέδων και προβοκατόρων. Είναι όμως αλήθεια ότι το ΚΚΕ Εσωτερικού, επειδή δε διέθετε κάποιον αξιόλογο μηχανισμό επιβολής πάνω στη βάση του, χρησιμοποίησε σαν όπλο τη συκοφαντία. Η πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγωνιστή των Δημοκρατικών Επιτροπών Αντίστασης (ΔΕΑ) Γιάννη Νίκα, που επικηρύχτηκε από τη Χούντα και καταδικάστηκε από έκτακτο στρατοδικείο σε ισόβια και είκοσι χρόνια.

Προξενεί όμως κατάπληξη το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα πολλοί που θεωρούν τον εαυτό τους επαναστάτη δέχονται πολλές από τις εκδοχές αυτές, εκτός βέβαια από τις συκοφαντίες για χαφιεδισμό. Στο βιβλίο του Καράμπελα *Το ελληνικό αντάρτικο των πόλεων,*

1974-1985 διαβάζουμε το παρακάτω απόσπασμα: «Είναι αλήθεια ότι η πρακτική της ένοπλης πάλης ενάντια στην κρατική εξουσία και τα όργανά της, που εμφανίστηκε στη δικτατορία, ήταν εισαγόμενη καθώς την περίοδο αυτή είχαν φτάσει τα μηνύματα στην Ελλάδα του ένοπλου αγώνα από τους αντάρτες των πόλεων της Αμερικής και της Ευρώπης», (σ. 23)

Δεν είναι υποτιμητικό για το εργατικό ή επαναστατικό κίνημα να δανείζεται και να υιοθετεί μέθοδες και πρακτικές από τα κινήματα άλλων χωρών. Ωστόσο, όταν άρχισαν να πέφτουν στην Ελλάδα οι πρώτες βόμβες, δεν υπήρχε ούτε η Φράξια Κόκκινος Στρατός στη Γερμανία ούτε οι Ερυθρές Ταξιαρχίες στην Ιταλία. Οι Παλαιστίνιοι δεν είχαν αυτόνομες οργανώσεις και η Ελ Ασίφα του Γιασέρ Αραφάτ που φυτοζωούσε ήταν σχεδόν άγνωστη. Γενικά τότε οι Παλαιστίνιοι επαναπαύονταν «στους στρατούς των αδελφών αραβικών λαών».

Στη Λατινική Αμερική, όπου το αντάρτικο ανέκαθεν ενδημούσε, η δράση των οργανώσεων πόλης είχε περιοριστεί σημαντικά, τόσο από τη δράση της αστυνομίας όσο και από εκείνη του Γκεβάρα. Είναι γνωστό ότι οι ηγέτες της Κούβας, παρότι είχαν μεταβάλει τη χώρα τους σε άσυλο για κάθε αεροπειρατή και για κάθε κυνηγημένο επαναστάτη (αυτό μέχρι το 1970), δεν έτρεφαν καμιά εκτίμηση για την ατομική τρομοκρατία. Αντίθετα, προσπαθούσαν να βοηθήσουν τα αντάρτικα.

Μετά την αποτυχία και το θάνατο του Τσε στη Βολιβία, τον Οκτώβρη του 1967, φάνηκε ότι η τακτική του κλασικού αντάρτικου που διεξάγεται στην ύπαιθρο και στηρίζεται στην αγροτιά δεν ήταν πια αποτελεσματική. Τότε ακριβώς πολλοί επαναστάτες άρχισαν να προβληματίζονται για τη μεταφορά του αντάρτικου στις πόλεις. Κρατήθηκε δηλαδή ο βασικός πυρήνας της γκεβαρικής θεωρίας για τις επαναστατικές εστίες[1] και απορρίφτηκε η εξωτερική της μορφή. Αντί να εμφυτεύονται εστίες επαναστατών στην ύπαιθρο θα μπορούσε αυτό να γίνει στις πόλεις.

Αποτέλεσμα αυτής της στροφής ήταν η δημιουργία του «αντάρτικου πόλης». Οι προσπάθειες αυτές της επαναστατικής πρωτοπορίας δε βρήκαν ανταπόκριση στις μάζες και κατέληξαν στο κύμα της ατομικής τρομοκρατίας που σάρωσε ολόκληρο τον πλανήτη τη δεκαετία του '70. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της Νικαράγουας. Εκεί οι Σαντινί-

1. Foquismo: από την ισπανική λέξη foco = εστία· στο κείμενο αναφέρεται και ως εστιασμός ή φοκισμός (σ.τ.ε.).

οτας, παρότι δεν ήταν από τις καλύτερες περιπτώσεις, είχαν την τύχη να συμπέσουν με μια άνοδο του μαζικού κινήματος και να συνδεθούν με ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Αυτή όμως είναι πολύ μεταγενέστερη περίπτωση.

Οι χώρες όπου πρωτοεμφανίστηκε ο προβληματισμός αυτός ήταν η Βραζιλία, η Ουρουγουάη και η Ελλάδα. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο περιοδικό *Revista* της Αβάνας, στο τεύχος του Απρίλη του '69 που ήταν αφιερωμένο στο θάνατο του Τσε, υπάρχει το παρακάτω απόσπασμα: «Ο Τσε πέθανε, αλλά υπάρχουν συνεχιστές του μεγάλου αργεντινού επαναστάτη στη Βραζιλία, την Ουρουγουάη, την Αγκόλα και την Ελλάδα». Αν η Ελλάδα αναφέρεται ανάμεσα στα σημεία αιχμής, είναι γιατί σ' αυτήν υπήρχε αξιόλογη επαναστατική δραστηριότητα.

Οι ελληνικές οργανώσεις δεν εμφανίστηκαν έτοιμες για δράση, με μια βόμβα στο χέρι, από τη μια μέρα στην άλλη, όπως βγήκε η Αθηνά από το κεφάλι του Δία με το δόρυ στο χέρι. Χρειάστηκαν πολύχρονες διεργασίες. Μπορούμε να πούμε ότι, αν η 21 Απρίλη ήταν η ημερομηνία που κατατέθηκε η ληξιαρχική πράξη γέννησής τους, αυτή η ίδια η γέννηση πραγματοποιήθηκε πολύ πιο νωρίς. Τον Ιούλη του '65, μέσα στην καυτή ατμόσφαιρα των οδοφραγμάτων, πολλοί αγωνιστές έκοψαν τον ομφάλιο λώρο με τη ρεφορμιστική σταλινική ηγεσία. Μερικοί από αυτούς άρχισαν από τότε να προσανατολίζονται προς το δρόμο της ένοπλης πάλης.

Το εργατικό κίνημα δε γεννά καθημερινά επαναστάτες. Οι τρομοκράτες που έχουν πάρει απόφαση να βάλουν το κεφάλι τους στο ταγάρι ανήκουν σ' αυτή την ευρύτερη κατηγορία. Για να βγει μια χούφτα τρομοκρατών χρειάζονται πολύχρονες και περίπλοκες διεργασίες. Αυτές άλλωστε συνιστούν την πραγματική προϊστορία και ιστορία της τρομοκρατίας.

Για να γραφτεί αυτή η ιστορία πρέπει να καταγραφούν συστηματικά και να επεξεργαστούν κριτικά τα γεγονότα και οι διεργασίες αυτές. Δεν έχω όμως καμιά πρόθεση να κάνω ένα τέτοιο πράγμα εδώ. Υπάρχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό. Ο κυριότερος είναι ότι η τακτική αυτή συνδέεται με την καλύτερη περίοδο της ζωής μου, καλύτερη όχι μόνο από βιολογική άποψη.

Έχουν περάσει πάνω από είκοσι χρόνια. Το διάστημα αυτό είναι αρκετό για να δει κανείς τις ιδέες του και τις πράξεις του από κάποια απόσταση και συνεπώς αντικειμενικά. Οι ιδέες μου άλλαξαν, κάτω από την πίεση της λογικής, με κριτήριο την αποτελεσματικότητα και την

αποδοτικότητα. Όμως τα βιώματα και οι συγκινήσεις που δοκίμασα εκείνη την περίοδο της «θύελλας και της ορμής» εξακολουθούν να ζουν μέσα μου. Ζουν και με τυραννούν σαν εφιάλτες και σαν φαντάσματα. Μου δένουν τη σκέψη και μ' εμποδίζουν να κινηθώ ελεύθερα. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος ν' απαλλαγώ από τη γοητεία του παρελθόντος παρά μόνο όταν τα φαντάσματα πεθάνουν με το να βγουν στο φως του ήλιου, στο φως του λόγου.

Πέρα όμως από τις υποκειμενικές δυσκολίες, υπάρχουν και αντικειμενικά εμπόδια. Το υλικό που υπάρχει για την τακτική αυτή είναι πάρα πολύ φτωχό, το μεγαλύτερο μέρος του βρίσκεται στους φακέλους της Ασφάλειας. Ίσως πολλά από όσα γράφονται εκεί μέσα θα πρέπει να διαβαστούν ανάποδα. Δεν παύουν όμως να είναι ένα πολύτιμο υλικό, που για την ώρα όμως είναι απρόσιτο. Ύστερα, οι προσωπικές μαρτυρίες δεν είναι δυνατές για τους λόγους που αναφέραμε πιο πάνω. Έτσι αυτό που θα κάνω εδώ είναι να εκθέσω κάπως περιγραφικά τις αιτίες που με οδήγησαν να προσεγγίσω και να υιοθετήσω την τακτική της ατομικής τρομοκρατίας και τελικά να απομακρυνθώ από αυτήν.

Παρ' όλα αυτά, τα γεγονότα στα οποία αναφέρομαι είναι ακριβή. Σαν πηγές χρησιμοποίησα παλιές σημειώσεις και ημερολόγια (όσα κατόρθωσα να περισώσω), παλιές εφημερίδες και τη μνήμη μου.

ΟΙ ΡΙΖΕΣ

Αυτοί που ξαναπήραν -ή μάλλον που προσπάθησαν να ξαναπάρουν- το δρόμο της ένοπλης πάλης μετά την ήττα του 1949 ανήκαν στη γενιά εκείνη η οποία άνοιξε τα μάτια της τότε που ολόκληρο σχεδόν το έθνος γνώριζε μια περίοδο καθολικής ανάτασης. Δηλαδή την περίοδο της αντίστασης ενάντια στη γερμανική κατοχή. Λίκνο της γενιάς αυτής υπήρξε το όραμα για έναν κόσμο χωρίς τη φρίκη του πολέμου και της πείνας, το όραμα για έναν κόσμο όπου θα βασίλευε η ειρήνη, η ισότητα και η δικαιοσύνη. Τα ινδάλματά τους ήταν οι μαχητές του ΕΛΑΣ και του Δημοκρατικού Στρατού.

Αργότερα είδαν τα οράματά τους να σωριάζονται σε ερείπια και να ισοπεδώνονται κάτω από τον οδοστρωτήρα της νικηφόρας αντεπανάστασης. Είδαν τα ινδάλματά τους να αποκεφαλίζονται, να φυλακίζονται, να γνωρίζουν κάθε είδους ταπεινώσεις από αυτούς που πριν συνεργάζονταν με τους γερμανούς καταχτητές. Γνώρισαν οι ίδιοι τις ταπεινώσεις αυτές στους καταυλισμούς «των συμμοριτόπληκτων», στις «παιδουπόλεις» της Φρει(δερί)κης, στα κατηχητικά, ακόμη και στα κρατητήρια.

Δάσκαλοι και παπάδες βάλθηκαν να ξεριζώσουν από την τρυφερή τους ψυχή τις ανθρωπιστικές αξίες και να τους αναπλάσουν σύμφωνα με τις παραδόσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Με λίγα λόγια, η γενιά αυτή γνώρισε όλες τις συνέπειες της ένοπλης ήττας, χωρίς να προφτάσει να ρίξει ούτε μια τουφεκιά. Το έργο αυτό της «ανάπλασης και αναδιαπαιδαγώγησης» της νεολαίας δεν έμεινε χωρίς καρπούς. Το μεγαλύτερο μέρος της γενιάς αυτής επάνδρωσε αυτόν τον άνευρο και ανεγκέφαλο όχλο, τη σιωπηλή πλειοψηφία που τραγουδούσε και χόρευε τον γαλάζιο άγγελο, τη γλυκιά βασίλισσα της Ελλάδος Φρειδερίκη. Αυτόν τον όχλο που αποκαλούσε τους μαχητές του ΕΛΑΣ και του Δημοκρατικού Στρατού ολαβοσυμμορίτες και που υποστήριζε πρώτα τον «στρατάρχη» Παπάγο και αργότερα τον εκλεκτό της Φρει(δερί)κης, τον Καραμανλή. Ήταν αυτοί που αποτέλεσαν το κοινό της Βουγιουκλάκη και του Ξανθόπουλου, το κοινό αυτό που χόρταινε την πείνα του με τα χάπι εντ του Χόλιγουντ και της Φίνος-Φιλμ.

Ένα μεγάλο μέρος της νεολαίας προσπάθησε να αντιδράσει σε

αυτή τη μαζική λοβοτομή με τα ίδια μέσα. Φορούσε μπουφάν αλά Τζέιμς Ντιν και έδειχνε την ίδια «αντικοινωνική συμπεριφορά». Προσπαθούσε με τις «άσεμνες» κινήσεις στο ρυθμό του ροκ εντ ρολ να προκαλέσει τη σεμνοτυφία του κατεστημένου. Τους πιο ζωηρούς τούς ονόμασαν τεντιμπόηδες και τους παρέλαβαν ο χωροφύλακας και ο δικαστής. Ο περιβόητος νόμος 4000, που δήθεν στρεφόταν ενάντια στον τεντιμποϊσμό, έγινε απειλή για κάθε νεολαιίστικη δραστηριότητα, ακόμα και πολιτιστική. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι περισσότερες προσωπικότητες του λεγόμενου κοινού ποινικού δικαίου είναι καρπός της εθνικής ανάπλασης που γινόταν στις «παιδουπόλεις της Φρειδερίκης». Από τα σχολεία αυτά, όπου ο ρόλος του αναμορφωτή είχε ανατεθεί σε ανώμαλους και παιδεραστές, βγήκαν οι Κοεμτζήδες και οι Σικλήδες και όλοι οι μεγάλοι μαχαιροβγάλτες, ληστές και διαρρήχτες.

Ωστόσο ένα μικρό μέρος κατόρθωσε να περισώσει τα οράματα και τα ιδανικά του. Η μεγάλη πλειοψηφία αυτής της πολιτικοποιημένης νεολαίας επάνδρωσε τή νεολαιίστικη οργάνωση της ΕΔΑ. Συνδέθηκε έτσι με το εργατικό κίνημα και μοιράστηκε μαζί του διωγμούς, δυσκολίες και απογοητεύσεις, ταυτόχρονα όμως γνώρισε το μεγαλείο του, καθώς και στιγμές ανείπωτης χαράς και συγκίνησης.

Μέχρι το 1960 οι συνθήκες ήταν φοβερά δύσκολες. Οι ελάχιστες και περιορισμένες κινητοποιήσεις είχαν σαν στόχο την αμνηστία. Αργότερα, με αφορμή το Κυπριακό, άρχισαν να κινητοποιούνται μεγαλύτερες μάζες, κυρίως από φοιτητές και μαθητές. Στις κινητοποιήσεις αυτές ο βασικός πυρήνας αποτελούνταν από μέλη της νεολαίας της ΕΔΑ, ενώ η πρωτοβουλία δινόταν σε προσωπικότητες του κεντρώου χώρου. Η αστυνομία δεν αντιμετώπιζε και πολλές δυσκολίες για να τις διαλύσει. Η μοναδική αντίδραση από τη μεριά των διαδηλωτών ήταν να κάθονται κάτω στο δρόμο και να ψάλλουν τον εθνικό ύμνο. Βέβαια υπήρχαν και οι πιο ζωηροί, που πετούσαν στους αστυνομικούς νεράντζια και πέτρες, αυτοί όμως ήταν λίγοι και αντιμετωπίζονταν από την αστυνομία.

Το εργατικό κίνημα βρισκόταν σε αδράνεια. Η φυσική του ηγεσία είχε κλειστεί στις φυλακές, είχε εξοριστεί ή είχε εκτελεστεί. Η ΓΣΕΕ, που κυριολεκτικά είχε καταληφθεί με τα όπλα από την αντίδραση, δεν ήταν απλά και μόνο όργανο της κυβερνητικής συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας αλλά κυριολεκτικά όργανο της «εθνικής» Ασφάλειας.

Ο εργάτης βρισκόταν ανυπεράσπιστος στα χέρια της εργοδοσίας και της Ασφάλειας. Φτωχός, αμόρφωτος, κακομοίρης, τη μόνη διέξοδο

που διέβλεπε ήταν τα κάτεργα της Γερμανίας ή του Καναδά. Είναι ο εργάτης μετανάστης του Καζαντζίδη που μόνο οίκτο προκαλούσε. Παρ' όλα όμως τα μέτρα που πήρε η αντίδραση, δεν μπόρεσε να κρατήσει το εργατικό κίνημα σε πλήρη αδράνεια. Το παράδοξο είναι ότι το έναυσμα το έδωσε ο ίδιος ο Μακρής που κυριολεκτικά ήταν πράκτορας της Ασφάλειας. Αφορμή υπήρξε η απόφαση που πήρε ο υπουργός Εργασίας, ο Μάρτης, να καταργήσει ή να περικόψει τους πόρους της Εργατικής Εστίας με τους οποίους τρέφονταν όλα αυτά τα παράσιτα του κυβερνητικού «συνδικαλισμού».

Οι απεργιακοί αυτοί αγώνες ελέγχονταν βέβαια από τον Μακρή, που προσπάθησε να τους ντύσει και με τα πέπλα της εθνικοφροσύνης και του αντικομμουνισμού. Το βασικό όμως ήταν ότι η εργατική τάξη είχε μπει ήδη σε κίνηση. Στην πορεία της αυτή, όχι μόνο έκανε κουρέλια τα πέπλα του αντικομμουνισμού και της εθνικοφροσύνης, αλλά έσπασε και τις αλυσίδες που έβαλαν στο δρόμο της οι ηττοπαθείς σταλινικοί ρεφορμιστές και έδωσε μια γερή γροθιά στη μύτη του χωροφύλακα.

Το Δεκέμβρη του '60 και το Γενάρη του '61, όταν μεσουρανούσε η καραμανλική τρομοκρατία, ξέσπασαν οι απεργίες των οικοδόμων. Τα οικοδομικά σωματεία είχαν διαγραφεί από τη ΣΣΕ γιατί δεν έδωσαν τους αντικομμουνιστικούς όρκους πίστης που ζητούσε ο Μακρής και βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο της ΕΔΑ.

Υπήρχαν πράγματι καυτά αιτήματα, καθώς οι συνθήκες εργασίας στην οικοδομή ήταν από απάνθρωπες μέχρι βάρβαρες. Όλες σχεδόν οι κινητοποιήσεις των οικοδόμων, ακόμη και η πιο μικρή, έπαιρναν (και εξακολουθούν να παίρνουν) λίγο-πολύ και πολιτικό χαρακτήρα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι διεκδικήσεις των οικοδόμων δεν απευθύνονταν τόσο προς τους πολυάριθμους συγκυριακούς και σκόρπιους εργοδότες όσο προς το κράτος και αφορούσαν θέματα κοινωνικής ασφάλειας, συνθήκες εργασίας και ωράρια.

Αυτός ο χαρακτήρας του οικοδομικού κινήματος ενισχυόταν από το γεγονός ότι η οικοδομή ήταν ένα άσυλο για τον κάθε κατατρεγμένο. Αυτή την ιδιομορφία του οικοδομικού κινήματος θέλησε να εκμεταλλευτεί η ΕΔΑ και να δώσει στο ανερχόμενο εργατικό κίνημα κάποιο πολιτικό χαρακτήρα. Τα πολιτικά αιτήματα που προωθούσε η ΕΔΑ ήταν ο εκδημοκρατισμός των συνδικάτων, η κατάργηση του παρακρά-

τους της δεξιάς και ο «εκδημοκρατισμός του κράτους». Η πρόθεση τους ήταν να κρατηθούν οι κινητοποιήσεις στο πλαίσιο «του νόμου και της τάξης». Ωστόσο η αγριότητα της αστυνομίας και η αγανάκτηση των οικοδόμων ήταν τέτοιες που μετέτρεψαν τις διαδηλώσεις σε άγριες συγκρούσεις.

Ήταν η πρώτη φορά μετά το 1949 που οι καταπιεσμένες και εκμεταλλευόμενες μάζες αντιμετώπιζαν με βία τη βία των οργάνων κρατικής καταστολής. Δεν ήταν μόνο οι εβδομήντα χωροφύλακες που τραυματίστηκαν σοβαρά στα επεισόδια αυτά, αλλά και πολλοί άλλοι, που μετά τα γεγονότα υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους. Η ταπείνωση του χωροφύλακα, που για χρόνια ήταν απόλυτος κύριος της ζωής και της αξιοπρέπειας εκατομμυρίων ανθρώπων, είχε ένα απελευθερωτικό αποτέλεσμα για το σύνολο των καταπιεσμένων μαζών. Τώρα ο εργάτης δεν ήταν ο κακομοίρης που ζητούσε λύτρωση στα δεσμά της μετανάστευσης. Ήταν ο γίγαντας που «πρωί με τη δροσιά και μέσα στο λιοπύρι έχτιζε για να φτάσει τον ήλιο». Ο ανατολίτικος θρήνος του Καζαντζίδη έδωσε τη θέση του στο αισιόδοξο μαρς του Θεοδωράκη. Όσο για τον οικοδόμο, ξέφυγε από τα τάρταρα της κοινωνικής περιφρόνησης και έγινε ο πρωταγωνιστής της πολιτικής σκηνής, όπου κυριάρχησε για εφτά ολόκληρα χρόνια. Από τότε οι φοιτητές και άλλοι εργαζόμενοι, όταν στις συγκρούσεις τους με την αστυνομία βρίσκονταν σε δυσκολίες, φώναζαν το σύνθημα «έρχονται οι οικοδόμοι».

Σ' αυτή την ξέφρενη πορεία το εργατικό κίνημα παρέσυρε και άλλα πληβειακά στρώματα και κορυφώθηκε το Μάη του '63 στην κηδεία του Γρηγόρη Λαμπράκη. Το αποτέλεσμα ήταν να σαρωθεί η κυβέρνηση Καραμανλή και να κερδίσει τις εκλογές ο Γεώργιος Παπανδρέου με την Ένωση Κέντρου (ΕΚ).

Η εναλλαγή του Καραμανλή από τον Παπανδρέου δεν ήταν συνηθισμένη εναλλαγή κομμάτων στην κυβέρνηση. Ο Καραμανλής αντιπροσώπευε τις δυνάμεις εκείνες που είχαν νικήσει στον εμφύλιο πόλεμο και συνέχιζαν να κυβερνάνε αντιμετωπίζοντας το εργατικό κίνημα με την ωμή κρατική καταστολή. Τελικά όμως η τακτική αυτή απέτυχε. Το εργατικό κίνημα την έβαλε σε αμφισβήτηση. Υπήρχε κίνδυνος να ανοιχτεί ξανά ένα νέο μέτωπο συγκρούσεων. Οι διεθνείς συνθήκες και ειδικά η αποικιακή επανάσταση δεν επέτρεπαν το άνοιγμα ενός νέου μετώπου στην Ελλάδα. Έτσι η άρχουσα τάξη στην Ελλάδα και οι βορειοαμερι-

κάνοι σύμβουλοι της (οι δημοκρατικοί του Κένεντι) προσπάθησαν να εφαρμόσουν διαφορετική τακτική. Αντί να αντιμετωπίσουν κατά μέτωπο το κίνημα των μαζών προσπάθησαν να το εκτονώσουν.

Δεν υπήρχε πιο ιδανικός για το ρόλο αυτόν από τον Γεώργιο Παπανδρέου. Είχε ήδη δοκιμαστεί ξανά με επιτυχία το 1944-45. Η δημαγωγία του δεν είχε όρια. Συχνά ξεπερνούσε τις άδειες και τετριμμένες φράσεις για κράτος δικαίου και κοινωνική δικαιοσύνη, φτάνοντας στο σημείο να κατηγορεί δημόσια τη δεξιά σαν φασιστική. Ακόμη, δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί φράσεις του Ροβεσπιέρου, όπως «τρομοκρατήστε τους τρομοκράτες».

Για τον λεγόμενο εκδημοκρατισμό του κράτους, την πολυθρύλητη «αποκαραμανλοποίηση», περιορίστηκε να απομακρύνει ελάχιστα πρόσωπα από τα πιο μισητά. Όσον αφορά τις παροχές, αρκέστηκε σε όσα είχαν κατακτηθεί στην πράξη με τους σκληρούς αγώνες μιας ολόκληρης οκταετίας. Παράλληλα τα φραστικά πυροτεχνήματα για δημοκρατία συνοδεύονταν από επιλεκτικά χτυπήματα ενάντια στους φοιτητές και τους εργάτες. Στις φοιτητικές κινητοποιήσεις το φθινόπωρο του '64 η αστυνομία, με διευθυντή τον «δημοκράτη» Κανελλάκη, χτύπησε βάναυσα όχι μόνο φοιτητές αλλά και βουλευτές της αριστεράς. Στο Λαύριο, στα εργοστάσια του Καρέλα, η αγριότητα της αστυνομίας και της δικαιοσύνης ήταν ακόμη μεγαλύτερες. Τέλος, η περιβόητη εγκύκλιος 1010 ήρθε να νομιμοποιήσει τις διώξεις των φοιτητών.

Η ηγεσία της ΕΔΑ θεώρησε τις εξελίξεις αυτές σαν δικαίωση της πολιτικής της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής. Η πολιτική αυτή είχε δύο σκέλη. Το ένα απέβλεπε στην κατάργηση του παρακράτους και του παρασυντάγματος, που είχαν εγκαθιδρυθεί στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και εξακολουθούσαν να παραμένουν, καθώς και στον «εκδημοκρατισμό του κράτους και των σωμάτων ασφαλείας» που βρίσκονταν στα χέρια «ψυχροπολεμικών και ρεβανσιστικών κύκλων . Το άλλο σκέλος ήταν η απεξάρτηση της «εθνικής» οικονομίας από το ξένο κεφάλαιο, που με τη σειρά της θα οδηγούσε στην απεξάρτηση της εξωτερικής πολιτικής από τα ξένα κέντρα εξουσίας. Με λίγα λόγια, στόχος του προγράμματος αυτού ήταν να γίνει η Ελλάδα μια χώρα δημοκρατική με ανεξάρτητη οικονομία και πολιτική. Η εξωτερική της πολιτική θα προσανατολιζόταν στην ειρήνη και στον αφοπλισμό και θα στηριζόταν στις αδέσμευτες χώρες του Τρίτου Κόσμου καθώς και στις ειρηνόφιλες σοσιαλιστικές χώρες.

Οι δυνάμεις που θα πραγματοποιούσαν το πρόγραμμα αυτό ήταν

η εργατική τάξη, οι εργαζόμενοι γενικά, οι μικροεπαγγελματίες, καθώς και η εθνική αστική τάξη. Πολιτικά, το κοινωνικό αυτό μέτωπο θα εκφραζόταν με κυβερνήσεις που θα στηρίζονταν στην ΕΔΑ και σε άλλα «προοδευτικά» αστικά κόμματα. Η ταξική συνεργασία στο πρόγραμμα αυτό ήταν παραπάνω από φανερή. Αυτό δεν το έκρυβε ούτε η ίδια η ηγεσία της ΕΔΑ, που θεωρούσε ότι η κύρια αντίφαση δεν ήταν ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργατική τάξη αλλά ανάμεσα στο ξένο και το ντόπιο κεφάλαιο. Το συμπέρασμα που έβγαινε από τη συλλογιστική αυτή ήταν ότι ο εργάτης της Χαλυβουργικής και ο Αγγελόπουλος είχαν τα ίδια συμφέροντα που χτυπιούνταν από το ξένο κεφάλαιο.

Και όμως το πρόγραμμα αυτό δεν ήταν ανεξάρτητο και αυτόνομο, όπως δεν ήταν ούτε η ίδια η ΕΔΑ. Στην πραγματικότητα ήταν το μίνιμουμ πρόγραμμα του ΚΚΕ. Η εθνική δημοκρατική αλλαγή δεν ήταν παρά ένα από τα ψευδώνυμα της αστικής δημοκρατικής επανάστασης, προσαρμοσμένο στις μετεμφυλιακές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην Ελλάδα. Η στροφή αυτή καθιερώθηκε ήδη από το 1934 σε ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής και όχι σε συνέδριο. Από τότε στρατηγικός στόχος του ΚΚΕ δεν είναι η σοσιαλιστική αλλά η αστικοδημοκρατική επανάσταση, που κατά καιρούς παίρνει διάφορα ονόματα.

Η αλλαγή αυτή δεν είναι ελληνικό φαινόμενο, αλλά χαρακτηρίζει την πολιτική της Τρίτης Διεθνούς. Είναι αποτέλεσμα της θεωρίας των σταδίων. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η εμφάνιση του φασισμού είχε τροποποιήσει τους συσχετισμούς των δυνάμεων σε διεθνές επίπεδο σε βάρος του προλεταριάτου. Έτσι το βασικό καθήκον του προλεταριάτου ήταν να συμμαχήσει με αστικές «προοδευτικές» δυνάμεις για την υπεράσπιση και διεύρυνση της αστικής δημοκρατίας, ενώ σε ένα δεύτερο στάδιο θα επιχειρούσε τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Το παράδειγμα το έδωσε ο ίδιος ο Στάλιν. Η Κοινωνία των Λαστών έγινε Κοινωνία των Εθνών και έτσι η ΕΣΣΔ μπήκε σ' αυτήν και αργότερα στον ΟΗΕ. Ακολούθησαν οι κομμουνιστές της Γαλλίας και της Ισπανίας το 1938. Αργότερα αυτή η πολιτική μπήκε ξανά σε εφαρμογή το 1944 στην Ελλάδα, την Ιταλία και τη Γαλλία.

Το πρόγραμμα αυτό της ΕΔΑ ήταν πολύ μετριοπαθές. Όχι μόνο δεν έθιγε τις αστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά ούτε καν το πολιτειακό ζήτημα δεν έβαζε. Παρ' όλα αυτά έγινε αντικείμενο κριτικής, όχι μόνο από τις συντηρητικές δυνάμεις, αλλά και μέσα στις ίδιες της τις γραμμές. Θεωρήθηκε ότι η ανερχόμενη δύναμη του εργατικού κινήματος που αποκρυσταλλωνόταν οργανωτικά στην ΕΔΑ έβαζε σε κίνδυνο τις

σχέσεις της με τα άλλα «προοδευτικά» κόμματα. Ύστερα οι διεκδικητικοί αγώνες έβαζαν σε κίνδυνο την ανάπτυξη της εθνικής αστικής τάξης, που δεν είχε την ίδια οικονομική ευχέρεια με το ξένο κεφάλαιο να πληρώνει σχετικά υψηλούς μισθούς και μεροκάματα. Η κριτική αυτή γινόταν ιδιαίτερα από την πτέρυγα εκείνη που αργότερα εξελίχθηκε στο ΚΚΕ Εσωτερικού, και ιδιαίτερα από την τάση που εξελίχθηκε στο «Χάος» (Γλέζος, Ροδακης κ.ά.) και που αργότερα στελέχωσε τη νέα ΕΔΑ. Αυτοί προωθούσαν την κριτική τους μέχρις υπερβολής. Ήταν αυτοί που πρότειναν να πριμοδοτηθεί η αριστερά του κέντρου.

Όπως ήταν φυσικό, η πολιτική αυτή αντιμετώπισε την κριτική και από τα αριστερά. Η στάση απέναντι στο Παλάτι και την αστική νομιμότητα, η απόρριψη της ένοπλης πάλης και ο δρόμος της ειρηνικής μετάβασης στο σοσιαλισμό γίνονταν αντικείμενο οξείας κριτικής. Η απάντηση της καθοδήγησης -ότι χάρη σ' αυτήν την πολιτική έγινε δυνατή η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος- δεν έπειθε. Δεν έπειθε ιδιαίτερα τους δραστήριους νέους αγωνιστές που είχαν ζήσει από κοντά αυτή τη δεκάχρονη πορεία και είχαν καταλάβει πολύ καλά πώς πραγματοποιήθηκε η ανάπτυξη αυτή.

Η 6η ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το 1956, με τις αποφάσεις της για τυπικό τερματισμό του εμφυλίου (γιατί στην πραγματικότητα είχε τερματιστεί πολύ πριν), έπαιξε κάποιο ρόλο. Αλλά και χωρίς αυτές τις αποφάσεις, ακόμη και χωρίς την ίδια την ΕΔΑ, η ταξική πάλη κάπου θα ξέσπαγε, όπως και πραγματικά έγινε. Οι θριαμβολογίες της ηγεσίας της ΕΔΑ ότι το μαζικό αυτό κίνημα ήταν αποτέλεσμα αποφάσεων που πήραν κάποιοι «φωτισμένοι» μπορεί να γίνονταν πιστευτές από τα μέλη εκείνα που είχαν περιθωριακές σχέσεις με το πραγματικό μαζικό κίνημα ή από αυτούς που είχαν πάθει γραφειοκρατική αγκύλωση. Δεν έπειθαν όμως όσους είχαν ζήσει λεπτό με λεπτό την πορεία αυτή μέσα από την ίδια την εργατική τάξη και όχι από τα κομματικά γραφεία.

Εκείνο όμως που προκάλεσε τις πιο μεγάλες αντιρρήσεις ήταν το ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό. Ειδικά μετά το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ είχε γίνει ο κύριος πολιτικός άξονας για τα διάφορα κομμουνιστικά κόμματα. Η ιστορία δεν είχε να παρουσιάσει κανένα τέτοιο παράδειγμα. Για να αντιμετωπιστούν οι αντιρρήσεις αυτές χρειάστηκαν κάμποσα θεωρητικά άρθρα και συζητήσεις. Δεν ήταν όμως και πολύ αποτελεσματικά! Υπήρχαν βέβαια και τα βιβλία. Αν όμως κανείς παραμέριζε τα «σχολικά» εγχειρίδια της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ

και καταπιανόταν με τον Μαρξ και τον Λένιν, μόνο ειρωνικά σχόλια συναντούσε για τις απόψεις αυτές. Εκτός βέβαια από τις υποσημειώσεις που έγραφαν οι διάφοροι κομματικοί εκδότες και μεταφραστές.

Δε χρειαζόταν να περιμένει κανείς να δει τι αποτελέσματα θα είχαν οι θέσεις αυτές σε μια κρίσιμη σύγκρουση. Οι επιπτώσεις τους ήταν φανερές στην καθημερινή πολιτική. Έτσι οι κινητοποιήσεις έπρεπε να κρατηθούν μέσα στο πλαίσιο του νόμου και της τάξης. Μα νόμος, ακόμα και της παπανδρεϊκής αστυνομίας, ήταν το ξύλο και η βία. Ο διαδηλωτής που αντιστεκόταν ενεργητικά στην αστυνομική βία ήταν ο προβοκάτορας που θα 'πρεπε να τον σπάσουμε στο ξύλο και να τον πετάξουμε στις γραμμές της αστυνομίας λέγοντας «Πάρτε τον - είναι χαφιές, είναι δικός σας άνθρωπος». Γιατί, διάβολε; Η υποψία ότι μπορεί να μην ήταν χαφιές και προβοκάτορας αυτός που δε δεχόταν να μπει στο κανάλι της πολιτικής της ΕΔΑ άρχισε να φωλιάζει ακόμη και μέσα στις αλυσίδες των «εφόρων τάξης». Πολλοί σύντροφοι αναρωτιούνταν μήπως μ' αυτόν τον τρόπο παραδίναμε στην αστυνομία κάποιον «ζωηρό» αγωνιστή για να μη διαταράξει τις σχέσεις του Ηλιού με τον Παπανδρέου.

Η κριτική αυτή ήταν πιο έντονη μέσα στη νεολαία. Δεν μπορεί όμως να πει κανείς ότι ήταν ένα διαμορφωμένο ρεύμα αλλά διάχυτες, υπόκωφες και απροσδιόριστες μοριακές διεργασίες που αποκρυσταλλώνονταν σε παρέες, κύκλους ή χαλαρές ομάδες. Σε δύο όμως περιπτώσεις η αντιπολίτευση αυτή φάνηκε πιο ομοιογενής. Η πρώτη περίπτωση ήταν η μετονομασία της Νεολαίας της ΕΔΑ σε Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ) και η δεύτερη ήταν ορισμένες διαγραφές.

Η Νεολαία της ΕΔΑ μπορεί να ήταν εξάρτημα του κόμματος και να ελεγχόταν άμεσα από την ηγεσία, είχε όμως ανδρωθεί μέσα σε δύσκολες συνθήκες και ήταν καρπός αγώνων. Τα μέλη της είχαν διαποτιστεί από το πνεύμα της αντίστασης και του εμφυλίου. Δεν πίστευαν ότι ο πόλεμος είχε οριστικά κριθεί στον Γράμμο και στο Βίτσι το 1949. Γι' αυτούς ο πρώην μενσεβίκος Πασαλίδης και μερικές άλλες φιγούρες δεν ήταν παρά μια μάσκα πίσω από την οποία κρυβόταν η πραγματική ηγεσία που βρισκόταν στη Σοβιετική Ένωση. Πολλές φορές έβαζαν τους «ινστρούχτορες» σε μπελάδες, όχι μόνο με τις αντιρρήσεις τους, αλλά και χρησιμοποιώντας τη λέξη «σύντροφε» αντί του καθιερωμένου στην ΕΔΑ «φίλε».

Η μετατροπή της νεολαίας αυτής σε ΔΝΛ, με την είσοδο διαφόρων στοιχείων, εξασθένησε αυτό το αντιρτοπολεμικό πνεύμα. Ιδιαίτερα

μετά το 1963, που το πολιτικό κλίμα βελτιώθηκε και η τρομοκρατία της δεξιάς εξαφανίστηκε, υπήρξε αθρόα προσέλευση νέων στην κομμματική νεολαία. Τα νέα αυτά στοιχεία, με το να μην έχουν πάρει μέρος σε αγώνες και έχοντας μικρή οργανωτική διαπαιδαγώγηση, έγιναν το κύριο στήριγμα της κομματικής ηγεσίας που άρχισε να ξεκαθαρίζει τη ΔΝΛ από τα ζωηρά και ατίθασα στοιχεία.

Στις διαγραφές πάντα υπήρχε μια ευαισθησία, αλλά στην περίπτωση του Μάκη Παπούλια οι αντιρρήσεις είχαν πάρει μεγάλες διαστάσεις. Η καθοδήγηση προσπάθησε να τον διαγράψει με την κατηγορία ότι φραξιονίζει. Οι αποδείξεις που έφερε ήταν ότι στην ατζέντα του βρέθηκε το τηλέφωνο κάποιου μέλους του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΔΚΕ). Η ιστορία αυτή φαινόταν φτιαχτή από μακριά. Το αποτέλεσμα ήταν να μην περάσει αυτή η διαγραφή. Αργότερα βέβαια ο Παπούλιας διαγράφηκε μαζί με τον Πέτρουλα και σχημάτισαν την Πανελλήνια Δημοκρατική Κίνηση (ΠΑΝΔΗΚ), μια φοιτητική κατά βάση οργάνωση.

Η κριτική στο εσωτερικό της ΕΔΑ ενισχυόταν από την κριτική που γινόταν απ' έξω. Ο μαοϊσμός στην Ελλάδα βρήκε γερά στηρίγματα στους οπαδούς του Ζαχαριάδη και αμφισβήτησε σοβαρά την ηγεμονία της ΕΔΑ μέσα στο εργατικό και κυρίως στο φοιτητικό κίνημα. Ωστόσο υπήρχαν εγγενείς αδυναμίες στο ρεύμα αυτό, που έμπαιναν φραγμός στην ανάπτυξη του. Ο πρωτόγονος εμπειρισμός του μαοϊσμού μαζί με τη φανερή προσωπολατρία απομάκρυναν τους αγωνιστές που είχαν κάποιο θεωρητικό επίπεδο. Ύστερα ο Ζαχαριάδης δεν ήταν καθόλου αμέτοχος στην τραγική κατάληξη της επανάστασης στην Ελλάδα. Το πιο μελανό σημείο του Ζαχαριάδη ήταν η στάση του απέναντι στον Άρη Βελουχιώτη. Αυτό δεν το ξεχνούσαν εύκολα οι αγωνιστές που τον λάτρευαν σαν τον άγιο της επανάστασης.

Πιο ολοκληρωμένη και συνεκτική ήταν η τροτσκιστική κριτική. Η προδομένη επανάσταση στην Ελλάδα το 1940-49 οδηγούσε τη σκέψη στην προδομένη επανάσταση στην Ιταλία, τη Γαλλία, την Ισπανία. Δεν είναι καθόλου δύσκολο για την προβληματική αυτή να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση είχε προδοθεί από την ίδια την ηγεσία της. Το ότι αυτή η ηγεσία, η γραφειοκρατία, είχε υλικά συμφέροντα που ήταν αντίθετα με τα συμφέροντα της επανάστασης γινόταν όλο και πιο φανερό. Η συνεχώς αυξανόμενη επικοινωνία με

την ΕΣΣΔ έκανε πιο γνωστά τα μελανά σημεία της σοβιετικής κοινωνίας. Δεν μπορούσε κανείς πια να πιστεύει ότι ήταν συκοφαντίες της αντίδρασης το ότι στην ΕΣΣΔ υπήρχαν γραφειοκράτες που είχαν πολυτελή αυτοκίνητα και ντάτσες και ταυτόχρονα φτωχοί εργάτες, αλήτες και πόρνες που πουλιούνταν για ένα ζευγάρι κάλτσες ή ένα μπλου τζιν.

Ο Τρότσκι δεν αρκείται σε μια μοιρολατρική διαπίστωση αυτών των μελανών σημείων, αλλά προωθεί μια αισιόδοξη και βολονταριστική στάση. Αυτή την επαναστατική αισιοδοξία ο αγωνιστής που έβλεπε καθημερινά τις προδοσίες και τα προνόμια της ηγεσίας του τη δεχόταν σαν μάννα από τον ουρανό. Οι τροτσκιστικές οργανώσεις άρχισαν να ξεφεύγουν από το γκέτο της πολιτικής απομόνωσης. Τα οργανωτικά τους όμως κέρδη ήταν πολύ μικρά σε σχέση με την επιρροή που είχαν οι ιδέες του Τρότσκι. Αυτό το συμπέρασμα βγαίνει εύκολα αν δει κανείς το τιράζ των βιβλίων του και ταυτόχρονα τον μικρό αριθμό των στρατευμένων τροτσκιστών. Αυτό σε ένα μεγάλο μέρος οφείλεται στις πολυάριθμες και σε μεγάλο βαθμό αδικαιολόγητες διασπάσεις αυτού του χώρου, αλλά και στα γεγονότα του 1940-49. Βέβαια οι συκοφαντίες ότι οι τροτσκιστές ήταν πράκτορες των Γερμανών και της αντίδρασης γίνονταν πιστευτές μόνο από τα πιο καθυστερημένα στοιχεία. Κανείς αγωνιστής με στοιχειώδεις έστω γνώσεις του εργατικού κινήματος δεν τις πίστευε. Αντίθετα, η ηρωική στάση και ο θάνατος του Παντελή Πουλιόπουλου συναισθηματικά τούς προδιέθεταν ευνοϊκά. Ωστόσο υπήρχαν μερικά σοβαρά ερωτηματικά για την περίοδο αυτή.

Μια από τις βασικές θέσεις της Διαρκούς Επανάστασης είναι ότι στην περίοδο του προχωρημένου ιμπεριαλισμού κάθε κίνημα, είτε απελευθερωτικό είτε αντιφασιστικό είτε αντιδικτατορικό, δεν μπορεί παρά να καταλήξει σε εμφύλιο πόλεμο. Μια άλλη επίσης σημαντική θέση είναι ότι στις συγκρούσεις αυτές το προλεταριάτο της πόλης θα^ παίξει κυρίαρχο ρόλο εξαιτίας του ειδικού βάρους που έχει στη σύγχρονη κοινωνία. Για τα ζητήματα αυτό ο Τρότσκι έχει γράψει χιλιάδες σελίδες, δεν είναι λοιπόν δυνατόν να μην τα γνώριζαν αυτά οι οπαδοί του. Τα γεγονότα του 1940-45 επαλήθευσαν με τραγικό τρόπο τα συμπεράσματα αυτά Ωστόσο η πλειοψηφία των οργανωμένων τροτσκιστών, που θα 'πρεπε να είχε προβλέψει ότι ο απελευθερωτικός πόλεμος ενάντια στο στρατό κατοχής θα εξελισσόταν σε εμφύλια ταξική σύγκρουση, δεν έκανε τίποτε για να προετοιμαστεί και να προετοιμάσει τις μάζες για τη σύγκρουση αυτή. Οι ελάχιστες τιμητικές εξαιρέσεις δεν μπορούσαν να είναι αποτελεσματικές. Η δικαιολογία ότι η σταλι-

νική τρομοκρατία εμπόδισε να γίνει κάτι τέτοιο έφερνε αντίθετα αποτελέσματα. Είναι δυνατόν στη διαμάχη τους με το ρεφορμισμό, οι επαναστάτες να επιζητούν τον οίκτο σαν θύματα;

Αυτός ο προβληματισμός έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη μας προς την ατομική τρομοκρατία κατά την περίοδο των Ιουλιανών και λίγο ύστερα από αυτά, όταν βλέπαμε την ένοπλη μαζική εξέγερση να είναι επί θύραις. Ακριβώς για να μην ελέγξει η σταλινική ηγεσία ένα νέο κίνημα αποφασίσαμε να εξοπλιστούμε οι ίδιοι έγκαιρα. Βέβαια η συμμετοχή της Τέταρτης Διεθνούς στην αλγερίνικη επανάσταση και οι ζυμώσεις μέσα στο ΚΔΚΕ που αργότερα συνέβαλαν στη δημιουργία των ΔΕΑ είχαν σαν αποτέλεσμα να σπάσει λίγο ο πάγος, αλλά οι επιφυλάξεις παρέμειναν για αρκετό διάστημα.

Παράλληλα υπήρχαν και άλλες μικρότερες οργανώσεις. Η ΠΑΝΔΗΚ δημιουργήθηκε από τον Σωτήρη Πέτρουλα και τον Μάκη Παπούλια. Βασικά στηριζόταν σε φοιτητές. Δεν είχε μια ολοκληρωμένη άποψη. Η κριτική της απέναντι στη ΔΝΛ περιστρεφόταν γύρω από την αναποτελεσματικότητα των αγώνων. Αργότερα μερικά μέλη της ήρθαν σ' επαφή με τροτσκιστικές απόψεις και υιοθέτησαν εν μέρει την τροτσκιστική κριτική. Μια άλλη οργάνωση ήταν η ΣΟΣΥΝ, γνωστή σαν το κοινόβιο του Γουλιέλμου. Ήταν κάτι ανάμεσα σε οργάνωση, παρέα και κοινόβιο. Θεωρητικά ήταν ένα μίγμα των ιδεολογιών που υπήρχαν στο εργατικό κίνημα, ιδιαίτερα το ευρωπαϊκό. Παρά την αριστερίστικη φρασεολογία, είχε μια χαρακτηριστική σοσιαλδημοκρατική αντίληψη. Υπήρχε ακόμη ο Ουμανιστής, χαρακτηριστική ντεφετιστική οργάνωση,[1] που έβγαλε και ένα ομώνυμο φυλλάδιο. Παρόλο που στήθηκε από διανοούμενους, είχε έντονη εργατίστικη κατεύθυνση.

Αυτό όμως που είχε μεγάλη επιρροή επάνω στη νεολαία και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του νεολαιίστικου κινήματος ήταν η αποικιακή επανάσταση. Η νίκη της επανάστασης στην Κίνα, την Κορέα, το Βιετνάμ, την Αλγερία και την Κούβα έβαλε σε αμφισβήτηση την εντύπωση ότι ο ιμπεριαλισμός είναι παντοδύναμος. Ταυτόχρονα συγκλόνισε τα θεμέλια του σταλινικού ρεφορμισμού που στηριζόταν

1. Ντεφετιστικές ήταν οι οργανώσεις που θεωρούσαν την ΕΣΣΔ καπιταλιστικό κράτος, έτσι που δε θεωρούσαν υποχρέωσή τους να την υπερασπιστούν απέναντι στον ιμπεριαλισμό των ΗΠΑ και της Ευρώπης.

στο status quo που είχε εγκαθιδρυθεί το 1944 στη Γιάλτα. Ο Μάο Τσε-τουνγκ, ο Χο Τσι Μινχ, ο Φανόν, ο Κάστρο και ο Γκεβάρα έγιναν τα σύμβολα της διπλής αυτής αμφισβήτησης και κέρδισαν τη συμπάθεια της νεολαίας σ' όλο τον κόσμο, που τους τοποθέτησε στο πάνθεο των μεγάλων επαναστατών.

Η επιρροή αυτή είχε διάφορες διαβαθμίσεις. Κατ' αρχάς επηρέασε γενικά τη συμπεριφορά, τον τρόπο ζωής, ακόμη και το ντύσιμο. Τα πουκάμισα με γιακά αλά Μάο, τα μαλλιά άφρο-λουκ, τα γένια και τα στρατιωτικά ρούχα που θύμιζαν Κούβα ανάγκασαν ακόμη και τους μετρ της υψηλής μόδας να τα πάρουν υπόψη τους. Ύστερα τα κινήματα συμπαράστασης προς τους αποικιοκρατούμενους λαούς έπαιξαν τον πυροδότη στις επαναστατικές εκρήξεις που συγκλόνισαν ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Η αντίθεση στον βρόμικο πόλεμο στο Βιετνάμ και η αλληλεγγύη προς τον βιετναμέζικο λαό μετέφεραν τις φλόγες από το Δέλτα του Μεκόνγκ στο Παρίσι, το Μπέρκλεϊ, ακόμη και την Ουάσιγκτον. Η αλληλεγγύη προς την Αβάνα, τη μητρόπολη της επανάστασης, είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η ταξιαρχία Venceremos: επιτροπές στη βόρεια Αμερική και την Ευρώπη έστελναν εθελοντές στην Κούβα που βοηθούσαν στην ανασυγκρότηση της οικονομίας και ιδιαίτερα στη συγκομιδή αγροτικών προϊόντων. Τέλος, οι επαναστάσεις αυτές είχαν αρχίσει να γίνονται αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Στόχος ήταν η μεταφορά ή η προσαρμογή των μεθόδων αυτών στις χώρες της Δύσης. Με το έργο αυτό δεν είχαν καταπιαστεί οργανώσεις αλλά μεμονωμένοι αγωνιστές και μικροί κύκλοι μέσα στις οργανώσεις και τα κόμματα. Τα γραφτά του Μάο Τσε-τουνγκ, του Χο Τσι Μινχ και του στρατηγού Γκιαπ γίνονταν ανάρπαστα. Ωστόσο τα συμπεράσματά τους πολύ λίγο μπορούσαν να χρησιμεύσουν, γιατί οι συνθήκες στις χώρες της Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής ήταν εντελώς διαφορετικές. Εκείνο που σε τελική ανάλυση έμεινε ήταν ένα γενικό μήνυμα ότι ο «ιμπεριαλισμός είναι μια χάρτινη τίγρη».

Η κουβάνικη εμπειρία ήταν διαφορετική. Δεν υπήρχαν εκεί οι αχανείς εκτάσεις της ΝΑ Ασίας με ζούγκλες και έλη που επέτρεπαν να κινούνται μαζικά αντάρτικα. Στην Κούβα το αντάρτικο για να επιβιώσει αναγκάστηκε να χωριστεί σε μικρές ομάδες. Όταν οι δυνάμεις του Μπατίστα άρχισαν να καταρρέουν, τότε το αντάρτικο αναπτύχθηκε ραγδαία σε ελάχιστο χρόνο, ενώ ταυτόχρονα συνδυάστηκε με την εξέγερση στις πόλεις. Η εμπειρία αυτή, που συστηματοποιήθηκε από τον Τσε, έγινε γνωστή σαν τακτική των επαναστατικών εστιών, εστία-

σμός ή φοκισμός. Ο εστιασμός φαινόταν πιο κοντά στις συνθήκες των αναπτυγμένων χωρών. Έτσι εξηγείται και η μεγάλη επιρροή του καστρισμού.

Απέναντι στη ραγδαία εξέλιξη της αποικιακής επανάστασης η στάση του σταλινικού ρεφορμισμού ήταν διφορούμενη και αντιφατική. Από τη μια βοηθούσε οικονομικά τις χώρες όπου είχε επικρατήσει η επανάσταση - η Κούβα, για παράδειγμα, δε θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς τη σοβιετική βοήθεια. Από την άλλη όμως προσπαθούσε να γελοιοποιήσει και να συκοφαντήσει τους επαναστάτες αυτών των χωρών. Αυτό έγινε τόσο στην περίπτωση της Κούβας όσο και στην περίπτωση της Κίνας. Στη δεύτερη περίπτωση, μάλιστα, το Κρεμλίνο ξεπέρασε τις συκοφαντίες και τις χυδαιότητες της ιμπεριαλιστικής προπαγάνδας. Εκεί που οι αντιφάσεις του Κρεμλίνου γίνονταν ολοφάνερες ήταν σε όσες από τις λεγόμενες αδέσμευτες χώρες τύχαινε να ξεσπάσουν κοινωνικές συγκρούσεις. Η εύνοια που οι σταλινικοί γραφειοκράτες έδειχναν στα αντιδραστικά καθεστώτα αυτών των χωρών σε βάρος των επαναστατών δημιουργούσε αγανάκτηση σε πολλούς αγωνιστές. Η λαμπρή υποδοχή στο Κρεμλίνο του χασάπη της Περσίας Σάχη ή του δολοφόνου Χασάν του Μαρόκου, τη στιγμή μάλιστα που το αίμα του Μπεν Μπάρκα δεν είχε ακόμη στεγνώσει, προκαλούσε μέσα στις οργανώσεις της ΕΔΑ και της ΔΝΛ μικρές εξεγέρσεις.

Η κομματική ηγεσία προσπαθούσε να δικαιολογήσει αυτή τη στάση του Κρεμλίνου με το επιχείρημα ότι οι χώρες αυτές ήταν ουδέτερες και υποστήριζαν στον ΟΗΕ φιλειρηνική πολιτική. Το επιχείρημα όμως αυτό οδηγούσε σε μαύρες σκέψεις. Δηλαδή στις φιλικές χώρες της ΕΣΣΔ που στήριζαν τη φιλειρηνική σοβιετική πολιτική η κοινωνική επανάσταση είναι καταδικασμένη; Αν είναι έτσι, τότε και στην Ελλάδα ο σοσιαλισμός είναι ένα όνειρο απατηλό. Γιατί η πολιτική της ΕΔΑ αλλά και του ΚΚΕ απέβλεπε στο να εγκαθιδρυθεί ένα τέτοιο φιλικό καθεστώς.

Οι οκτάχρονοι αγώνες είχαν δημιουργήσει ένα επαναστατικό δυναμικό που βάλτωνε στην αδράνεια τη στιγμή που στις αποικίες ολόκληροι λαοί είχαν εμπλακεί σε μια άνιση πάλη ενάντια στον ιμπεριαλισμό με το όπλο στο χέρι. Για τους ευαίσθητους αυτούς νέους ο προλεταριακός διεθνισμός δεν ήταν μια κενή θεωρητική διατύπωση, αλλά ένα πηγαίο αίσθημα αλληλεγγύης που νιώθει ο επαναστάτης για κάθε καταπιεσμένο που παλεύει για την ελευθερία του.

Μέσα σ' αυτό το πλεονάζον επαναστατικό δυναμικό είχαν αρχίσει να γεννιούνται κάποιες περίεργες για την ηγεσία σκέψεις, που δειλά-δειλά διατυπώνονταν σε φράσεις όπως: «Γιατί τάχα να μην μπορούν να σταλούν εθελοντές στο Βιετνάμ ή κάπου αλλού που υπάρχει ανάγκη;». Η απάντηση της ηγεσίας στα ερωτήματα αυτά ήταν ότι οι αγώνες αυτοί ήταν εθνικοί απελευθερωτικοί και επομένως ήταν υπόθεση αυτών των ίδιων των λαών και κανενός άλλου. Ο προλεταριακός μας διεθνισμός θα έπρεπε να εξαντληθεί σε υπομνήματα διαμαρτυρίας, σε ψηφίσματα ή σε πορείες στην αμερικάνικη πρεσβεία. Άλλωστε και αυτοί οι ίδιοι οι λαοί δεν ήθελαν εθελοντές γιατί υπήρχε και το κακό προηγούμενο της Ισπανίας.

Βέβαια δεν ήταν μόνο αυτή η στάση των ρεφορμιστών απέναντι στους εθελοντές των διεθνών ταξιαρχιών που αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για την ισπανική επανάσταση του 1936-38. Μια σειρά από γεγονότα την έφερναν ξανά στην επικαιρότητα. Οι εκδόσεις εκείνης της εποχής είναι μια απόδειξη. Εκεί όμως που το ενδιαφέρον αυτό έγινε πάθος και παραφροσύνη ήταν στις αίθουσες των κινηματογράφων όπου προβαλλόταν το ντοκιμαντέρ *Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη,* που αναφέρεται στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Ίσως αυτό που συγκινούσε να ήταν η συγγενική ιδιοσυγκρασία των δύο μεσογειακών λαών, ίσως η κοινή τραγική κατάληξη των δύο επαναστάσεων, ίσως ο προδοτικός ρόλος που ο σταλινικός ρεφορμισμός έπαιξε και στις δύο περιπτώσεις. Όποια και να ήταν η αιτία, το γεγονός είναι ότι στη σκοτεινή αίθουσα του κινηματογράφου «Ίριδα» η νεολαία έφτανε σε ομαδικό παραλήρημα.

Η ισπανική επανάσταση υπήρξε η κύρια αφορμή να στραφεί το ενδιαφέρον της νεολαίας προς την ιστορία του ευρωπαϊκού κινήματος. Η σταλινική μονολιθικότητα είχε μεταβάλει τον Μαρξ σε μια ουδέτερη εικόνα αγίου. Οι εικονοκλάστες αγωνιστές άρχισαν να αποκαθηλώνουν αυτό το είδωλο και να αποκαθιστούν ξανά τον επαναστάτη Μαρξ. Παράλληλα άρχισαν να βγαίνουν πάλι από τη λήθη μεγάλοι επαναστάτες όπως ο Μπαμπέφ, ο Μπλανκί και ο Μπακούνιν.

Έτσι οι ρεφορμιστές, προσπαθώντας να φράξουν την πόρτα στο επαναστατικό παρόν, βοήθησαν να ανοίξει το παράθυρο στο επαναστατικό παρελθόν.

Όλη αυτή όμως την περίοδο, από το φθινόπωρο του '63 μέχρι τον Ιούλη του '65, τα σκιρτήματα της επαναστατικής μειοψηφίας φαίνον-

ταν σαν απλός ρομαντισμός που δεν είχε καμιά σχέση με την πραγματικότητα. Στην Ελλάδα ο Γεώργιος Παπανδρέου βεβαίωνε ότι η δημοκρατία είχε νικήσει. Η ηγεσία της ΕΔΑ, από τη μεριά της, έδειχνε να πιστεύει ότι είχε πια ανοίξει ο δρόμος προς τις ομαλές δημοκρατικές εξελίξεις. Βέβαια ο Παπανδρέου, κάτω από τις πιέσεις των Ανακτόρων και των Αμερικανών, έκανε υποχωρήσεις, αλλά οι δημοκρατικές δυνάμεις, στηριγμένες στο λαϊκό κίνημα, μπορούσαν να αντισταθμίσουν τις υποχωρήσεις αυτές και έτσι να προωθηθεί η Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή. Το πραξικόπημα όμως του βασιλιά στις 15 Ιούλη ήρθε να διαψεύσει τις ρεαλιστικές προοπτικές των «σοβαρών πολιτικών» και να επαληθεύσει τις ουτοπίες των ρομαντικών επαναστατών.

Όσο καιρό η Ένωση Κέντρου βρισκόταν στην κυβέρνηση, η δυσφορία του παλατιού και των Αμερικάνων γινόταν όλο και πιο έντονη. Αυτό φαινόταν στον συντηρητικό Τύπο, τόσο τον διεθνή όσο και τον ελληνικό. Για τους συντηρητικούς πολιτικούς και δημοσιογράφους ο Παπανδρέου, ο «εσχατόγερος του Καστριού», ήταν ο έλληνας Κερένσκι που θα οδηγούσε την Ελλάδα στον κομμουνισμό. Η κατηγορία αυτή ήταν φανερά ανυπόστατη. Δεν ήταν δυνατόν να μη γνωρίζουν οι θεωρητικοί της αντίδρασης ότι στην Ελλάδα όχι μόνο δεν υπήρχε ένα επαναστατικό κόμμα που να είχε σαν στόχο την κατάληψη της εξουσίας, αλλά και ότι η ΕΚ δεν ήταν καν εργατικό ρεφορμιστικό κόμμα. Οι Αμερικάνοι ήξεραν ότι δεν υπήρχε καμιά περίπτωση να ξεφύγει η Ελλάδα από το καπιταλιστικό στρατόπεδο, αλλά με μια κυβέρνηση της ΕΚ δεν μπορούσε να παίξει το ρόλο που οι ίδιοι της είχαν καθορίσει. Ήδη από τον καιρό του Τρούμαν οι Αμερικάνοι δεν έκρυβαν ότι στόχος τους ήταν να παραμείνει η χώρα ένα προγεφύρωμα του ΝΑΤΟ ενάντια στην αραβική επανάσταση, ενώ ταυτόχρονα ήταν μια έμμεση απειλή κατά των λαών της βαλκανικής. Μια κυβέρνηση της ΕΚ δεν μπορούσε να παίξει το ρόλο αυτό. Ο λόγος δεν ήταν ότι το κόμμα αυτό έτρεφε αντιδυτικά ή τριτοκοσμικά αισθήματα, αλλά γιατί η άνοδός του στην κυβέρνηση στηρίχθηκε στους αγώνες του μαζικού κινήματος.

Οι συνωμοσίες των Αμερικανών ενάντια στην ΕΚ διεξάγονταν κυρίως με τις μυστικές υπηρεσίες. Η ΚΥΠ είχε δικτυωθεί σ' ολόκληρη τη χώρα σαν ένα τεράστιο χταπόδι. Οι αμερικάνικες μυστικές υπηρεσίες ελέγχοντας την ΚΥΠ έλεγχαν ολόκληρη τη χώρα, μέχρι το πιο απομακρυσμένο και ασήμαντο χωριό. Οι προσπάθειες του Ανδρέα Παπανδρέου -όταν ήταν υπουργός Προεδρίας- να βάλει την ΚΥΠ κάτω από τον έλεγχο της ελληνικής κυβέρνησης δεν ήταν παρά προσπάθειες

ολόκληρου του αστικού κόσμου να αμυνθεί στις αυθαιρεσίες των αμερικάνικων μυστικών υπηρεσιών. Στόχος των υπηρεσιών αυτών δεν ήταν μόνο η αριστερά αλλά και αστοί συντηρητικοί πολιτικοί, όπως για παράδειγμα ο Καραμανλής.

Το σημείο όμως στο οποίο οι διαφορές της κυβέρνησης Παπανδρέου και των Αμερικάνων ήταν αγεφύρωτες ήταν το κυπριακό ζήτημα. Οι στρατιωτικές μονάδες στην Κύπρο υπήρξαν πάντα κέντρα συνωμοσίας. Στόχος των συνωμοσιών αυτών ήταν η ένταξη της Κύπρου στο ΝΑΤΟ. Η αντίδραση του Μακάριου στα σχέδια αυτά, στα οποία αντιδρούσαν όχι μόνο οι λαϊκές μάζες αλλά και η κυπριακή αστική τάξη, εξόργιζαν τους Αμερικάνους, που αποκαλούσαν ένα συντηρητικό παπά «Φιντέλ της Μεσογείου». Οι προσπάθειες του Μακάριου επικεντρώνονταν στην ανάπτυξη και τον εξοπλισμό της κυπριακής εθνοφρουράς για να απαλλαγεί από το θανάσιμο αγκάλιασμα της ελληνικής μεραρχίας που προστάτευε την Κύπρο.

Δε γνωρίζουμε αν ήταν ο Παπανδρέου που συμβούλεψε τον Μακάριο να εξοπλίσει την εθνοφρουρά με τσεχοσλοβάκικα όπλα ή αν ο ίδιος το είχε αποφασίσει. Εκείνο που είναι γνωστό είναι ότι αυτό το γεγονός πυροδότησε την πολιτική κρίση στην Ελλάδα. Ο Γρίβας κατάγγειλε ότι «στις ελληνικές μονάδες της Κύπρου δρα συνωμοτική οργάνωση με το όνομα ΑΣΠΙΔΑ, που αποτελείται από αριστερούς αξιωματικούς. Αρχηγός της είναι ο Ανδρέας Παπανδρέου και έχει σκοπό να ανατρέψει το συνταγματικό πολίτευμα στην Κύπρο και την Ελλάδα και να εγκαθιδρύσει κομμουνιστική δικτατορία ειδεχθούς μορφής».

Το πόρισμα μιας ανακριτικής επιτροπής με πρόεδρο τον στρατηγό Σίμο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλη αυτή η φασαρία για τον ΑΣΠΙΔΑ στεκόταν στον αέρα. Ο βασιλιάς όμως υιοθέτησε την άποψη του Γρίβα. Αυτή η άποψη βρήκε υποστηρικτές και μέσα στην ίδια την κυβέρνηση της ΕΚ. Ο κύριος εκφραστής της ήταν ο Υπουργός Άμυνας, ο Πέτρος Γαρουφαλιάς. Ο Γ. Παπανδρέου προσπάθησε να καθαιρέσει τον Γαρουφαλιά και να αναλάβει ο ίδιος το Υπουργείο Άμυνας. Ο βασιλιάς, παραμερίζοντας το σύνταγμα, απαγόρευσε αυτή την αλλαγή. Ο Γ. Παπανδρέου, κατανοώντας ότι αν υποτασσόταν σ' αυτή την παρέμβαση των Ανακτόρων θα κατέρρεε το κύρος της κυβέρνησης και του ίδιου, υπέβαλε την παραίτησή του στις 15 Ιουλίου του 1965.

Στην πραγματικότητα δεν επρόκειτο για παραίτηση. Ο βασιλιάς, χωρίς κανένα πρόσχημα, έδιωξε τον πρωθυπουργό που ψηφίστηκε από το 53% του πληθυσμού σαν να ήταν ο τελευταίος σταβλάρχης

του. Το πραξικόπημα αυτό θύμιζε τις πιο μαύρες μέρες της αντίδρασης. Οι λαϊκές μάζες θεώρησαν, και πολύ σωστά, ότι το χτύπημα αυτό δε στρεφόταν ενάντια στον Γ. Παπανδρέου, αλλά κυρίως ενάντια σ' αυτές. Η απάντησή τους ήταν άμεση. Το Ιουλιανό ξεσήκωμα είχε πια δρομολογηθεί.

Ο ΟΜΦΑΛΙΟΣ ΛΩΡΟΣ ΚΟΒΕΤΑΙ

15 Ιούλη

Στις 7 το απόγευμα ο Γ. Παπανδρέου επισκέπτεται τα Ανάκτορα και δηλώνει ότι την άλλη μέρα θα υποβάλει την παραίτηση της κυβέρνησης. Ο βασιλιάς απαντά ότι θεωρεί ότι αυτό έχει γίνει. Στις 7.50 ορκίζεται η κυβέρνηση των αποστατών του Νόβα, του Μητσοτάκη κλπ.

Νωρίς το απόγευμα ο κόσμος συγκεντρώνεται στους δρόμους γύρω από τη Βουλή. Η συγκέντρωση αυτή είναι αυθόρμητη. Κανένα κόμμα δεν την είχε προτείνει. Η Βουλή και τα Ανάκτορα φρουρούνται από ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις. Ακούγονται πού και πού συνθήματα. Κυριαρχούν το «1 -1 -4» και το «Δημοκρατία». Το σύνθημα των κεντρώων Πα-παν-δρέ-ου είναι αδύνατο και σκεπάζεται από την απάντηση των αριστερών: «Ένας είναι ο αρχηγός, ο κυρίαρχος λαός».

Όσο περνάει η ώρα τα νέα κυκλοφορούν πιο πλατιά. Η ορκωμοσία της κυβέρνησης των αποστατών προκαλεί την οργή του πλήθους. Αρχίζουν οι συγκρούσεις με την αστυνομία. Η αγριότητα της αστυνομίας θυμίζει τις μέρες της καραμανλοκρατίας. Αρχίζουν να πέφτουν δακρυγόνα. Ο κόσμος ανάβει φωτιές για να τα εξουδετερώσει. Ταυτόχρονα επιστρατεύονται λεμόνια, βαζελίνη και μαντίλια για να προστατευτούν τα μάτια. Οι συγκρούσεις συνεχίζονται μέχρι αργά το βράδυ.

16 Ιούλη

Οι συγκεντρώσεις αρχίζουν νωρίς το απόγευμα. Η μαχητικότητα των μαζών είναι μεγαλύτερη. Στις επιθέσεις της αστυνομίας απαντούν με οδοφράγματα και φωτιές που εμποδίζουν τις «αύρες» και τα πεζοπόρα τμήματα της αστυνομίας να κινηθούν ελεύθερα. Οι συγκρούσεις συνεχίζονται για δεύτερη μέρα μέχρι αργά.

Τις επόμενες μέρες η *Αυγή* θριαμβολογεί ότι ο λαός που ξεσηκώνεται θα σαρώσει τα αντρείκελα του παλατιού. Ωστόσο η κομματική καθοδήγηση ανησυχεί για τον βίαιο και αυθόρμητο τρόπο με τον οποίο αντιδρούν οι μάζες. Αναζητείται κάποιος τρόπος να τιθασευτεί το αυθόρμητο ξεσήκωμα και να καναλιζαριστεί η λαϊκή οργή με έναν ελεγχόμενο τρόπο.

Προτείνεται συγκέντρωση σε κλειστό χώρο. Σαν τέτοιος επιλέγεται το γήπεδο του Παναθηναϊκού. Ο τότε υπουργός Εσωτερικών, ο ναύαρχος Τούμπας -ο γνωστός μακελάρης των ξεσηκωμένων ναυτών του 1943 στην Αίγυπτο- την απαγορεύει. Η ηγεσία της ΕΔΑ επιμένει.

Γίνονται συσκέψεις στα όργανα της ΕΔΑ σ' όλα τα επίπεδα. Όλες οι δυνάμεις του Κόμματος επιστρατεύονται με δύο στόχους: να υπάρξει μεγάλη συμμετοχή και να μην εξελιχθεί η συγκέντρωση σε ανοιχτή διαδήλωση. Για τον πρώτο στόχο δε χρειάστηκαν καν προσπάθειες, ο κόσμος είχε ήδη κατέβει στην Αθήνα. Για τον δεύτερο στόχο οι δυσκολίες φάνηκαν από την αρχή.

17 Ιούλη

Από νωρίς το κέντρο της Αθήνας είναι γεμάτο από κόσμο. Το πλήθος όμως παραμένει στα πεζοδρόμια χωρίς να διακόψει την κυκλοφορία στους δρόμους. Αργά το απόγευμα δίνεται άδεια από τον υπουργό Δημόσιας Τάξης να γίνει η συγκέντρωση σε κλειστό χώρο, συγκεκριμένα στο γήπεδο του Παναθηναϊκού που είχε ήδη επιλεγεί από την ηγεσία της ΕΔΑ. Οι οικοδόμοι, όπως πάντα, αρχίζουν τις εκδηλώσεις τους από την πλατεία Δημαρχείου, όπου ήταν και η αγορά εργασίας των εργατών μπετόν αρμέ.

Η πορεία των οικοδόμων για ένα διάστημα γίνεται πειθαρχημένα από το πεζοδρόμιο. Στις αρχές όμως της οδού Πατησίων το πλήθος, που είναι συγκεντρωμένο στα πεζοδρόμια, στη θέα των οικοδόμων ξεσπά σε χειροκροτήματα. Αυτό ήταν. Ο δρόμος καταλαμβάνεται από το πλήθος. Οι οικοδόμοι, που προορίζονταν να αποτελέσουν τον κύριο κορμό των «εφόρων τάξης», ήταν οι πρώτοι που κατάλυσαν τις αποφάσεις του κόμματος για τήρηση της τάξης.

Το γήπεδο του Παναθηναϊκού έβραζε από ένα πλήθος που έμοιαζε σαν αφηνιασμένο άλογο. Στις τρεις ώρες που κράτησε η συγκέντρωση δεν έπαψε καθόλου να φωνάζει συνθήματα και να χειροκροτεί. Κανένας δεν πρόσεχε τις ομιλίες μέσα σ' αυτή την οχλοβοή. Όταν διαβάστηκε το μήνυμα του Γ. Παπανδρέου ακούστηκε ασθενικό το σύνθημα Πα-πανδρέ-ου. Γρήγορα όμως σκεπάστηκε από ένα πάταγο που θύμιζε φουρτουνιασμένο πέλαγος: «Ένας είναι ο αρχηγός, ο κυρίαρχος λαός».

Πριν τελειώσει η συγκέντρωση τα μεγάφωνα καλούσαν τον κόσμο να διαλυθεί και να μη γίνει καμιά πορεία. Έξω από το γήπεδο ήταν παρατεταγμένες οι δυνάμεις των «εφόρων τάξης». Ένας κρίκος μέσα

σε αυτή την αλυσίδα των πυροσβεστών του κινήματος ήμουν κι εγώ. Δε θα ξεχάσω ποτέ αυτά τα αγριεμένα πρόσωπα, τα οργισμένα μάτια. Αυτά τα ορθάνοιχτα στόματα.

Δεν ήμασταν πια περιφρούρηση του κινήματος, ήμασταν πυροσβέστες του. Γιατί; Τόσα χρόνια κυνηγημένοι και απομονωμένοι κάναμε τόση προσπάθεια να κατεβάσουμε τον κόσμο στις συγκεντρώσεις. Πηγαίναμε στα σπίτια την ώρα που έτρωγαν, μας αγριοκοίταζαν οι γυναίκες τους, οι μάνες τους, οι πεθερές τους. Εμείς όμως επιμέναμε. Τώρα όλες αυτές οι μάνες και οι πεθερές, που τραβούσαν προς τα πίσω τον υποτιθέμενο στρατευμένο, ήταν εκεί παρούσες, έτοιμες για αγώνα. Εμείς, αντί να μπούμε μπροστά σ' αυτό τον κόσμο και να τον οδηγήσουμε, προσπαθούσαμε να τον συγκρατήσουμε.

Έχει γραφτεί ότι οι αλυσίδες των πυροσβεστών της 17 Ιούλη έσπασαν κάτω από την πίεση των μαζών. Δεν είναι ακριβώς αλήθεια· η πίεση αυτή δεν ήταν φυσική αλλά ψυχολογική. Οι «πυροσβέστες» αυτοί, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, ήταν ένα γνήσιο κομμάτι αυτών των μαζών. Πέταξαν τα περιβραχιόνια με τη σφραγίδα του κόμματος και ενώθηκαν με τις μάζες.

Η διαδήλωση προς την πλατεία Συντάγματος, παρά την απαγόρευση του Τούμπα και της κομματικής ηγεσίας, ήταν γεγονός. Τώρα το τροπάρι άλλαξε. Τα μεγάφωνα δεν καλούσαν τον κόσμο να μη διαδηλώσει, αλλά να μη φωνάζει αντιμοναρχικά συνθήματα που προωθούσαν «προβοκάτορες». Μάταιος κόπος. Οι μάζες είχαν βρει το στόχο τους. Ένα τεράστιο βουητό δονούσε την Αθήνα: «Πάρ' τη μάνα σου και μπρος, δε σε θέλει ο λαός».

Κομματικά στελέχη σε μικρές ομάδες, σαν νησάκια χαμένα στο πέλαγος, προσπαθούσαν να καναλιζάρουν την οργή των μαζών σε «αριστερά» συνθήματα. Με μεγάφωνα προσπάθησαν να επιβάλουν το σύνθημα «Η Αυλή να μαντρωθεί». Η απάντηση δεν άργησε να 'ρθει: «Έξω η γκεσταπίνα».

Η αστυνομία είχε εξαφανιστεί. Το «πεζοδρόμιο» κυριάρχησε στους δρόμους της Αθήνας.

18 Ιούλη

Οι αυθόρμητες εκδηλώσεις συνεχίζονται στην Αθήνα και επεκτείνονται σε ολόκληρη τη χώρα. Η κυριακάτικη *Αυγή* βγαίνει με την έκκληση του προέδρου της ΕΔΑ Πασαλίδη για «δημοκρατική ενότητα». Ο κομ-

ματικός μηχανισμός της ΕΔΑ επωφελείται από την αργία της Κυριακής για να ανασυνταχθεί, καταβάλλοντος τεράστιες προσπάθειες που συνοδεύονται από προσωπικές πιέσεις.

Το επιχείρημα που προβάλλουν οι ινστρούχτορες είναι ότι προβοκάτορες θα εκμεταλλευτούν τις ανεξέλεγκτες και αυθόρμητες εκδηλώσεις για να προκαλέσουν γεγονότα και να δώσουν έτσι το πρόσχημα στη Χούντα να κατεβάσει το στρατό. Οι αγωνιστές όμως της ΕΔΑ δείχνουν απροθυμία να επανδρώσουν τις ομάδες «περιφρούρησης».

19 Ιούλη

Ήταν γνωστό από την προηγούμενη μέρα ότι ο Παπανδρέου θα κατέβαινε από το Καστρί στην Αθήνα για να συμμετάσχει στη σύγκληση της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ που θα συνεδρίαζε στη Λέσχη των Φιλελευθέρων.

Από το μεσημέρι ακόμα η λεωφόρος Κηφισίας είχε μεταβληθεί σε μονόδρομο. Όταν ο Παπανδρέου ξεκίνησε από το Καστρί, μια τεράστια πορεία τον ακολουθούσε. Το αυτοκίνητο που μετέφερε τον διωγμένο πρωθυπουργό δεν κινιόταν με τη μηχανή του: έπλεε κυριολεκτικά μέσα σε μια λαοθάλασσα. Η αστυνομία είχε εξαφανιστεί. Χωρίς καμιά ιδιαίτερη προσπάθεια ο Παπανδρέου θα μπορούσε εκείνο το βράδυ να εγκατασταθεί στο Μέγαρο Μαξίμου και να εγκαθιδρύσει αβασίλευτη δημοκρατία. Κάτι τέτοιο όμως δεν ήταν στις προθέσεις του μετριοπαθούς αστού πολιτικού. Το ίδιο ίσχυε και για την ΕΔΑ που ανατρίχιαζε όταν άκουγε αντιμοναρχικά συνθήματα.

20 Ιούλη

Στις εφημερίδες δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι ο βασιλιάς διακόπτει τις διακοπές του στην Κέρκυρα και επιστρέφει στην Αθήνα. Αυτό συνδυάζεται με ψιθύρους ότι επίκειται στρατιωτικό πραξικόπημα.

Γίνονται προσπάθειες να ανασυνταχθεί ο κομματικός μηχανισμός της ΕΔΑ. Οι φυγόκεντρες όμως τάσεις έχουν ενταθεί. Πλάι στις οργανώσεις της αριστερής αντιπολίτευσης (τροτσκιστές, μαοϊκοί, ΠΑΝΔΗΚ) εμφανίζονται μια σειρά αδιαμόρφωτες ομάδες και μεμονωμένα άτομα που αμφισβητούν ανοιχτά την ηττοπαθή στάση της ηγεσίας.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα αποφασίζεται η συγκέντρωση της ΕΦΕΕ στα Προπύλαια.

21 Ιούλη

Από νωρίς το απόγευμα στα Προπύλαια αρχίζουν να συγκεντρώνονται όχι μόνο φοιτητές αλλά και πολύς κόσμος που δεν είχε καμιά σχέση με το πανεπιστήμιο. Στο ΔΣ της ΕΦΕΕ την πλειοψηφία είχε η κομματική οργάνωση της ΕΚ, η ΕΔΗΚ. Η ΔΝΛ ήταν ισχυρή αντιπολίτευση. Στη συγκέντρωση όμως η παρουσία της ΕΔΗΚ ήταν μηδαμινή. Εκεί κυριαρχούσε η αριστερά, που προσπάθησε να ελέγξει τη συγκέντρωση με «εφόρους τάξης». Ύστερα όμως από τη συγκέντρωση στον Παναθηναϊκό ο κομματικός μηχανισμός περιφρούρησης δεν ήταν σε θέση να ελέγξει αυτό το πλήθος, που σχεδόν επιζητούσε τη σύγκρουση με την αστυνομία.

Μετά τη συγκέντρωση αποφασίστηκε διαδήλωση προς το Σύνταγμα. Πριν ακόμη οι υπεύθυνοι της συγκέντρωσης δώσουν το σύνθημα της εκκίνησης, ο κόσμος άρχισε να προχωρεί από την Κοραή στη Σταδίου. Στο ύψος του κινηματογράφου «Αττικόν» οι αστυνομικές δυνάμεις είχαν φράξει το δρόμο. Η πορεία φτάνει στις γραμμές της αστυνομίας. Αρχίζουν οι διαπραγματεύσεις. Η αστυνομία είναι ανένδοτη. Μέσα στο συγκεντρωμένο πλήθος εκδηλώνεται εκνευρισμός. Οι γραμμές των διαδηλωτών πιέζουν την αστυνομία. Αυτή η κατάσταση κρατάει πολύ λίγο. Η αστυνομία υποχωρεί και από το βάθος του δρόμου εμφανίζονται οι «αύρες». Τα δακρυγόνα πέφτουν βροχή πάνω στο πλήθος που προσωρινά σκορπίζει.

Ο κύριος όγκος της πορείας διαλύεται αλλά το πλήθος δεν υποχωρεί. Σχηματίζονται πολυάριθμες μικρές ομάδες που ανάβουν φωτιές, στήνουν οδοφράγματα και πετούν στην αστυνομία πέτρες, ξύλα και ό,τι άλλο πρόχειρο βρίσκουν μπροστά τους. Το κέντρο της πόλης αναστατώνεται και μεταβάλλεται σε πεδίο άγριων συγκρούσεων. Η αστυνομία επιτίθεται και χτυπάει όποιον βρει μπροστά της. Θύματα της αστυνομικής βίας δεν είναι μόνο οι διαδηλωτές αλλά και οι ανύποπτοι περαστικοί, καθώς και διάφοροι περίεργοι.

Νωρίς έγινε γνωστό ότι υπήρχε ένας νεκρός. Ο Σωτήρης Πέτρουλας. Το νέο μεταδίδεται με τρομερή ταχύτητα. Οι φήμες οργιάζουν. Κυκλοφορεί η φήμη ότι βρέθηκαν κακώσεις στο στήθος και στο λαιμό, που δείχνουν ότι μπορεί να μην είχε σκοτωθεί από δακρυγόνο που έσκασε στο πρόσωπο του, αλλά ίσως να είχε χτυπηθεί κιόλας.

Ο θάνατος του Πέτρουλα έκανε φοβερή εντύπωση. Ήταν ο πρώτος νεκρός της δικής μας γενιάς. Ύστερα δεν ήταν κάποιος τυχαίος αγωνιστής, αλλά πολύ γνωστός για τις προωθημένες πολιτικές του θέσεις. Είχε έρθει σε σύγκρουση με την ηγεσία της ΔΝΛ, είχε διαγραφεί

και είχε πρωτοστατήσει στη συγκρότηση μιας αντιπολιτευτικής οργάνωσης. Όλα αυτά ενίσχυαν την εντύπωση ότι ο θάνατος αυτού του συγκεκριμένου προσώπου δεν ήταν και πολύ τυχαίος.

Μέσα σ' ένα φόντο από καπνούς, φωτιές, οδοφράγματα και συγκρούσεις η φαντασία οργίαζε. Μερικοί ισχυρίζονταν ότι ήταν πολύ κοντά και άκουσαν κάποιον αξιωματικό της αστυνομίας να διατάζει να ρίξουν σε κάποιον ψηλό ξανθό διαδηλωτή με πράσινο πουκάμισο που είχε ανέβει σε ψηλό μέρος και διακρινόταν μέσα στο πλήθος. Ταυτόχρονα κυκλοφορούσαν προβοκατόρικες φήμες ότι τάχα ο Πέτρουλας είχε χτυπηθεί σε καβγά ανάμεσα σε διαφωνούντες αριστερούς.

Στους έντονα πολιτικοποιημένους η πρώτη εκδοχή φάνηκε πιο κοντά στην πραγματικότητα. Ο Σωτήρης Πέτρουλας δεν ήταν γνωστός σαν θεωρητικός που εξαντλούσε τη δραστηριότητα του σε ατέρμονες συζητήσεις αλλά σαν άνθρωπος της δράσης. Ήταν γνωστός στην αριστερά αλλά και στην αστυνομία σαν αγκιτάτορας που ξεσήκωνε τον κόσμο στα αμφιθέατρα, αλλά κυρίως στο δρόμο. Είναι πολύ πιθανό να είχε ανέβει σε κάποιο ψηλό μέρος και να προέτρεπε τον κόσμο να προχωρήσει. Έτσι κάποιος αστυνομικός τον γνώρισε και τον σημάδεψε με δακρυγόνο.

Μόλις έγινε γνωστός ο θάνατος του Πέτρουλα, η ηγεσία της ΕΔΑ και της ΔΝΛ άρχισε να διαδίδει ότι ήταν κανονικά μέλος της και δεν είχε διαγραφεί ποτέ. Αυτό έκανε φοβερά άσχημη εντύπωση.

22 Ιούλη

Η *Αυγή* και οι κεντρώες εφημερίδες καταλογίζουν την ευθύνη για το φόνο στην κυβέρνηση. Η κυκλοφορία των εφημερίδων του συγκροτήματος Λαμπράκη φτάνει στα ύψη. Η φιλοκυβερνητική *Ελευθερία* και οι δεξιές εφημερίδες ρίχνουν την ευθύνη στην ΕΔΑ. Η *Ελευθερία* γράφει στην πρώτη σελίδα ότι «η ΕΔΑ έχυσε αίμα εν ονόματι του Παπανδρέου». Όλος ο συντηρητικός Τύπος, η κυβέρνηση των αποστατών και η αστυνομία προσπαθούν να εκμεταλλευτούν ότι ο Πέτρουλας ανήκε σε οργάνωση που διαφωνούσε με τη ΔΝΛ.

Το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης ανακοινώνει ότι έχει διατάξει να γίνει νεκροψία. Ταυτόχρονα φυγαδεύει τον νεκρό και πιέζει να γίνει η κηδεία σε «στενό οικογενειακό περιβάλλον», στο νεκροταφείο της Κοκκινιάς, που ήταν απομακρυσμένο από το κέντρο της πόλης.

Η ηγεσία της ΕΔΑ αναστατώνεται. Προσπαθεί να αποδείξει ότι ο

Πέτρουλας δεν είχε πάψει ποτέ να είναι μέλος της. Παράλληλα αναλαμβάνει μια φοβερή προσπάθεια να γίνει δημόσια η κηδεία στο Πρώτο Νεκροταφείο που είναι κοντά στο κέντρο της πόλης. Στη μάχη αυτή ρίχνονται τα πιο επίλεκτα μέλη της κομματικής ηγεσίας με επικεφαλής τον Θεοδωράκη, που ήταν και πρόεδρος της ΔΝΛ. Ο Τούμπας δείχνει ανένδοτος στις πιέσεις. Εκφράζει φόβους ότι στην κηδεία θα γίνουν ταραχές. Τους ίδιους φόβους είχε και η ΕΔΑ, αλλά δεν πίστευε ότι την τάξη θα μπορούσαν να την κρατήσουν οι πραιτοριανοί του Παλατιού που είχαν βάψει τα χέρια τους στο αίμα. Το έργο αυτό μπορούσαν να το φέρουν σε πέρας μόνο οι δικές της δυνάμεις. Οι γραφειοκράτες αυτοί ήταν πολύ πιο καλά πληροφορημένοι από τους χαφιέδες της αστυνομίας για το πνεύμα που επικρατούσε μέσα στις μάζες. Γνώριζαν τι δυσκολίες θα αντιμετώπιζαν, δεν είχαν όμως άλλη επιλογή.

Η αντίδραση άφηνε έντεχνα να κυκλοφορούν φήμες ότι τη μέρα της κηδείας θα κατέβαινε στρατός στην Αθήνα, θα στήνονταν πολυβόλα στην Ακρόπολη, θα χυνόταν αίμα. Παρ' όλα αυτά δεν υπήρχε ίχνος φόβου. Αντίθετα, ο θάνατος του Πέτρουλα, που πραγματικά ήταν ένα χαρισματικό παλικάρι, είχε ξεσηκώσει τη γενική οργή. Ως πότε οι βρικόλακες της αντίδρασης θα σκότωναν ό,τι καλύτερο πήγαινε να γεννήσει το έθνος αυτό; Αυτή η ερώτηση ήταν διάχυτη μέσα σ' αυτή την ταραγμένη ατμόσφαιρα. Οι μεγαλύτερες γενιές, που είχαν ζήσει τις μαύρες μέρες του '48-'50, δεν ήταν διατεθειμένες να επιτρέψουν την επιστροφή τους, ή τουλάχιστον θα αγωνίζονταν να αποτρέψουν κάτι τέτοιο. Οι πιο νέοι, που ήταν αμέτοχοι στα γεγονότα εκείνα, θεώρησαν το φονικό αυτό σαν κήρυξη πολέμου εναντίον τους και ετοιμάζονταν να απαντήσουν.

Από νωρίς άρχισε να μαζεύεται κόσμος στο νεκροτομείο, στο νεκροταφείο της Κοκκινιάς και στον Κολωνό, όπου ήταν το πατρικό σπίτι του Πέτρουλα. Όσο προχωρούσε η μέρα και οι διαπραγματεύσεις στην κορυφή συνεχίζονταν, η οργή του κόσμου άρχισε να εκδηλώνεται πιο φανερά. Στα σημεία αυτά που αναφέραμε και που υπήρχε πιθανότητα να μεταφερθεί ο νεκρός, καθώς και γύρω από το πανεπιστήμιο, οι συγκεντρώσεις άρχισαν να μεγαλώνουν. Οι διεργασίες αυτές άρχισαν να αγγίζουν το μηχανισμό της ΕΔΑ.

Στη συγκέντρωση του Σαββάτου στον Παναθηναϊκό έγινε ολοφάνερη η διάσταση ανάμεσα στην κομματική ηγεσία και τη βάση. Το αίμα όμως που είχε χυθεί την Τετάρτη έκανε αυτή τη διάσταση πιο

βαθιά. Η αμφισβήτηση της εξελικτικής αντίληψης και του ειρηνικού δρόμου εκδηλώθηκε πια ανοιχτά.

Εκείνο όμως που έκανε ελεεινή εντύπωση ήταν η στάση της κομματικής ηγεσίας απέναντι στο νεκρό. Ήταν γνωστό σε κάθε μέλος ότι ο Πέτρουλας είχε διαγραφεί. Ήταν επίσης γνωστό ότι οι μαοϊκοί, οι τροτσκιστές και όσοι διαφωνούσαν ανοιχτά αντιμετωπίζονταν με τη βία και τη συκοφαντία. Αυτά όλα ήταν γνωστά και στην αντίδραση, που κυκλοφορούσε διάφορες προβοκατόρικες φήμες. Αντί να αντιμετωπίσει τον Πέτρουλα σαν έναν λαϊκό αγωνιστή της ευρύτερης αριστεράς, το Κόμμα έκανε τα αδύνατα δυνατά να τον οικειοποιηθεί. Επιπλέον έκανε τεράστιες προσπάθειες να εκτονώσει την αγανάκτηση και να μετατρέψει την κηδεία σε θέαμα - και το κατάφερε.

23 Ιούλη

Η επιμονή των Θεοδωράκη, Μπριλλάκη, Ηλιόπουλου νίκησε. Δόθηκε άδεια να γίνει η κηδεία του Πέτρουλα στο Πρώτο Νεκροταφείο.

Από νωρίς τα πλήθη που είχαν ξαγρυπνήσει γύρω από το παλιό καπνοκοπτήριο του Κολωνού όπου βρισκόταν το πατρικό του Πέτρουλα ενώθηκαν με αυτούς που γέμιζαν ασφυκτικά τους δρόμους γύρω από τη Μητρόπολη. Το κέντρο της πόλης κατακλύστηκε από μια λαοθάλασσα. Η αστυνομία είχε εξαφανιστεί. Οι δυνάμεις περιφρούρησης της ΕΔΑ ήταν ανύπαρκτες. Το «πεζοδρόμιο», για μια ακόμη φορά, κυριάρχησε στην Αθήνα. Χιλιάδες στόματα τραγουδούσαν τον *Επιτάφιο* του Ρίτσου και το πένθιμο εμβατήριο. Τα συνθήματα και οι κατάρες ενάντια στον βασιλιά και τη Φρειδερίκη έφταναν μέχρι το Σύνταγμα και τα ανάκτορα.

Η απουσία της αστυνομίας συγκράτησε κάπως την οργή του πλήθους. Η ελληνική σημαία της ΕΦΕΕ που προπορευόταν, η παρουσία του Ηλιου, του Ηλιόπουλου, όλης της γραφειοκρατικής μούχλας, τελικά επικράτησαν και έδωσαν το χρώμα τους στην κηδεία, που μετατράπηκε σε θέαμα. Ο υπαινικτικός και μάλλον δειλός χαρακτήρας του επικήδειου που εκφώνησε ο Μάκης Παπούλιας σκεπάστηκε από τον στομφώδη ρεφορμιστικό διθύραμβο του Θεοδωράκη.

Η ρεφορμιστική ηγεσία της ΕΔΑ τελικά κατόρθωσε να οικειοποιηθεί τον νεκρό Σωτήρη. Την ίδια όμως στιγμή έχανε μια σειρά από ζωντανούς αγωνιστές.

Οι φυγόκεντρες τάσεις μέσα στις οργανώσεις της ΕΔΑ και της ΔΝΛ άρχισαν να παίρνουν μεγάλες διαστάσεις. Ένα μικρό μέρος παρέμενε μέσα στην ΕΔΑ και πέρασε σ' έναν ανοιχτό ή κρυφό φραξιονισμό. Το μεγαλύτερο όμως μέρος κράτησε ανεξάρτητη στάση. Από το κομμάτι αυτό άρχισε να σχηματίζεται ο χορός των ανένταχτων. Οι ανακατατάξεις αυτές στο εσωτερικό του οργανωμένου εργατικού κινήματος είχαν σαν αποτέλεσμα να ενισχυθεί η επαναστατική πτέρυγα της αριστεράς σε βάρος της ρεφορμιστικής που κυρίως αποτελούνταν από την ΕΔΑ.

Μία από τις βασικές διαφορές ήταν και ο ένοπλος αγώνας. Η τρέχουσα όμως επικαιρότητα έδινε στο σημείο αυτό μια ιδιαίτερη σημασία. Οι θεωρητικές συζητήσεις γύρω από το θέμα αυτό αντί να ξεκαθαρίζουν τις διαφορές, τις μπέρδευαν.

Οι μαοϊκοί φώναζαν ότι η «νίκη βρίσκεται στις κάννες των τουφεκιών». Ο υλικός φορέας που θα πραγματοποιούσε το στόχο αυτόν ήταν ο εθνικοαπελευθερωτικός στρατός που θα καθοδηγούνταν από το κόμμα (το ΚΚΕ ΜΛ υποτίθεται). Ωστόσο, από τη στιγμή που δεν υπήρχε αυτός ο φορέας, η θέση αυτή έμενε ένας απλός αφορισμός, κατάλληλος μόνο για γενική προπαγάνδα.

Οι τροτσκιστές είχαν πιο συνεκτική αντίληψη. Αυτοί πίστευαν ότι αν οι ταξικοί ανταγωνισμοί οδηγούσαν σε μια επαναστατική κατάσταση, η ίδια η εργατική τάξη θα δημιουργούσε τα σοβιέτ, τις επιτροπές δηλαδή και τα συμβούλια των εργατών. Τα σοβιέτ αυτά δε θα ήταν τα όργανα μόνο μιας εργατοαγροτικής κυβέρνησης αλλά και τα όργανα της ένοπλης πάλης. Διέθεταν ένα αρκετά ικανοποιητικό πρόγραμμα καθώς και μια μεταβατική λογική. Τα σοβιέτ θα στηρίζονταν στην ένοπλη πολιτοφυλακή και στις επιτροπές των φαντάρων. Η ένοπλη πολιτοφυλακή δε θα ξεφύτρωνε ξαφνικά, αλλά μέσα από τις απεργιακές επιτροπές περιφρούρησης κτλ. Έτσι προωθούσαν τις απεργιακές επιτροπές, αλλά ο εξοπλισμός τους θα γινόταν όταν η κατάσταση μεταβαλλόταν σε επαναστατική. Επίσης ένας άλλος παράγοντας που θα οδηγούσε στη μεταβολή της προεπαναστατικής κατάστασης σε επαναστατική ήταν η ύπαρξη του επαναστατικού κόμματος. Έτσι και οι δύο εξαρτούσαν την ένοπλη πάλη από ορισμένες προϋποθέσεις που κατά τη γνώμη τους δεν υπήρχαν εκείνη την περίοδο.

Αυτό έδωσε την ευκαιρία στους θεωρητικούς της ΕΔΑ να περάσουν στην επίθεση. Στα άρθρα τους ισχυρίζονταν δύο πράγματα: α) ότι δεν

είχαν ωριμάσει οι αντικειμενικοί όροι, και β) ότι ποτέ δεν είχαν εγκαταλείψει την ένοπλη πάλη, αλλά στη συγκεκριμένη περίοδο ίσχυε μόνο η μέθοδος του ειρηνικού περάσματος και κάθε παρέκκλιση απ' αυτήν οδηγούσε σε προβοκάτσιες.

Ήταν φανερό ότι στις απόψεις τόσο των μαοϊκών όσο και των τροτσκιστών υπήρχε ένα κενό ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Το κενό αυτό προερχόταν από μια στενή προσκόλληση στην εμπειρία της κινέζικης και της ρώσικης επανάστασης. Αυτή τη διάσταση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη ήρθε να γεφυρώσει μ' έναν απλοϊκό αλλά αποτελεσματικό τρόπο η θεωρία των εστιών ή εστιασμός. Βέβαια η θεωρία των εστιών στηριζόταν στην εμπειρία της κουβανικής επανάστασης και προοριζόταν για χώρες όπου οι συνθήκες ευνοούσαν το αντάρτικο υπαίθρου. Αυτό όμως είναι το εξωτερικό περίβλημα των γκεβαρικών απόψεων. Ο πυρήνας του είναι αλλού. Τα έργα του Μάο και ιδιαίτερα του Τρότσκι για την ένοπλη πάλη είναι πολύ αξιόλογα. Η πείρα τους όμως προϋποθέτει την ύπαρξη ένοπλων ομάδων. Εκείνο που έλειπε είναι η εμπειρία του αγωνιστή που οπλίστηκε και σχημάτισε την πρώτη ένοπλη ομάδα και η συνεισφορά του Τσε βρίσκεται ακριβώς στο σημείο αυτό. Ύστερα ο εστιασμός δεν είναι κάποιο κλειστό δόγμα, αλλά η εναγώνια αναζήτηση του επαναστάτη να οπλιστεί και να γενικεύσει την ένοπλη πάλη όταν αυτή βρίσκεται στην επικαιρότητα και δεν υπάρχει κάποιο μαζικό κίνημα να την προωθήσει. Το αν οι εστίες θα πρέπει να δημιουργηθούν στην ύπαιθρο ή στην πόλη είναι δευτερεύον ζήτημα και εξαρτιέται από το πού είναι συγκεντρωμένη η δύναμη του αντιπάλου και οι μάζες που θα πλαισιώσουν τις ένοπλες εστίες. Το βασικό ήταν αν πράγματι η ένοπλη πάλη βρισκόταν στην επικαιρότητα. Θα ήταν βλακεία βέβαια να πάρει κάποιος ένα πιστόλι για να αντιμετωπίσει το κοινοβούλιο, όσο και αν αυτό είναι μια σκεπασμένη μορφή τυραννίας της αστικής τάξης. Η ίδια όμως η αντίδραση είχε πια καταργήσει το κοινοβούλιο και στηριζόταν μόνο στην ένοπλη βία. Από το γεγονός αυτό έβγαινε το συμπέρασμα ότι η κοινοβουλευτική περίοδος είχε κλείσει και άνοιγε μια περίοδος πάλης με εξωκοινοβουλευτικά μέσα.

Πολλές ομάδες νέων κινήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. Ωστόσο η κύρια μορφή δράσης του μαζικού κινήματος επιβλήθηκε πάνω στις απόψεις αυτές, τις τροποποίησε και τις προσάρμοσε σύμφωνα με τις απαιτήσεις της. Όλοι αυτοί οι προβληματισμοί είχαν σαν προϋπόθεση την παρουσία των μαζών στους δρόμους. Έτσι το οδόφραγμα έγινε ο κύριος άξονας της σκέψης και της δράσης τους. Στο σημείο

αυτό ο γκεβαρισμός συνδέθηκε με την πείρα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων και με τις απόψεις του Αύγουστου Μπλανκί.

Μέσα σ' αυτή τη δίνη των γεγονότων η ομάδα στην οποία ανήκα ο ίδιος άρχισε να διαμορφώνει μια ανεξάρτητη πολιτική μέσα στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος. Το «ιδρυτικό της συνέδριο» ουσιαστικά υπήρξε ένα πολιτικό μνημόσυνο του Πέτρουλα. Άλλωστε η συζήτηση αυτή έγινε μόλις δύο μέρες μετά την κηδεία του. Παρόλο που δεν είχαμε κανέναν οργανωτικό δεσμό με την ΠΑΝΔΗΚ, ούτε καν ιδιαίτερα φιλικές σχέσεις με τον Σωτήρη και την παρέα του, ο θάνατος του μας επηρέασε τόσο που είχαμε την αίσθηση ότι χάσαμε ένα σύντροφο με την πιο στενή κομματική έννοια. Η συγκινησιακή φόρτιση ήταν τέτοια, ώστε οι περισσότερες ομιλίες άρχιζαν απ' αυτόν.

Τελικά καταλήξαμε σε μερικές πολύ γενικές διαπιστώσεις και συμπεράσματα που στην πραγματικότητα ήταν αποτέλεσμα των προηγούμενων συζητήσεων μας. Σε πολύ γενικές γραμμές αυτά ήταν τα εξής:

* Η αντίδραση οδηγούσε σε κατάσταση σύγκρουσης. Αυθόρμητα το μαζικό κίνημα είχε αποδεχτεί την πρόκληση και βάδιζε προς αυτή.
* Η ηγεσία της ΕΔΑ αντιδρούσε στην προοπτική αυτή και προσπαθούσε να την αποτρέψει.
* Η κομματική βάση της ΕΔΑ και ιδιαίτερα της ΔΝΛ κάτω από την πίεση των μαζών αμφισβητούσε την ηγεσία.
* Το καθήκον των επαναστατών ήταν να δώσουν όσο το δυνατόν πιο οργανωμένη μορφή στην αυθόρμητη πάλη των μαζών. Αυτό προϋπέθετε δύο αγώνες: α) το σπάσιμο των ρεφορμιστικών αλυσίδων και β) την οργάνωση της πάλης ενάντια στην αστυνομία.

Οι αλυσίδες των «εφόρων τάξης» της ΕΔΑ διαλύθηκαν αρκετές φορές· ρεφορμιστικές αλυσίδες όμως δεν είναι μόνο η φυσική παρουσία του κομματικού μηχανισμού στους δρόμους αλλά και το γενικό κύρος της ΕΔΑ. Το κύρος αυτό της έδινε τη δυνατότητα να αναπαράγει τις αλυσίδες με στρώματα από άτομα που έμπαιναν για πρώτη φορά στην αριστερή πολιτική. Επίσης οι προσωπικές πιέσεις πάνω σε διαφωνούντες είχαν σαν αποτέλεσμα αρκετοί να ξαναμπαίνουν κάτω από την κομματική πειθαρχία.

Οι άλλες οργανώσεις παρέμεναν απομονωμένες. Ο κύριος κορμός του μαζικού κινήματος εξακολουθούσε να είναι κάτω από την

επιρροή της ΕΔΑ. Αυτό επέβαλλε όχι αποχωρισμό από την ΕΔΑ, αλλά φραξιονισμό στο εσωτερικό της. Ταυτόχρονα επέβαλλε τη συνεργασία και το συντονισμό με τις άλλες οργανώσεις στην πράξη. Η συνεργασία αυτή θα είχε σαν στόχο το στήσιμο και την υπεράσπιση των οδοφραγμάτων. Για το σκοπό αυτόν η χρήση των οδοφραγμάτων θα έπρεπε να είναι μετρημένη και στην κατάλληλη στιγμή. Η άκαιρη χρήση τους είχε προκαλέσει πανικό στο πλήθος αντί να του δώσει θάρρος.

Ο θάνατος του Σωτήρη έδειχνε ότι η επαναστατική πρωτοπορία κινδύνευε πλέον σοβαρά από την αστυνομία, αλλά και από την κομματική ηγεσία της ΕΔΑ. Η τελευταία βέβαια δε σκότωνε πια τους διαφωνούντες. Είχε περάσει πια η εποχή της ΟΠΛΑ. Οι κατηγορίες όμως για προβοκάτορες και χαφιέδες μπορούσαν να εξοντώσουν ηθικά και πολιτικά κάποιον αγωνιστή.

Οι σκέψεις αυτές ήταν που οδήγησαν τους επαναστάτες να σκεπάζουν το πρόσωπο τους με μαντίλια. Ο μηχανισμός της ΕΔΑ σκύλιαζε στη θέα αυτών των νέων με τα μαντίλια στα πρόσωπα. Τους αποκαλούσε κουκουλοφόρους, θέλοντας να τους παρομοιάσει με τους κουκουλοφόρους προδότες της κατοχής. Ωστόσο, παρά τις συκοφαντίες αυτές, τα πρόσωπα με τα μαντίλια γίνονταν διαρκώς περισσότερα.

Κάποιος πρότεινε να εφοδιαστούμε και με άλλα μέσα εκτός από βενζίνη και μπουκάλια. Η πρόταση αυτή πέρασε εντελώς σιωπηλά. Δεν ακούστηκε καμιά φωνή επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας. Ήταν όμως σχεδόν κοινό μυστικό ότι αρκετοί από την ομάδα αυτή είχαν εφοδιαστεί ήδη με τέτοια «άλλα μέσα».

Το καθένα από τα υποκείμενα που είχαν εμπλακεί στα γεγονότα αυτά, είτε ήταν κόμμα ή οργάνωση είτε άτομα, είχε τις δικές του προθέσεις, τα δικά του σχέδια και τους δικούς του στόχους, ωστόσο η αυθόρμητη εξέλιξη είχε τη δική της εσωτερική λογική, που άλλες φορές ευνοούσε τους ρεφορμιστές και άλλοτε τους επαναστάτες. Τελικά, αυτή η ίδια η εξέλιξη έβαλε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα τους και έλυσε με απλό τρόπο τις διαφορές τους στην πράξη. Από τη μια η ηγεσία της ΕΔΑ αγωνιζόταν να αποτρέψει τη σύγκρουση, από την άλλη η επαναστατική πτέρυγα επιδίωκε τη σύγκρουση και ήταν μαζί με τις μάζες μέσα στη σύγκρουση.

Η ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΕΡΓΙΑ

27 Ιούλη

Η διοίκηση της ΓΣΕΕ είχε αλλάξει από την κυβέρνηση της ΕΚ. Ο Μακρής και η κλίκα του είχαν απομακρυνθεί και στη θέση του διορίστηκε με απόφαση του πρωτοδικείου ο κεντρώος συνδικαλιστής Παπαγεωργίου. Η κατάσταση όμως στο συνδικαλιστικό κίνημα παρέμενε η ίδια. Οι ομοσπονδίες και η ΓΣΕΕ εξακολουθούσαν να παραμένουν σφραγίδες, ενώ η μάζα των συνδικαλισμένων εργατών εξακολουθούσε να είναι οργανωμένη στα 115 συνεργαζόμενα σωματεία που στην πραγματικότητα είχαν ξεπεράσει τα 750 και που βρίσκονταν κάτω από την επιρροή της ΕΔΑ. Ύστερα όμως από την απομάκρυνση του Μακρή υπήρχαν αρμονικές σχέσεις ανάμεσα στη Συντονιστική Επιτροπή των 115 σωματείων και την κεντρώα διοίκηση της ΓΣΕΕ. Η ΓΣΕΕ έριξε και το δικό της βάρος στον αγώνα που έκανε η ΕΚ και η ΕΔΑ ενάντια στο βασιλικό πραξικόπημα. Η γενική απεργία προγραμματίστηκε για τις 27 Ιούλη.

Η διοίκηση της ΓΣΕΕ και η Συντονιστική Επιτροπή των 115 είχαν σαν στόχο την απεργία και μια συγκέντρωση στο κέντρο της Αθήνας. Στις μυστικές διαβουλεύσεις με το Υπουργείο Εσωτερικών φαίνεται ότι είχαν υποσχεθεί ότι θα κρατούσαν αυτήν την απεργιακή εκδήλωση μέσα σε ορισμένα πλαίσια και δε θα την άφηναν να εξελιχτεί σε «οχλοκρατική πορεία».

Στη διάρκεια της προετοιμασίας είχαν αποκαταστήσει τις δυνάμεις των «εφόρων τάξης». Είχαν επίσης προετοιμάσει ομιλητές που θα προσπαθούσαν να εκτονώσουν το πλήθος και κυρίως να το κουράσουν. Οι περισσότεροι όμως αγωνιστές που επιστρατεύονταν για την περιφρούρηση έβλεπαν αυτήν την πρώτη -μετά το 1946- πολιτική απεργία σαν μια ευκαιρία να ξεκαθαρίσουν πολλούς ανοιχτούς λογαριασμούς με την αντίδραση και τα αφεντικά. Αυτό έβαλε σε ανησυχία την κομματική ηγεσία, η οποία κατέβηκε σχεδόν σύσσωμη στη συγκέντρωση, παρόλο που απέφευγε να παραβρεθεί στο «πεζοδρόμιο».

Η ζέστη ήταν αφόρητη και πολλοί εργάτες προσπαθούσαν να δροσιστούν στο σιντριβάνι της Ομόνοιας. Οι λόγοι ήταν ανούσιοι και μακροσκελείς. Ο ένας ομιλητής διαδεχόταν τον άλλο στο βήμα. Η

δοκιμασία του πλήθους κράτησε ώρες. Στους δρόμους κυκλοφορούσαν μερικά λεωφορεία και αρκετά μαγαζιά ήταν ανοιχτά. Αυτό σήμαινε πως υπήρχαν απεργοσπάστες. Ομάδες από εξαγριωμένους νεαρούς ακινητοποίησαν τα λεωφορεία και ανάγκασαν τα μαγαζιά να κλείσουν. Τα στελέχη της ΕΔΑ, μαζί με τους «εφόρους τάξης», προσπαθούσαν να συγκρατήσουν αυτούς τους εξαγριωμένους νεαρούς εργάτες. Τελικά η απεργία επιβλήθηκε παντού. Τα πάντα ακινητοποιήθηκαν.

Στο τέλος τα μεγάφωνα άρχισαν τις εκκλήσεις να διαλυθεί ο κόσμος, ενώ οι ομάδες των «εφόρων τάξης» έπαιρναν τις θέσεις τους στην Πανεπιστημίου και τη Σταδίου. Όλες όμως οι προσπάθειες να αποτραπεί η πορεία στη Βουλή αποδείχτηκαν άκαρπες. Το πλήθος, με μια αποφασιστική και ήρεμη στάση, συμπαρέσυρε μαζί του τις ομάδες περιφρούρησης. Η κομματική ηγεσία εξαφανίστηκε. Δεν υπήρχε ίχνος αστυνομίας.

Ένιωθε κανείς οίκτο να βλέπει στελέχη καταϊδρωμένα στο πεζοδρόμιο να παρακολουθούν ανήμποροι την τεράστια ανθρωποπλημμύρα να πορεύεται προς το Σύνταγμα, τραγουδώντας το γνωστό ριζίτικο τραγούδι που το 'χε διασκευάσει κατάλληλα: «θα κατεβώ στ' ανάκτορα, στη στράτα του Ηρώδη, για να σκοτώσω γερμανούς και έλληνες προδότες».

Η γενική απεργία της 27 Ιούλη υπήρξε η αποκορύφωση της αντίστασης ενάντια στο βασιλικό πραξικόπημα, αλλά δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Οι προσπάθειες των Ανακτόρων να στηριχτεί στη Βουλή κυβέρνηση από αποστάτες της ΕΚ, που θα έδιναν μια συνταγματική κάλυψη στο βασιλικό πραξικόπημα, συνεχίστηκαν. Ο Μητσοτάκης και ο Νόβας ενισχύονται με την αποστασία των Στεφανόπουλου και Τσιριμώκου. Ο φοβερός σοσιαλιστής, που ο αντιδραστικός Τύπος τον παρουσίαζε μέχρι τότε σαν «συμμορίτη» με σταυρωτά φυσεκλίκια, έγινε το κύριο στήριγμα της ανακτορικής αντίδρασης. Ο κόσμος μπροστά στις εξελίξεις αυτές φρένιασε. Τα Ανάκτορα άρχισαν να πετάνε στο παιχνίδι το μεγάλο ατού: οι απειλές για ανοιχτή στρατιωτική δικτατορία γίνονταν όλο και πιο απρόβλεπτες. Όλα αυτά όμως, αντί να φοβίσουν τον κόσμο, τον ερέθιζαν ακόμη περισσότερο.

Η 27 Ιούλη υπήρξε ένα κρίσιμο σημείο σ' αυτή την πορεία αντίστασης των εβδομήντα ημερών. Κρίσιμο, με την έννοια που δίνουμε στη φυσική σ' εκείνες τις συνθήκες όπου μια ποιότητα μετατρέπεται σε

μια άλλη, τις συνθήκες π.χ. όπου το νερό μετατρέπεται σε ατμό και αντίστροφα. Η πραγματοποίηση της γενικής πολιτικής απεργίας έλυνε στην πράξη, με απλό τρόπο, όλες εκείνες τις θεωρητικές συζητήσεις γύρω από το θέμα αυτό. Οι μάζες μ' έναν αυθόρμητο τρόπο, οι επαναστατικές οργανώσεις λίγο-πολύ συνειδητά, και εντελώς συνειδητά οι αστοί πολιτικοί και οι ρεφορμιστές της ΕΔΑ, κατανόησαν αυτές τις απλές αλήθειες.

Η γενική απεργία υπήρξε η αποκορύφωση του μαζικού κινήματος από την άποψη της συμμετοχής και του συντονισμού. Συγκεντροποίησε, οργάνωσε και αντιπαράταξε το κίνημα αυτό απέναντι στο οργανωμένο κράτος των Ανακτόρων.

Υπήρχε όμως μια ασυμμετρία ανάμεσα στις δύο αντίπαλες δυνάμεις: Ο στρατός και η αστυνομία είχαν όπλα, ενώ οι μάζες δεν είχαν. Για να αρθεί αυτή η ασυμμετρία θα 'πρεπε είτε η γενική απεργία να μετεξελιχτεί σε εξέγερση είτε οι μάζες να υποχωρήσουν. Ωστόσο, ακόμη και στις φυσικές διαδικασίες, δεν είναι αρκετή η συσσώρευση των αναγκαίων συνθηκών για τη μετατροπή μιας ποιότητας σε μια άλλη. Στην περίπτωση του φαινομένου της γέννας είναι αυτονόητη η παρουσία της μαμής. Δεν αρκούσε λοιπόν -ποτέ δεν αρκεί- μόνο η συσσώρευση της επαναστατικής πίεσης και θερμοκρασίας των μαζών για να μετεξελιχθεί η γενική απεργία σε εξέγερση. Το ρόλο της μαμής ανέλαβαν οι επαναστατικές οργανώσεις και η ανένταχτη επαναστατική πρωτοπορία, η οποία ενίσχυε τις τάσεις που κατευθύνονταν προς την ένοπλη πάλη. Το ρεύμα όμως αυτό ήταν αδύνατο και το κομμάτιαζαν οι πολιτικές διαφορές.

Από την άλλη μεριά, ο Γ. Παπανδρέου πρέπει να είχε συνειδητοποιήσει εντελώς την κατάσταση και καθόρισε μια πάρα πολύ έξυπνη ταχτική. Φαινομενικά στεκόταν ανένδοτος στις πιέσεις των Ανακτόρων να παραιτηθεί από την αρχηγία της ΕΚ και να δεχτεί κυβέρνηση από το κόμμα του με άλλο πρωθυπουργό. Αυτό του έδινε την αίγλη και το κύρος του λαϊκού ηγέτη και έτσι είχε τη δυνατότητα να ελέγχει τις μάζες, ως κάποιο βαθμό βέβαια. Ταυτόχρονα είχε αρχίσει συνομιλίες με τον Π. Κανελλόπουλο για να βρεθεί κάποιος συμβιβασμός. Αυτές οι κινήσεις του Παπανδρέου έγιναν γνωστές από την *Ελευθερία* του Κόκκα, γιατί στρέφονταν ενάντια στον εκλεχτό του, τον Μητσοτάκη.

Βέβαια ο Παπανδρέου ήταν πολύ καλός στους ελιγμούς αλλά δεν διέθετε τον κατάλληλο κομματικό μηχανισμό για να είναι αποτελεσματικός. Το μηχανισμό αυτό τον διέθετε η ΕΔΑ, η οποία έβλεπε να πα-

ραγκωνίζεται από το παιχνίδι και αντέδρασε σε αυτό. Η μοναδική όμως διαπραγματευτική ικανότητα της ΕΔΑ ήταν το μαζικό κίνημα. Έτσι αποφάσισε να το χρησιμοποιήσει, παρ' όλους τους κινδύνους που συνεπαγόταν το παιχνίδι αυτό.

Η τακτική που ακολούθησε από τις 27 Ιούλη ως τις 20 Αυγούστου ήταν να καλεί σε συγκεντρώσεις περιθωριακές οργανώσεις. Όταν αναγκαζόταν να καλέσει εργάτες προσπαθούσε να το κάνει σε «κλειστούς» χώρους και να διατηρεί τους οικοδόμους σε επιφυλακή για να ενισχύει τις αλυσίδες περιφρούρησης, ώστε να αποτραπεί ακόμη και η επαφή των διαδηλωτών με την αστυνομία. Από την άλλη οι επαναστάτες προσπαθούσαν να προωθήσουν τη σύγκρουση. Αυτές οι δυο αλληλοσυγκρουόμενες λογικές κυριάρχησαν στα γεγονότα ως τις 20 Αυγούστου.

9 Αυγούστου

Η κινητοποίηση του κόσμου αρχίζει πολύ νωρίς. Συγκαλείται η κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΚ και ο Παπανδρέου βάζει τους βουλευτές να αποκηρύξουν τους αποστάτες. Το πλήθος, σαν ένα τεράστιο χταπόδι με εκατομμύρια πλοκάμια, ακουμπάει τους πολιτευόμενους και τους βουλευτές της ΕΚ και τους πιέζει με χίλιους-δυο τρόπους να μην αποστατήσουν. Οι πιέσεις αυτές αρχίζουν από το τελευταίο χωριό και κορυφώνονται μπροστά στο πολιτικό γραφείο της ΕΚ. Ωστόσο οι τάσεις για αποστασία είναι φανερές. Γίνονται πιο φανερές το μεσημέρι, όταν βγαίνουν οι εφημερίδες. *Τα Νέα* και η *Αθηναϊκή* έχουν ύποπτους τίτλους. Μερικοί αγανακτισμένοι αγοράζουν καμιά δεκαριά και τις καίνε. Το πλήθος όμως βρίσκει μια πιο βολική λύση: δημεύει όπου βρει τις εφημερίδες και τα φύλλα γίνονται παρανάλωμα του πυρός σ' όλη την Αθήνα. Το απόγευμα στο «Γκλόρια» γίνεται συγκέντρωση στην οποία καλούν οι δήμαρχοι και γυναικείες οργανώσεις. Οι ομιλίες είναι πολύωρες και ανιαρές. Το πλήθος όμως δεν κουράζεται. Στο τέλος συγκροτεί διαδήλωση. Γίνονται μερικές προσπάθειες να παρεμποδιστεί από το μηχανισμό της ΕΔΑ, αλλά, καθώς αυτός έχει τα χάλια του, ο κόσμος ξεχύνεται σε πορεία με μια έκρηξη αυθόρμητου ενθουσιασμού.

11 Αυγούστου

Σειρά έχει η ΕΦΕΕ που καλεί σε συγκέντρωση το μεσημέρι και οι οικοδόμοι το βράδυ. Το σχέδιο της ΕΔΑ είναι τέλειο. Οι δύο συγκεντρώσεις

που διαφέρουν χρονικά διασπούν τις τάξεις του πλήθους. Μπορεί κανείς να πει ότι δεν υπήρξε συγκεκριμένη χρονική στιγμή και τόπος αλλά μια διάσπαρτη μάζα που ταλαιπωρούνταν στο κέντρο της Αθήνας από τις 12 το μεσημέρι ως τις 10 το βράδυ. Στο τέλος ο κόσμος πέφτει σε μια καλοστημένη φάκα. Όταν τελειώνει η βραδινή συγκέντρωση οι οικοδόμοι μπαίνουν μπροστά σε μια πορεία. Στις αρχές της Σταδίου σταματούν και μετατρέπονται σε μια τεράστια δύναμη από «εφόρους τάξης». Εκτός από ελάχιστα κομματικά στελέχη, οι περισσότεροι οικοδόμοι δεν ήξεραν τίποτα. Έπεσε σύγχυση και τελικά η διαδήλωση διαλύθηκε χωρίς καν να πλησιάσει τις πυκνές γραμμές των αστυνομικών.

12 Αυγούστου

Καλούν σε συγκέντρωση οι δημοκρατικοί δικηγόροι. Είναι η τρίτη συγκέντρωση μέσα σε μια βδομάδα, το πλήθος όμως παραμένει ακούραστο. Η συμμετοχή είναι μεγάλη, αλλά μια διαδήλωση που επιχειρείται στο τέλος της συγκέντρωσης διαλύεται εύκολα από τους πυροσβέστες της ΕΔΑ.

16 Αυγούστου

Ενώ το μαζικό κίνημα αρχίζει να δείχνει σημεία κούρασης, τα γεγονότα της 16ης Αυγούστου του δίνουν νέα ορμή. Στις 16 Αυγούστου ο Τσιριμώκος και ο Στέφανος Στεφανόπουλος κάνουν δήλωση ανεξαρτητοποίησης από την ΕΚ. Ήταν φανερό ότι θα αποστατούσαν. Οι εργατικές και αριστερές μάζες δεν μπορούν να ανεχτούν την προδοσία του Τσιριμώκου. Οι αυθόρμητες μικροσυγκεντρώσεις καθ' όλη τη διάρκεια της μέρας πυκνώνουν και γίνονται όλο και πιο απειλητικές.

17 Αυγούστου

Στην πρώτη σελίδα της *Αυγής* κυριαρχούν δύο θέματα. Το πρώτο είναι η ανακοίνωση της συνόδου της ΚΕ του ΚΚΕ και το δεύτερο η συγκέντρωση στον Παναθηναϊκό. Το ΚΚΕ με την ανακοίνωση του «απαιτεί να μπει τέρμα στις συνωμοσίες της καμαρίλας». Η ανακοίνωση αυτή είχε σαν στόχο να ενισχύσει το κάπως διαβρωμένο κύρος της ΕΔΑ απέναντι στα αστικά πολιτικά κόμματα και παράλληλα να συγκρατήσει την αμφισβήτησή της από τα αριστερά.

Η δεύτερη συγκέντρωση στον Παναθηναϊκό ήταν κάπως διαφορετική από την πρώτη. Τότε υπήρχε κάποιος φόβος, κάποιο μούδιασμα, που τελικά έδωσαν τη θέση τους σ' έναν ασυγκράτητο αυθόρμητο ενθουσιασμό. Αυτή τη φορά δεν υπήρχε ίχνος φόβου, αλλά έλειπε ο ενθουσιασμός. Παρ' όλα αυτά δεν επιχειρήθηκε να διαλυθεί ο κόσμος έξω από το γήπεδο.

Επιχειρήθηκε ωστόσο να στηθεί στον κόσμο η ίδια επιχείρηση παγίδευσης. Αλλά το κόλπο ήταν ήδη γνωστό. Όταν οι «έφοροι τάξης» προσπάθησαν να προηγηθούν για να οδηγήσουν τον κόσμο στην παγίδα της Ομόνοιας, άρχισαν οι μικροσυγκρούσεις ανάμεσα στα επαναστατικά στοιχεία της συγκέντρωσης και στους «εφόρους τάξης». Τελικά η πορεία έφτασε στην Ομόνοια χωρίς αλυσίδες. Εκεί τους περίμενε ολόκληρη η ηγεσία της ΕΔΑ και πολλές άλλες «προσωπικότητες». Πίσω τους η Σταδίου μαύριζε από αστυνομικούς.

Έγιναν μερικές προσπάθειες να σπάσουν οι αλυσίδες. Οι γραφειοκράτες, κάτω από την πίεση των μαζών, άρχισαν να ταλαντεύονται. Μερικοί τσαλαπατήθηκαν ελαφρά. Τελικά, το λίγο κύρος που απόμεινε στην ηγεσία είχε σαν αποτέλεσμα να μη σπάσουν εκείνη τη βραδιά οι ρεφορμιστικές αλυσίδες.

19 Αυγούστου

Δίνεται εντολή στον Τσιριμώκο. Σαν άμεση απάντηση η Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Νεολαίας (ΣΕΕΝΕ) καλεί σε συγκέντρωση. Η αστυνομία περνά σε επίθεση που αιφνιδιάζει με τη δυναμικότητα και τη βιαιότητά της. Η συγκέντρωση διαλύεται με άγριο ξυλοδαρμό. Η μόνη απάντηση που δίνεται είναι μερικά κοκτέιλ μολότοφ λίγο αργότερα.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ

Στις 20 Αυγούστου οι τυπογράφοι καλούσαν σε συγκέντρωση στο «Γκλόρια», ο κόσμος όμως δεν περίμενε να αρχίσει η συγκέντρωση αυτή. Από νωρίς το απόγευμα τριγύριζε στο κέντρο της Αθήνας. Αυθόρμητες συγκεντρώσεις άρχισαν να σχηματίζονται στην Ομόνοια, στην πλατεία Κλαυθμώνος, στη Βάθης και στο Μεταξουργείο. Στους δρόμους γύρω από την πλατεία Συντάγματος υπήρχε μεγάλη κινητικότητα. Η Βουλή και ο γύρω χώρος αστυνομοκρατούνταν. Η άμυνα της είχε ενισχυθεί με συρματόπλεγμα και «αύρες». Ο «σοσιαλιστής» πρωθυπουργός του βασιλιά είχε πάρει μέτρα να μη γίνει καμιά «οχλοκρατική» εκδήλωση. Ωστόσο το πλήθος δεν είχε καμιά διάθεση να πειθαρχήσει σ' αυτόν που τον πρόδωσε. Στον Τσιριμώκο τον μασκαρά, όπως φώναζε.

Η συγκέντρωση δεν ήταν από τις μεγαλύτερες. Γύρω από το θέατρο δεν ήταν παραπάνω από 15.000. Δεν υπήρχε ίχνος από τον προηγούμενο ανάλαφρο, χαρούμενο τόνο και τον ενθουσιασμό. Μέσα στη συγκέντρωση ήταν ορατή, ακόμη και με τα μάτια ενός κοινού παρατηρητή, μια βουβή σκυθρωπή αποφασιστικότητα. Όλοι διαισθάνονταν ότι πλησιάζει καταιγίδα. Τα μαγαζιά και τα περίπτερα άρχισαν να κλείνουν.

Η ηγεσία της ΕΔΑ προσπάθησε να αποτρέψει τη σύγκρουση. Κάθε προσπάθειά της ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Έμοιαζε σαν να προσπαθούσε να αποτρέψει τη σύγκρουση δυο χιονοστιβάδων που η μια κατευθυνόταν ενάντια στην άλλη. Το πλήθος παραμέρισε ήρεμα αλλά σταθερά τους πυροσβέστες της ΕΔΑ και άρχισε να παίρνει το δρόμο προς το Σύνταγμα. Ταυτόχρονα, από διάφορα σημεία, μικρότερες συγκεντρώσεις ενώνονταν με τον κύριο όγκο της πορείας, που τελικά έφτασε, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, γύρω στις 50.000. Σ' αυτούς θα πρέπει κανείς να προσθέσει και μερικές άλλες χιλιάδες που ήταν συγκεντρωμένες από πριν γύρω από το Σύνταγμα.

Η αστυνομία επιτέθηκε με λύσσα, αλλά συνάντησε σοβαρή αντίσταση και υποχώρησε. Τότε μπήκαν σε ενέργεια οι «αύρες», τα δακρυγόνα και οι πυροσβεστικές αντλίες. Η πορεία σκόρπισε αλλά δε διαλύθηκε. Τα πεζοπόρα τμήματα της αστυνομίας έκαναν πολλές επιθέ-

σεις, αλλά τελικά υποχωρούσαν ξανά. Τα κοκτέιλ μολότοφ, οι φωτιές και τα οδοφράγματα αναχαίτισαν πολλές απ' αυτές τις επιθέσεις. Οι αντεπιθέσεις με μολότοφ στράφηκαν ενάντια και στις πυροσβεστικές αντλίες. Μερικές απ' αυτές καταστράφηκαν εντελώς. Αντεπιθέσεις όμως γίνονταν και από τη μεριά του πλήθους, που κατάφερε μερικές φορές να πλησιάσει τη Λεωφόρο Αμαλίας και να πετάξει πέτρες στον κύριο όγκο των αστυνομικών δυνάμεων. Μερικές από τις πέτρες αυτές έπεσαν στον περίβολο της Βουλής. Οι συγκρούσεις κράτησαν μέχρι τις τρεις η ώρα τη νύχτα.

Την άλλη μέρα η ΕΡΕ, τα Ανάκτορα και οι δεξιές εφημερίδες μιλούσαν για οργανωμένη κομμουνιστική συνωμοσία που έγινε με επιτελικό σχέδιο. Οι κεντρώες εφημερίδες έριχναν την ευθύνη στην αστυνομία και σε προβοκάτορες. Η *Αυγή* οργίασε. Μιλούσε για κουκουλοφόρους προβοκάτορες που με την προστασία της αστυνομίας άναβαν φωτιές. Η δεξιά, έχοντας πληροφορίες από την αστυνομία, γνώριζε καλά ότι η ηγεσία της ΕΔΑ, όχι μόνο δεν είχε κανένα σχέδιο επίθεσης, αλλά έκανε τα πάντα για να αποτρέψει τη σύγκρουση. Έριχνε όμως την ευθύνη στην ΕΔΑ για να τρομοκρατήσει την ηγεσία της καθώς και την ΕΚ.

Από την άλλη μεριά ο ισχυρισμός της ΕΔΑ δε στεκόταν καθόλου. Η αστυνομία, είναι αλήθεια, έδειξε μια πρωτοφανή αγριότητα, αλλά και το πλήθος δε φέρθηκε στους αστυνομικούς με το γάντι. Ο κόσμος εκείνο το βράδυ δεν κατέβηκε για να διαδηλώσει και να διαμαρτυρηθεί ειρηνικά. Είχε αποφασίσει τη σύγκρουση, την επιδίωξε και τελικά την πέτυχε. Δεν ήταν «ο υπερβάλλων ζήλος» κάποιων αστυνομικών που προκάλεσε τα γεγονότα, αλλά αυτή η ίδια η παρουσία της αστυνομίας γύρω από τη Βουλή. Αν όμως δεν υπήρχε η αστυνομία, ποιος ξέρει πώς θα φέρονταν οι ερεθισμένες μάζες στους εκλεκτούς της Αυλής, τους Μητσοτάκη, Νόβα, Τσιριμώκο και Σία; Το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης ή μάλλον της τιμής για τη σύγκρουση αυτή ανήκει σ' αυτό το ανώνυμο πλήθος.

Και οι προβοκάτορες; Είναι αδύνατο να μην υπήρξαν προβοκάτορες εκείνο το βράδυ. Σε κάθε διαδήλωση υπάρχουν. Ήταν αυτοί όμως που προκάλεσαν τα γεγονότα; Η δουλειά κάθε προβοκάτορα είναι να προκαλέσει μια σύγκρουση όταν η μάζα των διαδηλωτών δεν είναι ώ¬ριμη γι' αυτό. Εκείνο όμως το βράδυ δε χρειάστηκε κάτι τέτοιο. Όλοι όσοι είχαν κατεβεί κάτω ήταν αποφασισμένοι να χτυπηθούν. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι εκείνη τη βραδιά υπήρξαν 80.000 προβοκάτορες.

Μόνο την ηγεσία της ΕΔΑ δεν μπορεί κανείς να κατηγορήσει για προβοκάτσια, γιατί ήταν η μόνη που δεν ήθελε τη σύγκρουση.

Από την άλλη μεριά, πολλές τροτσκιστικές οργανώσεις καθώς και μαοϊκοί έχουν διεκδικήσει την τιμή για τα γεγονότα της 20ής Αυγούστου. Είναι αλήθεια ότι πολλά μέλη αυτών των οργανώσεων έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτά. Η δύναμη όμως και η αποφασιστικότητα του πλήθους ήταν τέτοιες που δεν επέτρεπαν κανένα διαχωρισμό ανάμεσα σε κάποιες πιο παθητικές μάζες και μια πιο ενεργητική μειοψηφία πρωτοπόρων στοιχείων που είχε παρατηρηθεί πολλές φορές. Η μόνη ίσως στιγμή που η επαναστατική μειοψηφία φάνηκε κάπως ήταν όταν τα γεγονότα πλησίαζαν το τέλος και οι μάζες αποσύρονταν. Τότε στο πεδίο της μάχης για λίγο έμεινε μόνη η πρωτοπορία αυτή. Η επαναστατική πρωτοπορία θα μπορούσε να διεκδικήσει κάποια ξεχωριστή συμμετοχή αν υπήρχε κάποιο οργανωμένο σχέδιο και κάποιοι στόχοι που θα ήταν δυνατό να δώσουν μια άλ\η διάσταση στη σύγκρουση. Τέτοιο πράγμα όμως δεν υπήρξε και γι' αυτό η εξέγερση ήταν εντελώς αυθόρμητη.

Η μικρή μας ομάδα βρέθηκε στο στοιχείο της. Δεν είναι μικρό πράγμα να πάρει μέρος ένας επαναστάτης σε μια εξέγερση. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη ικανοποίηση γι' αυτόν απ' το να βρεθεί στους δρόμους, να σηκώσει πρώτος το ξύλο, την πέτρα ή το μολότοφ, να περιτριγυρίζεται από το πλήθος, να αγκαλιάζεται και να αφομοιώνεται απ' αυτό. Να νιώθει ότι είναι ένα μικρό κύτταρο μιας τεράστιας γροθιάς που κάνει τους μπάτσους να το βάζουν στα πόδια. Είναι κάτι σαν ερωτικός οργασμός. Μόνο όποιος δεν έχει ερωτευτεί πραγματικά δεν μπορεί να νιώσει αυτή την υπέρτατη έκρηξη ευτυχίας. Και όλα αυτά, μέσα σε μια ερεθιστική ατμόσφαιρα από οδοφράγματα, φωτιές, δακρυγόνα και μολότοφ, όπου κυριαρχούσε η στεντόρεια φωνή του πλήθους: «Ο λαός κυρίαρχος».

Θεωρήσαμε την 20ή Αυγούστου σαν μια γενική πρόβα για την πρεμιέρα της επανάστασης που θα έφτανε σύντομα. Στην πραγματικότητα όμως ήταν η τελευταία σημαντική μάχη ενάντια στην επίθεση των Ανακτόρων. Είχαμε δίκαιο όταν υποστηρίζαμε ότι εκείνη η κατάσταση εγκυμονούσε την εξέγερση. Δεν μπορέσαμε όμως να δούμε ότι η επαναστατική πτέρυγα του κινήματος ήταν μια πολύ άπειρη και αδέξια μαμή, ενώ η ηγεσία της ΕΔΑ, σαν έμπειρη κακιά μάγισσα, έπνιξε το

μωρό, που πρόφτασε να πάρει μόνο μερικές αναπνοές το βράδυ της 20ής Αυγούστου.

Οι διαδηλώσεις συνεχίστηκαν μέχρι τις 18 Σεπτέμβρη, οπότε η κυβέρνηση Στεφανόπουλου πήρε ψήφο εμπιστοσύνης. Πριν όμως από αυτό, στις 8 Σεπτέμβρη, ο βασιλιάς έφερε από την Κέρκυρα την οικογένεια του. Όλα τα σημάδια έδειχναν ότι η κατάσταση «σταθεροποιείται». Η εξέγερση είχε διαλυθεί, ο νόμος και η τάξη είχαν αποκατασταθεί.

Δεν είμαστε μόνο εμείς που κάναμε λάθος στην εκτίμηση της κατάστασης. Η εικόνα που είχε η ΕΔΑ για την κατάσταση του εργατικού κινήματος δεν είχε καμιά σχέση με την πραγματικότητα. Φαινομενικά το μαζικό κίνημα δείχνει να εξακολουθεί να έχει μια ανοδική πορεία όλο το '65-'66 μέχρι τους πρώτους μήνες του '67 και σταματάει εντελώς με το στρατιωτικό πραξικόπημα. Τα αιτήματα του κινήματος στρέφονται κυρίως ενάντια στην πραξικοπηματική επαναφορά της μακρικής κλίκας στη διοίκηση της ΓΣΕΕ από την κυβέρνηση των αποστατών. Επίσης κύριος στόχος του συνδικαλιστικού κινήματος είναι η «επαναφορά της πολιτικής ζωής στη δημοκρατική ομαλότητα».

Η εικόνα αυτή όμως που παρουσιάζεται μέσα από την *Αυγή* και την *Ελληνική Αριστερά* είναι τελείως άσχετη με την πραγματικότητα. Το εργατικό κίνημα είχε αρχίσει από μεμονωμένους στόχους. Στη συνέχεια βγήκε από την απομόνωση του εργοστασίου, της επιχείρησης και του κλάδου, ενοποιήθηκε στους δρόμους και έβαλε καθαρά πολιτικούς στόχους. Ύστερα όμως από την αντίσταση των εβδομήντα ημερών ξαναμαντρώθηκε στον περιορισμένο χώρο της επιχείρησης και του κλάδου. Οι στόχοι του ήταν περιορισμένοι και αμυντικοί. Η συνδικαλιστική γραφειοκρατία πασπάλιζε αυτούς τους στόχους με λίγο μαϊντανό στα πολιτικά αιτήματα που κανέναν δε συγκινούσαν πια. Οι μάζες είχαν χάσει πια την εμπιστοσύνη τους στην ηγεσία.

Οι αγώνες αυτοί δεν ήταν τίποτε άλλο από μια προσπάθεια να υποστηριχθεί το βιοτικό επίπεδο από τις συνεχείς ανατιμήσεις. Η εργοδοσία, μ' έξυπνο τρόπο, έδειξε ευλυγισία. Πολλές απεργίες πέτυχαν μερικές αυξήσεις στα μεροκάματα. Αυτές όμως τις αυξήσεις τις περνούσαν στις ανατιμήσεις και έτσι κάθε αύξηση στο μεροκάματο εκμηδενιζόταν από την άνοδο των τιμών.

Αυτοί οι περιορισμένοι και «πολιτισμένοι» αγώνες δεν μπορούσαν να γίνουν φραγμός στα σχέδια του βασιλιά. Στις 28 Σεπτέμβρη η κυ-

βέρνηση του Στεφανόπουλου παίρνει ψήφο εμπιστοσύνης. Το Δεκέμβρη του '66 γίνεται η δίκη του ΑΣΠΙΔΑ. Στις 3 Απρίλη του '67 αναλαμβάνει κυβέρνηση της δεξιάς. Στις 21 Απρίλη γίνεται το πραξικόπημα.

Η ΕΡΕ γνώριζε ότι αν γίνονταν εκλογές θα τις κέρδιζε άνετα η ΕΚ. Ακόμα και αν τις εκλογές τις έκανε η ίδια, με βία και νοθεία, ήταν αδύνατο μέσα στις συνθήκες εκείνες να πάρει πάνω από 25-30%. Τα στελέχη της δεξιάς και ένα μεγάλο μέρος από τους οπαδούς τους ήταν στενά συνδεδεμένα με τον εμφύλιο πόλεμο, είχαν γευτεί τα αγαθά του κρατικού κορβανά και δεν ανέχονταν να μείνουν έξω από τη διακυβέρνηση της χώρας. Ακόμη και ο Κανελλόπουλος και μερικά άλλα στοιχεία της «φωτισμένης δεξιάς», που ήθελαν να λειτουργήσει έστω και στοιχειωδώς το κοινοβούλιο, δεν είχαν καμιά δύναμη απέναντι στο σύνολο σχεδόν της ΕΡΕ που προτιμούσε μια συνταγματική εκτροπή παρά μια κυβέρνηση Παπανδρέου. Ο τελευταίος σαν έμπειρος πολιτικός έβλεπε ότι το εργατικό κίνημα είχε ξεπεράσει τις συνέπειες της ήττας του 1949 και είχε μια γενική ανοδική πορεία, παρά τις προσωρινές διακυμάνσεις του. Απέναντι σ' αυτό το ανερχόμενο κίνημα ο μηχανισμός της αστικής τάξης ήταν τρομερά απαρχαιωμένος. Είχε οικοδομηθεί για τις ανάγκες του εμφυλίου πολέμου και της μετέπειτα καταστολής. Αν, σε περίπτωση σύγκρουσης, παρουσίαζε ρήγματα, δεν υπήρχε καμιά δικλείδα ασφαλείας. Στην Ευρώπη τα ΚΚ μπορούσαν να παίζουν αυτόν το ρόλο. Στην Ελλάδα, όμως, η αριστερά έβγαινε από έναν εμφύλιο πόλεμο. Και αν ακόμη είχε κανείς εμπιστοσύνη στις προθέσεις της, είχε άραγε τις δυνατότητες; Το 1944 η αστική τάξη σώθηκε γιατί ο Άρης προτίμησε να κόψει το δικό του κεφάλι αντί να κόψει τα κεφάλια της ΚΕ. Οι νέοι Άρηδες θα έκαναν το ίδιο; Μέσα στις συνθήκες εκείνες ήταν πιθανό μια ήττα του Παλατιού ή του παρακρατικού μηχανισμού να σήμαινε ήττα ολόκληρης της αστικής τάξης.

Με έξυπνο τρόπο η αστική τάξη κατόρθωσε να χειραγωγήσει τις μάζες με το κύρος του «Γέρου της Δημοκρατίας». Σε μεγάλες συγκεντρώσεις, στις 19 Σεπτέμβρη του '65 στη Θεσσαλονίκη και στις 2 Φλεβάρη του '66 στην Αθήνα, ο Παπανδρέου εξαντλούσε όλη τη ρητορική του δεινότητα. Τα φραστικά του πυροτεχνήματα έμειναν στην ιστορία. Παράλληλα συνέχιζε τις διαπραγματεύσεις με τον Κανελλόπουλο και δέχτηκε όλες τις προτάσεις του τελευταίου για την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου και αργότερα για την κυβέρνηση της ίδιας της ΕΡΕ.

Η αντίθεση στη συμβιβαστική πολιτική του Γ. Παπανδρέου εκδηλώθηκε μέσα στο ίδιο του το κόμμα. Η αντιπολίτευση αυτή εκφράστηκε από τον Α. Παπανδρέου, τον Κοκκινάκη, τον Μανδηλαρά και άλλα στελέχη που συγκεντρώνονταν γύρω από τον όμιλο Παπαναστασίου. Συνολικά όμως η ΕΚ δεν είχε να αντιπαρατάξει τίποτε στην απειλή του πραξικοπήματος εκτός από τα φραστικά πυροτεχνήματα του Γ. Παπανδρέου, όπως «Τυχόν πραξικόπημα θα σαρωθεί ως κάρφος ακύρου».

Η ΕΔΑ ήταν το μοναδικό εργατικό κόμμα, είχε μια οργανική σύνδεση με τις εργατικές και λαϊκές μάζες. Αντικειμενικά ήταν η μόνη δύναμη που ήταν σε θέση να αντιπαραθέσει έναν οργανωμένο και πειθαρχημένο μηχανισμό στο μηχανισμό της αντίδρασης. Είναι όμως άλλο πράγμα να έχει κάποιος τη δυνατότητα να κάνει κάτι και άλλο να έχει και τη θέληση να το πραγματοποιήσει. Τέτοια θέληση απουσίαζε από την ΕΔΑ.

Είναι αλήθεια ότι τα διάφορα στελέχη και η *Αυγή* έκαναν συχνά καταγγελίες για «σκοτεινά σχέδια της Αυλής». Συχνά επίσης έκαναν εκκλήσεις στο λαό να αγρυπνεί. Παρά τις εκκλήσεις τους όμως αυτές, πιάστηκαν κυριολεκτικά στον ύπνο. Έγιναν βέβαια μερικές προσπάθειες να κρατηθεί το κίνημα σε κάποια επίπεδα. Οι πιο σημαντικές ήταν η συγκέντρωση στις 9 Σεπτέμβρη του 1965 και η Μαραθώνια πορεία του Μάη του 1966. Μέσα στις προσπάθειες αυτές ήταν και οι λεγόμενες κομμουνιστικές ασκήσεις.

Στην 8η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, το Φλεβάρη του 1965, είχε παρθεί απόφαση για την ντε γιούρε ή ντε φάκτο αναγνώριση του ΚΚΕ. Για να πραγματοποιηθεί η απόφαση αυτή είχε συνταχθεί ένα σχέδιο με δύο σκέλη. Το πρώτο είχε επικεντρωθεί στη νομική (ντε γιούρε) αναγνώριση. Οι προσωπικότητες της αριστεράς θα προωθούσαν με άρθρα και διαλέξεις το αίτημα της αναγνώρισης. Οι ενέργειες αυτές θα ενισχύονταν με επιτροπές που θα προέρχονταν από όλα τα κομματικά επίπεδα και που θα πίεζαν προς αυτή την κατεύθυνση με υπομνήματα σε διάφορους παράγοντες του Κέντρου. Τέλος, οι επαγγελματικές ενώσεις και κυρίως τα εργατικά συνδικάτα θα ήταν βασικός μοχλός πίεσης.

Ντε φάκτο αναγνώριση του ΚΚΕ σήμαινε ότι σε κάποιο σημείο της Αθήνας κάποια μέρα θα άνοιγαν γραφεία του κόμματος και θα υψώνονταν αφίσες με τα σύμβολά του. Ταυτόχρονα, μέλη και οπαδοί του κόμματος με συγκέντρωση τους γύρω από το χώρο των γραφείων θα τα προστάτευαν από τυχόν επίθεση της αστυνομίας.

Για να υλοποιηθεί αυτός ο στόχος έπρεπε να διαμορφωθεί και να διαπαιδαγωγηθεί κάποιος κομματικός μηχανισμός. Αυτό δεν μπορούσε να γίνει παρά μόνο με τη δημιουργία παράνομων πυρήνων μέσα στο πλαίσιο των κομματικών οργανώσεων της ΕΔΑ και της πολιτικής της πρακτικής. Οι πρώτοι κομματικοί πυρήνες άρχισαν να γίνονται πράξη και ξεκίνησε το έργο της διαπαιδαγώγησης μέσα από τις λεγόμενες κομμουνιστικές ασκήσεις.

Το φθινόπωρο του '66 προγραμματίστηκε μια σειρά περίεργες κινητοποιήσεις. Μέλη της ΕΔΑ, ανάμεσα στα οποία ήταν και τακτικά και δόκιμα μέλη του παράνομου ΚΚΕ, είχαν πάρει οδηγίες να δημιουργούν μικρές συγκεντρώσεις σε διάφορα προκαθορισμένα μέρη της Αθήνας και να φωνάζουν μερικά συνθήματα για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Θα 'πρεπε να διαλύουν τη συγκέντρωση πριν έρθει η αστυνομία και να πραγματοποιούν μια άλλη σε διαφορετικό σημείο.

Οι νέοι που συμμετείχαν σ' αυτές τις κινητοποιήσεις το απόλαυσαν με την καρδιά τους. Ήταν πραγματικά διασκεδαστικό να βλέπει κανείς την αστυνομία να στριφογυρίζει στην Αθήνα σαν σβούρα και να μην καταφέρνει να πετύχει ούτε μία διαδήλωση. Πίσω όμως από τη διασκεδαστική πλευρά αυτών των κινητοποιήσεων κρυβόταν η στάση της κομματικής ηγεσίας απέναντι στις εργατικές και λαϊκές μάζες. Οι κύριοι αυτοί πίστευαν ότι μπορούν να αυξομειώνουν την ένταση του μαζικού κινήματος πατώντας μερικά κουμπιά της κομματικής μηχανής. Στη συνέχεια οι «ασκήσεις» αυτές εκφυλίστηκαν και σταμάτησαν. Παράλληλα ατόνησε και ο μηχανισμός επαγρύπνησης, που περιορίστηκε με μερικές ενέργειες ρουτίνας, όπως η περιφρούρηση των γραφείων της ΕΔΑ σε στιγμές πολιτικής έντασης, για παράδειγμα στις 3 Απρίλη '67 που ανέλαβε κυβέρνηση της ΕΡΕ.

Πίσω από τις οργανωτίστικες αυτές φόρμουλες κρύβονταν δυο διαφορετικοί προσανατολισμοί. Το Γραφείο Εσωτερικού (δηλαδή το ΚΚΕ Εσωτερικού) πίεζε για έναν προσανατολισμό ιταλικού τύπου (τον πολυκεντρισμό του Τολιάτι που κατέληξε στον ευρωκομμουνισμό). Από την άλλη πλευρά, ο Κολιγιάννης πίεζε για έναν προσανατολισμό της ελληνικής αριστεράς στο πλαίσιο του «μεγάλου αδερφού κόμματος της ΕΣΣΔ». Το Γραφείο Εσωτερικού της Κεντρικής Επιτροπής, που είχε στα χέρια του το μεγαλύτερο μέρος του κομματικού μηχανισμού και της νεολαίας, σίγουρα εμπόδισε τις προσπάθειες για την ντε φάκτο αναγνώριση, γιατί αυτό με απλά λόγια σήμαινε την ντε φάκτο αναγνώριση της ομάδας Κολιγιάννη. Από την άλλη μεριά, όμως, είχε δίκιο

όταν υποστήριζε ότι δεν ήταν δυνατόν να εξελιχθούν οι επιτροπές αυτές σε όργανα για την αντιμετώπιση του πραξικοπήματος.

Πραγματικά, το αίτημα για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ μέσα σε εκείνες τις συνθήκες ήταν ένα προωθημένο επιθετικό σύνθημα. Το κίνημα όμως είχε ήδη περάσει στην άμυνα. Ο κομματικός μηχανισμός είχε επηρεαστεί από τη σχετική ύφεση. Οι οργανώσεις είχαν υποστεί σημαντικές απώλειες και το ηθικό είχε πέσει σε αρκετά χαμηλά επίπεδα. Ο στόχος αυτός ίσως είχε πολλές πιθανότητες επιτυχίας τότε που το μαζικό κίνημα βρισκόταν στο πιο ψηλό του σημείο, δηλαδή λίγο πριν ή λίγο μετά τη γενική απεργία της 27 Ιούλη. Μέσα στις συνθήκες του χειμώνα του '65 το σύνθημα αυτό ήταν καταδικασμένο σε απομόνωση και σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε να ενσωματωθεί σε κάποιο σχέδιο για την αντιμετώπιση στρατιωτικού πραξικοπήματος. Το τελευταίο θα έπρεπε να έχει αμυντικό χαρακτήρα και να ανταποκρίνεται στο επίπεδο συνείδησης εκείνης της περιόδου.

Η πραγματικότητα αυτή άρχισε να γίνεται κατανοητή και από την κομματική ηγεσία, ανεξάρτητα αν ανήκε στη μια ή στην άλλη φράξια. Την άνοιξη του '66 άρχισε μια προσπάθεια να αναζωπυρωθεί ο μηχανισμός επαγρύπνησης. Πολύ γρήγορα, όμως, αυτές οι προσπάθειες έγιναν αντικείμενο της φραξιονιστικής διαπάλης. Προκλήθηκε σύγχυση, οι αγωνιστές που συμμετείχαν σε αυτές τις επιτροπές δεν ήξεραν για τι συγκεκριμένα θα πάλευαν. Ο στόχος θα ήταν η αναγνώριση του ΚΚΕ; Θα ήταν η αυτοάμυνα; Ή θα ήταν η εκλογική προπαγάνδα του κόμματος; Χαρακτηριστικό της σύγχυσης αυτής ήταν ένα ακτίφ μεσαίων και κατωτέρων στελεχών όπου μίλησε ο Γλέζος. Το θέμα ήταν ο κίνδυνος πραξικοπήματος και πώς αυτό θα αντιμετωπιζόταν. Η εισήγηση και η συζήτηση ήταν τόσο γενική και αντιφατική που κανείς δεν κατάλαβε τίποτε. Κανείς όμως δεν το ομολογούσε. Τι διάβολο στελέχη ήμασταν να μην μπορούμε να καταλάβουμε τη γραμμή του κόμματος; Εκεί όμως που η συνάντηση πήγαινε να κλείσει, πετάγεται ένας εργάτης και ταράζει το βάλτο, βάζοντας το θέμα απ' την αρχή. «Αν εκδηλωθεί πραξικόπημα, τι συγκεκριμένα θα κάνουμε;». «Οικοδόμος δεν είσαι; Τότε ξέρεις τι θα κάνεις.». Αυτό ήταν που απάντησε ο Γλέζος. Υποτίθεται ότι συγκεκριμένες λεπτομέρειες δίνονταν μέσα στις ιδιαίτερες κομματικές συγκεντρώσεις. Για παράδειγμα, η οργάνωση Ζωγράφου είχε μερικά συγκεκριμένα καθήκοντα. Να παρακολουθεί τις κινήσεις στο στρατόπεδο τεθωρακισμένων στο Γουδί. Να κτυπήσει καμπάνες εκκλησιών και άλλες ενέργειες. Αυτά όμως είχαν ειπωθεί

μια φορά. Στην πραγματικότητα οι αγωνιστές που έπρεπε να πλαισιώσουν αυτά τα όργανα είχαν αρχίσει να δουλεύουν για τις εκλογές.

Βέβαια μέσα στο πλαίσιο του εκλογικού αγώνα περιλαμβανόταν και η αντίσταση στην τρομοκρατία της αστυνομίας και της δεξιάς. Η αντίσταση όμως αυτή περιοριζόταν μόνο σε μια «μαζική» παρουσία στα γραφεία, για να σπάσει το κλίμα της απομόνωσης που είχε αρχίσει να επικρατεί. Η αντίσταση απέναντι στην αστυνομική αυθαιρεσία περιοριζόταν σε παθητικές διαμαρτυρίες. «Προς Θεού όχι βία» ήταν η ρητή εντολή της ηγεσίας.

Όπως ήταν φυσικό, η συζήτηση μπήκε από την αρχή. Το ακτίφ βέβαια τελείωσε. Ο Γλέζος πήρε τα χαρτιά του και έφυγε, αλλά η συζήτηση συνεχίστηκε με «πηγαδάκια». Τελικά ολόκληρη η στάση του κόμματος προσανατολίστηκε στον καθαρά προεκλογικό αγώνα.

Για να δει κανείς καλύτερα τη στάση της επαναστατικής πτέρυγας του εργατικού κινήματος θα πρέπει να εξετάσει πιο προσεχτικά το κλίμα που επικρατούσε μέσα στο χώρο της νεολαίας. Αυτό είναι απαραίτητο γιατί, παρόλο που οι οργανώσεις του χώρου αυτού χαρακτηρίζονταν από έντονο εργατισμό, στην πραγματικότητα τρέφονταν κυρίως από τους χυμούς του νεολαιίστικου κινήματος. Είναι αλήθεια ότι τα Ιουλιανό προξένησαν πολλά ρήγματα στον κομματικό μηχανισμό.

Ο πιο χαρακτηριστικός αντιπρόσωπος αυτού του ρεύματος υπήρξε ο Διονύσης Σαββόπουλος. Η μουσική του, οι στίχοι του και η εν γένει στάση του αντανακλούν με μοναδικό τρόπο την ευαισθησία, τη σύγχυση, την ηττοπάθεια και τη διάλυση του κινήματος της γενιάς του «114». Καρπός της πρώτης του επαφής με τη στρατευμένη νεολαία ήταν το *Φορτηγό*. Αυτός ο κύκλος τραγουδιών ήταν πραγματικά μια πρόκληση στην αστική και κομματική σεμνοτυφία και ταυτόχρονα ένα φτύσιμο στο πρόσωπο του καλλιτεχνικού κατεστημένου.

Η περίοδος του *Φορτηγού* ήταν ακόμη η περίοδος των αγώνων. Τότε ο Σαββόπουλος μας συμβούλευε να μην κατεβαίνουμε στις διαδηλώσεις με άδεια χέρια, αλλά να οπλιστούμε με αλυσίδες, σιδερένιες γροθιές και ξύλα. Αργότερα, όταν το μαζικό κίνημα υποχώρησε και τα βαρβιτουρικά άρχισαν να εξαπλώνονται ραγδαία, η γλώσσα του άρχισε να γίνεται δυσνόητη και συμβολική θα 'λεγε κανείς. Σε μια εμφάνισή του στα γραφεία της ΔΝΛ, το φθινόπωρο του '66, μιλούσε για «ξανθούς γίγαντες και νεράιδες του βορρά που πλέανε στον Τάμεση, πάνω

σε κρεβάτια με μπρούντζινα πόμολα». Τότε ήταν περίοδος υποχώρησης και αποσύνθεσης. Τότε ωρίμαζε το *Περιβόλι του τρελού.* Είναι αλήθεια ότι προσπάθησε να ξεφύγει από τα όρια της γενιάς του και να προσεγγίσει τον νέο κόσμο που από το Μπέρκλεϊ μέχρι το Άμστερνταμ άρχιζε να εισβάλλει βίαια στο προσκήνιο. Ήταν ο κόσμος «με τα μακριά μαλλιά και με τα μαύρα ρούχα». Δεν κατάφερε να ξεπεράσει τη γενιά του «114». Αφού «άφησε ξωπίσω του μια τρύπα, είπε γεια χαρά σου στον Αντύπα». Από τότε τρέφεται με το «βρόμικο ψωμί», μιας και δεν έχει παρουσιάσει μετά απ' αυτό καμιά αξιόλογη δουλειά.

Μέσα στις συνθήκες αυτές, παρόλο που το ενδιαφέρον για την πολιτική ήταν έντονο, η διάθεση για οργάνωση ήταν πολύ μειωμένη. Στους απολογισμούς των κομματικών οργάνων ο αριθμός των μελών της νεολαίας εμφανιζόταν να μεγαλώνει. Αυτό όμως δεν είχε καμιά σχέση με την πραγματικότητα. Τα περισσότερα μέλη της ΔΝΛ εκείνη την εποχή ήταν μέλη μόνο στα χαρτιά. Αλλά και η πλειοψηφία αυτών που είχαν απομείνει είχε διαβρωθεί από το σαράκι της αμφισβήτησης.

Οι περισσότεροι λαμπράκηδες είχαν ταχθεί με τις απόψεις του Γραφείου Εσωτερικού. Πιστή στη μοσχοβίτικη «ορθοδοξία» έμεινε μόνο μια μικρή μειοψηφία που αργότερα αποτέλεσε τον πυρήνα της ΚΝΕ. Είναι όμως παράδοξο, τουλάχιστον από πρώτη ματιά, το γεγονός ότι ενώ η κατεύθυνση της κομματικής ηγεσίας ήταν προς τα δεξιά, η νεολαία προσανατολιζόταν προς τα αριστερά. Για να γίνει κατανοητό αυτό, ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Η άποψη ότι ο σταλινισμός ήταν η φυσική και λογική συνέπεια του λενινισμού, παρότι δεν εκφραζόταν καθαρά στα γραφτά, ήταν η κυρίαρχη ιδεολογική θέση στο χώρο του Εσωτερικού. Η θέση όμως αυτή δεν είναι παρά η πάγια θέση της σοσιαλδημοκρατίας. Όταν οι Κύρκος, Φιλίνης και Σία υιοθετούσαν τη θέση αυτή, ξεχώριζαν από τους σοσιαλδημοκράτες μόνο στο ότι δεν είχαν κόψει εντελώς τους δεσμούς τους με το Κρεμλίνο. Όταν ζητούσαν αυτονόμηση από αυτό, τη ζητούσαν για να προσαρμοστούν περισσότερο στην εθνική αστική τάξη χωρίς να χρειάζεται να δίνουν λόγο στο Κρεμλίνο.

Αντίθετα, οι νεολαίοι τους, αν και δέχονταν τη θέση αυτή και θεωρούσαν το βιβλίο του Λένιν *Τι να κάνουμε* σαν την πηγή του σταλινικού ολοκληρωτισμού, έβλεπαν τη χειραφέτηση από το παγκόσμιο κέντρο του σταλινισμού σαν χειραφέτηση από το ρεφορμισμό. Δεν είναι άσχετο αυτό το συμπέρασμα, όταν έβλεπαν ότι την ελληνική επανάσταση του '40-'49 την έθαψαν οι επεμβάσεις από το Κρεμλίνο.

Άλλωστε τη θέση αυτή δεν την υιοθετούν μόνο οι σοσιαλδημοκράτες, αλλά και οι αναρχικοί και διάφορες άλλες κεντρίστικες οργανώσεις. Και πράγματι, ο δρόμος που άρχισαν να παίρνουν οι λαμπράκηδες ήταν ο δρόμος προς έναν αριστερό εμπειρικό κέντρισμα. Τα χαρακτηριστικά αυτά φάνηκαν πιο έντονα αργότερα στον «Ρήγα», που οδηγήθηκε σε επανειλημμένες συγκρούσεις με τον Κύρκο, μέχρι που αυτός απαλλάχτηκε εντελώς από τον «Ρήγα» καταργώντας τον.

Παρ' όλα όμως τα επαναστατικά σκιρτήματα της ΔΝΛ δύσκολα θα την τοποθετούσε κανείς στην επαναστατική πτέρυγα. Στην πράξη, βέβαια, η πλειοψηφία των λαμπράκηδων βρισκόταν δίπλα-δίπλα με τις επαναστατικές οργανώσεις, βάζοντας σε δύσκολη θέση τους «ιν-στρούχτορες», δεν ήταν όμως αυτή που έσπρωχνε προς την επαναστατική πράξη, αλλά σπρωχνόταν από άλλους. Σ' αυτό ακριβώς συνίσταται και ο κεντριστικός της χαρακτήρας. Το έργο της προωθητικής μηχανής τον έπαιζαν οι μαοϊκοί, οι τροτσκιστικές οργανώσεις, άλλες μικρές ομάδες και ανένταχτοι αγωνιστές.

Για τους μαοϊκούς η διαπίστωση του «Μεγάλου Τιμονιέρη» ότι ο «ιμπεριαλισμός» είναι μια χάρτινη τίγρη και η νίκη μας βρίσκεται στην κάννη των τουφεκιών μας υπήρξε η βασική κατευθυντήρια γραμμή. Μπήκαν δυνατά στους αγώνες, έτσι που η κριτική τους ενάντια στον «μοσχοβίτικο ρεβιζιονισμό» είχε γίνει πειστική για πολλούς αγωνιστές, αλλά και για μικρά τμήματα του μαζικού κινήματος. Κυριάρχησαν στους αγώνες μέχρι το '67, αλλά στη δικτατορία εξαφανίστηκαν σχεδόν εντελώς. Πολλοί θέλησαν να εξηγήσουν την εξαφάνιση αυτή με τη «λιποταξία» της μαοϊκής ηγεσίας ή με το κομφούζιο της πολιτικής της κινέζικης ηγεσίας. Η εξήγηση αυτή δεν είναι καθόλου ικανοποιητική. Γιατί να είναι οι έλληνες μαοϊκοί δειλοί, ενώ οι περουβιανοί, οι αργεντινοί ή οι κούρδοι μαοϊκοί είναι γενναίοι; Η αντιφατική πολιτική της Κίνας έπαιζε κάποιο ρόλο, ωστόσο όμως δε στάθηκε απόλυτο εμπόδιο για τους άλλους.

Η εξαφάνιση των μαοϊκών στη δικτατορία πιστεύω ότι οφείλεται κυρίως στην απλοϊκή αντίληψη που είχαν για την ταξική πάλη. Πίστευαν ότι αυτή θα είχε μια γραμμική ανοδική πορεία χωρίς πισωγυρίσματα. Ο λαός θα συνέχιζε τους αγώνες, ο ρεβιζιονισμός θα υποχωρούσε και το «Μαρξιστικό-Λενινιστικό ΚΚΕ» συνεχώς θα ενισχυόταν. Τα πράγματα όμως δεν εξελίχτηκαν σύμφωνα με αυτό το μοντέλο. Το μαζικό κίνημα υποχωρούσε διαρκώς, μέχρι που έφτασε στην ακινησία του απόλυτου μηδέν. Το Μ-Λ ΚΚΕ δέχτηκε αυτές τις πιέσεις και είδε τη

βάση του να συρρικνώνεται. Η ιμπεριαλιστική αντίδραση δεν αποδείχτηκε χάρτινη τίγρη αλλά ατσάλινη. Η αιφνίδια μεταβολή της πολιτικής κατάστασης άφησε την ηγεσία του ελληνικού μαοϊσμού άναυδη - δεν είχε τίποτε να πει. Αυτός είναι ο λόγος αυτής της εξαφάνισης. Παράλληλα δεν πρέπει να παραλείψει κανείς την αντίθεση Κίνας-Κούβας που εμπόδισε τους έλληνες μαοϊκούς να μπολιαστούν με τον γκεβαρισμό, όπως έγινε π.χ. στο Περού. Πρέπει όμως να παραδεχτούμε ότι το αγωνιστικό πνεύμα που καλλιεργούνταν στις μαοϊκές οργανώσεις είχε σαν συνέπεια πολλοί αγωνιστές μαοϊκοί να προσανατολιστούν σε προχωρημένες μορφές αγώνα και όταν ακόμη η ηγεσία είχε μετακομίσει στην Ευρώπη.

Εκείνοι που δεν πειράχτηκαν από τη δυσμενή συγκυρία και τη δικτατορία, αλλά μάλλον ευνοήθηκαν, είναι οι τροτσκιστικές οργανώσεις, παρά τα χτυπήματα από τη μεριά της κρατικής καταστολής και των σταλινικών. Μπορεί κανείς να πει ότι οι οργανώσεις του ρεύματος αυτού ήταν οι πιο έτοιμες να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες. Αυτό οφείλεται στο ότι επέμεναν στην μπολσεβίκικη παράδοση. Τούτο σημαίνει πολλά πράγματα, που πιάνουν κάμποσες δεκάδες χιλιάδες σελίδες. Ωστόσο θα μπορούσε να τα συνοψίσει κανείς, με όλο τον κίνδυνο μιας χυδαίας υπεραπλούστευσης, στους 21 όρους που θα έπρεπε να εκπληρώνει κάποιο κόμμα για να γίνει μέλος της Τρίτης Διεθνούς πριν διαλυθεί από τον Στάλιν το 1938. Ανάμεσα στους όρους αυτούς είναι και εκείνος που επιβάλλει το συνδυασμό της νόμιμης και της παράνομης δουλειάς σε κάθε κόμμα-τμήμα της Κομιντέρν, ακόμα κι αν βρίσκεται στην καλύτερη αστική δημοκρατία. Οι απότομες μεταβολές στην περίοδο του ιμπεριαλισμού επιβάλλουν την τήρηση αυτού του όρου. Έτσι οι τροτσκιστικές οργανώσεις είχαν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν από την πρώτη μέρα της δικτατορίας, να κυκλοφορήσουν τις εφημερίδες τους και τις προκηρύξεις τους.

Αυτή όμως η ικανότητα για παράνομη δράση, αν δε συνοδεύεται από συγκεκριμένες πολιτικές αναλύσεις, δεν αποτελεί καμιά εγγύηση. Τέτοιου είδους πολιτικές αναλύσεις που να προσεγγίζουν την κατάσταση δεν υπήρχαν. Ωστόσο η επιμονή των τροτσκιστών στη μελέτη του εργατικού κινήματος και η συνειδητή προσπάθεια τους να παραμείνουν πιστοί στον μπολσεβικισμό είχαν αναπτύξει τα πολιτικά ανακλαστικά αυτών των οργανώσεων, οι οποίες μ' έναν τρόπο ενστικτώδη προσανατολίζονταν γρήγορα και σωστά σε κάθε κατάσταση.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο αυτή την περίοδο, καθώς και στη δι-

κτατορία, έπαιζαν οι νέοι αγωνιστές του ΚΔΚΕ, που ήταν το ελληνικό τμήμα της Τέταρτης Διεθνούς. Η θέση που είχε πάρει η Διεθνής για την ενεργό συμμετοχή στην αλγερίνικη επανάσταση και η χωρίς όρους υπεράσπιση της κουβάνικης επανάστασης είχαν σαν συνέπεια ο γκεβαρισμός, με τη γενική έννοια, να είναι πολύ διαδεδομένος ανάμεσα στα μέλη του ΚΔΚΕ. Όλα αυτά μπορούν να εξηγήσουν το γεγονός ότι από το χώρο αυτόν προήλθαν οι ΔΕΑ, μια από τις πιο αξιόλογες αντιδικτατορικές οργανώσεις, παρ' όλες τις διαφωνίες που μπορεί να έχει κανείς για την πολιτική που ακολούθησαν.

Παρόμοιες διεργασίες γίνονταν και στις άλλες οργανώσεις της επαναστατικής πτέρυγας, καθώς και στους ανένταχτους. Επειδή όμως οι οργανωτικές δομές του χώρου αυτού ήταν ανύπαρκτες ή περιορίζονταν στα επίπεδα του κύκλου ή της ομάδας, οι τάσεις που υπήρχαν μέσα στις επαναστατικές οργανώσεις ήταν πιο έντονες και φανερές. Το φθινόπωρο του '66 μπορούσε κανείς να δει καθαρά ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού του χώρου είχε υποχωρήσει: ταυτόχρονα μια μειοψηφία που ακόμα είχε μείνει δραστήρια είχε ριζοσπαστικοποιηθεί ακόμη περισσότερο.

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για οργάνωση. Στην πραγματικότητα ήταν μια αρκετά ομοιογενής ομάδα που έκανε φραξιονισμό στην ΕΔΑ και στη ΔΝΛ. Δεν είχαμε κεντρικό όργανο και συζητούσαμε σε ολομέλεια. Αργότερα βέβαια χωριστήκαμε για συνωμοτικούς λόγους σε μικρούς πυρήνες. Ωστόσο η μακρόχρονη θητεία μας στις οργανώσεις αυτές είχε σαν αποτέλεσμα να διαθέτουμε ικανοποιητική κομματική διαπαιδαγώγηση και αξιόλογη οργανωτική πείρα. Έτσι οι συζητήσεις που κάναμε μπορεί να πει κανείς ότι είχαν ισχύ συνδιασκέψεων.

Η δεύτερη συνάντηση έγινε τον Αύγουστο του '66. Τα σημάδια που έδειχναν την υποχώρηση του μαζικού κινήματος ήταν φανερά πια. Θεωρήσαμε όμως αυτήν την υποχώρηση προσωρινή και πάνω στην προοπτική αυτή στηρίξαμε τα συμπεράσματα μας. Παρ' όλα αυτά δεν αποφύγαμε εντελώς την πίεση από την κατάσταση αυτή. Στις συζητήσεις εμφανίστηκαν δύο τάσεις. Η διάσταση δεν ήταν καθαρή από την αρχή, αλλά από τότε υποβόσκει ανάμεσα μας και τελικά έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της μικρής ομάδας. Κατά καιρούς πήρε διάφορες μορφές, αλλά η ουσία της βρισκόταν στο ότι η μια μερίδα είχε ξεπεράσει κάθε πολιτικό, ηθικό και συναισθηματικό φραγμό και ήταν έτοιμη για τρομοκρατική δράση, ενώ η πλειοψηφία ταλαντευόταν διαρκώς ανάμεσα στη σκέψη και την πράξη.

Στην εκτίμηση της κατάστασης υπήρχε ομοφωνία. Η εκτίμηση στηριζόταν στις παρακάτω διαπιστώσεις:

***** Ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα καθιερώθηκε καθυστερημένα, όταν πλέον ο καπιταλισμός περνούσε στο στάδιο του ιμπεριαλισμού. Έτσι το κοινοβούλιο δεν είχε λειτουργήσει ποτέ και ούτε ήταν δυνατό να λειτουργήσει ποτέ.

* Ο καθυστερημένος ελληνικός καπιταλισμός δεν μπορούσε να ικανοποιήσει ακόμη και τις πιο στοιχειώδεις ανάγκες των μαζών. Ακόμη και οι πιο στοιχειώδεις διεκδικήσεις για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου ή για τη διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών αντιμετωπίζονταν με ανοιχτή βία.

***** Η εργατική τάξη και οι λαϊκές μάζες, έχοντας ξεπεράσει τη μετεμφυλιακή ηττοπάθεια, αμφισβητούν σοβαρά το σύστημα αυτό.

* Μετά το 1963 είχε αρχίσει μια περίοδος συγκρούσεων που δεν μπορούσε να κλείσει παρά με μια αποφασιστική μάχη.
* Το ΚΚΕ και η ΕΔΑ, που είχαν την ευθύνη για την ήττα του 1949, είχαν περάσει οριστικά στο ρεφορμισμό.
* Σαν συμπέρασμα έβγαινε ότι έπρεπε να δημιουργηθεί ένας άλλος φορέας που να προσανατολίζεται προς την ένοπλη σύγκρουση.
* Το ρόλο αυτό δεν μπορούσαν να τον παίξουν ούτε οι μαοϊκοί ούτε οι τροτσκιστές ούτε οι ανένταχτοι από μόνοι τους. Έπρεπε να κερδηθεί η μεγάλη πλειοψηφία των μελών και στελεχών της ΕΔΑ. Για να απαλλαγεί το κόμμα από τη ρεφορμιστική του ηγεσία έπρεπε να δουλέψουμε φραξιονιστικά μέσα στις οργανώσεις του.

Μέχρι το σημείο αυτό υπήρχε ομοφωνία. Οι διαφωνίες άρχιζαν με την τακτική που θα 'πρεπε να ακολουθήσουμε. Η πλειοψηφία στρεφόταν προς τη δημιουργία ανεξάρτητης οργάνωσης που θα 'χε απώτερο στόχο την οικοδόμηση πολιτικού κόμματος. Έτσι πρότεινε να χωριστεί η ομάδα σε δύο τμήματα. Το πρώτο θα ασχολούνταν με καθαρά πολιτικά ζητήματα και το δεύτερο με τα πρακτικά προβλήματα της ένοπλης πάλης. Μέσα σε αυτά συμπεριλαμβανόταν η αυτοάμυνα από τις επιθέσεις της αστυνομίας και των παρακρατικών.

Για να πραγματοποιηθούν οι στόχοι αυτοί έπρεπε να βγει ένα παράνομο έντυπο σε περιορισμένα αντίτυπα που ή θα μοιραζόταν χέρι-χέρι ή θα έφτανε στους αποδέκτες με κάποιον έμμεσο τρόπο. Πάνω στο ζήτημα αυτό ανακάλεσαν την πείρα του ΕΑΜ από τη γερμανική κατοχή. Πρότειναν μάλιστα να έχει τίτλο «Επαναστατική Δράση» και σύμβολο το γνωστό αστέρι που ήδη ήταν πασίγνωστο από τη σημαία των Βιετκόνγκ και τον μπερέ του Γκεβάρα σαν σύμβολο της επαναστατικής δράσης.

Ο προσανατολισμός της μειοψηφίας, όπου ανήκα εγώ ο ίδιος, ήταν διαφορετικός. Εμείς δε θέλαμε να προσθέσουμε άλλη μια οργάνωση σ' αυτές που ήδη υπήρχαν, αλλά να δημιουργήσουμε την ένοπλη πρωτοπορία του μαζικού κινήματος. Πιστεύαμε ότι το κίνημα είχε και παραείχε τις πολιτικές του οργανώσεις. Εκείνο που του έλειπε ήταν η στρατιωτική οργάνωση.

Το έργο αυτό δεν ήταν διατεθειμένα να το αναλάβουν τα κόμματα και οι άλλες ανεξάρτητες πολιτικές οργανώσεις. Υπήρχαν αγωνιστές σε ολόκληρο το φάσμα της αριστεράς που προσανατολίζονταν προς την ένοπλη πάλη ή την έβλεπαν ευνοϊκά. Όλος αυτός ο κόσμος δεν θα έπρεπε να οργανωθεί σε μια ανεξάρτητη οργάνωση για δυο λόγους:

α) Μια κάπως μαζική οργάνωση δε θα μπορούσε να κρατήσει ακόμη και τους πιο στοιχειώδεις συνωμοτικούς κανόνες και β) η ένοπλη πάλη ήταν αντικειμενικά ο μοναδικός συνδετικός ιστός που ένωνε αυτούς τους αγωνιστές που πολιτικά είχαν αγεφύρωτες διαφορές. Καταλήγαμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η δική μας οργάνωση έπρεπε να αποφύγει ό,τι διαιρούσε και να χρησιμοποιήσει μόνο αυτά που ένωναν. Το έργο που θα 'πρεπε να αναλάβουμε ήταν να οπλιστούμε και να εκπαιδευτούμε πρώτα εμείς οι ίδιοι και να βοηθήσουμε άλλους αυτόνομους πυρήνες που φαινομενικά θα παρέμεναν μέσα στα κόμματα και στις οργανώσεις τους. Η μόνη συνεργασία που θα μπορούσε να γίνει ήταν πάνω στα ζητήματα άμεσης τακτικής και όχι σε πολιτικές συζητήσεις και συμφωνίες που δε θα κατέληγαν πουθενά.

Στο σκεπτικό αυτό ήταν φανερή η επίδραση της γκεβαρικής θεωρίας των επαναστατικών εστιών. Αυτό δεν παράλειψε να μας το καταλογίσει η πλειοψηφία. Οι διαφωνίες ωστόσο δεν πήραν μεγάλες διαστάσεις. Οι σύντροφοι της πλειοψηφίας έκαναν κάποιες υποχωρήσεις. Ο λόγος δεν είναι ότι τους πείσαμε εμείς, επαναλαμβάνοντας το τσιτάτο της Ρόζας Λούξεμπουργκ ότι η πλειοψηφία δεν εξασφαλίζεται από τα πριν αλλά καταχτιέται στη διαδικασία του αγώνα. Απλώς την περίοδο αυτή ήταν ακόμη πολιτικά αλλήθωροι: το μυαλό τους ήταν λενινιστικό αλλά η καρδιά τους γκεβαρική.

Έτσι τελικά μπορέσαμε να καταλήξουμε σε ορισμένες πρακτικές ενέργειες:

* Χωριστήκαμε σε μικρούς πυρήνες τους οποίους συντονίζαμε με διάφορους τρόπους.
* Ορίστηκαν δύο ομάδες εργασίας: η πρώτη θα προσπαθούσε να επεξεργαστεί τη θεωρητική πείρα των επαναστάσεων και των ενόπλων κινημάτων και η άλλη θα διερευνούσε συστηματικά τα ζητήματα της ένοπλης πάλης,
* Ορίστηκε επίσης μια ολιγομελής επιτροπή που θα συντόνιζε τις επαφές με άλλα άτομα ή οργανώσεις.

Οι συζητήσεις προχωρούσαν μέσα σε πνεύμα, ενότητας αλλά εμείς της μειοψηφίας αρχίσαμε να βλέπουμε την εξέλιξη της ομάδας με κάποιες αμφιβολίες. Για μας ήταν φανερό ότι για να κινηθούμε σαν σύνολο έπρεπε οι άλλοι σύντροφοι να βρεθούν μπροστά σε τετελεσμένα γεγονότα. Ενώ ακόμη διαρκούσαν οι συζητήσεις, είχαμε ιδιαίτερη συνωμοτική συνάντηση και αποφασίσαμε να πάρουμε, με διακριτικό τρόπο βέβαια, τον έλεγχο όλης της ομάδας. Προσφερθήκαμε να μπού-

με στην επιτροπή που αναλάμβανε τον λεγόμενο στρατιωτικό τομέα, το ταμείο και τις επαφές.

Όσο σημαντικό και αν ήταν το ταμείο, δε συγκρινόταν με την αξία που είχε για μας η δυνατότητα να κρατήσουμε τις επαφές. Από φόβο μήπως προκαλέσουμε υποψίες παραιτηθήκαμε προσωρινά από την επιδίωξη αυτή. Η μελλοντική εξέλιξη δικαίωσε εντελώς τις υποψίες και τις επιφυλάξεις μας αυτές.

ΣΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΕΥΘΕΙΑ

Προς το τέλος του 1966 η υποχώρηση του μαζικού κινήματος καθώς και η αποσύνθεση των οργανώσεων του είχαν πάρει μεγάλες διαστάσεις. Εμείς όμως πιστεύαμε ότι η δυσμενής αυτή συγκυρία ήταν προσωρινή.

Παράλληλα με το σχέδιο «Προμηθέας» προωθούνταν συστηματικά και το σχέδιο «αντιπαροχή». Το πρώτο είχε σκοπό να αλυσοδέσει στα ξερονήσια και στις φυλακές τις οργανώσεις του εργατικού κινήματος. Το δεύτερο σκόπευε να φυλακίσει στα τσιμεντένια κλουβιά των πολυκατοικιών τις συνειδήσεις των λαϊκών μαζών. Πρόσφυγας ο Ρωμιός μέσα στην ίδια του τη χώρα, ξεριζωμένος από τον εμφύλιο και την ανεργία, αναζητούσε μια στέγη στις πόλεις και ιδιαίτερα στην Αθήνα όπου θα μπορούσε να βρει δουλειά.

Το όνειρο της στέγης έμελλε να εγκλωβίσει όλους αυτούς που θα εξαιρούνταν από τις φυλακές και τις εξορίες. Η φυλακή αυτή ήταν πιο αποτελεσματική. Η πρώτη φυλάκιζε μόνο το σώμα ενώ η δεύτερη αλυσόδενε την ψυχή. Η ιδεολογία του διαμερίσματος προωθούνταν συστηματικά από όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης που είχε στη διάθεση της η άρχουσα τάξη. Σ' αυτό συνέβαλε ιδιαίτερα ο εμπορικός κινηματογράφος. Βουβό το κοινό παρακολουθούσε στο πανί αστέρες και αστερίσκους να κυκλοφορούν μέσα σε κομψά διαμερίσματα. Το σαλόνι, οι κρεβατοκάμαρες με τα λουστραρισμένα πατώματα, τα είδη υγιεινής στις τουαλέτες, ο μπιντές έγιναν το όνειρο και ο λόγος ύπαρξης για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους, που αφού απότυχαν να λύσουν συλλογικά τα προβλήματα τους προσπαθούσαν να βρουν μια λύση από μόνοι τους.

Πώς όμως; Τις περισσότερες φορές χρειάζονταν όχι μόνο μία αλλά δυο γενιές για να χτιστεί ένα σπίτι ή να ξεχρεωθεί ένα διαμέρισμα. Μόλις αυτό τελείωνε, ανακάλυπταν με φρίκη ότι ένα τουλάχιστον μέλος της οικογένειας ήταν άστεγο. Έτσι το όνειρο της στέγης έγινε το πιθάρι των Δαναΐδων για χιλιάδες ανθρώπινες υπάρξεις. Η στέγη, από μέσο για την επιβίωση έγινε αυτοτελής σκοπός και όνειρο που καθόριζε τις δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων.

Το ελληνικό κεφάλαιο, αφού το ίδιο δημιούργησε αυτή την ευκαι-

ρία, την εκμεταλλεύτηκε άγρια. Το μεγαλύτερο μέρος της μεταποίησης προσανατολίστηκε προς την οικοδομή. Μάταια διαμαρτύρονταν και θρηνούσαν για τη στρέβλωση αυτή της ελληνικής οικονομίας «αι μωραί παρθένοι» του ρεφορμισμού και του αστικού εκσυγχρονισμού μέσα από τις σελίδες της *Ελληνικής Αριστεράς* και της *Νέας Οικονομίας*.

Δίπλα στους βιομηχάνους και τις τράπεζες ξεφύτρωσε μια ολόκληρη στρατιά από μηχανικούς, εργολάβους, οικοπεδούχους και οικοπεδοφάγους. Στο σαφάρι αυτό της κερδοσκοπίας ρίχτηκαν άτομα άσχετα με την οικοδομή. Κατασκευαστές γίνονταν διάφοροι κομψευόμενοι δικηγόροι και γιατροί, αλλά και άξεστοι μανάβηδες, χασάπηδες και μπακάληδες. Έξω από το χώρο αυτό δεν έμειναν ούτε απατεώνες ούτε η Εκκλησία, η οποία πολλές φορές -όχι χωρίς απάτες- οικοδόμησε ωραιότατα άλση. Όλος αυτός ο εσμός των εκμεταλλευτών και των απατεώνων έχει αφήσει ανεξίτηλα τα σημάδια της βουλιμίας του πάνω στους θλιβερούς όγκους που σήμερα πνίγουν τις πόλεις.

Το όνειρο της στέγης άλωσε τις ψυχές και ανάλωσε τις ζωές εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπινων υπάρξεων. Αυτή η διαδικασία αλλοτρίωσης περιγράφεται με πολύ γλαφυρό τρόπο στο βιβλίο του μακαρίτη του Μάριου Χάκκα, που έχει τον σημαδιακό τίτλο *Ο μπιντές και άλλες ιστορίες*. Ο λογιστής (λογιστής και όχι εργάτης με μικρότερο εισόδημα) προσπαθεί να χτίσει ένα σπίτι. Αφού σπαταλάει μια ζωή για το σκοπό αυτό, φτάνει στο τελευταίο που του απομένει, τον μπιντέ. Τελειώνει κι αυτόν και κάθεται να τον απολαύσει. Ο θόρυβος όμως του νερού είναι ασυνήθιστος, φοβερός. Ολόκληρο το σπίτι, ολόκληρη η Αθήνα, ολόκληρο το λεκανοπέδιο της Αττικής μεταβάλλονται σ' έναν τεράστιο μπιντέ. Τελικά ο θόρυβος όλο και πιο πολύ μοιάζει με το θόρυβο που κάνουν οι ερπύστριες των τανκς.

Οι πολιτικοί υπαινιγμοί είναι σαφείς. Όχι μόνο ολόκληρη η κοινωνία, αλλά και η ηγεσία της παραδοσιακής αριστεράς έχει καταληφθεί από την ιδεοληψία του μπιντέ. Προσπαθεί να φτιάξει το νοικοκυριό της, τις νόμιμες οργανώσεις της, τους δημάρχους της και τέλος τον μπιντέ της, την κοινοβουλευτική της ομάδα! Δεν παίρνει όμως είδηση για πότε οι γαργάρες των κοινοβουλευτικών της φωστήρων πνίγονται από τον ξερό κρότο των ερπυστριών το)ν τανκς.

Μέσα σ' αυτή τη βαριά ατμόσφαιρα τον Απρίλη του '67 έγινε η τρίτη συνάντηση σε ολομέλεια. Υπεύθυνη για τις συνεχείς αναβολές ήταν η

μειοψηφία. Πιστεύαμε ότι είναι προτιμότερο να κάνει κάποιος επανάσταση παρά να συζητάει ή να γράφει γι' αυτή. Βέβαια όταν ο Λένιν έλεγε τη φράση αυτή τον Απρίλη του '17 βρισκόταν στις παραμονές της επανάστασης, αλλά κι εμείς πιστεύαμε ότι από στιγμή σε στιγμή θα ξέσπαγε κάποιο αυθόρμητο κίνημα των μαζών.

Η καθημερινή πρακτική μας την περίοδο εκείνη διεύρυνε το χάσμα μέσα στην οργάνωση. Πολλοί σύντροφοι δυσανασχετούσαν με αυτό. Βέβαια δεν έφταναν μέχρι το σημείο να χαρακτηρίσουν τις πράξεις μας προβοκατόρικες, ισχυρίζονταν όμως ότι έτσι δίναμε το δικαίωμα στην ηγεσία της ΕΔΑ να μιλάει για προβοκάτορες.

Η επαναφορά της δεξιάς, της ΕΡΕ, στην κυβέρνηση μας προσγείωσε κάπως ανώμαλα, αν και τα επιχειρήματα δεν έλειψαν. Κάποιος είχε το κουράγιο να παρομοιάσει την αλλαγή αυτή με το πραξικόπημα του Κορνίλοφ πριν από την Οκτωβριανή επανάσταση. Ωστόσο στις 4 του Απρίλη αναγκαστήκαμε να οδηγηθούμε στη συζήτηση αυτή.

Στο μεταξύ οι ομάδες εργασίας που είχαν οριστεί από τη δεύτερη συνάντηση είχαν ήδη τελειώσει τις εργασίες τους. Αυτές μοιράστηκαν σε πολυγραφημένα και αριθμημένα φυλλάδια. Η δουλειά που έκανε η επιτροπή η οποία είχε οριστεί για τα θεωρητικά ζητήματα της ένοπλης πάλης ήταν πάρα πολύ αξιόλογη. Είχε συγκεντρώσει μια τεράστια βιβλιογραφία, από τον Κλάουζεβιτς μέχρι τα στρατιωτικά έργα του Γκεβάρα. Πολλά από τα βιβλία αυτά είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά. Από τα λίγα ξενόγλωσσα μεταφράστηκαν ολόκληρα αποσπάσματα σχετικά με το ζήτημα που μας απασχολούσε. Αξίζει να σημειωθεί ότι την πρώτη μετάφραση του Τσε στα ελληνικά τη βρήκαμε στο περιοδικό του Γενικού Επιτελείου Στρατού, τη *Στρατιωτική Επιθεώρηση*. Αυτό είχε γίνει μέσα στο πλαίσιο των μελετών που υποτίθεται ότι έκανε ο στρατός σχετικά με τον ανορθόδοξο πόλεμο.

Το μεγαλύτερο μέρος της ύλης αυτής μας ήταν ήδη γνωστό, αλλά το ζήτημα της ένοπλης πάλης ήταν κυριολεκτικά θαμμένο μέσα σε τόσα άλλα θέματα που ο αναγνώστης μπορούσε να το προσπεράσει χωρίς καν να το προσέξει. Εκείνο που έκαναν οι σύντροφοι ήταν να εντοπίσουν τα σχετικά μέρη, να τα απομονώσουν και να τα καταγράψουν. Οι παρατηρήσεις, οι σημειώσεις και οι παραπομπές τους βοηθούσαν τον αναγνώστη να ανατρέξει σε συγκεκριμένα βιβλία, κεφάλαια, ακόμη και σελίδες. Το τεράστιο αυτό υλικό είχε αρχίσει να συγκεντρώνεται πολύ πριν, από μεμονωμένες ατομικές προσπάθειες που δεν είχαν συγκεκριμένο στόχο. Ήταν πολύ δύσκολο και μάλλον αδύ-

νατο να αφομοιωθεί σε μικρό διάστημα. Έτσι δεν είναι παράξενο ότι άλλοι σύντροφοι το χρησιμοποίησαν για να απορρίψουν την τακτική της ατομικής τρομοκρατίας και άλλοι για να την υπερασπιστούν.

Η επιτροπή για τα στρατιωτικά ζητήματα της ένοπλης πάλης - παρόλο που δεν περίμενε μια τυπική έγκριση για να κινηθεί- όταν άρχισε να δουλεύει συστηματικά έμεινε κατάπληκτη από την ευκολία που υπήρχε για να οπλιστεί κανείς. Τα συμπεράσματα της κυκλοφόρησαν μόνο σε λίγα χειρόγραφα αντίγραφα και ήταν περίπου τα παρακάτω:

* Όλη η χώρα ήταν διάσπαρτη με πολεμικό υλικό που είχε απομείνει από την κατοχή και τον εμφύλιο. Δεν ήταν βέβαια σύγχρονο, αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του βρισκόταν σε καλή κατάσταση.
* Πολλές παραστρατιωτικές, παρακρατικές οργανώσεις αλλά και μεμονωμένα άτομα είχαν όπλα που δε φυλάγονταν και πολύ καλά - και που εύκολα μπορούσε κανείς να τα πάρει.
* Κυκλοφορούσαν στο εμπόριο κυνηγετικά όπλα προηγμένης τεχνολογίας που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για άλλους σκοπούς.
* Υπήρχαν τυποποιημένα εκρηκτικά. Η κυκλοφορία τους βρισκόταν κάτω από περιορισμούς και τον έλεγχο της αστυνομίας. Ωστόσο μπορούσε κανείς να τα προμηθευτεί πάρα πολύ εύκολα. Στο εμπόριο κυκλοφορούσαν πολλά υλικά που δε χαρακτηρίζονταν επικίνδυνα. Ήταν δυνατό να κατασκευάσει κανείς μ' αυτά ισχυρά εκρηκτικά. Αρκούσαν οι γνώσεις που είχε ένας φοιτητής του Πολυτεχνείου, της Φυσικομαθηματικής ή ένας ειδικευμένος εργάτης.

Όπλα υπήρχαν. Εκείνο που ήταν σπάνιο ήταν τα χέρια για να τα κρατήσουν. Αντιρρήσεις υπήρχαν και μέσα στην οργάνωση, εκτός από μια μικρή μειοψηφία που το είχε πάρει απόφαση. Ωστόσο αυτή η μικρή μειοψηφία απέκτησε ισχυρό σύμμαχο την αστυνομία. Ένας σύντροφος, που πρωτοστατούσε στον αγώνα ενάντια στην ατομική τρομοκρατία, καθώς γύριζε στο σπίτι του μια νύχτα στα τέλη του Φλεβάρη έπεσε πάνω σε μια ομάδα από τραμπούκους της ΕΚΟΦ. Αφού έφαγε το ξύλο της χρονιάς του, επενέβη η αστυνομία. Αντί να συλλάβει τους τραμπούκους, συνέλαβε το σύντροφο και τον οδήγησε στο τμήμα για… αναγνώριση ταυτότητας. Να σημειωθεί ότι ο σύντροφος αυτός ήταν γνωστός στους αστυνομικούς που τον συνέλαβαν. Αφού κρατήθηκε όλο το βράδυ στο αστυνομικό τμήμα, το άλλο πρωί τον άφησαν ελεύθερο.

Αυτοάμυνα σε τελική ανάλυση σημαίνει άμυνα. Η στάση όμως αυτή εμπεριέχει σαν απώτερο στόχο την επίθεση. Δεν αμύνεται βέβαια κανείς εάν δεν ελπίζει σε μια ευνοϊκή αλλαγή στο συσχετισμό των δυνάμεων, οπότε θα μετατρέψει την άμυνα σε επίθεση. Διαφορετικά δεν απομένει τίποτε άλλο εκτός από το να παραδοθεί χωρίς κανένα όρο. Εκτός αν μια τέτοια παράδοση σημαίνει θάνατο ή πλήρη εξευτελισμό. Ωστόσο δε βρισκόταν κανείς τότε στη θέση που είχε βρεθεί ο καλόγερος Σαμουήλ στο Κούγκι. Η επίθεση όμως δεν εμπεριέχεται μόνο σαν αφηρημένη δυνατότητα στον στρατηγικό στόχο, αλλά και στο επίπεδο της πιο περιορισμένης τακτικής. Όταν αποφασίζει κανείς να αμυνθεί, ιδιαίτερα στον ανορθόδοξο πόλεμο, δε σημαίνει ότι περιμένει να χτυπήσει ο αντίπαλος για να ανταποδώσει το χτύπημα.

Αυτές οι συνθήκες έδωσαν την ευκαιρία στη μειοψηφία να περάσει στη συζήτηση εκείνη τις πιο προωθημένες, ακόμη και υπερβολικές θέσεις της. Το πολυγραφημένο κείμενο ήταν το μοναδικό που «καταδέχτηκε» να γράψει η μειοψηφία, η οποία απεχθανόταν το γράψιμο και προτιμούσε τη δράση. Στο κείμενο αυτό:

* Έκανε τη διαπίστωση ότι ο ένοπλος αγώνας ήταν μια αναγκαιότητα που έμπαινε στην ημερήσια διάταξη από την ίδια την πραγματικότητα.
* Υπολόγιζε την ένοπλη δύναμη της αντίδρασης ως εξής: α) το σώμα των μόνιμων αξιωματικών και υπαξιωματικών του στρατού (κάπου 20.000 άνδρες)· β) οι δυνάμεις της αστυνομίας και της χωροφυλακής (άλλες 30.000 περίπου)· γ) τα ΤΕΑ και οι δραστήριες ομάδες των παρακρατικών, που δεν υπερέβαιναν τα 40.000 μέλη. Το σύνολο των ενόπλων δυνάμεων της αντίδρασης, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, δεν ξεπερνούσε τα 90.000 μαχητικά στελέχη.

Από την άλλη μεριά, την περίοδο εκείνη οι δυνάμεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν το «στρατό» της επανάστασης δεν ξεπερνούσαν τις δύο με τρεις χιλιάδες. Στον αριθμό αυτό συνυπολογίζαμε τα μέλη της οργάνωσης (γύρω στα πενήντα), μερικές δεκάδες μέλη των άλλων επαναστατικών οργανώσεων, καθώς επίσης μέλη της ΔΝΛ και ανένταχτους αγωνιστές που έβλεπαν ευνοϊκά την ένοπλη πάλη.

Ο συσχετισμός όμως αυτός στην πρώτη φάση θα ήταν ακόμη πιο δυσμενής. Στο ξεκίνημα δεν μπορούσαμε να στηριχτούμε παρά μόνο σε δυο- τρεις δεκάδες. Η διαπίστωση αυτή δε μας πτοούσε. Γνωρίζαμε ότι όλα τα μεγάλα επαναστατικά κινήματα διέθεταν τις ίδιες πάνω-κάτω οργανωμένες δυνάμεις. Πιστεύαμε ότι στην πορεία ο συσχετι-

σμός των δυνάμεων θα άλλαζε σε βάρος της αντίδρασης, όταν η εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα θα εξαναγκάζονταν από τα πράγματα να συρθούν στη δράση.

Εκείνη τη στιγμή αυτές οι δυνάμεις ήταν διαθέσιμες και μ' αυτές η τακτική που θα έπρεπε να ακολουθήσουμε δεν μπορούσε να είναι άλλη από την τακτική του ανταρτοπόλεμου. Ωστόσο ο εμφύλιος του 1946-49 είχε κάποια αποτελέσματα που δεν μπορούσε να παραβλέψει κανείς:

* Ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός είχε ανοικοδομηθεί με βάση τις ανάγκες του στον εμφύλιο και με στόχο τη συντριβή του αντάρτικου εκείνου.
* Οι δυνάμεις καταστολής, χάρη στην εκπαίδευση τους, στον τεχνολογικό τους εξοπλισμό και τη γεωγραφική κατανομή τους, ήταν σε θέση να ελέγχουν ολόκληρη την ύπαιθρο.
* Η αγροτιά, που υπήρξε η κύρια πηγή του αντάρτικου, μετά την ήττα του '49 μπορεί να εξακολουθούσε να έδειχνε κάποια συμπάθεια, αλλά δεν είχε ούτε τη δυνατότητα ούτε και τη διάθεση να συμπαρασταθεί ενεργά σε μια νέα προσπάθεια.

Από τις παρατηρήσεις αυτές καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι τυχόν νέο αντάρτικο δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί παρά μόνο μέσα στην πόλη, η οποία παρουσίαζε πάρα πολλά πλεονεκτήματα:

* Ολόκληρο το επαναστατικό δυναμικό ήταν συγκεντρωμένο εκεί.
* Είχαν συγκεντρωθεί πολλά άτομα που στοιβάζονταν κάτω από άθλιες συνθήκες στις λαϊκές συνοικίες. Δεκάδες χιλιάδες νεαροί ξεριζωμένοι από την ύπαιθρο ζούσαν σ' αυτές χωρίς καμιά ελπίδα. Σε μια σύγκρουση δεν είχαν να χάσουν τίποτε άλλο από τις αλυσίδες τους.
* Στις πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, είχε συγκεντρωθεί το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης, που έβλεπε με συμπάθεια κάποια ενεργητική αντίσταση στις αυθαιρεσίες των αφεντικών και των κρατικών οργάνων.
* Εκείνο που ήταν σημαντικό κατά τη γνώμη μας ήταν ότι η πόλη, και κυρίως η Αθήνα, είχε συγκεντρώσει τις πιο σημαντικές λειτουργίες ενός συγκεντρωτικού κράτους. Το γεγονός αυτό -θεωρητικά- έδινε τη δυνατότητα σε ολιγομελείς ομάδες να προκαλέσουν σύγχυση στον κατασταλτικό μηχανισμό και να τον παραλύσουν. Βέβαια οι αντάρτες πόλης δεν είχαν την κάλυψη του φυσικού περιβάλλοντος (δηλαδή τα δάση και τα βουνά), αλλά θα μπορούσαν να την αντικαταστήσουν με την νομιμοφάνεια. Αυτό σήμαινε

πλήρη συνωμοτικότητα και βαθιά παρανομία. Για να είναι αποτελεσματικός ο αντάρτης πόλης θα έπρεπε στην καθημερινή του ζωή να μην προκαλεί καμιά υποψία. Βέβαια ένας φαινομενικά απολίτικος θα ήταν ιδανικός, αλλά αποτελεσματικός μπορούσε να είναι επίσης και αυτός που φαινομενικά θα παρουσιαζόταν σαν μέλος της ΕΔΑ, της ΔΝΛ ή κάποιας άλλης αριστερής οργάνωσης που ήταν ενάντια στην ένοπλη πάλη.

Η σχέση ανάμεσα στη συνωμοτικότητα και την πολιτική ζύμωση είναι αντιφατική. Την αντίφαση αυτή τελικά δεν μπόρεσαν να την ξεπεράσουν οι οργανώσεις ένοπλης βίας που έδρασαν κατά της δικτατορίας. Δεν μπόρεσαν να την ξεπεράσουν, γιατί είχαν πρόσφατους δεσμούς με το μαζικό κίνημα και από κεκτημένη ταχύτητα ακολουθούσαν τις ίδιες μέθοδες. Αυτός ήταν ο λόγος που έπεφταν θύματα της αστυνομικής καταστολής τόσο γρήγορα.

Δυσκολίες παρουσίαζε και η εκπαίδευση των επίδοξων ανταρτών πόλης. Οι δυσκολίες δεν αφορούσαν το υλικό μέρος, αλλά το συγκινησιακό. Το πρόβλημα να μάθει κανείς να χειρίζεται τα διάφορα όπλα και υλικά, σε περιορισμένη βέβαια κλίμακα, πάντα μπορεί να λυθεί με πολλούς τρόπους. Εκείνο που δεν είχαμε συνειδητοποιήσει τότε είναι ότι άλλο πράγμα να μάθεις να σημαδεύεις έναν άψυχο στόχο και άλλο να σακατέψεις ή να εκτελέσεις κάποιον εν ψυχρώ. Το όριο αυτό δεν μπόρεσε να το ξεπεράσει η πρώτη γενιά αγωνιστών.

Η διστακτικότητα αυτή εν μέρει εξηγείται από το τρακ που νιώθει κάποιος που παίρνει για πρώτη φορά έναν άγνωστο και επικίνδυνο δρόμο. Δεν είναι μόνο αυτός ο λόγος. Ο αγωνιστής που παίρνει το δρόμο της κλειστής συνωμοτικής δράσης είναι ένας φοβερά ευαίσθητος δέκτης όλων των τάσεων και των ρευμάτων, ακόμη και των πιο υπόγειων, που κυκλοφορούν σε μια δοσμένη κοινωνία. Όταν παίρνει κανείς το δρόμο της παρανομίας σημαίνει ότι χρησιμοποιεί τα μέσα και τις μεθόδους των παρανόμων. Η στενή σχέση ανάμεσα στην επαναστατική πολιτική και στο «ποινικό έγκλημα» εντοπίζεται και από τους αστούς δικαστές. Ιδίως από αυτούς. Μόνο που δεν είναι έτσι χυδαία και μηχανιστική. Όταν το εργατικό κίνημα ανεβαίνει, συμπαρασέρνει στην άνοδο του όλα τα καταπιεσμένα στρώματα της κοινωνίας, ανοίγοντας καινούριους ορίζοντες και προοπτικές. Όταν το κίνημα υποχωρεί, πολλά τμήματα των εργαζομένων οδηγούνται στην κοινωνική εξαθλίωση και στο λουμπενισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν «οι ταβερνιάρισσες, οι πλύστρες και άλλοι αλήτες» αποφάσιζαν για την

τύχη του κόσμου στο Παρίσι στέλνοντας το βασιλιά και μερικούς αριστοκράτες στην καρμανιόλα, την ίδια στιγμή στην αντίπερα όχθη της Μάγχης η βασιλική δικαιοσύνη έστελνε έναν μεγαλύτερο αριθμό από «αλήτες και εγκληματίες» στην κρεμάλα επειδή προσέβαλαν το ιερό δικαίωμα της ιδιοκτησίας με το να κλέβουν για να ζήσουν. Η σχέση αυτή έγινε φανερή σ' όλα τα επαναστατικά κινήματα όπως στη ρωσική, την αλγερίνικη και την κουβάνικη επανάσταση. Στην Ελλάδα είναι γνωστή η συμμετοχή των ληστών στην Αντίσταση. Θα ήταν όμως μεγάλη παράλειψη αν δεν αναφέραμε την συγκινητική περίπτωση του μακαρίτη του Μήτσου του Κύργιου.

Η σχέση όμως αυτή δεν παραμένει μόνο στο επίπεδο της ηθικής, αλλά έχει προεκτάσεις στο επίπεδο της τακτικής και των μεθόδων. Οι μηχανισμοί καταστολής, έχοντας βγει νικηφόροι σε μια αναμέτρηση με το λαϊκό κίνημα, επέβαλαν τον τρόμο σ' ολόκληρη την κοινωνία. Ήταν αδιανόητο στους ανθρώπους του λεγόμενου υπόκοσμου να χτυπήσουν τον εκπρόσωπο του νόμου. Οι Κοεμτζήδες, ο Βενάρδος και αυτοί που έκαναν ένοπλες ληστείες εμφανίστηκαν πολύ αργότερα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιοι προβληματισμοί και σκέψεις με διάφορες παραλλαγές απασχολούσαν διάφορες οργανώσεις και κύκλους και σε άλλες χώρες. Οι συζητήσεις αυτές άρχισαν να γενικεύονται μετά την αποτυχημένη απόπειρα του Τσε στη Βολιβία. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι το ελληνικό επαναστατικό κίνημα, έστω και με αυτή την αδύναμη και αναποτελεσματική μορφή που πήρε την περίοδο της αντιδικτατορικής πάλης, ήταν από τα ελάχιστα κινήματα (εκτός βέβαια από τους Τουπαμάρος της Ουρουγουάης) που σε κάποιες στιγμές ξεπέρασαν τα όρια της στενής συνωμοτικής οργάνωσης και πήραν διαστάσεις μαζικού κινήματος.

Οι προτάσεις μας υιοθετήθηκαν, με μικρές τροποποιήσεις, στο σύνολό τους. Το γεγονός αυτό έβαλε εμάς της μειοψηφίας σε σκέψεις. Το ότι υιοθέτησαν όλοι οι σύντροφοι τις θέσεις αυτές οφείλεται κατά τη γνώμη μας σε ισχυρές εντυπώσεις της στιγμής. Θα μπορούσαν να αλλάξουν γνώμη με την παραμικρή αλλαγή στη συγκυρία. Έτσι αποφασίσαμε να εξακολουθήσουμε να διατηρούμε τις συνωμοτικές μας επαφές και να ελέγξουμε ολόκληρη την οργάνωση μ' έναν οργανωτίστικο τρόπο.

Ωστόσο και η μειοψηφία και η πλειοψηφία ήταν δημιουργήματα του μαζικού κινήματος. Ξεκίνησαν μέσα από τους μαζικούς αγώνες και ήταν φοβερά δύσκολο να συνεχίσουν χωρίς να παίρνουν υπόψη τους το

μαζικό κίνημα. Για να γίνει αυτό, θα έπρεπε να εξαλειφθεί κάθε ελπίδα προς τις μάζες. Αυτό δεν άργησε να γίνει.

Στις 12 Απρίλη του '67 είχε προγραμματιστεί μια απεργία των οικοδόμων. Απεργία όμως αυτού του κλάδου ήταν αδιανόητη χωρίς συγκέντρωση και διαδήλωση. Μια τέτοια εκδήλωση, στις συνθήκες που επικρατούσαν στις παραμονές του πραξικοπήματος, δεν ήταν δυνατό παρά να οδηγήσει σε σύγκρουση με την αστυνομία. Ποντάραμε πολλά σ' αυτή την απεργία. Άλλωστε θα ήταν η πρώτη φορά που η οργάνωσή μας σαν σύνολο θα κατέβαινε μ' ένα κάπως επεξεργασμένο σχέδιο.

Η απεργιακή συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Περοκέ» στην πλατεία Μεταξουργείου. Την εξέλιξη της εκδήλωσης μέχρι τη στιγμή της σύγκρουσης μπορούσε να τη μαντέψει κανείς από τα πριν. Την απεργία κήρυξε η συντονιστική επιτροπή των οικοδομικών σωματείων που είχε τον έλεγχο στους οικοδόμους μαζί με τον εγκάθετο του Μακρή, τον Λυκιαρδόπουλο, που είχε μόνο τη σφραγίδα της ομοσπονδίας οικοδόμων. Αυτό έγινε για να δώσουν στην εκδήλωση μια επίφαση νομιμότητας. Ο Λυκιαρδόπουλος ήθελε μόνο τη συγκέντρωση και απέρριπτε κάθε ιδέα για πορεία. Ωστόσο η συντονιστική επιτροπή είχε προαποφασίσει μια «ειρηνική» πορεία στο Υπουργείο Εργασίας που θα διέσχιζε την οδό Αγίου Κωνσταντίνου, την Ομόνοια και θα κατέληγε στην οδό Πειραιώς.

Οι σταλινικοί γραφειοκράτες ακόμη πίστευαν ότι υπήρχαν δυνατότητες για ειρηνικές πορείες. Εκτός όμως απ' αυτούς, κανείς άλλος δεν πίστευε ότι η εκδήλωση αυτή θα τέλειωνε χωρίς σύγκρουση. Μεγάλες αστυνομικές δυνάμεις έφραζαν την Αγίου Κωνσταντίνου στο ύψος της πλατείας. Και, όπως έδειχναν τα πράγματα, ήταν αποφασισμένες να μην επιτρέψουν ούτε σ' έναν οικοδόμο να πατήσει το δρόμο.

Από την άλλη μεριά η μικρή μας ομάδα βρισκόταν ολόκληρη στην εκδήλωση. Συμμετείχαν ακόμη και όσοι δεν είχαν καμιά σχέση με τον κλάδο. Αυτή τη φορά δεν πήραμε μέρος στις αλυσίδες της πρώτης γραμμής, όπου θα άρχιζε και η σύγκρουση. Αυτό έγινε για δύο λόγους: α) ήμασταν σίγουροι ότι η σύρραξη ανάμεσα στους οικοδόμους και την αστυνομία ήταν βέβαιη και β) είχαμε παρατηρήσει ότι συνήθως ο πανικός σε μια συγκέντρωση άρχιζε με το σπάσιμο της πρώτης γραμμής. Πήραμε θέσεις αρκετά μέτρα πίσω. Στο μεταξύ, είχαμε εφοδιαστεί με πέτρες από τα πριν και ήμασταν έτοιμοι να χρησιμοποιήσουμε και τα ξύλα από τα πανό. Είχαμε επίσης παρατη-

ρήσει στις προηγούμενες πορείες ότι η αρχική ορμή των αστυνομικών εξαντλούνταν με την αντίσταση των πρώτων αλυσίδων. Θεωρούσαμε ότι οι στιγμές αυτές ήταν κατάλληλες ώστε να πέσει μια δεύτερη σειρά από διαδηλωτές με ξύλα και πέτρες. Παρόμοιες ενέργειες είχαν διπλό αποτέλεσμα: α) αιφνιδίαζαν τους αστυνομικούς και β) γίνονταν πόλος ανασύνταξης των διαδηλωτών. Είχαμε αποφασίσει επίσης να μη χρησιμοποιήσουμε κοκτέιλ μολότοφ, όχι μόνο γιατί αυτή μας την ενέργεια θα τη συκοφαντούσαν σαν προβοκάτσια, αλλά και γιατί είχαμε εμπιστοσύνη στη δύναμη των οικοδόμων.

Ωστόσο είχαν μεσολαβήσει πάρα πολ\ά πράγματα από τον Δεκέμβρη του 1960. Αυτός ο κλάδος εργαζομένων δε ζούσε σε άλλο πλανήτη. Ζούσε τις συνθήκες αποσύνθεσης και υποχώρησης και είχε επηρεαστεί από αυτές. Τα πράγματα εξελίχθηκαν όπως τα είχαμε προβλέψει. Μόλις δόθηκε το σύνθημα να ξεκινήσει η πορεία, οι πρώτες σειρές των οικοδόμων άρχισαν να σπρώχνουν τις αλυσίδες των αστυνομικών. Η πρώτη γραμμή των αστυνομικών έσπασε και από πίσω πυκνές δυνάμεις έπεσαν πάνω στους οικοδόμους που υποχωρούσαν άτακτα. Όταν πρόβαλαν μπροστά μας, δέχτηκαν ψύχραιμα καταιγισμό από πέτρες και ξύλα. Ξαφνιάστηκαν και υποχώρησαν ξανά στο σημείο από όπου ξεκίνησαν. Δεν προφτάσαμε να πανηγυρίσουμε. Πίσω μας η πλατεία είχε αραιώσει. Από τους 15.000 περίπου οικοδόμους που βρίσκονταν εκεί πριν αρχίσουν τα γεγονότα δεν είχαν απομείνει πάνω από 1.000¬ 1.500. Το αραιό πλήθος στην πλατεία δεν προμηνούσε τίποτε καλό.

Από κει και πέρα η σύγκρουση εξελίχθηκε σ' έναν άτακτο ανταρτοπόλεμο ανάμεσα στην αστυνομία και μερικές εκατοντάδες διαδηλωτές. Η κύρια δύναμη της αστυνομίας εγκαταστάθηκε στο κέντρο της πλατείας, όπου πριν βρισκόμασταν εμείς. Έγιναν πολλές επιθέσεις για να διωχτεί από κει. Σε μια απ' αυτές ένα τούβλο έκοψε το αφτί του αστυνομικού διευθυντή Τασιγιώργου. Ωστόσο η αστυνομία σιγούρεψε τη θέση της στην πλατεία και άρχισε το έργο της διάλυσης όσων ομάδων από διαδηλωτές αμύνονταν ακόμη. Έγιναν απόπειρες να στήσουμε οδοφράγματα, αλλά δεν υπήρχε κόσμος να τα υπεραστιστεί.

Οι ελιγμοί της μικρής μας ομάδας ήταν αποτελεσματικοί στις επιμέρους συγκρούσεις, αλλά στάθηκε αδύνατο να αλλάξουν τη ροή των πραγμάτων. Ακόμη και αν είχαμε πολλαπλάσια δύναμη δεν θα άλλαζε τίποτε. Το πολύ-πολύ να είχε η διαδήλωση μεγαλύτερη χρονική διάρκεια.

Περιμέναμε με την απεργία αυτή ν' αρχίσει μια νέα άνοδος του

αυθόρμητου μαζικού κινήματος. Αντί γι' αυτό είδαμε την ήττα ενός κλάδου εργαζομένων που μέχρι τότε αποτελούσε την αιχμή του δόρατος για ολόκληρο το εργατικό κίνημα. Ήταν φαίνεται μοιραίο ο κλάδος που άνοιξε αυτή την ηρωική περίοδο μ' ένα αισιόδοξο πρελούδιο τον Δεκέμβρη του 1960 να την κλείσει με το κύκνειο άσμα της στις 12 Απρίλη του '67.

Μετά την αποτυχημένη αυτή κινητοποίηση, οι δυνάμεις που προωθούσαν την ανοιχτή εκτροπή μπήκαν στην τελική ευθεία. Η στρατιωτική Χούντα βεβαιώθηκε ότι η δύναμη αντίστασης του μαζικού κινήματος ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η τελική απόφαση εξαρτιόταν κυρίως από εξωτερικούς παράγοντες. Οι Αμερικάνοι δεν έκρυβαν την ανυπομονησία τους. Η κατάσταση στη Μέση Ανατολή χειροτέρευε μέρα με τη μέρα. Ο λεγόμενος πόλεμος των έξι ημερών πλησίαζε. Από την άλλη μεριά ήταν ολοφάνερη η αδιαφορία αν όχι η ανοχή της «δημοκρατικής» Ευρώπης και του «σοσιαλιστικού» κόσμου για τις εξελίξεις στην Ελλάδα.

Αυτή την περίοδο η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα παρουσίαζε το παράδοξο που παρατηρείται και στο φαινόμενο της εξάτμισης. Τον Ιούλη του '65 η πολιτική θερμοκρασία είχε διαρρήξει την επιφάνεια του κοινωνικού καζανιού και από το βάθος του ξεπηδούσαν διαρκώς νέα στρώματα που σπρώχνονταν στο δρόμο του αγώνα. Μετά το '66, όταν το πολιτικό θερμόμετρο άρχισε να κατεβαίνει, τα διάφορα κοινωνικά στρώματα, το ένα μετά το άλλο, ξαναγύριζαν στην κατάσταση ηρεμίας. Μερικά όμως άτομα, κάτω από την επίδραση της αρχικής τους ταχύτητας, παρέμειναν στην κατάσταση του ατμού, παρ' όλη την πολιτική παγωνιά που επικρατούσε.

Οι αγωνιστές αυτοί ήταν αποφασισμένοι να προχωρήσουν μέχρι τη ρήξη γιατί δεν ήταν δυνατό να ξαναγυρίσουν στην κατάσταση της «κοινωνικής γαλήνης». Μέσα στην περίοδο της γενικής ανάτασης του Ιούλη του '65 μπροστά στα μάτια τους άνοιξαν νέοι ορίζοντες. Το έντονο ενδιαφέρον για την πολιτική, η υποχώρηση του ατομικού συμφέροντος μπροστά στο γενικό, η αλληλεγγύη, η διάθεση για ανιδιοτελή προσφορά, όλα αυτά άφηναν να διαφανεί η ελπίδα για έναν νέο κόσμο χωρίς καταπίεση και εκμετάλλευση. Ο τύπος του νέου ανθρώπου που μισοφαινόταν μέσα στα γραπτά του Μαρξ, του Μπακούνιν και του Γκεβάρα είχε αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά μέσα στην παραζάλη των οδοφραγμάτων.

Αγωνιστές σαν τον Νίκα, τον Φελέκη, τον Ψαραδέλη, τον Ραμαντάνη -για να αναφέρω ενδεικτικά μερικά ονόματα- που όλοι τους

έχουν καταδικαστεί από τα στρατοδικεία της δικτατορίας τα οποία ξετήδησαν μέσα από την αθλιότητα των πληβειακών και μισοπρολεταριακών στρωμάτων, δεν ήταν διατεθειμένοι να γυρίσουν στην κατάσταση της κοινωνικής γαλήνης, γιατί απλά αυτό θα σήμαινε ότι ξαναγυρίζουν στη μιζέρια της καθημερινότητας, στην εκμετάλλευση και στην κοινωνική ανυποληψία.

Αν μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα ότι οι γαβριάδες αυτοί έτσι ή αλλιώς θα έπαιρναν το δρόμο της μοναχικής δράσης (δηλαδή το δρόμο της ατομικής τρομοκρατίας ή κάποιον παραπλήσιο), δε θα μπορούσε να το πει με βεβαιότητα για αγωνιστές συνδικαλιστές που ήταν στενά συνδεδεμένοι με την εργατική τάξη σαν τον Γιάννη Βερούχη.[1]

Θεωρητικά ένας επαναστάτης συνδικαλιστής είναι αδύνατο να πάρει το δρόμο της ατομικής τρομοκρατίας. Αυτό βέβαια ισχύει με την προϋπόθεση ότι τα συνδικάτα λειτουργούν. Από τη στιγμή που η δικτατορία διέκοψε βίαια τη λειτουργία τους, οι συνδικαλιστές έχασαν την αντικειμενική τους βάση που πάνω της είχαν οικοδομήσει την ιδεολογία τους. Ωστόσο οι ΔΕΑ ήταν έτοιμες για δράση από την πρώτη μέρα της δικτατορίας, πράγμα που σημαίνει ότι κάποια προετοιμασία είχε αρχίσει να γίνεται πριν από το πραξικόπημα της 21 Απρίλη. Το πραξικόπημα δεν υπήρξε κεραυνός εν αιθρία ούτε λειτουργούσαν μέχρι τότε απρόσκοπτα οι λεγόμενοι δημοκρατικοί θεσμοί. Το πραξικόπημα άρχισε με την κατάργηση του πρωθυπουργού από τα Ανάκτορα, συνεχίστηκε με την κατάργηση της διοίκησης της ΙΣΕΕ και την εγκατάσταση της κλίκας του Μακρή και αποκορυφώθηκε με το σχηματισμό κυβέρνησης από την ΕΡΕ στις 3 Απρίλη του 1967. Μπορεί κανείς να πει ότι από τα μέσα του '66 οι δημοκρατικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες ήταν πολύ περιορισμένες, αν όχι ανύπαρκτες. Οι δυνατότητες δράσης των συνδικάτων είχαν συρρικνωθεί. Πολλοί συνδικαλιστές αναζητούσαν άλλους τρόπους δράσης. Κάποιες κινήσεις σημειώθηκαν και στους οικοδόμους, αλλά δεν αποκρυσταλλώθηκαν σε κάποια οργάνωση, όπως στους λιθογράφους, παρά διαχύθηκαν σε κάποιες μεμονωμένες ενέργειες.

Η μικρή μας ομάδα βρισκόταν μέσα στις διεργασίες αυτές. Μετά

1. Ο Γ. Βερούχης είναι γιος του παλιού αγωνιστή Βερούχη που πήρε μέρος στην αντιπολεμική ομάδα του μικρασιατικού μετώπου, εκλέχτηκε εθνοσύμβουλος της Ν. Ευβοίας το 1944 και την ίδια χρονιά δολοφονήθηκε από τους σταλινικούς. Ο Γ. Βερούχης ήταν από τα βασικά στελέχη του συνδέσμου λιθογράφων και από τους βασικότερους ιδρυτές των ΔΕΑ.

την ψυχρολουσία της 12 του Απρίλη ήταν αποφασισμένη να περάσει σε δράση, τουλάχιστον η μειοψηφία.

Τις παραμονές του πραξικοπήματος επικρατούσε μια γαλήνη παρόμοια μ' αυτή που επικρατεί πριν ξεσπάσει θύελλα. Οι μικροπωλητές είχαν ήδη εμφανιστεί στους κεντρικούς δρόμους, τα μαγαζιά είχαν στολίσει τις βιτρίνες τους με πασχαλινά είδη και ο κόσμος έκανε τα ψώνια του περιμένοντας το Πάσχα. Η αστυνομία δεν ήταν τόσο εμφανής. Περισσότερο φαινόταν στην αγορά, κάνοντας αγορανομικούς ελέγχους. Η Ασφάλεια βέβαια συνέχιζε το έργο της, ωστόσο οι δραστηριότητες της ήταν φανερά μειωμένες.

Η κατάσταση αυτή άρχισε να μας χτυπάει στα νεύρα. Αρχίζαμε να πιστεύουμε ότι η Ελλάδα ήταν μια χώρα όπου κυριαρχούσε μια μικροαστική θάλασσα που έπνιγε το μικρό προλεταριάτο και κάθε επαναστατική πρωτοβουλία. Προσωπικά ένιωθα ασφυξία. Για να πάρω λίγο καθαρό αέρα είτε έπεφτα με τις ώρες στις σελίδες επαναστατικών βιβλίων είτε ξέσπαγα σε τυφλές πράξεις που το αποτέλεσμα τους ήταν περισσότερο προσωπική εκτόνωση παρά διατάραξη του κλίματος εφησυχασμού.

Οι ενέργειες αυτές καθαυτές ήταν ασήμαντες. Περιορίζονταν στο να χτυπήσουμε κάποιους αμερικάνους ναύτες του έκτου στόλου, να κάνουμε μικροσαμποτάζ στον τουρισμό, να οδηγήσουμε μια ειρηνική εκδήλωση σε συμπλοκή με την αστυνομία, να σκοτώσουμε το σκύλο φύλακα στη βίλα του τάδε βιομηχάνου και άλλες παρόμοιες. Οι σύντροφοι στην οργάνωση δέχονταν ότι οι πράξεις αυτές ήταν πραγματικά ακίνδυνες, αλλά παράλληλα πίστευαν ότι αποτελούσαν μια επικίνδυνη τάση που θα μπορούσε να οδηγήσει την οργάνωση σε ανεξέλεγκτη, πρόωρη και ίσως προβοκατόρικη κλιμάκωση.

Σιγά-σιγά ένα τείχος σιωπής άρχισε να σχηματίζεται γύρω μου. Ήταν η πρώτη φορά που ένιωσα τι θα πει να σε απομονώνουν οι ίδιοι σου οι σύντροφοι. Τότε ήταν που άρχισα στα σοβαρά να σκέφτομαι ένα ταξίδι στη μητρόπολη της επανάστασης, την Αβάνα. Εκείνη την εποχή οι εξαγωγές της Κούβας δεν περιορίζονταν μόνο στη ζάχαρη. Είχαμε ήδη έρθει σε επαφή με την ταξιαρχία Venceremos και συγκεκριμένα με μια ομάδα γάλλων και ισπανών αναρχογκεβαρικών που έστελνε μπριγκαντίστες στην Κούβα. Ωστόσο το ταξίδι αυτό αναβλήθηκε για λίγους μήνες. Λόγος για την αναβολή αυτή ήταν ότι η μειοψηφία της οργάνωσης αποφάσισε να κλιμακώσει στα σοβαρά τη δράση της, ανεξάρτητα από τι θα έκαναν όλοι οι άλλοι.

Όλα σχεδόν ήταν έτοιμα για ανοιχτή δράση. Υπήρχαν ακόμη κάποιοι μικροί δισταγμοί, κάποιες αμφιβολίες κυρίως πάνω σε τεχνικά θέματα. Έλειπε μόνο μια σταγόνα για να κάνει το ποτήρι να ξεχειλίσει. Όλοι περίμεναν αυτή τη σταγόνα - αντί γι' αυτό έπεσε κατακλυσμός. Το ανοιχτό πια πραξικόπτημα της 21 Απρίλη έβαλε τέρμα στις αναστολές, τους δισταγμούς και τις «σοβαρές» συζητήσεις. Στις 21 Απρίλη του '67 τέλειωνε η προϊστορία της ατομικής τρομοκρατίας στην Ελλάδα και άρχιζε δειλά-δειλά η ιστορική της περίοδος.

Η 21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ

Έχουν γραφεί αρκετά γι' αυτή την ημερομηνία. Όλοι όσοι αναφέρονται σ' αυτή βεβαιώνουν ότι το πραξικόπημα προετοιμάστηκε με τόσο συνωμοτικό τρόπο που κανείς δεν ήξερε τίποτα γι' αυτό. Ωστόσο η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* δημοσίευσε, πριν από λίγα χρόνια, μια προσωπική μου μαρτυρία. Σύμφωνα με αυτή τη μαρτυρία, η ηγεσία της ΕΔΑ και συγκεκριμένα ο Λ. Κύρκος, που ήταν μέλος της ηγεσίας της ΕΔΑ και μέλος της ΚΕ του παράνομου τότε ΚΚΕ, είχε ενημερωθεί για το πραξικόπημα οκτώ ώρες πριν από την εκδήλωση του. Δεν έχω δει καμιά διάψευση. Παραθέτω με λεπτομέρειες το περιστατικό αυτό, γιατί τα χρόνια περνούν και οι άνθρωποι φεύγουν.

Τον Απρίλη σταματούσα να δουλεύω στην οικοδομή και προετοιμαζόμουν για τις εξετάσεις του Ιούνη. Παράλληλα έκανα κάποια ιδιαίτερα μαθήματα χημείας. Στις 20 Απρίλη, κοντά στο μεσημέρι, έκανα μάθημα στην κόρη του Γ. Πύργου, γνωστού καφετζή στα Άνω Ιλίσια. Κόντευε περίπου 12 η ώρα και το μάθημα πλησίαζε στο τέλος όταν άκουσα τη φωνή του Αγγέλου Παλαιολόγου που ζητούσε επίμονα να μου μιλήσει. Από την όψη του κατάλαβα ότι κάτι σοβαρό συμβαίνει. Μόλις βρεθήκαμε μόνοι, μου λέει λαχανιασμένος: «Δεν ξέρω τι θα κάνεις, αλλά εξαφανίσου. Τα μεσάνυχτα θα κατέβουν τα τανκς στους δρόμους». Τον ρώτησα αν του το είπε ο Γιάννης, ο αδερφός του, να με ενημερώσει. «Μη σε νοιάζει», απάντησε, «αλλά εξαφανίσου κάπου». Με αγκάλιασε, με φίλησε κι έφυγε.

Στο σημείο αυτό χρειάζονται αρκετές διευκρινίσεις. Ο Άγγελος Παλαιολόγος είναι ο αδερφός του Γιάννη Παλαιολόγου, που ήταν ο βασικός μάρτυρας κατηγορίας στην υπόθεση «Ασπίδα». Είναι αυτός που συνέλαβε τον Ανδρέα Παπανδρέου. Ήταν από τους ελάχιστους αξιωματικούς της αεροπορίας που συμμετείχαν στην προετοιμασία του πραξικοπήματος. Μετά τη μεταπολίτευση καταδικάστηκε ερήμην και από τότε ζει στο εξωτερικό.

Τώρα, ποιες μπορεί να είναι οι σχέσεις ενός νεαρού φανατικού κομμουνιστή μ' έναν άκρως αντιδραστικό αξιωματικό της αεροπορίας;

Ο Παλαιολόγος είχε πέντε γιους. Ο πιο μεγάλος, ο Ευριπίδης, ήταν κομμουνιστής. Πέθανε στη Μόσχα, όπου είχε πάει για μια εγχεί-

ρηση στην καρδιά του. Είχε μεγάλη αίγλη, όχι μόνο εξαιτίας της πολιτικής, αλλά και γιατί είχε ασχοληθεί με την ελληνορωμαϊκή πάλη και είχε διακριθεί σ' αυτήν. Αριστέριζε κάπως, και αυτός ήταν ο λόγος που συνδεθήκαμε με μια βαθιά συντροφική, σχεδόν αδερφική σχέση. Σε κάποια περίπτωση που χρειάστηκε αίμα, ήμουν εγώ αυτός που του το εξασφάλισα. Από τότε και η υπόλοιπη οικογένεια θεώρησε ότι είχα συνδεθεί με δεσμό αίματος μαζί της και παρόλο που ήταν αντιδραστικοί με θεωρούσαν σαν ένα συγγενή τους. Ο Ευριπίδης είχε μια ανησυχία για τον μικρό του αδερφό τον Άγγελο (δεκαέξι χρονών τότε) μήπως αφομοιωθεί στο συντηρητικό περιβάλλον του σπιτιού. Έτσι, πριν φύγει για τη Μόσχα, με παρακάλεσε να συνεχίσω να του κάνω μάθημα, αλλά και παρέα. Επίσης είχε πει στον αδερφό του για όλα τα ζητήματα να συμβουλεύεται εμένα και τον Γιάννη Κάρδαρη, έναν έντιμο οικοδόμο, παλιό αντάρτη. Αυτή ήταν η σχέση μου με τον Άγγελο Παλαιολόγο.

Η φράση «θα κατεβούν τα τανκς στο δρόμο», όπως και «θα στηθούν πολυβόλα στα παράθυρα», ήθελε να πει ότι θα εκδηλωνόταν πραξικόπημα. Την είχαμε ακούσει πολλές φορές, αλλά όταν την άκουσα εκείνη τη μέρα από τον Άγγελο, σχεδόν αδερφό μου, ένιωσα αμηχανία. Γιατί, για να μου το πει ο μικρός αδερφός, αποκλείεται να του το είπε ο Γιάννης. Να το συζήτησε σπίτι με τους δικούς του, πάλι αποκλείεται. Ένας πράκτορας της ΚΥΠ στην Αεροπορία είναι αδύνατο να δείξει απέναντι μου συναισθηματισμό, γιατί απλούστατα γνώριζε ότι σε λίγα λεπτά θα ενημέρωνα την ηγεσία της αριστεράς. Το πιο πιθανό είναι ο μικρός να βρέθηκε στο σπίτι όπου αποφασίστηκε το πραξικόπημα. Απέκλεισα την εκδοχή να ετοίμαζαν κάποια προβοκάτσια ενάντια στην αριστερά. Στην περίπτωση αυτή, πέρα από τους συναισθηματικούς δεσμούς, δε θα χρησιμοποιούσαν ένα κατώτερο στέλεχος, αλλά θα έβρισκαν άλλους τρόπους.

Μόλις έμεινα μόνος αποφάσισα να ενημερώσω πρώτα το Κόμμα. Για το σκοπό αυτόν δεν ακολούθησα το νομότυπο κομματικό κανάλι, που τους θεωρούσα οπορτουνιστές (προσχώρησαν αργότερα στο ΚΚΕ Εσωτερικού), αλλά την ενημέρωση την έκανα μέσα από τον Γιάννη Κάρδαρη, τον Μπεβεράτο κ.ά. Βρήκα τον πρώτο στη δουλειά. Σταμάτησε αμέσως. Ο Μπεβεράτος ήταν εύκολο να βρεθεί. Γύρω στις δύο με τρεις η ώρα ο Λ. Κύρκος πρέπει να είχε ενημερωθεί.

Αμέσως μετά βρέθηκα με δυο συντρόφους από τη συνωμοτική ομάδα. Με περίμενε μια μικρή έκπληξη: κάποιος σύντροφος είχε επί-

σης κάποιες πληροφορίες για το επικείμενο πραξικόπημα. Γι' αυτό δεν μπορώ να πω τίποτα περισσότερο.

Με τη συνωμοτική οργάνωση βρεθήκαμε γύρω στις πέντε το απόγευμα. Νιώθαμε αμηχανία. Περιμέναμε τη σύγκρουση αυτή με την αντίδραση με ανυπομονησία και τώρα που γινόταν ορατή συνειδητοποιούσαμε το πόσο αδύναμοι ήμασταν μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις. Γνωρίζαμε την ηττοπαθή στάση της ηγεσίας της ΕΔΑ, η οποία όμως έλεγχε το μηχανισμό του Κόμματος. Οι μικρές μας δυνάμεις δε μας επέτρεπαν να αγνοήσουμε αυτό το μηχανισμό. Το μόνο που μπορούσαμε να κάνουμε ήταν να κρατήσουμε σε επαγρύπνηση και να ελέγχουμε το μέρος εκείνο του Κόμματος στο οποίο παίζαμε καθοδηγητικό ρόλο σαν μεσαία και κατώτερα στελέχη.

Από την Επιτροπή Πόλης είχα πάρει εντολή να μην ανακοινωθεί τίποτα στα μέλη μέχρι να έρθουν οδηγίες από την παράνομη ΚΕ. Το εμπόδιο αυτό το παρακάμψαμε με τον εξής τρόπο: Θα κρατούσαμε σε επαγρύπνηση τις κομματικές οργανώσεις που ελέγχαμε με το πρόσχημα κάποιας δήθεν κινητοποίησης ενάντια στην τρομοκρατία της αστυνομίας. Τον τελευταίο καιρό ήταν συνηθισμένες οι κινητοποιήσεις αυτές, που δεν ήταν τίποτε άλλο από σχετικά μαζικές παρουσίες σε διάφορα σημεία και κυρίως γύρω από τα εκλογικά κέντρα της ΕΔΑ.

Μετά τη σύντομη αυτή συνάντηση τράβηξα για του Ζωγράφου όπου ήμουν υπεύθυνος σε μερικές (τρεις για την ακρίβεια) κομματικές οργανώσεις, τα «στοιχεία», όπως τα λέγαμε τότε. Τα στοιχεία ήταν οργανώσεις με βάση τη γειτονιά, που με τη σειρά τους αποτελούσαν την οργάνωση συνοικίας, στην οποία υπεύθυνη ήταν η τομεακή επιτροπή. Παρ' όλη τη γενική υποχώρηση, η κομματική πειθαρχία λειτουργούσε ακόμη ικανοποιητικά. Σαν κομματικό στέλεχος δε συνάντησα πολλές δυσκολίες να μαζευτεί ο κόσμος.

Γύρω στις έξι η ώρα ήρθε και με βρήκε ο Γιάννης ο Κάρδαρης και όχι αυτός που τυπικά με έβλεπε από την τομεακή επιτροπή. Όπως φαίνεται, το Κόμμα είχε δεχτεί την απειθαρχία μου. Με πήγε κατ' ευθείαν σ' ένα σύντροφο που στο κόμμα της ΕΔΑ δεν είχε κανένα πόστο, αλλά ανήκε στον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ.

«Λοιπόν;», τον ρώτησα με ανυπομονησία.

«Πώς σου φαίνονται τα κόκκινα γράμματα μέσα στο μπλε φόντο;», και μου 'δειξε μια προεκλογική αφίσα της ΕΔΑ.

«Δεν είναι ώρα για αστεία», του είπα. «Πες μου τι έγινε;».

«Τίποτα το εξαιρετικό. Θα πας να ξεκουραστείς σπιτάκι σου».

«Μα θα κατέβουν τα τανκς στους δρόμους».

«Δε θα γίνει τίποτε από όλα αυτά».

«Και η πληροφορία;».

«Μάλλον δόθηκε επίτηδες για να σφυγμομετρήσουν τις αντιδράσεις μας».

«Ας είναι έτσι. Γιατί δε βάζουμε το Κόμμα τουλάχιστον σε ετοιμότητα;».

«Η εντολή είναι να μην κουράσουμε τον κόσμο ενόψει της μεθαυριανής συγκέντρωσης».

«Ωραία, να βάλουμε τους νεολαίους με τα μηχανάκια να παρακολουθούν το Γουδί».

«Όχι, γιατί όλοι οι νεολαίοι πρέπει να πάνε στα κεντρικά στην Πειραιώς. Υπάρχει κάποια σημαντική ομιλία».

«Να πάνε να ακούσουν τις μαλακίες του Μπενά γιατί δε θα γίνει δικτατορία;».

«Σύντροφε, παρεκτρέπεσαι. Μην ξεχνάς ότι επίσημα είμαστε μέλη της ΕΔΑ και όχι του ΚΚΕ και υπακούμε στις εντολές της ηγεσίας της ΕΔΑ».

Στα γραφεία άρχισαν να φθάνουν τα μέλη που είχα ήδη προετοιμάσει. Όταν ο Ορέστης κατάλαβε τι είχα κάνει, έγινε έξω φρενών. «Αυτό, σύντροφε, δεν είναι απειθαρχία, αυτό είναι ένα μικρό πραξικόπημα μέσα στο Κόμμα». «Κρίμα», συνέχισε, «έχεις όλα τα προσόντα να υπηρετήσεις το Κόμμα. Είσαι εργάτης και φοιτητής, σπάνια προσόντα, αλλά αρχίζεις την κομματική σου σταδιοδρομία λάθος».

Βγήκα στο δρόμο. Είχε ήδη νυχτώσει. Κοντά μου κι ο Γιάννης Κάρδαρης. Πήγε να με παρηγορήσει. Τον άφησα κάπως απότομα. Ένιωθα μόνο οίκτο γι' αυτούς τους παλιούς αντάρτες που η ηγεσία τόσες φορές τους είχε προδώσει.

Μέσα στις αποφάσεις της συνωμοτικής οργάνωσης ήταν να έρθουμε σ' επαφή με μέλη άλλων οργανώσεων και ανένταχτους αγωνιστές. Στου Ζωγράφου έμεναν μερικοί αγωνιστές της οργάνωσης Πέτρουλα και από τον κύκλο του Μάκη Παπούλια, καθώς και μερικοί ανένταχτοι. Συνάντησα μόνο λόγια, αλλά από συγκεκριμένα βήματα τίποτα.

Γύρισα σπίτι ξεθεωμένος. Ο Νικόλας Βουλέλης είχε ήδη γυρίσει από τη συζήτηση με τον Μπενά στα κεντρικά. Δεν του είπα τίποτα. Παρ' όλη τη φιλία που με συνέδεε με τον Νικόλα, η συμπάθεια που

έδειχνε στην κλίκα Κύρκου, Μπενά, Νεφελούδη μ' έκανε επιφυλακτικό απέναντι του.

Αποφάσισα να ξεκουραστώ λίγο για να αντιμετωπίσω τη νύχτα που ερχόταν. Λαγοκοιμήθηκα, γιατί η υπερένταση δε μ' άφηνε να χαλαρώσω. Σηκώθηκα και βγήκα στη βεράντα. Επικρατούσε απόλυτη ησυχία. Ξάπλωσα σε μια σεζ λονγκ και σκεπάστηκα μ' ένα πουλόβερ γιατί έκανε ψύχρα. Με ξύπνησε ένας ελαφρός θόρυβος. Κάποιοι περνούσαν στο δρόμο. Από τη θέση μου μπόρεσα να δω δύο ασφαλίτες που συνόδευαν ένα σύντροφο, μου διαφεύγει το όνομα του, ήταν παλιός εξόριστος. Ίσως να ήταν μια απ' τις συνηθισμένες συλλήψεις, ίσως κι όχι. Αλλά πάλι, σκέφτηκα, αυτές οι συλλήψεις δε γίνονταν συνήθως τέτοιες ώρες. Όταν απομακρύνθηκαν λίγο, κατέβηκα στο δρόμο. Δεν προχώρησα πολύ. Στη συμβολή της Γ. Ζωγράφου με τον κεντρικό δρόμο διέκρινα ένα στρατιωτικό αυτοκίνητο. Από το ανοιχτό μέρος της καρότσας φαίνονταν οι σιλουέτες των φαντάρων που φορούσαν κράνη.

Γύρισα σπίτι. Ξύπνησα τον Βουλέλη με όχι και πολύ ευγενικό τρόπο. Μέχρι να ντυθεί άνοιξα το ραδιόφωνο. Πάγωσα. Αντί για μελωδίες, που είχε συνήθως το ραδιόφωνο τέτοιες ώρες, είχαν βάλει το «Γρίβα μ' σε θέλει ο βασιλιάς».

Εξήγησα με λίγα λόγια στον Βουλέλη ότι μάλλον δε θα πάμε για εκλογές, όπως τον είχε βεβαιώσει πριν από λίγες ώρες ο Μπενάς, και ότι θα έπρεπε προς το παρόν να εγκαταλείψω το σπίτι γιατί, αν όχι και οι δυο, τουλάχιστον εγώ ήμουν στις λίστες αυτών που έπρεπε να συλληφθούν. Μου πρότεινε να φύγουμε μαζί. Είχε υπόψη του ένα ζευγάρι φίλων που θα μπορούσε να μας φιλοξενήσει.

Κατεβήκαμε στο δρόμο. Οι φαντάροι είχαν ήδη παραταχθεί, αλλά χωρίς καμία τάξη. Έκδηλη η αμηχανία τους. Άλλος κρατούσε το όπλο σαν μαγκούρα, άλλος προσπαθούσε να βρει τη θέση του. Χάος. Η πόλη, φαίνεται, δεν ήταν το συνηθισμένο πεδίο ασκήσεων και έμοιαζαν σαν ψάρια έξω από το νερό. Μάταια οι αξιωματικοί προσπαθούσαν να βάλουν τάξη, αλλά κι αυτοί τα είχαν χαμένα. Στους δρόμους η κυκλοφορία ήταν περιορισμένη. Μόνο έξω από τους φούρνους υπήρχε κάποια μεγαλύτερη κίνηση. Οι φαντάροι προσπαθούσαν να σταματήσουν τον κόσμο, αλλά δεν τα κατάφερναν. Ο λιγοστός κόσμος διαπερνούσε τις γραμμές και συνήθως πήγαινε στους φούρνους.

Δε συναντήσαμε πολλές δυσκολίες για να φτάσουμε στους Αμπελόκηπους. Στην Πανόρμου έμεναν οι φίλοι του Νικόλα. Μας υποδέχτηκαν με ανάμικτα συναισθήματα. Χαρά από τη μια μεριά και ανη-

συχία από την άλλη. Στη συζήτηση έμαθα ότι ο πατέρας της κοπελιάς το '47 είχε πάει φυλακή γιατί φιλοξενούσε παρανόμους. Έμεινα μόνο μια μέρα σ' αυτό το σπίτι. Το απόγευμα θέλησα να φύγω, αλλά στο μεταξύ τα πράγματα είχαν αγριέψει. Ο στρατός μπορεί να ήταν απροετοίμαστος γι' αυτή την επιχείρηση και να βρέθηκε προ τετελεσμένων γεγονότων. Ύστερα όμως από πολύωρες προσπάθειες η μειοψηφία των συνωμοτών κατάφερε να επιβάλει την τάξη. Κατώτεροι αξιωματικοί και ιδιαίτερα οι μόνιμοι υπαξιωματικοί, σπάζοντας κάθε στρατιωτική ιεραρχία, κατόρθωσαν να επιβληθούν. Πυροβολούσαν διαρκώς στον αέρα και πολλές φορές κοντά στα παράθυρα για να δημιουργήσουν πολεμική ατμόσφαιρα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον πανικό στους πολίτες και ταυτόχρονα έδειχνε στους φαντάρους ότι υπήρχε ένας αποτελεσματικός μηχανισμός αποφασισμένος να επιβληθεί με όλα τα μέσα. Από το ύψος του έκτου ορόφου έριξα μια ματιά στο δρόμο. Παρά τις κραυγές, τους πυροβολισμούς και τις φωτοβολίδες, ακόμη επικρατούσε αταξία και αμηχανία ανάμεσα στους φαντάρους.

Την άλλη μέρα το πρωί, όταν έληξε η απαγόρευση της κυκλοφορίας, χαιρέτησα τους φίλους και έφυγα. Η πρώτη σκέψη που έκανα ήταν να έρθω σ' επαφή με το Κόμμα. Η οργάνωση Ζωγράφου, αν και είχε τις λιγότερες απώλειες (συλλήψεις) σχετικά με τις άλλες συνοικίες, είχε αποδιοργανωθεί τελείως. Προσπάθησα να έρθω σ' επαφή με κάποιο στέλεχος, αλλά όλοι οι διάδρομοι ήταν κομμένοι. Υπήρχε επίσης κάποιο ραντεβού από τη συνωμοτική οργάνωση. Τους περίμενα δυο ώρες. Τη στιγμή που έφευγα εμφανίστηκε ένας σύντροφος με τρομαγμένο ύφος και μου είπε ότι αυτούς που περίμενα τους είχαν συλλάβει.

Ο χρόνος περνούσε και πλησίαζε η ώρα της απαγόρευσης της κυκλοφορίας. Δεν είχα πού να περάσω το βράδυ. Χτύπησα κάμποσες πόρτες συντρόφων και συμπαθούντων που δεν είχαν ενεργητική συμμετοχή. Μόλις μ' έβλεπαν, μου τις έκλειναν κατάμουτρα. Το νέο ότι ήμουν παράνομος είχε ήδη κυκλοφορήσει. Βρισκόμουν σε μια συνοικία που με γνώριζαν κι οι πέτρες. Η Ασφάλεια έκανε συνεχώς συλλήψεις. Δεν είχα και πολλές επιλογές. Χώθηκα σ' ένα γιαπί, έστρωσα ένα φελιζόλ και ξάπλωσα.

Η πρωινή δροσιά με ξύπνησε νωρίς-νωρίς. Πέντε η ώρα ήμουν στο πόδι. Ήταν Κυριακή και όλα ήταν κλειστά. Κατέβηκα με τα πόδια στο κέντρο. Ήξερα ένα καφενείο που άνοιγε νωρίς. Παράγγειλα καφέ και πήγα στην τουαλέτα όπου υπήρχε νερό και καθρέφτης. Έπρεπε να

«καλλωπιστώ» λίγο, γιατί ο ύπνος στην οικοδομή με είχε ταλαιπωρήσει αρκετά. Με την ευκαιρία ξυρίστηκα στα πεταχτά, και για να νιώσω καλύτερα αλλά και γιατί τα ίχνη από την ταλαιπωρία και τις σκόνες στην οικοδομή μού έδιναν μια όψη ασυνήθιστη που θα μπορούσε να τραβήξει την προσοχή «κάποιων». Ήπια τον καφέ όσο πιο αργά μπορούσα. Ήταν ακόμη πολύ πρωί.

Ολόκληρη τη μέρα προσπάθησα να πιάσω κάποια επαφή. Τίποτα. Προσδιόρισα ένα μέρος τουλάχιστον για να κοιμηθώ. Είχα κάποιο χρόνο μέχρι το βράδυ και κάπου έπρεπε να τον περάσω. Πήγα κινηματογράφο, όπου είχε ένα έργο του Ζαν-Λικ Γκοντάρ, το *Αρσενικό-θηλυκό*. Κάποιος νεαρός ζητούσε από μια κοπέλα να υπογράψει διαμαρτυρία ενάντια στη δικτατορία στην Ισπανία. Αυτή διαμαρτυρόταν ότι πότε της ζητούσε να υπογράψει ενάντια στη δικτατορία στην Ισπανία, άλλοτε ενάντια στη δικτατορία στην Άγκυρα. «Αύριο θα μου ζητήσεις να υπογράψω για τη δικτατορία της Αθήνας…». Σκέφτηκα ότι ακόμη και ο Ζαν-Λικ Γκοντάρ κάτι είχε ψυλλιαστεί και μόνο οι δικοί μας γραφειοκράτες είχαν επαναπαυτεί, όπως κυκλοφορούσε, σε κάποιες διαβεβαιώσεις του βασιλιά.

Άρχισα να επισκέπτομαι διάφορους μακρινούς συγγενείς ή άσχετους γνωστούς, με διάφορα προσχήματα, για να μη βρίσκομαι συνέχεια σε καφενεία, εστιατόρια ή δημόσιους χώρους, αλλά και για να ξεκουράζομαι λίγο. Αυτό τράβηξε πεντέξι μέρες. Δεν μπορούσε να συνεχιστεί πια. Οι τουαλέτες των καφενείων δεν ήταν ικανές να διορθώσουν τα ρούχα μου, τα μαλλιά μου και το πρόσωπο μου. Η όψη μου είχε αγριέψει. Έδειχνα διαφορετικός από τους άλλους ανθρώπους. Αποφάσισα να πάω αργά το βράδυ σπίτι, να πλυθώ τουλάχιστον. Έτσι, μόλις ο θυρωρός έκλεισε την πόρτα της πολυκατοικίας, άνοιξα και τρέχοντας στις μύτες των ποδιών χώθηκα στο διαμέρισμα που έμενα πριν.

Η εξωτερική πόρτα ήταν παραβιασμένη, τα δυο δωμάτια ήταν άνω-κάτω. Μόνο στην κουζίνα υπήρχε κάποια τάξη. Έκανα ένα ζεστό μπάνιο, ξυρίστηκα κι άλλαξα. Στην πολυκατοικία υπήρχε απόλυτη ησυχία, στο δρόμο επίσης. Έφαγα κάτι και ετοίμασα μερικά πράγματα που με τη μικρή αυτή εμπειρία κατάλαβα πόσο απαραίτητα ήταν. Εσώρουχα καθαρά, συνθετικά πουκάμισα και παντελόνια που ήταν ελαφρά, έπιαναν μικρό χώρο και δε χρειάζονταν σιδέρωμα, χτένα, ξυραφάκια, σαπούνια… Θυμήθηκα εκείνο το άρθρο του Τσε για τον «ανορθόδοξο πόλεμο» που έδινε οδηγίες και για τα πιο ασήμαντα πράγματα και μου 'ρθε να γελάσω. Πήρα ένα σακ βουαγιάζ αρκετά μεγάλο για να

χωράει όλα αυτά τα ετερόκλητα αντικείμενα, αλλά όχι τόσο μεγάλο που να προκαλεί την προσοχή. Ετοίμασα τα πράγματα και κοιμήθηκα βαριά. Ξύπνησα στις πέντε η ώρα, πλύθηκα, ντύθηκα, ετοίμασα πρωινό, πήρα το σάκο, έκανα μια επιθεώρηση στον καθρέφτη.

Κατά κακή μου τύχη στην είσοδο έπεσα πρόσωπο με πρόσωπο με το θυρωρό. Γούρλωσε τα μάτια του. «Μην ξανάρθεις, σε παρακαλώ», ψέλλισε. Τον χαιρέτησα κι έφυγα όσο πιο ήρεμα μπορούσα. Στο δρόμο είχα την τύχη να βρω αμέσως ταξί. Αργότερα έμαθα ότι εκείνο το πρωινό η αστυνομία επισκέφτηκε το διαμέρισμα στις έξι. Δύο στην ταράτσα, δύο στην είσοδο και δύο μπήκαν μέσα στο διαμέρισμα. Ήταν σύμπτωση; Ο θυρωρός πήρε τηλέφωνο, αφού είχα απομακρυνθεί αρκετά; Κάποιο άλλο καρφί; Ποιος ξέρει…

Άλλαξα δυο-τρία ταξί και τελικά έφτασα στο στάδιο του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου. Προσπάθησα να κάνω όσο μπορούσα πιο ανάλαφρο το βήμα μου και το βλέμμα μου ξέγνοιαστο. Μέσα στο στάδιο υπήρχαν πολύ λίγοι νεαροί που γυμνάζονταν. Ένιωσα άνετα. Ήταν η πρώτη μέρα μετά τα τελευταία γεγονότα που μπόρεσα να σκεφτώ. Όλες αυτές τις μέρες ενεργούσα σχεδόν αντανακλαστικά.

Η βάση, ακόμη και στελέχη της αριστεράς, είχε υποχωρήσει σε μεγάλο βαθμό. Άνθρωποι που σε κρατούσαν κάποτε στα χέρια σήμερα σου 'κλειναν την πόρτα κατάμουτρα. Η ομάδα που είχαμε σκαρώσει, παρ' όλη την προετοιμασία στη θεωρία, πρακτικά δεν είχε πραγματοποιήσει ούτε ένα ραντεβού.

Έμεναν τρεις δρόμοι: Να γυρίσω σπίτι περιμένοντας να με πιάσουν. Να απομακρυνθώ από την Αθήνα περιμένοντας να περάσει η πρώτη μπόρα. Και, τρίτον, να δοκιμάσω ξανά τις πόρτες της επίσημης οργάνωσης. Απέρριψα την ιδέα να περιμένω σπίτι τη σύλληψή μου. Δε μου άρεσε η ιδέα να ζητήσω βοήθεια από τον κομματικό μηχανισμό, αλλά αποφάσισα να δοκιμάσω και, αν και εκεί δε γινόταν τίποτα, να φύγω από την Αθήνα.

Στην Αλεξάνδρας υπήρχε μια έκθεση αυτοκινήτων που διατηρούσε ο Γιάννης Κ., μέλος της οργάνωσης Ζωγράφου, ο οποίος για πολλούς λόγους δεν είχε εμφανή δράση στο Κόμμα. Μπήκα στο μαγαζί με το σάκο στον ώμο. Υπήρχαν δυο-τρεις πελάτες. Μου 'ριξε μια ήρεμη ματιά, με χαιρέτησε, ζήτησε συγγνώμη από τους άλλους και παίρνοντας ένα πορτικλέ από το τραπέζι σηκώθηκε και μου είπε ευγενικά: «Το

αυτοκίνητο σας είναι έτοιμο». Με συνόδεψε μέχρι ένα Φολκσβάγκεν, άνοιξε την πόρτα και μου είπε: «Μπες μέσα και περίμενε».

Σε λίγο πλησίασαν στο αυτοκίνητο ο ίδιος και ο ξάδερφος του, αριστερός κι αυτός, αλλά με τις ίδιες χαλαρές οργανωτικές σχέσεις. Μου είπαν να χωθώ πίσω. Μπήκαν οι δυο τους μπροστά και φτάσαμε σπίτι τους, μια μονοκατοικία με κήπο που τη γνώριζα καλά. Παρκάρισαν στον κήπο και μου είπαν να περιμένω. Σε λίγο ήρθε η μητέρα του, με γήρε, κι από την πίσω σκάλα ανέβηκα στην ταράτσα, όπου υπήρχε ένα δωματιάκι ανεξάρτητο με τουαλέτα και κουζίνα.

Εκεί ο καθένας φαίνεται να ήξερε καλά τη δουλειά του. Φάγαμε, έφεραν καφέ κι έμεινα μόνος με τον Γιάννη. «Εδώ», μου λέει, «δεν μπορείς να μείνεις για πολύ. Πιες τον καφέ σου, κοιμήσου και το βραδάκι θα σε πάω αλλού». Το ίδιο βράδυ με το κλειστό αυτοκίνητο με μετέφερε στο καθαριστήριο της Μαρίας Π. Εκεί με χαιρέτησε κι έφυγε. Μέσα στο καθαριστήριο με περίμεναν η ιδιοκτήτρια και η γυναίκα του Μπεβεράτου. «Ό,τι θέλεις θα το ζητάς από τη Μαρία που θα σου φέρνει και οδηγίες». Με χαιρέτησε και έφυγε. Δε μου άρεσε καθόλου ο τρόπος της Μπεβεράτου, αλλά από την άλλη μεριά με εντυπωσίασε η αποτελεσματικότητα του κομματικού μηχανισμού, παρ' όλα τα χτυπήματα που είχε δεχτεί. Ο καθένας ήξερε τι έπρεπε να κάνει.

Με πήραν πάλι με το κλειστό αμάξι του καθαριστηρίου. Μπροστά η Μαρία και ο άντρας της, και πίσω ξαπλωμένος εγώ. Σταματήσαμε, δίπλα σχεδόν στο αστυνομικό τμήμα Ζωγράφου, στο σπίτι ενός δημοτικού συμβούλου της ΕΔΑ που είχε πεθάνει πρόσφατα. Ο άντρας έμεινε στο τιμόνι, κατέβηκε η Μαρία, μου 'πε να κατεβώ, μου 'δωσε στα χέρια ένα δέμα ρούχα, χτύπησε το κουδούνι και περάσαμε μέσα. Μας υποδέχτηκε η χήρα που την είχα ξαναδεί μερικές φορές όταν ζούσε ο άντρας της. Έμεινα στο σπίτι αυτό μέχρι τη δεύτερη μέρα του Πάσχα. Δίπλα μου ήταν το αστυνομικό τμήμα, ενώ μέσα στο σπίτι είχα όλες τις ανέσεις, ακόμη και τη βιβλιοθήκη του συμβούλου.

Η Μαρία ερχόταν κάθε μέρα και μου 'φερνε νέα. Η οργάνωση Ζωγράφου είχε τα λιγότερα χτυπήματα σχεδόν απ' όλες τις οργανώσεις Αθήνας. Οι πιο πολλοί είχαν περάσει στην παρανομία. Ελάχιστοι προγραμμένοι παρουσιάστηκαν στην αστυνομία. Οι εντολές ήταν να οργανωθεί η παρανομία και να αποφευχθεί κάθε περιττή κίνηση. Δόθηκαν επίσης οι συχνότητες και οι ώρες εκπομπής της Φωνής της Αλήθειας και της Μόσχας. Τα νέα της Μαρίας ήταν λεπτομερή, έφταναν μέχρι το κουτσομπολιό.

Τη δεύτερη μέρα του Πάσχα, αργά το απόγευμα, ήρθε η Μπ. και μου είπε να ετοιμαστώ, θα φεύγαμε. Μ' ένα ταξί φτάσαμε σ' ένα κεντρικό ζαχαροπλαστείο. Καθίσαμε σ' ένα τραπέζι και σε λίγο ήρθε η Μπ. μ' έναν τύπο και κάθισε δίπλα μου.

Από δω και πέρα σύνδεση θα είχα με τον Μπάμπη, τον τύπο. Οργανωτικά δε θα είχα σύνδεση με καμιά τοπική οργάνωση, αλλά θα ήμουν στη διάθεση του Μπ. Σε περίπτωση που θα χτυπιόταν αυτός, θα συνδεόμουν μέσα από δυο-τρεις διευθύνσεις. Για τις δυο ήξερα περί τίνος πρόκειται, για την άλλη δε γνώριζα τίποτα. Σηκωθήκαμε, πλήρωσε ο τύπος και βγήκαμε έξω. Στο δρόμο με περίμενε ένα μικρό αυτοκίνητο. Μπήκα μέσα με τον τύπο. Στο τιμόνι ήταν άλλος. Σταματήσαμε στην Κυψέλη. Κατέβηκα μαζί με τον Μπ., ο άλλος έμεινε στο αυτοκίνητο. Άνοιξε ο ίδιος και προχωρήσαμε στο ισόγειο. Σταματήσαμε σ' ένα διαμέρισμα. Ξεκλείδωσε ο ίδιος. Πριν μπούμε πρόφτασα να διαβάσω: Νότα Μποταρίδου. Το διαμέρισμα πρόδινε έντονα γυναικεία παρουσία, αλλά είχε κάτι το ασυνήθιστο που δεν μπορούσα να το προσδιορίσω. Καθίσαμε σ' έναν καναπέ.

«Με λένε Μπάμπη, εσένα σε λένε Στρατή. Θα βλεπόμαστε μια φορά τη βδομάδα. Τα ραντεβού μας είναι αυτά. Μάθε τα απ' έξω και μετά σκίσ' το. Αν ξεχάσεις κάτι, να θυμάσαι ότι αυτό είναι ένα ραντεβού ασφαλείας. Εντάξει, κοιμήσου τώρα και μην πειράξεις το κορίτσι». Έφυγε.

Ξάπλωσα στον καναπέ. Με πήρε ο ύπνος. Θα ήταν τέσσερις περίπου η ώρα όταν ξύπνησα από το φως που πλημμύρισε το σπίτι. «Καλέ με τα παπούτσια κοιμάσαι; Σου 'χα στρώσει κρεβάτι μέσα στο δωμάτιο». Η προφορά θύμιζε έντονα λαϊκή συνοικία με κάτι τολμηρό. Έτριψα τα μάτια μου. Μπροστά μου στεκόταν μια κοπέλα πολύ έντονα βαμμένη και με τα σημάδια της κούρασης χαραγμένα στο πρόσωπό της. Προσπαθούσα με κόπο να ξυπνήσω και να καταλάβω πού βρίσκομαι. Διάολε, λες να είναι... «Όλα τα κορίτσια...», συνέχισε η κοπέλα. Δεν υπήρχε καμία αμφιβολία. Διάολε, το Κόμμα είχε κομματικό πυρήνα στις πόρνες και δεν το 'ξερα.

Άρχισα να νιώθω φοβερά άσχημα. Μου 'ρθε μια τρελή επιθυμία να το βάλω στα πόδια, αλλά συγκρατήθηκα. Πάντως το υπόλοιπο βράδυ δεν έκλεισα μάτι. Την άλλη μέρα η Νότα ξύπνησε γύρω στις έντεκα. Εμένα το στόμα μου είχε γίνει τσαρούχι από τα τσιγάρα, χωρίς έναν καφέ. Με μάλωσε φιλικά γιατί δεν έφτιαξα καφέ. Στο ψυγείο, μου είπε, είχε φέρει κοτόπουλο ψητό για μένα.

Εξοικειώθηκα με το ζόρι στην ιδέα ότι θα κοιμόμουν και θα έτρωγα στο σπίτι μιας πόρνης. Σ' αυτό βοήθησε κι η Νότα. Όπως ήταν αμακιγιάριστη θα μπορούσε να ήταν μια οποιαδήποτε εργάτρια ή υπάλληλος. Άρχισα να τη συμπαθώ. Μετά τον καφέ με πήγε στο δωμάτιό της. Σε μια γωνία, πάνω από το κρεβάτι της, πλησίασε ένα εικονοστάσι. «Πίσω από τον Άγιο Αντώνιο», μου είπε, «έχω φυλαγμένες έξι χιλιάδες δραχμές και ένα κουτί. Αν αργήσω πάνω από δυο μέρες χωρίς να σου τηλεφωνήσω, πάρ' τα και φύγε». Δίπλα στην εικόνα υπήρχε ένα παλιό βιβλίο. Το πήρα στα χέρια μου: *Γυνή και κοινωνισμός* του Μπέμπελ. Σαν να έπεφτα σε κενό. Ένιωσα τύψεις για τα πρώτα μου αισθήματα για τη Νότα. Με κόπο συγκράτησα τα δάκρυα.

Η Νότα έφυγε για λίγο και ξαναγύρισε μ' ένα δέμα. Το άνοιξε και έβγαλε ένα πουκάμισο, ένα παντελόνι, παπούτσια και ένα ζευγάρι γυαλιά ηλίου. Δε μ' άφησε να μιλήσω. «Πρέπει να κυκλοφορείς απαρατήρητος», μου είπε.

Στο σπίτι αυτό έμεινα μέχρι τον Ιούνιο. Οι συνθήκες, βέβαια, δεν ήταν ιδανικές, αλλά μου παρείχε σημαντική ασφάλεια, πράγμα που ήταν και το πιο πολύτιμο για έναν παράνομο. Η Νότα έφευγε για «δουλειά» στις τέσσερις το μεσημέρι και γύριζε στις τέσσερις το βράδυ. Μερικές φορές έλειπε και για δυο μέρες. Κάθε φορά όμως έπαιρνε τηλέφωνο και μου 'λεγε ότι θα λείψει.

Μιλούσαμε σπάνια, άλλωστε πάντα ερχόταν κουρασμένη. Ένα βράδυ με ξύπνησε γύρω στις τέσσερις. Είχε ετοιμάσει καφέ. Φαινόταν ελαφρά πιωμένη και αρκετά φλύαρη. Ήθελε να ξεσπάσει. Ωστόσο δεν είχα καμιά όρεξη να ακούσω την ιστορία της. Πίσω από κάθε πόρνη, από κάθε ναρκομανή ή έμπορο ναρκωτικών ή από κάθε μπάτσο κρυβόταν και ένα κοινωνικό δράμα. Όλες αυτές οι δυστυχισμένες υπάρξεις δεν μπορούσαν να χειραφετηθούν παρά μόνο με τη συνολική χειραφέτηση της κοινωνίας. Βέβαια, στην περίπτωση της Νότας μπορούσε να γίνει εξαίρεση, αλλά μόνο το γεγονός ότι έβαζε το κεφάλι της στο μαχαίρι δε μου άφηνε περιθώρια για ηθικά κηρύγματα. Τη δεχόμουν όπως ήταν, τη σεβόμουν σαν οποιοδήποτε άλλο σύντροφο. Άλλωστε τα κορίτσια αυτά στο Αλγέρι και στην Κούβα πρόσφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στην επανάσταση.

«Εγώ όλους τους γράφω εδώ», έκανε μια κοφτή χειρονομία, δείχνοντας τα σκέλη της. «Εγώ το μαγαζί μου το 'χω εδώ. Δεν έχω κανέναν ανάγκη, το παίρνω και πηγαίνω όπου γουστάρω. Είναι όλοι τους κερατάδες και πούστηδες. Να αλλάξω δουλειά, να πάω στο εργοστάσιο,

να μου δίνουν τρεις και εξήντα; Χώρια που για να πιάσω δουλειά θα πρέπει να τα σηκώσω στ' αφεντικό». Δε μ' άφηνε να μιλήσω. «Γιατί, μήπως οι δικοί μας πάνε πίσω; Η κόρη του Ηλιου φορούσε γούνες. Λένε πως ο Θεοδωράκης έχει βίλα, λες να είναι ψέματα;». Πήγα να διαμαρτυρηθώ, αλλά με διέκοψε. «Μήπως και ελόγου σου, άμα ρίξουμε τον Παττακό και γίνεις υπουργός Δικαιοσύνης, ας πούμε, δε θα στέλνεις τα κερατάδικα των Ηθών να μαντρώνουν τα κορίτσια στην Μπουμπουλίνας;».

«Τότε θα πρέπει να φύγω απ' το σπίτι σου, Παναγιώτα». Θα πρέπει να είχε πολύ καιρό να ακούσει το βαφτιστικό της όνομα. Ξαφνιάστηκε. Το ξέσπασμα την είχε εκτονώσει. Ήταν σωστό ράκος. Τη βοήθησα να πάει στο κρεβάτι της. Ήταν η μοναδική φορά που η Νότα αφέθηκε να ξεσπάσει. Γενικά μου φερόταν με σεβασμό και τρυφερότητα. Δεν έκανα κριτική για το Κόμμα και καλά έκανα, γιατί αργότερα από το σπίτι της Νότας πέρασαν αρκετά στελέχη του Κόμματος.

Απερίσπαστος, άρχισα να συστηματοποιώ τη δουλειά μου. Οι επαφές μου με την ΕΔΑ, μέσα από τον Μπάμπη, πήραν τον κανονικό τους δρόμο. Αλλά με απασχολούσε σημαντικά η δουλειά της φραξιονιστικής ομάδας.

Είχαν περάσει είκοσι μέρες από το πραξικόπημα που το περιμέναμε, είχαμε ειδοποιηθεί έγκαιρα και εννοείται ότι είχαμε προετοιμαστεί γι' αυτό και ακόμη δεν είχαμε αποκαταστήσει πλήρη επαφή. Κατηγορούσαμε το Κόμμα ότι δε λάβαινε υπόψη του την απειλή του πραξικοπήματος και είχε αποπροσανατολιστεί στην προεκλογική καμπάνια. Αυτό ήταν αλήθεια. Η ηγεσία είχε αποπροσανατολίσει το Κόμμα και η ίδια πιάστηκε με τις πιτζάμες.

Μετά την πρώτη της ζάλη, ωστόσο, η κομματική βάση άρχισε να στέκεται στα πόδια της. Αγκάλιασε τους παράνομους αγωνιστές, τους έκρυψε απ' την αστυνομία και παράλληλα τους εφοδίασε με τα κατάλληλα μέσα για να συνεχίσουν την παράνομη δουλειά τους. Στη δουλειά αυτή δε βοηθήθηκε από κανέναν. Μόνο η πείρα δεκαετιών που διοχετευόταν από γενιά σε γενιά υπήρξε ο βασικός φάρος που φώτιζε τις μάζες της κομματικής βάσης στην πρακτική τους. Η πείρα αυτή ήταν κάτι που εμείς είχαμε υποτιμήσει.

Αλλά οι συνθήκες παρανομίας ήταν φοβερά δύσκολες. Η κομματική οργάνωση παρέμεινε αποκομμένη από τις εργατικές και τις λαϊκές μάζες. Είχε υποστεί σοβαρά πλήγματα από τις συλλήψεις. Παράλληλα η Χούντα των συνταγματαρχών είχε κυριαρχήσει στους εσωτερι-

κούς ανταγωνισμούς και είχε καθυποτάξει τον κρατικό μηχανισμό. Έτσι ολόκληρος ο μηχανισμός καταστολής είχε επιδοθεί απερίσπαστος στο έργο της δίωξης της αριστεράς. Η αποτελεσματικότητα της αστυνομίας μεγάλωσε με την οργάνωση ενός χαφιέδικου μηχανισμού, που ξεκινούσε από περιθωριακά στρώματα θυρωρών, μικροπωλητών, περιπτερούχων κτλ., και έφτανε μέχρι τους «ανανήψαντες αριστερούς», χωρίς να εξαιρεί ένα μεγάλο μέρος από τον υπόκοσμο. Υπολογίζεται ότι πέρασαν από την Ασφάλεια, την ΚΥΠ, την ΕΣΑ κτλ. εβδομήντα χιλιάδες άνθρωποι.

Οι ανακρίσεις και τα βασανιστήρια δεν απέβλεπαν μόνο στην εξουδετέρωση παράνομων οργανώσεων, αλλά και στο να σπάσουν την προσωπικότητα του ανακρινόμενου, μέχρι το σημείο να τον κάνουν συνεργάτη της Ασφάλειας. Σε πολλές περιπτώσεις δεν υπήρχε καν ανάγκη να φθάσουν τα πράγματα μέχρι το υπόγειο ή την ταράτσα της Μπουμπουλίνας ή του Περισσού. Αρκούσε ένα «καφεδάκι» στο γραφείο του αξιωματικού, ακόμη και μια απλή επίσκεψη του ασφαλίτη στο σπίτι ή το μαγαζί για να «κλειστεί η δουλειά». Το μαγαζί, η καριέρα, η προσωπική ευτυχία ήταν παράγοντες που η Ασφάλεια χρησιμοποιούσε για να σπάσει κάθε ίχνος αξιοπρέπειας και να μεταβάλει την προσωπικότητα σε κουρέλι, δηλαδή σε συνεργάτη.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν εξαιρέσεις, θα πρέπει να ξεχωρίσουμε ακόμα και περιπτώσεις όπως του Κοεμτζή ή και του Βερνάρδου, μέσα στο πλαίσιο της αντίστασης ενάντια στην Ασφάλεια η οποία επιδίωκε να κουρελιάσει ολόκληρο το έθνος και να το μεταβάλει σε «συνεργάτη». Χιλιάδες ήταν αυτοί που θυσίασαν καριέρα, μαγαζί, προσωπική ευτυχία, ατομική ελευθερία, ακόμη και τη ζωή τους. Ωστόσο έπρεπε να έχει κανείς τα μάτια του δεκατέσσερα. Ήταν αδύνατο να προχωρήσει κανείς ένα τετράγωνο χωρίς να περάσει μπροστά από πέντε χαφιέδες.

Τα χτυπήματα έπεφταν βροχή. Πότε ο ένας, πότε ο άλλος, πότε ολόκληρη η οργάνωση έπεφταν στα δίχτυα της Ασφάλειας. Με τον Μπάμπη είχαμε ραντεβού έξω. Μου 'φερνε εντολές ή υλικό κι εγώ τα μεταβίβαζα σε τρεις διαφορετικούς πυρήνες νεολαίων. Οι νεαροί αυτοί δεν είχαν μεγάλη θητεία στις κομματικές οργανώσεις. Είχαν μεγάλη όρεξη για δουλειά, αλλά ήταν φοβερά άπειροι. Δεν είχαν πρεσαριστεί ακόμη από τον κομματικό μηχανισμό. Ειρωνεύονταν την ξύλινη γλώσσα της κομματικής ηγεσίας, αλλά ταυτόχρονα έδειχναν αποστροφή προς τον οπορτουνισμό της δεξιάς κλίκας Κύρκου και Νεφελούδη.

Προσπάθησα να ενισχύσω τις αντιρεφορμιστικές τους τάσεις. Τους έδωσα κείμενα του Γκεβάρα και από τον Λένιν διάλεξα το *Κράτος και επανάσταση,* καθώς και τα *Γράμματα από μακριά,* κείμενα που είχαν γίνει αφορμή να κατηγορηθεί ο ηγέτης των μπολσεβίκων σαν μπλανκιστής και αναρχικός.

Από τους τρεις αυτούς πυρήνες αξίζει να αναφερθεί ο ένας. Από την αρχή μού έκανε εντύπωση. Περίμενα να συναντήσω έξι-επτά νεαρούς και συνάντησα μόνο δύο. Τους ρώτησα και μου απάντησαν ότι έπαιρναν μέτρα ασφάλειας. Στο επόμενο ραντεβού ήταν τρεις. Ο νεοφερμένος ήταν πολύ μελαψός, έμοιαζε με Κύπριο, αλλά η προφορά του, παρόλο που είχε μια ελαφρά ξενική απόχρωση, δεν ήταν κυπριακή. Από το πρώτο ραντεβού μυρίστηκα ότι ο προβληματισμός τους ήταν γύρω από τις απόψεις του Γκεβάρα. Στη δεύτερη συζήτηση η υποψία μου αυτή επιβεβαιώθηκε. Ο νεοφερμένος πρέπει να ήταν άραβας φοιτητής. Φαίνεται ότι στο πρόσωπο μου διέκριναν κάτι διαφορετικό απ' τους συνηθισμένους «ινστρούχτορες» του Κόμματος. Η κρυψίνοια και η έπαρση που έδειχναν, όμως, με πείραζαν. Με προβλημάτισαν πάρα πολύ. Ωστόσο αποφάσισα να το ριψοκινδυνέψω. Τους έδωσα από το πολυγραφημένο έντυπο της συνωμοτικής ομάδας, αλλά τους είπα ότι πίσω από τα κείμενα αυτά ήμασταν μόνο δυο-τρεις φίλοι. Στη συνέχεια μου έβαλαν σαν όρο για να έχουμε πιο στενή επαφή να τους δώσω περισσότερες εγγυήσεις με το να τους αποκαλύψω την πραγματική μου ταυτότητα. Αυτό πήγαινε πολύ. Εννοείται ότι, αν πραγματικά ανήκαν στο Κόμμα, ήμουν ο καθοδηγητής τους. Από την άλλη μεριά, ήμουν μέλος της συνωμοτικής οργάνωσης, που είχε κάνει κάποια σοβαρή δουλειά, και έρχονταν κάποιοι νεαροί, που δεν ήξερα καν αν είναι τρεις ή επτά, και μου ζητούσαν να ξέρουν για μένα, ενώ το φυσιολογικό ήταν το αντίθετο.

Δεν το απόκλεισα. Τους είπα θα το σκεφτώ. Με είχε πιάσει το πείσμα. Τους ρώτησα αν είναι σε θέση να κάνουν μια μικρή επιχείρηση με προκηρύξεις. Βέβαια, δεν είχα καμιά σχετική εντολή από το Κόμμα, αλλά ήθελα να δω πόσα απίδια πιάνει ο σάκος τους. Ήταν συνηθισμένο να συναντά κανείς στη δικτατορία άτομα που στα λόγια ήθελαν πολυβόλα, αλλά που έφευγαν έντρομοι στη θέα μιας απλής προκήρυξης. Τους έδωσα τις προκηρύξεις και δεν τους είπα με ποιο τρόπο να τις πετάξουν. Τους είπα απλά ότι στα κείμενα που τους έδωσα υπήρχαν μερικοί τρόποι.

Σε λίγες μέρες, όλοι μιλούσαν στη Νεάπολη για προκηρύξεις που

είχαν γεμίσει την Ασκληπιού, την Ιπποκράτους και την Καλλιδρομίου, ακόμη και δίπλα στο αστυνομικό τμήμα. Για να βεβαιωθώ για τις δυνατότητές τους και ιδιαίτερα για την πραγματική αριθμητική τους δύναμη, ίσως και γιατί μου πλημμύρισε ο εγωισμός, τους ανάθεσα μια σειρά τέτοιες μικρές «επιχειρήσεις», που δεν ήταν καθόλου εύκολες μέσα σ' εκείνες τις συνθήκες. Η αποτελεσματικότητα τους συμβάδιζε με την κρυψίνοια και την έπαρση που είχαν δείξει από την πρώτη στιγμή.

Η μόνη φορά που έδειξαν αμηχανία ήταν όταν μου ζήτησαν από το Κόμμα τα μέσα για να τυπώσουν οι ίδιοι προκηρύξεις. Τους απάντησα ότι έπρεπε οι ίδιοι να τα βρουν. Στην απορία τους, τους απάντησα ότι θα έπρεπε να «κοινωνικοποιήσουν» αυτά τα πράγματα. Έδειξαν αμηχανία. «Δηλαδή μόνο κλέψιμο, γιατί δεν μπορεί κανείς να τα αγοράσει». Πήρα την εκδίκηση μου για την προηγούμενη ταπείνωση μου. «Σύντροφε, αυτό δεν είναι κλοπή, είναι κοινωνικοποίηση». Για την πρώτη, που ίσως να ήταν και η μοναδική τους «κοινωνικοποίηση», ζήτησαν την προσωπική μου βοήθεια. Δεν αισθάνθηκα καμιά αναστολή. Πριν από τις 21 Απρίλη δεν είχα διανοηθεί ποτέ να πω ψέματα ή να κλέψω. Τις λίγες βδομάδες όμως που ήμουν παράνομος, είχα μπει για καλά στο πετσί της παρανομίας. Έλεγα συνεχώς ψέματα, αρχίζοντας από το όνομα μου, τον τόπο διαμονής μου ή τι δουλειά έκανα.

Η συνεργασία μας κράτησε μέχρι τις αρχές Ιουνίου. Οι ίδιοι μου πρότειναν να τη σταματήσουμε για λόγους ασφάλειας - αν ποτέ χρειάζονταν τη συνεργασία μου, θα μ' έβρισκαν οι ίδιοι. Δε λυπήθηκα για το χωρισμό αυτό. Λογικά έτσι έπρεπε να γίνει. Συναισθηματικά, δεν αισθάνθηκα γι' αυτούς ποτέ πραγματική συντροφική σχέση.

Συνήθως ο Μπάμπης με έβλεπε έξω. Ένα απόγευμα όμως, που η Νότα έλειπε, με επισκέφτηκε στο σπίτι. Παραξενεύτηκα, αλλά σκέφτηκα ότι ίσως είχε να μου πει κάτι σημαντικό ή απλά περνούσε από κει και είχε κάποιο χρόνο να με δει.

«Πώς είναι σωστό να ονομάσουμε τη δικτατορία; Βασιλική δικτατορία, χούντα, πώς;».

Αρχισα να υποψιάζομαι ότι πιθανόν ήθελε να με ψαρέψει. Γιατί οι διάφοροι χαρακτηρισμοί της στρατιωτικής δικτατορίας φωτογράφιζαν λίγο-πολύ διάφορες τάσεις που αντιπολιτεύονταν το ΚΚΕ από τα αριστερά. Του απάντησα γενικά ότι δεν είχα σκεφτεί τί είδους είναι

αυτή η τυραννία, αλλά πώς μπορούσαμε να την παλέψουμε. «Ωραία», μου είπε, «έχουμε σκεφτεί να κατεβάσουμε γυναίκες στο δρόμο με την ευκαιρία της γιορτής του βασιλιά. Τί γνώμη έχεις;». Του απάντησα αυτό που πραγματικά είχα στο μυαλό μου, ότι δηλαδή ο κόσμος είχε υποχωρήσει και ότι οι μόνες γυναίκες που θα κατέβαιναν σε διαδήλωση ήταν οι γυναίκες που επηρεάζαμε άμεσα και ότι, και μόνο να τις φωτογράφιζε η Ασφάλεια, θα μπορούσε να εξαρθρώσει κάθε ίχνος οργάνωσης. «Δηλαδή», ρώτησε, «νομίζεις ότι δεν πρέπει να γίνει;». Του απάντησα ότι στο στάδιο αυτό όχι.

Έμεινε σκεφτικός για μεγάλο διάστημα και μετά με ρώτησε απότομα. «Και τι πρέπει να γίνει;». Προκηρύξεις, του απάντησα αδιάφορα. «Δε φτάνει», μου είπε. Άρχισα να ανησυχώ. Δε φαινόταν ο τύπος που θα παρασερνόταν σε βίαιες ενέργειες. Θες να έμαθε τίποτα για τη φραξιονιστική μου «δουλειά»; Θες να ήρθε σε επαφή με τους νεαρούς; Θες να πιάστηκε η ηγεσία κι ό,τι απόμεινε από το Κόμμα να προσανατολιζόταν σ' άλλες μεθόδους;

Όπως και να 'ναι πάντως, εγώ δεν είχα καμιά όρεξη να εκδηλώσω τις πραγματικές μου σκέψεις, ειδικά σ' αυτόν τον τύπο. Στο τέλος μού είπε ότι, για τις 21 Μάη, καλό θα ήταν, αν μπορούσε να γίνει, να σηκωθούν αερόστατα με προκηρύξεις και πανό. Του απάντησα ότι θα έπρεπε να έρθω σε επαφή με παλιούς μου συμφοιτητές του Χημικού ή πτυχιούχους χημικούς και αυτό απαιτούσε ένα χρονικό διάστημα για να πραγματοποιηθεί. Βέβαια, υπήρχε και το δίκτυο φωταερίου και το διαμέρισμα ήταν συνδεδεμένο με το δίκτυο αυτό, αλλά παρουσίαζε ορισμένα προβλήματα. Θα μπορούσε όμως, σε τελευταία ανάλυση, να χρησιμοποιηθεί. Δε μου είπε τίποτα συγκεκριμένο, ούτε ξανάκανε λόγο γι' αυτό.

Άλλη μια φορά, δε θυμάμαι αν ήταν πριν ή μετά τις 21 Μάη, στο ραντεβού μας μου είπε για τη «μέρα πένθους». Η έμπνευση κι οι εντολές για την επιχείρηση αυτή δόθηκαν από την ηγεσία του ΚΚΕ, από τη Μόσχα. Τα μέλη και τα στελέχη της ΕΔΑ μόλις που πρόφτασαν ν' ακούσουν γι' αυτά. Η οργάνωση έγινε κατευθείαν από τη «Φωνή της Αλήθειας». Την Κυριακή στις 10 ή 17 του Μάη, δε θυμάμαι, οι Αθηναίοι θα 'πρεπε να κλειστούν στα σπίτια τους, έτσι που να ερημώσουν οι δρόμοι. Τελικά, όταν ήρθε η καθορισμένη μέρα, οι δρόμοι της Αθήνας ήταν γεμάτοι κόσμο.

Γιατί απέτυχε η επιχείρηση αυτή; Πρώτα-πρώτα η υποχώρηση του μαζικού κινήματος συνεχιζόταν κι η οργάνωση της αριστεράς συ-

νέχισε να είναι αποχωρισμένη από τις μάζες. Ελάχιστοι ήταν αυτοί που άκουγαν τη «Φωνή της Αλήθειας» και ακόμη πιο λίγοι εκείνοι που θα εκτελούσαν τις εντολές της. Ο παράνομος μηχανισμός κινητοποιήθηκε, αλλά τα αποτελέσματα ήταν ακόμη πιο λίγα. Τελικά, όλοι οι Αθηναίοι βγήκαν να κάνουν τις βόλτες τους εκείνη τη μέρα. Και αυτοί που δεν άκουσαν τη «Φωνή της Αλήθειας» και αυτοί που την άκουσαν και δεν ήταν διατεθειμένοι να υπακούσουν και αυτοί που δεν ήθελαν να βγουν αλλά βγήκαν για να δουν οι πολυπληθείς χαφιέδες ότι δεν υπάκουσαν στις εντολές της αριστεράς. Ακόμη βγήκαν και οι παράνομοι, για να εκτιμήσουν την κατάσταση με τα ίδια τους τα μάτια.

Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΔΥΝΑΜΙΤΗ

Η πολιτική κατάσταση συνέχιζε να βαλτώνει. Η επίσημη ηγεσία της παραδοσιακής αριστεράς τράβηξε πιο πίσω. Οι εντολές ήταν χαρτοπόλεμος, κι αυτός πολύ περιορισμένος. Παράλληλα, μικρές ομάδες νεαρών το τραβούσαν περισσότερο από όσο επέτρεπαν οι γενικές συνθήκες. Το σκεπτικό ήταν απλό. Δεν μπορεί το Κόμμα; Θα μπορέσουμε εμείς. Δε διαθέτουμε τη δύναμη των μαζών, διαθέτουμε όμως τη δύναμη του δυναμίτη.

Αποκορύφωση αυτής της στάσης ήταν η δράση των ΔΕΑ. Ο βασικός τους πυρήνας ήταν αγωνιστές του τμήματος της Τέταρτης Διεθνούς του ΚΔΚΕ. Μπορούσαμε να έρθουμε σε επαφή μαζί τους αλλά δεν το κάναμε. Πρώτα-πρώτα αυτοί ήταν μια ολοκληρωμένη οργάνωση και ελάχιστα θα μπορούσαμε να τους προσφέρουμε. Ύστερα, παρόλο που είχαμε ξεπεράσει τις αντιτροτσκιστικές προκαταλήψεις και συνεργαζόμασταν με μεμονωμένους τροτσκιστές, στο βάθος διατηρούσαμε μια υποσυνείδητη επιφυλακτικότητα.

Μέσα στις συνθήκες αυτές, η συνωμοτική μας οργάνωση κατάφερε να αναδιοργανωθεί. Δυο-τρεις είχαν συλληφθεί για την προηγούμενη δράση τους στη ΔΝΛ. Επίσημα δεν είχαν μεγάλη δραστηριότητα και αφέθηκαν ελεύθεροι, στο πλαίσιο της «επιείκειας» της Χούντας «απέναντι στη νεολαία». Δυο εξακολουθούσαμε να είμαστε παράνομοι. Όλοι εξακολουθούσαν να είναι ενταγμένοι στον παράνομο μηχανισμό της ΕΔΑ. Οι χτυπημένοι έμειναν προσωρινά σε αδράνεια, για λόγους ασφάλειας.

Θεωρούσαμε τη δράση των ΔΕΑ επιπόλαιη και επικράτησε η άποψη ότι το τμήμα ένοπλης πάλης θα έπρεπε να παίρνει υπόψη του τις δυνατότητες των άλλων οργανώσεων και του κινήματος γενικότερα. Διαφώνησα με την άποψη αυτή με το επιχείρημα ότι η πλειοψηφία καταχτιέται στη διαδικασία και δεν είναι προϋπόθεση. Βέβαια, είχα βάλει τις απόψεις της Ρόζας Λούξεμπουργκ στο κρεβάτι του Προκρούστη, αλλά έτσι έβλεπα τη Ρόζα, μέσα από τα γυαλιά του εστιασμού.

Το αποτέλεσμα ήταν να απομονωθώ ακόμη περισσότερο. Το επιχείρημα τους ήταν ότι η κατάσταση παρανομίας στην οποία βρισκόμουν δε μου επέτρεπε μεγάλη ελευθερία κινήσεων και έπρεπε να πε-

ριορίσω τις δραστηριότητές μου. Προσπάθησα με τη βοήθεια μερικών συντρόφων της μειοψηφίας να βάλω χέρι στα υλικά της οργάνωσης. Αλλά δεν έδειξαν την απαιτούμενη αποτελεσματικότητα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ένιωθα να με παρασέρνει κάτι μέσα μου προς την αδράνεια. Διάβολε, θα καταλήξω, στο τέλος, ένας παράνομος που τον τρέφουν και τον ποτίζουν για να κάνει τον σπουδαίο, ενώ στην πραγματικότητα δε θα είναι τίποτε περισσότερο από ένας ιμάντας μεταβίβασης κάποιων αποφάσεων, τις οποίες παίρνουν κάποιοι γραφειοκράτες που κανείς δεν τους ξέρει. Στη συνωμοτική ομάδα θα κατέληγα ένα διακοσμητικό στοιχείο.

Αντέδρασα έντονα. Θα έφευγα από την Ελλάδα. Δεν είχα κανένα συγκεκριμένο σχέδιο. Γενικά θα προσπαθούσα να πάω στην Κούβα, αυτή τη μητρόπολη της επανάστασης. Από κει θα μπορούσε κανείς να έρθει σε επαφή με κάποιο από τα επαναστατικά κινήματα που ενδημούσαν στη Λατινική Αμερική. Ο στόχος αυτός όμως ήταν αρκετά θολός και δύσκολος. Πρώτα θα 'πρεπε να βρεθώ στην Ευρώπη.

Οι situationnistes, οι Provos, οι Weathermen, τα blousons noirs,[1] όλος αυτός ο κόσμος «με τα μαλλιά και με τα μαύρα ρούχα» μού ήταν πολύ ελκυστικός. Άλλωστε δεν μπορούσα να πάω σαν κομήτης στην Κούβα, θα έπρεπε να έχω περισσότερες επαφές.

Υπήρχε ένα φορτηγό καράβι που είχε ναυλωθεί για ταξίδια, Βόρεια, Νότια Αμερική. Από τον Πειραιά ήταν δύσκολο να μπαρκάρω. Για καλή μου τύχη το πλοίο θα πήγαινε πρώτα στη Μάλτα για επισκευές και μετά θα έφευγε. Οι άνθρωποι που με βοήθησαν με έβαλαν στη δύναμη του βαποριού, το οποίο θα μπορούσα να πάρω και από τη Μάλτα.

Έτσι είχα την ευκαιρία να πάω πρώτα στην Ευρώπη και, αν δεν

1. *Situationnistes:* Η Internationale Situationniste ιδρύθηκε το 1957 ως σύμπραξη καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών πρωτοποριακών ομάδων της Ευρώπης. Πολύ γρήγορα κυριάρχησε το γαλλικό τμήμα με βασικό θεωρητικό τον Guy Debord. Η Internationale Situationniste διαλύθηκε το 1972. Οι *Provos* ήταν κίνημα ακτιβιστών με κέντρο το Αμστερνταμ στις αρχές της δεκαετίας του '60. Με όπλο τα χάπενινγκ και το χιούμορ οργάνωναν την αντικαθεστωτική αντίσταση της νεολαίας. Αυτοδιαλύθηκαν στις 15 Μαΐου 1967. *Weathermen:* μέλη αμερικανικής επαναστατικής ομάδας που δρούσε τη δεκαετία του 1970 (από το στίχο του Μπομπ Ντίλαν «Δε χρειάζεσαι μετεωρολόγο (weatherman) για να καταλάβεις προς τα πού φυσάει ο άνεμος»)· *blousons noirs (=* μαύρα μπουφάν): συμμορίες με εξεγερμένα μέλη της γαλλικής νεολαίας που φορούσαν μπουφάν από μαύρα δέρμα (σ.τ.ε.).

έβρισκα τα πράγματα εκεί όπως τα ήθελα ή αν δεν μπορούσα να πάω με άλλο τρόπο στην Κούβα, να πάρω το καράβι από τη Μάλτα. Ήμουν καταζητούμενος από τη Χούντα, αλλά κανένας ακόμη δεν είχε επικηρυχτεί. Από το σύνολο των καταζητούμενων είχε συλληφθεί το μεγαλύτερο μέρος και είχαν μεταφερθεί στα ξερονήσια. Γύρω στους χίλιους εξακολουθούσαμε να είμαστε ελεύθεροι. Πρέπει να ήμουν σε μια λίστα με εφτακόσια ως χίλια ονόματα. Αν υπήρχαν κάποιοι να σε βοηθήσουν, μπορούσες να φύγεις για το εξωτερικό σχετικά εύκολα.

Δε δυσκολεύτηκα να φτάσω στο Παρίσι. Εκεί απογοητεύτηκα αρκετά γρήγορα. Η πρώτη μου επαφή ήταν με κάποιον καθηγητή των μαθηματικών. Έμενε σ' ένα στενό του βουλεβάρτου Σεν Ζερμέν. Δεν μπορούσα ποτέ πριν να φανταστώ τέτοια παλιατσαρία στο κέντρο του Παρισιού. Βέβαια, εδώ ακόμη δεν είχαμε ακούσει για παραδοσιακό και διατηρητέο. Η αυλή του ήταν κλειστή με μισοκαταστραμμένο πλακόστρωτο. Μια πανάρχαια σιδερένια σκάλα οδηγούσε στον τρίτο όροφο. Εκεί, σε μια τεράστια αίθουσα με ασοβάτιστους τοίχους, με περίμενε ο καθηγητής. Θεός φυλάξοι! Ένας τύπος ξερακιανός, που φορούσε μπλου τζιν και είχε μαλλιά και γένια σαν τον Νταβέλη. Υπήρχαν παντού υφαντά και ταγάρια που στην Ελλάδα βρίσκονταν μόνο, αν βρίσκονταν και εκεί, στα σεντούκια των γιαγιάδων μας.

Η πρώτη μου σκέψη ήταν ότι άδικα θα έχανα τον καιρό μου με αυτόν τον τύπο, που μου θύμιζε τον Σίμο με την παράγκα του. Ωστόσο ο καθηγητής φάνηκε αρκετά χρήσιμος. Με βοήθησε να έρθω σε επαφή με αρκετές οργανώσεις και άτομα. Όλος αυτός ο κόσμος, όμως, που από μακριά φαινόταν τόσο ελκυστικός, όταν τον είδα από κοντά, μου φάνηκε ιδιαίτερα ανιαρός. Λόγια, λόγια, λόγια. Θα 'λεγε κανείς πως τίποτα δεν προμήνυε τον επαναστατικό πυρετό που θα 'καιγε το Παρίσι έντεκα μήνες αργότερα. Όσο για τους έλληνες εμιγκρέδες, αυτοί κι αν ήταν απογοητευτικοί. Φλυαρία, οικονομική κακχεξία και ανημποριά. Όλοι τους θεωρούσαν τους εαυτούς τους διανοούμενους και ήθελαν να πιάσουν ανάλογη δουλειά. Θεωρούσαν αυτονόητο ότι θα 'πρεπε ο γαλλικός λαός να τους τρέφει παρασιτικά και μόνο από το γεγονός ότι ήταν θύματα τυραννίας. Αυτή η απαίτηση ήταν παράλογη αν σκεφτεί κανείς ότι ελάχιστοι από αυτούς κινδύνευαν πραγματικά στην Ελλάδα. Η έντονη παρουσία πολυάριθμων χαφιέδων μού έκαναν πιο αποκρουστικούς αυτούς τους κύκλους των «εμιγκρέδων» συμπατριωτών μου.

Αντίθετα συνδέθηκα πολύ στενά με κύκλους εμιγκρέδων από την Καταλωνία. Αυτοί ήταν πραγματικοί εμιγκρέδες. Δεν περίμεναν όμως

να ζήσουν παρασιτικά. Ακόμη και γυναίκες δούλευαν σε αρκετά βαριές δουλειές. Στην αρχή με αντιμετώπισαν με κάποια δυσπιστία, αλλά πολύ γρήγορα με αγκάλιασαν σαν δικό τους. Σ' αυτό βέβαια βοήθησαν οι συστάσεις του φίλου μου του καθηγητή, οι απόψεις μου και ιδιαίτερα ο τρόπος ζωής μου.

Οι κύκλοι των φίλων της Κούβας που σχημάτιζαν την ταξιαρχία Venceremos οργάνωναν αρκετά ταξίδια στην Αβάνα. Αυτά γίνονταν μόνο μέσο Μεξικού. Εκείνη την εποχή μπορούσε κανείς να πάει στην Κούβα μόνο μέσο Μαδρίτης, Μόσχας ή Μεξικού. Η Μαδρίτη του Φράνκο αποκλειόταν για τους αριστερούς και ιδιαίτερα για τους λεγόμενους αριστεριστές. Από τη Μόσχα πάλι, η σταλινική γραφειοκρατία απέκλειε τις αντιπολιτευτικές τάσεις. Έμενε μόνο το Μεξικό. Ένα ταξίδι όμως ως εκεί, πέρα από το ότι ήταν αρκετά δαπανηρό, θα αργούσε να γίνει. Έτσι, αφού κράτησα μερικές καλές επαφές, προτίμησα να πάρω το καράβι, που σίγουρα θα με πήγαινε κοντά στο Μεξικό, αν όχι μέχρι εκεί. Προτίμησα αυτή τη λύση γιατί θα μου έδινε όχι μόνο τη σιγουριά, αλλά και το χρόνο να μάθω λίγα ισπανικά. Άλλωστε, δεν είχα να κάνω και πολλά πράγματα στο Παρίσι.

Με μοναδικές αποσκευές σημειώματα και διευθύνσεις για ΗΠΑ και Μεξικό, καθώς και βιβλία ισπανικών, μπαρκάρισα θερμαστής από τη Μάλτα στο πλοίο *Azar*. Στη διάρκεια της οκτάμηνης θητείας μου στο καράβι δυο γεγονότα επηρέασαν τη δραστηριότητα μου και τις απόψεις μου. Το ένα ήταν η παραλίγο σύλληψή μου στη Νέα Υόρκη και το άλλο ότι επισκέφτηκα την Κούβα όχι από κανονικό δρόμο, αλλά σαν ναυαγός.

Στο καράβι υπήρχαν δυο κλίκες: οι Χιώτες, με «επικεφαλής» τον δεύτερο καπετάνιο, τον καπτα-Μιχάλη τον Γραμματικό, που με βοήθησε να βγω από την Ελλάδα και να πιάσω δουλειά στο βαπόρι, και οι Βορειοευβοιώτες με τον καπετάνιο. Αμέτοχος στις κλίκες ήταν ο δεύτερος και ο πρώτος μηχανικός, ο μαστρο-Γιώργος ο Βήχος από του Ζωγράφου. Και οι δυο κλίκες ήταν ανομοιογενείς πολιτικά και κοινωνικά. Ο καπετάνιος ο Ζερμπίνος, ανιψιός του αστυνόμου Ζερμπίνου, ήταν χουντικός· ο καμαρώτος ήταν γιος του Σούρα από τον Αγιόκαμπο, που ήταν αριστερός και εξόριστος· αλλουνού τον πατέρα τον είχαν εκτελέσει το '48 στη Χαλκίδα γιατί ήταν αντάρτης. Οι Χιώτες ήταν πιο ομοιογενείς πολιτικά. Ο καπτα-Μιχάλης ήταν αριστερός με «αρι-

στερίστικες» τάσεις, αλλά φοβερά φιλόδοξος και όλες του οι προσπάθειες ήταν να διώξει τον καπετάνιο και να γίνει καπετάνιος αυτός.

Τον Αύγουστο του '67 θέλαμε λίγα μίλια για να μπούμε στο λιμάνι της Νέας Υόρκης. Με καλεί ο καπετάνιος στο καρέ των αξιωματικών. Ήταν συγκεντρωμένοι όλοι. Μόλις μπήκα μου δώσανε μια θέση στη μέση, απέναντι από τον καπετάνιο. «Ποιος ζωγράφισε το σφυροδρέπανο πάνω στην κόντρα γέφυρα;», με ρώτησε. Δεν πρόφθασα να απαντήσω. «Είσαι υπό περιορισμό στην καμπίνα σου, να μη σε βάλω στο μπαλαούρο».

Με την πιλοτίνα ήρθε και η αστυνομία αλλοδαπών. Δυο τεράστιοι αστυνομικοί μού είπαν ότι για την ώρα δεν μπορούσα να βγω σε αμερικάνικο έδαφος, συνεπώς δεν έπρεπε να βγω από το βαπόρι. «Εκτός αν σε βγάλουμε εμείς», είπε το ένα τέρας. Τον κοίταζα, έτσι καλοθρεμμένος και τεράστιος, τι ωραίο στόχο θα έδινε για τα όπλα των Βιετκόνγκ. Μου 'ρθε να του απαντήσω, να πω «Πες αλεύρι, ο Χο Τσι Μινχ σε γυρεύει», αλλά ο συσχετισμός δυνάμεων δεν ήταν πολύ ευνοϊκός για τέτοιες αθυροστομίες.

Όλη μέρα μέσα στην καμπίνα. Βγήκα μερικές φορές έξω στην τραπεζαρία, στις τουαλέτες. Δε μου 'κανε κανείς παρατήρηση. Δεν μπορούσα να καταλάβω ποια ήταν η αιτία αυτής της προβοκάτσιας. Ήταν εύκολο να πληροφορηθεί ο καπετάνιος το ποιος ήμουν, αλλά αποκλείεται μόνο και μόνο για το γεγονός αυτό να με στείλει στην Ελλάδα δεμένο, όπως είπε. Η δραστηριότητα μου στο βαπόρι περιοριζόταν στην «αντιπληροφόρηση». Κάθε μέρα στον πίνακα ανακοινώσεων έμπαινε το δελτίο ειδήσεων που μάλλον έφτανε με το Αθηναϊκό Πρακτορείο μέσο του μαρκόνη. Πότε-πότε σκάρωνα κι εγώ έναν άλλο πίνακα. Βασικά τις ειδήσεις τις έπαιρνα από τα πανταχού παρόντα περιοδικά *Times* και *Newsweek*. Ούτε αυτό όμως ήταν μεγάλο παράπτωμα. Μερικές φορές το δικό μου δελτίο, που ήταν «προνόμιο» του κατώτερου πληρώματος, το έπαιρναν οι αξιωματικοί και το απολάμβαναν. Κανείς δε μου έκανε ποτέ την παραμικρή παρατήρηση.

Το πιο σοβαρό μου παράπτωμα ήταν ότι, χωρίς να το θέλω, μπλέχτηκα στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις κλίκες. Όλοι γνώριζαν ότι ήμουν φίλος του Γραμματικού. Δε γνώριζαν, βέβαια, ότι αυτός με βοήθησε να βγω από την Ελλάδα. Με λίγα λόγια, ο καπετάνιος πίστευε ότι ήμουν ο πιο εύκολος στόχος για να χτυπήσει τον Γραμματικό. Όλοι οι άλ\οι, ακόμη και οι άνθρωποι του καπετάνιου, αντιδρούσαν στην απόφαση του να με στείλει στην Ελλάδα, αλλά ο καπετάνιος, εκείνη την

περίοδο, ήταν ο απόλυτος άρχοντας στο βαπόρι, κάτι σαν μικρός Παπαδόπουλος. Η σκέψη ότι θα πήγαινα πεσκέσι στην ελληνική αστυνομία, και μάλιστα με την κατηγορία ότι έκανα «σαμποτάζ» ενάντια στον εμπορικό στόλο, το καμάρι της Χούντας, δε με ενθουσίαζε και πολύ. Εκείνο όμως που μου προξενούσε την πιο μεγάλη λύπη ήταν ότι θα έχανα τη Λατινική Αμερική τώρα που ήμουν τόσο κοντά.

Στις έξι η ώρα το απόγευμα ήρθε και με βρήκε ο Γιάννης Σούρας, ο λοστρόμος, στην καμπίνα μου. Ήταν πολύ νέος για λοστρόμος, αλλά ήταν πρώτος ξάδερφος του καπετάνιου. Το όνομα Σούρας σήμαινε αριστερός, αντάρτης, εξόριστος, αλλά ο Γιάννης ήταν απολιτικός και προστατευόμενος του καπετάνιου. «Εμένα με λένε Γιάννη Σούρα και είμαι παλικάρι. Εγώ δεν μπορώ να βλέπω παλικάρια δεμένα». Έβγαλε ένα μπουκάλι ουίσκι, ήπιε μια γουλιά, και μου 'δωσε το μπουκάλι. «Τους άντρες που χτυπήθηκαν για πάρτη μου, εγώ δεν τους ξεχνάω».

Το γεγονός ήταν ασήμαντο, αλλά είχε επηρεάσει φοβερά τον νεαρό ναυτικό. Στην Ονδούρα, σ' ένα μπαρ, είχε ανάψει ένας καβγάς ανάμεσα στην παρέα του λοστρόμου και σε μια παρέα γερμανών ναυτικών για τα όμορφα μάτια κάποιας μιγάδας. Δεν είχα καθόλου όρεξη να μπλεχτώ σε τέτοιου είδους καβγάδες, αλλά όταν βρεθεί κανείς σ' ένα κλειστό χώρο, όπου όλοι πετούν καρέκλες και τραπέζια, πρέπει να αμυνθείς και η καλύτερη άμυνα πολλές φορές είναι η επίθεση. Παρασύρθηκα στην καρεκλομαχία. Αν έδειξα κάποιες ικανότητες είναι γιατί ήμουν ο μόνος που δεν είχε μεθύσει. Δεν κατάλαβα τελικά ποιος νίκησε, αλλά όταν η αστυνομία μάς συνόδευε χωριστά στο τμήμα, εμείς τραγουδάγαμε «Τα παιδιά του Πειραιά» και οι Γερμανοί κάτι ανάλογο.

«Δεν πας δεμένος στην Ελλάδα», μου λέει.

«Δε θέλω να πάω ούτε λυτός») του λέω.

«Δε θα πας», μου απαντάει. «Πάμε στους Ψαριανούς».

Βάρδια στη μηχανή ήταν ο λαδάς μαστρο-Λευτέρης.

«Αυτός», του λέω, «είναι ένας παλιός μπιτσικόμης κι ένας γέρος που θέλει να πάρει σύνταξη και δεν τον ενδιαφέρει τίποτε άλλο».

«Έλα», μου λέει, «ο μαστρο-Λευτέρης είναι παλιός απεργοποιός, ο αδερφός του σκοτώθηκε το '36 στην Ισπανία».

«Έχει κάνει καλή δουλειά στο φακέλωμα ο καπετάνιος», του λέω.

«Σκάσε», μου λέει και μου δίνει μια στον ώμο. «Ο Λευτέρης ξέρει καλά τα κόλπα, κι ύστερα θα κάνει αυτό που θα του πει ο Μιλτιάδης».

Ο ψαριανός λαδάς, μόλις μας είδε μαζί, αλληθώρισε. Γνώριζε το λοστρόμο σαν τον πιο έμπιστο άνθρωπο του καπετάνιου.

«Μαοτρο-Λευτέρη», του λέει επίσημα ο λοστρόμος, «τι θα κάνουμε μ' αυτόν;».

«Τι θες να κάνουμε εμείς; Δεν ξέρω τίποτα».

Πήγε να φύγει. Ο Γιάννης τον έπιασε από το χέρι.

«Δε θέλω να τον στείλουν πίσω. Ο καπετάνιος θα το μετανιώσει. Είναι καλό παιδί».

Ο γέρο-απεργοποιός γύρισε σε μένα και μου είπε:

«Όπως πας, θα κάψεις πολύ κόσμο, δεν κρατάς τη γλώσσα σου». Ύστερα συνέχισε: «Στην Αμερική δε δίνουν πολιτικό άσυλο σε Έλληνες. Έχεις κανέναν που να 'χει δύναμη; Και τί να κάνει; Να σε κρύψει, δύσκολο».

«Η Μελίνα», ακούστηκε η φωνή του θερμαστή μαστρο-Λευτέρη. Το πρόσωπο του Μιλτιάδη φωτίστηκε.

«Να τη βρούμε».

Έμεινα άναυδος. Τι δουλειά είχε μια ηθοποιός; Δεν καταλάβαινα τίποτα. Τους είπα ότι είχα διευθύνσεις κάτι αριστερών εκδοτικών οίκων και προσώπων.

«Σκατά. Θες να πας μια ώρα γρηγορότερα στην Αθήνα, να φωνάζει για σένα ο Γκας Χολ;[2] Χώρια που δεν τους ακούει κανείς. Τίποτα, μπορούμε να βρούμε τη Μερκούρη εδώ;», είπε αποφασιστικά.

Στο Μπρόντγουεϊ πήγα με το θερμαστή Δημήτρη Φακίτσα, από την κλίκα του καπετάνιου κι αυτός. Ο ίδιος ο λοστρόμος έμεινε στο βαπόρι, μην τυχόν με αναζητήσει ο καπετάνιος, να με καλύψει.

Στα παρασκήνια συνάντησα τον Κούρκουλο. Κάτι πήγα να του πω. Δεν είχα και πολύ εμπιστοσύνη στη Μερκούρη. «Φίλε, μπορείς να βρεις τη Μελίνα; Άσε με μένα». Σήκωσε τους ώμους και απομακρύνθηκε.

Πλησίασα κάποιον και του είπα ότι θέλω να δω την κυρία Μερκούρη. Με έστειλε σε μια γυναίκα σαράντα χρονών περίπου. Της είπα ότι θέλω να δω την κυρία Μερκούρη. Με ρώτησε τι τη θέλω. Της απάντησα ότι έρχομαι απ' την Ελλάδα και τη θέλω για κάτι σοβαρό. Έρχεται σε λίγο και μου λέει ότι η κυρία Μερκούρη δεν μπορεί να με δει και ό,τι θέλω να το πω στην ίδια. Δε θα είχα αντίρρηση να μιλήσω σε αυτή, αλλά η μικρή μου διαμονή στην Ευρώπη, με το πλήθος των χαφιέδων, με έκανε πολύ δύσπιστο. Ήθελα εγγύηση και μοναδική εγγύηση είναι ότι μπορούσα να μιλήσω σε κάποιον που θα μπορούσα να τον γνωρίσω.

2. Γραμματέας του Αμερικανικού Κομμουνιστικού Κόμματος (σ.τ.ε.)

Παράτησα τους πληθυντικούς. «Άκου δω», της λέω, «αν η κυρία Μερκούρη νομίζει ότι θα σκοτωνόμαστε εμείς για να γεμίζει εκείνη τα θέατρα, είναι πολύ γελασμένη». Οι λέξεις ήταν σκληρές, αλλά δεν είχα άλλα περιθώρια. Πάντως έπαιξαν ρόλο καταλύτη. Το πρόσωπο της γυναίκας αντέδρασε σαν να 'φαγε χαστούκι. «Περίμενε», μου λέει. Σε λίγο ήρθε ένας άντρας που μου θύμιζε τον μπάτσο του τμήματος αλλοδαπών. Η γυναίκα έδειξε εμένα. Με πλησίασε και μου είπε, «Έλα».

Στο καμαρίνι ήταν αρκετοί. Μπροστά στον καθρέφτη η Μελίνα μισομακιγιαρισμένη. Την είχα δει μόνο σε φωτογραφίες, αλλά δεν έμενε καμιά αμφιβολία, ήταν η Μελίνα Μερκούρη. Η υποδοχή ήταν διαφορετική. Δεν ξέρω αν ήταν οι αναμφισβήτητες υποκριτικές της ικανότητες ή μια αυθόρμητη συντροφικότητα, με τη γενική βέβαια έννοια εκείνης της εποχής.

Της είπα τι περίπου συμβαίνει και της ζήτησα να βοηθήσει να μη με παραδώσουν στην αστυνομία αλλοδαπών και, αν με παραδώσουν, να μεσολαβήσει να μη με στείλουν στην Ελλάδα, αλλά κάπου στην Ευρώπη. Μου υποσχέθηκε ότι θα βοηθήσει και φώναξε κάποιον -ήταν μάλλον ο αδερφός της- να μιλήσω μαζί του.

Οι γνωριμίες και η αίγλη της Μελίνας, η πίεση από τη μεριά του πληρώματος, και βασικά του λοστρόμου, υπήρξαν πολύ αποτελεσματικές. Την άλλη μέρα με κάλεσε ο καπετάνιος στην καμπίνα του. «Έχεις μεγάλο γλείψιμο», μου λέει. Του μίλησα έξω από τα δόντια, του είπα ότι αυτό που έκανε το έκανε γιατί με θεωρούσε άνθρωπο του Γραμματικού. Του είπα πως ήξερε καλά (έτσι είχα διαδώσει) ότι εγώ στο βαπόρι είχα αποφασίσει να δουλέψω, να περάσει η «πρώτη μπόρα» και να συνεχίσω τις σπουδές μου με τα χρήματα που θα έβγαζα. Τσιμουδιά, βέβαια, για Λατινική Αμερική, Κούβα κτλ.

«Είναι αλήθεια ότι ο Γραμματικός θέλει να σε κάνει ανθυποπλοίαρχο;», ρώτησε απερίφραστα.

Φτάσαμε στη βασική αιτία της ταλαιπωρίας μου. «Ο καπτα-Μιχάλης είναι φίλος μου, αλλά φίλοι μου είναι κι ο Γιάννης ο Ζερμπίνος (πρώτος ξάδερφος του, ο ανθυποπλοίαρχος) κι ο λοστρόμος. Άλλωστε, δεν έχω κανένα σκοπό να κάνω καριέρα στα βαπόρια». Ήμουν πολύ πειστικός, γιατί στο σημείο αυτό ήμουν απόλυτα ειλικρινής. Από τότε οι σχέσεις μου με τον καπετάνιο αποκαταστάθηκαν. Υπέγραψε ένα πάσο και μου το έδωσε.

Βγήκα έξω από την καμπίνα. Νότια, πεντέξι μέρες ταξίδι, βρίσκονταν η Λατινική Αμερική και η Κούβα. Κοίταξα το πάσο. Στη θέση

ειδικότητα έγραφε: Fireman και από κάτω ισπανικά: Fufunero. Μου άρεσε πολύ το fufunero, που σήμαινε άνθρωπος της φωτιάς.

Η Νέα Υόρκη δεν ήταν όπως την είχα φανταστεί μέσα από τις προκαταλήψεις της επαρχιώτικης ελληνικής αριστεράς. Στην Αθήνα έβλεπα τη Νέα Υόρκη σαν μια πόλη όπου κυριαρχούσαν οι αστυνομικοί και οι γκάγκστερ, ενώ η μάζα των ανθρώπων έμενε φοβισμένη, άβουλη κι αδιάφορη μπροστά στις οθόνες της τηλεόρασης. Οι γνώσεις μας τότε για το αμερικάνικο εργατικό κίνημα περιορίζονταν στις δίκες του Σικάγου.

Η Αμερική βρισκόταν στα πρόθυρα της αντιπολεμικής έκρηξης. Στην Ευρώπη τα γεγονότα του '68 ξετυλίχθησαν ξαφνικά, στην Αμερική όχι. Αντίθετα, εκεί υπήρχε μια συνεχής καθημερινή κλιμάκωση, μέχρι τις μαζικές αρνήσεις για στράτευση και τις φωτιές που άναψαν στην Ουάσιγκτον. Ένα τεράστιο φάσμα, που άρχιζε από τις αντιπολεμικές μπαλάντες της Τζόαν Μπαέζ και του Μπομπ Ντίλαν και έφτανε μέχρι τους Μαύρους Πάνθηρες.

Στο λίγο διάστημα που έμεινα δεν μπόρεσα να διαπιστώσω ποιος ήταν ο αμερικάνικος τρόπος ζωής. Μήπως το ότι οι εργάτες, που δεν είχαν την πολυτέλεια να φάνε σε εστιατόριο το μεσημέρι, έτρωγαν στο πόδι σάντουιτς και έπιναν κόκα κόλα; Μήπως ο τρόπος που η νεολαία έδειχνε αδιαφορία ή και ενεργητική αποδοκιμασία για τον βρόμικο πόλεμο στην Ινδοκίνα;

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΥΒΑ

Το βαπόρι ταξίδευε Νότια Αμερική, ΗΠΑ, Καναδά. Πολλές φορές περνούσε από Νέα Υόρκη. Στη Λατινική Αμερική η έκρηξη του αντάρτικου που ακολούθησε την εισβολή των πεζοναυτών στο Σαν Ντομίνγκο το '65 είχε κάπως κοπάσει και μόνο η μυστηριώδης εξαφάνιση του Γκεβάρα έδινε κάποιες ελπίδες.

Έψαχνα διαρκώς για κάποια επαφή. Είχα διευθύνσεις για τις ΗΠΑ. Όλες αφορούσαν συνδέσμους φίλων της Κούβας ή κάτι παρόμοιο. Βασικά ήταν λέσχες προοδευτικών αλλά αναποτελεσματικών διανοουμένων. Τίποτα το ουσιαστικό. Στη Λατινική Αμερική, παράλληλα με το αντάρτικο, πήγαιναν κι οι δικτατορίες: Βραζιλία, Βολιβία, Βενεζουέλα. Στη Χιλή κυβερνούσε η χριστιανοδημοκρατική αντίδραση. Για την Αργεντινή δεν είχα τίποτα. Απέμενε μόνο το Μεξικό. Εκεί όμως επισκεφτόμασταν μικρά και απομακρυσμένα λιμάνια. Μόνο στο Μαρακάιμπο της Βενεζουέλας είχα μια ασήμαντη επαφή. Οι άνθρωποι που συνάντησα είχαν ήδη τελειώσει το πανεπιστήμιο και ο συντηρητισμός τούς έκανε να ξεχάσουν το παρελθόν. Ωστόσο συζήτησαν πρόθυμα μαζί μου και μάλιστα χωρίς να το επιδιώκω γιατί φοβόμουν. Μου έδωσαν αρκετές χρήσιμες πληροφορίες. Η μόνη μου ελπίδα ήταν το Μεξικό. Εκεί δεν υπήρχε δικτατορία, το εργατικό κίνημα ήταν ανεβασμένο και το κίνημα συμπαράστασης στην Κούβα δυνατό. Επιπλέον ήταν η μόνη χώρα στη Λατινική Αμερική, και μία στις δύο στην καπιταλιστική Δύση, που είχε άμεση επικοινωνία με την Κούβα.

Η πόλη του Μεξικού ήταν το Παρίσι της Λατινικής Αμερικής. Δε βιαζόμουν καθόλου. Χρειαζόμουν χρήματα. Είχα βέβαια πριν φύγω από την Ευρώπη, αλλά δεν ξέρει κανείς τι του συμβαίνει αφήνοντας το βαπόρι χιλιάδες μίλια από εκεί. Τελειοποιούσα τα ισπανικά μου και συγκέντρωνα οποιεσδήποτε πληροφορίες αφορούσαν τη Λατινική Αμερική και το επαναστατικό κίνημα. Διάβαζα γεωγραφία, ανθρωπογεωγραφία (τόσο απαραίτητη γι' αυτή τη Βαβέλ των φυλών), σύγχρονη ιστορία, εφημερίδες, τα πάντα. Κι ενώ ετοιμαζόμουν, όσο πιο καλά μπορούσα, να έρθω σε μια ουσιαστική επαφή είτε στο Μεξικό είτε, μέσα από το Μεξικό, στην Κούβα, βρέθηκα στην Αβάνα, χωρίς να περάσω από το Μεξικό. Δεν μπορούσα να φανταστώ πιο ευνοϊκή σύμπτωση.

Είχαν περάσει έξι μήνες σχεδόν από τη μέρα που το βαπόρι άφηνε πίσω του το βράχο του Γιβραλτάρ. Στο μεταξύ είχαν αλλάξει πολλά πράγματα στο βαπόρι. Ο καπετάνιος έφυγε. Κυριάρχησε ο Γραμματικός, αλλά δεν κατάφερε τελικά να γίνει καπετάνιος. Σαν τέτοιος ήρθε ένας Ελληνοαμερικανός. Στο βαπόρι ψιθύριζαν ότι είναι ύποπτος τύπος κι ήρθε στο βαπόρι για να το βουλιάξει. Η αξία τότε του βαποριού ήταν 70.000 δολάρια και η ασφάλεια του τριπλάσια.

Δεν είχα καμιά όρεξη να πνιγώ. Τα χρήματα μου τώρα ήταν αρκετά. Έφτασε ο καιρός να ξεμπαρκάρω στο Μεξικό. Το βαπόρι πήγαινε από Ονδούρας στην Τάμπα Φλώριδα. Εκεί θα ζητούσα pay off. Το επόμενο ταξίδι ήταν για μια πόλη του Μεξικού, όπου θα φόρτωναν θειάφι για Καναδά. Θα ζητούσα ένα ανοιχτό εισιτήριο για Ευρώπη. Στις συνθήκες αυτές δε θα μου το αρνούνταν. Όλα ευνοϊκά. Ταξίδι δωρεάν στο Μεξικό, δωρεάν επιστροφή στην Ευρώπη, σαν μια έσχατη εγγύηση.

Τα πράγματα ήρθαν λίγο διαφορετικά. Επισκέφτηκα το Μεξικό μέσο... Κούβας. Οι φήμες για ναυάγιο οργίαζαν. Ένα βράδυ, ενώ παραπλέαμε την Κούβα για Φλώριδα, με ξύπνησε ο Γιάννης Σούρας από την Εύβοια. Μου είπε ότι ήταν σκάπουλος και ότι τον έστειλε ο καπετάνιος να φτιάξει καφέ. Στο τιμόνι ήταν ένας λίγο άσχετος ναύτης, ένας Ονδουριάνος. Πηγαίνοντας για καφέ, πετάχτηκε στην πρύμνη, γιατί ένιωσε ένα στρίψιμο στο βαπόρι. Πραγματικά, τα απόνερα της προπέλας είχαν γράψει κάτι σαν ζήτα, δεν ήταν ευθεία, ενώ η πορεία δεν πρόβλεπε κάτι τέτοιο. Το θεωρήσαμε ύποπτο, αλλά δε δώσαμε σημασία. Πιστεύαμε ότι αν θα πέταγε το καράβι έξω, δε θα γινόταν πριν περάσουν τρεις-τέσσερις μήνες.

Είχα βάρδια 4-8 σαν λαδάς. Είχα παραλάβει τη μηχανή από τον μάστρο-Μιλτιάδη και ετοιμαζόμουν να φτιάξω καφέ. Ένιωσα ένα τράνταγμα στο βαπόρι και δε θα έδινα σημασία αν δεν άκουγα τον δεύτερο μηχανικό να λέει «Παιδάκια μου!». Δεν ήταν οι λέξεις που είπε, αλλά ο τρόπος που τις είπε. Δεν είχα ακούσει ποτέ ξανά να μιλάει μ' αυτό τον τρόπο ο βετεράνος ναυτικός.

Στο τέλος βρήκε την ψυχραιμία του, μου είπε να ανοίξω ατμό στο χειριστήριο και ταυτόχρονα πήρε τηλέφωνο τη γέφυρα, όπου έκανε βάρδια ο Γραμματικός, ο «φίλος» μου ο καπτα-Μιχάλης. Η γέφυρα δεν απαντούσε. Μου είπε να κάνω έλεγχο στις αντλίες, να δω τα νερά και να πεταχτώ στο στόκολο, όπου θερμαστής ήταν ένας Ονδουριάνος όχι μόνο αρκετά άσχετος, αλλά και μέθυσος. Η ώρα περνούσε. Δεκαοχτώ μέτρα κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας δεν ξέραμε τι γίνεται.

Ύστερα από. είκοσι περίπου λεπτά ακούμε το χειριστήριο να κουδουνίζει «πίσω ολοταχώς». Μετά, ξανά, «κράτει». Τα νεύρα μας πήγαιναν να σπάσουν. «Ανέβα επάνω», μου λέει, «να δεις τι διάολο γίνεται». Ανέβαινα με κομμένα τα γόνατα. Λες να χουμε βουλιάξει;

Είχε ξημερώσει καλά. Το βαπόρι, ανέγγιχτο, είχε κάτσει σε ύφαλο. Αριστερά μας στεριά. Δεν ήταν δυνατόν! Και όμως ήταν. Οι πράσινες στολές και τα κασκέτα. Viva Cuba!... Κατέβηκα τρέχοντας στη μηχανή. «Μάντεψε», λέω στον δεύτερο, «πού είμαστε». Από το ύφος μου κατάλαβε ότι είμαστε ασφαλείς. Έκλεισε τα μάτια. «Τζαμάικα; Κούβα; Κούβα», είπε με πεποίθηση. Κάθισε και κατέγραψε το συμβάν με λεπτομέρειες στο ημερολόγιο της μηχανής. Αυτό το ημερολόγιο θα γινόταν η αιτία της πρώτης μου απογοήτευσης στην Κούβα.

Ο πρώτος μηχανικός κι όλο το πλήρωμα της μηχανής πλάκωσε κάτω. Η γενική εντύπωση ήταν ότι μας προόριζαν για έναν μεγάλο βράχο, αλλά έκαναν ένα μικρό λάθος, περίπου εβδομήντα μέτρα, και το βαπόρι σφηνώθηκε στα κοράλλια. Η άποψη των Κουβανών ήταν ότι μπορεί να βγει με ρυμουλκό. Ωστόσο πήραν τα μέτρα τους. Τέσσερις ημέρες αργότερα, μια μυστηριώδης πυρκαγιά μάς ανάγκασε να εγκαταλείψουμε το πλοίο.

Πατούσα πάνω στα σκληρά κοράλλια και δεν το πίστευα. Κούβα! Ένοπλοι πολιτοφύλακες μας οδήγησαν στη Βικτόρια ντε λας Τούνας, μια κωμόπολη. Το ναυάγιο ήταν μελετημένο να γίνει στην Κούβα και μάλιστα σε μια ευαίσθητη περιοχή κοντά στον Γκουαντανάμο. «Θα χρειαστούν μήνες να έρθει ως εδώ το Lloyd's και να μπορέσουμε να πάμε στα σπίτια μας», γκρίνιαζε κάποιος. Μόνο μήνες, σκέφτηκα εγώ.

Στη Βικτόρια ντε λας Τούνας μας τακτοποίησαν μέσα σ' ένα παλιό εγκαταλειμμένο αρχοντικό κι έβαλαν έναν οπλισμένο πολιτοφύλακα. Πέσαμε σαν κομήτες σε απαγορευμένη περιοχή. Οι απόπειρες επέμβασης από τη μεριά των Αμερικανών επέβαλαν ορισμένες διατυπώσεις.

Το απόγευμα με πλησιάζει ο πρώτος μηχανικός και μου λέει ότι ο καπετάνιος ήρθε σε συνεννόηση με τους Κουβανούς. Θα κρατούσαν οι Κουβανοί το βαπόρι που δεν έπαθε τίποτα σπουδαίο και σ' αντάλλαγμα θα έφερναν προσκόμματα στο Lloyd's, έτσι που να παρθεί ολόκληρη η ασφάλεια. Του ζητούσαν το ημερολόγιο της μηχανής που κατέγραψε τις συνθήκες του ναυαγίου με λεπτομέρεια, έτσι που φαινόταν ότι ήταν προμελετημένο, και μου 'δινε το ημερολόγιο να το φυλάξω εγώ.

Μπερδεύτηκα αρκετά. Οι Κουβανοί ζητούσαν το ημερολόγιο. Βέ-

βαια κέρδιζαν ένα παλιοκάραβο. Αλλά μπορούσε το όφελος αυτό να αντισταθμίσει τη γνώμη που θα είχαν για την Κούβα εργάτες από πέντε χώρες; Ήταν σωστό να συγκαλυφθεί ένα από τα εγκλήματα του εφοπλιστικού κεφαλαίου; Πόσους εργάτες είχαν πετάξει στη θάλασσα με τον τρόπο αυτό; Μήπως εμείς δεν θα είχαμε θύματα αν το βαπόρι χτύπαγε με την πλώρη στο βράχο, εβδομήντα μέτρα δεξιότερα;

Αποφάσισα να κρύψω το ημερολόγιο. Στον κήπο υπήρχε ένα πηγάδι. Το έκρυψα σε μια εσοχή στο εσωτερικό του.

Ήρθαν πράγματι οι πολιτοφύλακες. Γίνανε φορτικοί. Στο τέλος, ο δεύτερος μηχανικός με πλησίασε και μου είπε «Δώσ' το». Ο Γ. Βήχας δεν έλεγε τίποτα. «Το έχασα», είπα στον πολιτοφύλακα. Γέλασε. «Εδώ είναι Κούβα, κατάλαβες;», μου είπε. «Αγαπώ την Κούβα, πιο πολύ από την πατρίδα μου», του είπα και το πίστευα. «Γι' αυτό θα το δώσεις». Επέμεινα. Τα πράγματα αγρίεψαν. «Δώσ' το το ρημάδι», συμφώνησε ο Βήχας. Με είχε πιάσει το μουλαρίσιο. Ο πολιτοφύλακας επέμενε. Του λέω, «Θα το δώσω αύριο το πρωί σ' έναν εκπρόσωπο της τοπικής οργάνωσης, γιατί είναι πολύ σοβαρό το θέμα». Δέχτηκε. Την άλλη μέρα ήρθε ο εκπρόσωπος για μας, που τον είχα δει την προηγούμενη μέρα. Του είπα τους λόγους για τους οποίους έπρεπε να κρατήσουμε το ημερολόγιο. Μου απάντησε ότι ήταν σοβαροί οι λόγοι μου, αλλά το πλοίο βρέθηκε σε απαγορευμένη περιοχή και έπρεπε να κατασχεθούν όλα τα έγγραφα του. Δεν το πίστεψα, αλλά του το 'δωσα. Ικανοποιήθηκε και μου 'κανε δώρο ένα βιβλίο (που διάβαζε για να σκοτώσει τις ώρες του όταν ήταν αναγκασμένος να μένει μαζί μας): *Aproximaciones a la literatura hispanica-mexicana* (Προσεγγίσεις στην ισπανομεξικανική λογοτεχνία). Μου 'γραψε και αφιερώσεις. Λουίς...

Στη Βικτόρια ντε λας Τούνας είχα και άλλη μια προστριβή με τον Λουίς. Είχαν περάσει πεντέξι μέρες και μας λέει ότι θα πάμε εκδρομή κάπου ενενήντα χιλιόμετρα μακριά από την πόλη. Εκείνη την ημέρα ψιθυριζόταν ότι θα έρχονταν οι Lloyd's. Στο βαπόρι δε θα τους πήγαιναν -καθότι απαγορευμένη περιοχή- το πλήρωμα θα έλειπε, θα έβρισκαν μόνο τον καπετάνιο, τον Γραμματικό, και μερικούς ή μυημένους στο ναυάγιο ή που θα έλεγαν αυτά που ήθελε ο καπετάνιος, κάτω από το φόβο να μην ξαναπιάσουν δουλειά. Εξεγέρθηκα, το είπα στον Λουίς. Γέλασε, μου είπε ότι κανείς δε θα ερχόταν και ότι έπρεπε να πάμε εκδρομή. Επισκεφτήκαμε εγκαταστάσεις ζαχαροκάλαμου, μας κέρασαν jugo de azucar (χυμό από ζαχαροκάλαμο) και γυρίσαμε αργά το βράδυ. Ένας υπάλληλος του Lloyd's είχε περάσει και είχε φύγει άπρακτος.

Η συμπεριφορά των αρχών ήταν δόλια. Αρχίσαμε να ανησυχούμε. Φοβόμασταν ότι υπήρχε πιθανότητα να μας μεταφέρουν σ' άλλη χώρα της Λατινικής Αμερικής χωρίς να πάρουμε τα δεδουλευμένα μεροκάματα και τις αποζημιώσεις μας. Ιδιαίτερα εγώ ανατρίχιαζα στη σκέψη ότι μπορούσα να περάσω από την Κούβα «τράνζιτ». Ζητήσαμε από τον Λουίς να μας μεταφέρουν στην Αβάνα, όπου θα μπορούσαμε να έχουμε τουλάχιστον επικοινωνία. Ο Λουίς μάς απάντησε διφορούμενα με υπεροπτικό ύφος. Δεν είχαμε άλλο μέσο να αμυνθούμε εκτός από την απεργία πείνας.

Παρά τις πιέσεις από τον Λουίς, ξεκινήσαμε είκοσι οκτώ άτομα. Όσο περνούσαν όμως οι μέρες, ένας-ένας έσπαζε την απεργία. Την τέταρτη μέρα κρατούσαμε μόνο οι εννιά. Με κάλεσε ο Λουίς με ένα νεαρό στέλεχος της τοπικής οργάνωσης νεολαίας. Μου είπε ότι ήρθε εντολή να φύγουμε για Αβάνα σε δύο μέρες, αλλά θα έπρεπε να πάμε για φαγητό πριν μας το ανακοινώσει. Τον κατάλαβα. Του υποσχέθηκα πως πρώτος εγώ, χωρίς να πω τίποτα, θα πάω για φαγητό το μεσημέρι. Τον μικρό τον είχε φέρει μάλλον για βαρύ πυροβολικό, αλλά δε χρειάστηκε. Το «οχυρό» έπεσε αμαχητί. Ωστόσο τα είπαμε αρκετά.

ΣΤΗΝ ΑΒΑΝΑ

Από τη Βικτόρια ντε λας Τούνας φύγαμε περίπου μεσημέρι. Όπως μας είπαν, το ταξίδι θα διαρκούσε γύρω στις δώδεκα ώρες. Επιτέλους έφτανα στη μητρόπολη της Επανάστασης.

Η αδημονία μου να επισκεφτώ την Αβάνα δεν είχε τα ίδια κίνητρα που οδηγούσαν τους οπαδούς του ΚΚΕ και γενικά τους αριστερούς να επισκεφτούν τη Μόσχα, που λίγο-πολύ έμοιαζαν με την επιθυμία ενός μουσουλμάνου να επισκεφτεί τη Μέκκα ή ενός χριστιανού να επισκεφτεί του Αγίους Τόπους. Όχι, δε μ' ενδιέφερε να κάνω αυτό το ταξίδι για να θαυμάσω «τα επιτεύγματα του σοσιαλισμού» ούτε και να αποχτήσω τον τίτλο του «χατζή».

Ήμουν πολύ καλά πληροφορημένος, τόσο για τις κατακτήσεις της επανάστασης όσο και για τις αδυναμίες του καθεστώτος. Αδυναμίες που προέρχονταν από τον ασφυκτικό αποκλεισμό που της είχαν επιβάλει οι ΗΠΑ. Επίσης δεν έτρεφα αυταπάτες ότι μπορούσα να βοηθήσω την Κούβα να ξεπεράσει αυτές τις αδυναμίες κόβοντας ζαχαροκάλαμο ή χτίζοντας σπίτια. Πιο αποτελεσματικά θα μπορούσε να βοηθηθεί για να κρατηθεί ζωντανή η επανάσταση στην Κούβα με την επέκταση της επανάστασης σε άλλες χώρες. Να δημιουργηθούν «και ένα και δύο και πολλά Βιετνάμ», όπως έλεγε ο Γκεβάρα.

Δε θα μου ήταν καθόλου δυσάρεστο -το αντίθετο μάλιστα- αν έπαιρνα μέρος σε κάποια αποστολή στη Λατινική Αμερική. Επίσης θα μπορούσα ν' αποχτήσω γνώσεις που θα με βοηθούσαν στον αγώνα ενάντια στη δικτατορία, αν αποφάσιζα να γυρίσω στην Ελλάδα. Ακόμη, οι γνωριμίες που θα είχα στην Κούβα θα μπορούσαν να βοηθήσουν προς την κατεύθυνση αυτή. Η δύναμη του ρεφορμισμού ενισχυόταν από την αίγλη της Μόσχας στους εργάτες και στη νεολαία. Η αίγλη της Κούβας, που ήταν και τροφοδότης των επαναστατικών τάσεων, αποτελούσε ήδη ένα αντίβαρο. Αυτή όμως η επιρροή θα μπορούσε να γίνει πιο συστηματική και κατά συνέπεια πιο αποτελεσματική.

Ο ανορθόδοξος όμως τρόπος που μπήκα στην Κούβα προξενούσε κάποια προβλήματα. Θα ήταν διαφορετικά αν ερχόμουν από το Μεξικό, όπως είχα προγραμματίσει, αφού εκεί υπήρχαν πιο αξιόπιστες, για τους Κουβανούς, επαφές. Τώρα θα 'πρεπε να βρω κάποιους Γάλ-

λους, που αυτή την εποχή απουσίαζαν στην Αβάνα. Το ζήτημα των επαφών με προβληματίζε, αλλά δε με ανησυχούσε. Εκείνο που με ανησυχούσε ήταν κάποιες σκέψεις σχετικά με τη συμπεριφορά των κουβάνικων αρχών στη Βικτόρια ντε λας Τούνας. Ήθελα να πιστεύω ότι αυτά οφείλονταν στη στενοκεφαλιά κάποιων επαρχιακών γραφειοκρατών και δεν επηρέαζαν τη διεθνιστική αλληλεγγύη με τα επαναστατικά κινήματα των άλλων χωρών. Η αμφιβολία ωστόσο είχε τρυπώσει στο κεφάλι μου και μετρίαζε τον ενθουσιασμό μου.

Στην Αβάνα φτάσαμε περασμένα μεσάνυχτα. Ήταν πολύ αργά για να κάνει κανείς οτιδήποτε άλλο εκτός από το να πάει για ύπνο. Παρ' όλη την κούραση από το ταξίδι, την επομένη ξύπνησα πρωί-πρωί. Είχα τόσα πράγματα να κάνω, δεν είχα καιρό για χάσιμο. Στο μπαρ του ξενοδοχείου περίμενε ο Γραμματικός μ' έναν νεαρό Κουβανό. «Είναι ξεναγός», μου τον σύστησε. «Θα μας εξυπηρετεί όσο διάστημα θα είμαστε στην Αβάνα». Τον κοίταξα ερωτηματικά. Μου θύμιζε τον Λουίς στη Βικτόρια ντε λας Τούνας. Αφού μου έσφιξε το χέρι, μου είπε ότι στην Αβάνα είμαστε ελεύθεροι να πάμε όπου θέλουμε και ό,τι ώρα θέλαμε. Αυτός θα μας συνόδευε, εάν του το ζητούσαμε. «Μόνο που δεν πρέπει να απομακρυνθείτε από την πόλη και κάποιες ώρες το απόγευμα να βρίσκεστε στο ξενοδοχείο, γιατί μπορεί να υπάρξει κανένα νέο σχετικά με την αποζημίωση ή την αναχώρησή σας», συμπλήρωσε.

Δεν πολυπίστεψα ότι ήταν ένας απλός ξεναγός και ότι δεν είχε σχέση με κάποια ειδική υπηρεσία. Αρκεί όμως που μπορούσαμε να κυκλοφορήσουμε ελεύθερα. Η Αβάνα μπορεί να είναι μια μεγαλούπολη, αλλά εύκολα προσανατολίζεται κανείς. Επιπλέον, οι τροχονόμισσες με τις πράσινες στολές και τις μίνι φούστες πρόθυμα σ' εξυπηρετούσαν.

Οι διευθύνσεις που ζητούσα ήταν η μία κοντά στην άλλη. Πρώτα πήγα στο σπίτι που έμεναν οι γάλλοι σύντροφοι. Ήταν κλειστό, δεν ήταν κανείς μέσα. Εκεί κοντά υπήρχε ένα μαγαζί, κάτι ανάμεσα σε εστιατόριο και καφέ. Σε σχετική μου ερώτηση απάντησαν ότι τους γνωρίζουν. Τα πρωινά πηγαίνουν για δουλειά με άλλους μπριγκαντίστες και γυρίζουν το απόγευμα. Άφησα κάποιο μήνυμα και έφυγα. Είχα χρόνο. Η δεύτερη διεύθυνση ήταν για κάποιους λατίνους εμιγκρέδες, απ' αυτούς που κατά καιρούς έβρισκαν καταφύγιο στην Κούβα. Οι πιο πολλοί είχαν φτάσει εκεί με αεροπειρατείες. Βρήκα αρκετά εύκολα το σπίτι. Χτύπησα το κουδούνι και καθώς δε μου απαντούσε κανείς ετοιμαζόμουνα να φύγω. Τότε η πόρτα άνοιξε και στο άνοιγμα της φάνηκε ένας αγουροξυπνημένος και μισοντυμένος νεαρός. Του είπα

ποιος είμαι και ότι ερχόμουν συστημένος από κάποιους φίλους του. Ταυτόχρονα του έδωσα το γράμμα. Άνοιξε το φάκελο, έριξε μια ματιά και μου είπε να περάσω.

Ήταν ένα μικρό διαμέρισμα όπου πρέπει να έμεναν αρκετά άτομα, όπως φαινόταν από τα πράγματα που ήταν στοιβαγμένα εκεί. Ο Γκαμπριέλ, έτσι τον έλεγαν το σύντροφο, μου το επιβεβαίωσε. Πράγματι, έμεναν μαζί έξι άτομα. Οι άλλοι είχαν πάει για δουλειά, αυτός είχε μείνει να φροντίσει το σπίτι. Κάθε μέρα έμενε σπίτι κάποιος, εκείνη τη μέρα ήταν η δική του σειρά.

Με ρώτησε τι κάνουν οι φίλοι του στην Ευρώπη και πώς είναι τα πράγματα εκεί. Προσπάθησα να τον ενημερώσω όσο πιο καλά μπορούσα. Τέλος τον ρώτησα να με κατατοπίσει τι γίνεται στην Κούβα. «Άσ' τα», μου απάντησε, «όπως φαίνεται η Κούβα εξάγει μόνο ζάχαρη. Έχει σταματήσει την εξαγωγή επανάστασης. Θέλει να δείξει καλό πρόσωπο στους Ρώσους που εξαρτούν τη βοήθειά τους από τις σχέσεις της με τα αντάρτικα στις άλλες χώρες. Έχουν βάλει και την Κούβα στο βρόμικο παιχνίδι της λεγόμενης ειρηνικής συνύπαρξης. Τα πράγματα για μας τους ξένους επαναστάτες είχαν αρχίσει να πηγαίνουν άσχημα πριν ακόμη φύγει ο Τσε. Μετά όμως την είδηση του θανάτου του η κατάσταση έχει χειροτερέψει. Έχω την αίσθηση ότι δε θ' αργήσει η μέρα που θα μας αναγκάσουν να γυρίσουμε στις χώρες μας».

«Μήπως είναι υπερβολές;», τον ρώτησα.

«Όχι», μου απάντησε, «η Κούβα δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς τη σοβιετική βοήθεια. Τη βοήθεια αυτή οι Ρώσοι τη δίνουν με τον όρο να σταματήσει η Κούβα την υποστήριξη στους ξένους επαναστάτες».

«Ας πούμε ότι αυτό έχει κάποια βάση, *αλλά* να απελάσει επαναστάτες που έχουν καταφύγει εδώ, δύσκολα το πιστεύει κανείς. Άλλωστε και η σημερινή ηγεσία της Κούβας είχε βρει άσυλο στο Μεξικό».

«Εκείνο που ξέρω πολύ καλά είναι ότι ζούμε σ' ένα πολύ δυσάρεστο κλίμα, η συμπεριφορά των κουβάνικων αρχών έχει αλλάξει απέναντι μας. Δεν είναι ότι μπορεί να αντιμετωπίζει δυσκολίες στις διακρατικές σχέσεις εξαιτίας μας, αλλά είμαστε πιο εύκολος στόχος για να χτυπηθεί ένα κίνημα μέσα στην Κούβα που θέλει να μείνει πιστό στην παράδοση του Τσε». Μου φάνηκαν περίεργα όλα αυτά που άκουγα, αλλά χωρίς να το θέλω ξαναθυμήθηκα τη φράση του Λουίς: Los carajos extranjeros (Οι ξένοι διάβολοι). Όταν τον χαιρέτησα για να φύγω μου συνέστησε να είμαι προσεκτικός στις επαφές μαζί τους.

Αργά το απόγευμα με φώναξαν στο εστιατόριο του ξενοδοχείου.

Εκτός από το πλήρωμα ήταν και μερικοί άλλοι. «Έχεις επισκέψεις», μου είπε ο Γραμματικός κι έδειξε ένα νεαρό που καθόταν δίπλα του. «Εμίλ», μου είπε αυτός κι άπλωσε το χέρι του. Παρόλο που ήταν ηλιοψημένος έδειχνε άνθρωπος του γραφείου. «Να σας αφήσω να τα πείτε με την ησυχία σας», είπε ο Γραμματικός και έφυγε. Είχαμε μια πολύωρη συζήτηση. Τον ενημέρωσα για την κατάσταση στην Ελλάδα, για το ταξίδι μου καθώς και για τα γεγονότα στη Βικτόρια ντε λας Τούνας.

«Έπρεπε να φερθείς πιο ψύχραιμα», παρατήρησε. «Πιστεύω να μη βαρύνουν πολύ. Αλλά αν σε καλέσουν στην αστυνομία αλλοδαπών - ή μάλλον θα πρέπει να πας ο ίδιος πριν σε καλέσουν- θα υποστηρίξεις ότι παρόλο που τους είπες ότι το ναυάγιο είναι ύποπτο νόμιζες ότι δε σου έδωσαν σημασία».

«Γιατί θα πρέπει να πάω μόνος μου στο Emigracion (αστυνομία αλλοδαπών);» τον ρώτησα.

«Δεν ξέρω», απάντησε. «Θα δούμε τι είναι το καλύτερο».

Η ώρα είχε περάσει. Ο Εμίλ μού είπε ότι έπρεπε να φύγει, γιατί την άλλη μέρα θα πήγαινε για δουλειά. Φεύγοντας μου είπε ότι θα συνεχίζαμε τη συζήτηση το επόμενο απόγευμα κι ότι θα μπορούσα να έχω εμπιστοσύνη στον Χούλιο, τον «ξεναγό».

Την επομένη το πρωί το πλήρωμα, μετά τον καφέ, σκορπίστηκε στην πόλη. Έμεινα μόνος με τον Χούλιο. Από τη στιγμή που ο φίλος μου ο Γάλλος μού είπε ότι μπορούσα να του έχω εμπιστοσύνη, τα αισθήματα μου άλλαξαν απέναντί του. Ωστόσο κρατούσα μερικές επιφυλάξεις. Περισσότερο τον άφηνα να μιλάει για τον εαυτό του, ενώ, ό,τι αφορούσε εμένα, πολύ λίγα πράγματα άφηνα να φανούν.

Μου είπε λοιπόν ότι οι γονείς του είχαν φύγει από την Κούβα και είχαν ζητήσει άσυλο στις ΗΠΑ. Τον είχαν πάρει κι αυτόν μαζί τους, αλλά όταν μεγάλωσε αρκετά γύρισε μόνος του στην Κούβα. Υπήρχαν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις νεαρών που επέστρεφαν στην Κούβα. Αυτοί ήταν οι πιο αφοσιωμένοι στο καθεστώς του Κάστρο, που έδινε μεγάλη δημοσιότητα σε τέτοιου είδους περιστατικά που από μόνα τους διαφήμιζαν τη χώρα. Αν και στις ΗΠΑ παρακολουθούσε οικονομικά στο πανεπιστήμιο, όταν γύρισε στην Κούβα ένιωσε ενδιαφέρον για την ελληνική γλώσσα και παρακολουθούσε μαθήματα στο πανεπιστήμιο της Αβάνας. Αυτός ήταν ο λόγος που ορίστηκε ξεναγός μας. Είχε ακούσει για μένα από τον Εμίλ, που ήταν φίλος του, και εκτιμούσε την αγάπη μου για την Κούβα.

Μου πρότεινε να πάμε να γνωρίσω συμφοιτητές του και μια κα-

θηγήτρια που, όπως μου είπε, ήξερε πολύ καλά την ελληνική γλώσσα. Αφού δεν είχα τι να κάνω το πρωινό δέχτηκα. Έλειψε λίγο, για να τηλεφωνήσει κάπου. Σ' αυτό το μικρό διάστημα είχα την πρώτη μου επαφή με τους «διαφωνούντες». Ήταν ένας νεαρός που με πλησίασε και μου ζήτησε το μπουφάν που κρατούσα στα χέρια μου. Από μια διάθεση για καλαμπούρι του ζήτησα να μου δώσει 50 πέσος για να του το πουλήσω.

«Δεν έχω χρήματα», μου απάντησε.

«Και γιατί δε δουλεύεις;».

«Και γιατί να δουλέψω;».

«Για να οικοδομήσεις το σοσιαλισμό».

Με κοίταξε οργισμένα και μου απάντησε:

«Θα δουλέψω, αλλά όχι για να οικοδομήσω το σοσιαλισμό, αλλά για να τον γκρεμίσω». Στα ισπανικά η φράση είναι: Yo trabajare no para construir pero para destruir el socialismo.

Αυτή η απάντηση εξόργισε και μένα με τη σειρά μου. «Θα στο έδινα χωρίς χρήματα, αλλά τώρα δεν πρόκειται να στο δώσω ούτε για χίλια δολάρια». Στο μεταξύ ο Χούλιο πλησίασε. Μόλις τον είδε ο νεαρός απομακρύνθηκε με βιασύνη. Ένα ακόμη σημάδι ότι δεν ήταν μόνο ξεναγός ή μόνο σπιουδαστής.

Ο φοιτητόκοσμος σ' όλον τον πλανήτη, εκτός από την Κίνα του Μάο, είναι λίγο-πολύ ο ίδιος. Το ντύσιμο, το χτένισμα και η συμπεριφορά είναι παντού τα ίδια. Νέους με στρατιωτικά ρούχα έβλεπες παντού. Ήταν της μόδας. Η διαφορά ήταν ότι στην Κούβα οι φοιτητές με τα ρούχα μιλιτέρ φορούσαν στη μέση περίστροφα.

Η παρέα του Χούλιο στο τμήμα των αρχαίων ελληνικών ήταν σχετικά μικρή, εφτά-οχτώ άτομα. Δεν ξέρω αν υπήρχαν άλλοι. Μου έκανε εντύπωση ότι πλειοψηφούσαν οι μαύρες. Κάποιος μου είπε ότι το όνομα του ήταν Σόκρατες και ήταν περήφανος γι' αυτό. Σημειώνω ότι τα αρχαία ελληνικά ονόματα ήταν πολύ συχνά.

Η καθηγήτρια, μια καλοστεκούμενη -όπως όλες οι Κουβάνες- μεσόκοπη γυναίκα, με χαιρέτησε στα ελληνικά. Η προφορά της ήταν ερασμιακή και προσπαθούσα να αποκρυπτογραφήσω αυτά που μου 'λεγε. Φαίνεται πως ένιωσε άσχημα και με ρώτησε αν η προφορά της δεν ήταν καλή. Της εξήγησα ότι στα ελληνικά σχολεία δε διδάσκονται αυτή την προφορά και ότι τα γράμματα στους διφθόγγους δεν προφέρονται χωριστά. Δε φάνηκε και πολύ ικανοποιημένη και αναγκάστηκα να προσθέσω ότι αρχαία ελληνικά έκανα πολύ λίγο, μια και το αντί-

κείμενο μου ήταν η χημεία. Τα νεοελληνικά της όμως ήταν αρκετά καλά. Τελικά δεν κατάλαβα αν δίδασκε νεοελληνικά και μάθαινε μόνη της αρχαία ή το αντίστροφο.

Με κέρασαν jugo de naranja (χυμό πορτοκαλιού) σε μια καντίνα. Μια μαυρούλα απάγγειλε ένα μέρος από το πασίγνωστο χορικό από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή. Στη συνέχεια άρχισαν να σιγομουρμουρίζουν το «περιγιάλι», το μελοποιημένο από τον Θεοδωράκη ποίημα του Σεφέρη, τα έκαναν όμως θάλασσα. Σταμάτησαν και τότε ο Χούλιο κάλεσε κοντά μας μια κοπέλα, που ενώ με χαιρέτησε στην αρχή, αποσύρθηκε διακριτικά. Πρέπει κάτι να σκίαζε τις σχέσεις της με τους υπόλοιπους. Πλησίασε διστακτικά. Ο Χούλιο της ζήτησε να καθίσει στην παρέα και να βοηθήσει στο τραγούδι. Η φωνή της δεν ήταν μόνο ωραία, αλλά φαινόταν καλλιεργημένη. Μύριζε επαγγελματία.

Η συντροφιά ήταν ευχάριστη, αλλά εγώ στην Κούβα δεν είχα έρθει για να βρω μια συντροφιά που θα μπορούσα να τη βρω και στην Αθήνα. Παρόλο που με τον Εμίλ συμφωνήσαμε να συζητήσουμε πριν πάω στην αστυνομία αλλοδαπών, μου μπήκε η ιδέα να ξεκαθαρίσω όσο το δυνατόν γρηγορότερα αυτή την υπόθεση. Ζήτησα απ' τον Χούλιο να με συνοδέψει, ώστε να με βοηθήσει στη μετάφραση. Στο δρόμο προσπάθησα να του εξηγήσω κάποια πράγματα. Έδειχνε να τα γνωρίζει. Όση ώρα του μιλούσα, το βλέμμα του έδειχνε μια αδιόρατη δυσπιστία.

Στο τμήμα φτάσαμε γύρω στις δώδεκα το μεσημέρι. Εκεί που μας στείλανε υπήρχε ένας τύπος με πολιτικά και σ' ένα διπλανό γραφείο, πίσω από μια γραφομηχανή, καθόταν μια κοπέλα ντυμένη με στρατιωτική φόρμα. Του είπα ότι ανήκω στο πλήρωμα του πλοίου που ναυάγησε στη Βικτόρια ντε λας Τούνας. Έδειξε ενδιαφέρον. Πήρε κάποιο φάκελο, του 'ριξε μια ματιά και με ξαναρώτησε πώς ονομάζομαι. Πρόφερα αργά και καθαρά το όνομα μου. Κοίταξε με κάποια σημασία τον Χούλιο. «Θα μείνω να βοηθήσω στη μετάφραση, γιατί ο compañero δυσκολεύεται στα ισπανικά», απάντησε αυτός.

Του εξήγησα ότι δεν ήμουν επαγγελματίας ναυτικός και αναγκάστηκα να ταξιδέψω γιατί στην Ελλάδα ήμουν παράνομος. Στο σημείο αυτό του τόνισα ότι, αν επέστρεφα στην πατρίδα μου μαζί με το πλήρωμα, κινδύνευα να συλληφθώ από την αστυνομία της Χούντας. Έτσι, όταν το υπόλοιπο πλήρωμα αποχωρήσει από την Κούβα, θα πρέπει να μη φύγω μαζί τους και να παραμείνω στην Κούβα ή, αν αυτό δεν είναι δυνατό, να με βοηθήσουν να φύγω με κάποιο τρόπο, ώστε να έχω τη δυνατότητα να παραμείνω στο Μεξικό ή στην Ευρώπη. Να μη φύγω

δηλαδή με μια πτήση που θα πήγαινε κατευθείαν σε ελληνικό ή ισπανικό αεροδρόμιο. Η Ισπανία βρισκόταν ακόμη κάτω από τη δικτατορία του Φράνκο.

Όλα αυτά τα είπα με μια ανάσα. Θες από την τροπική ζέστη, θες από τη δυσκολία που είχα με τη γλώσσα, το στόμα μου είχε στεγνώσει, ενώ τα ρούχα μου είχαν μουσκέψει από ιδρώτα. Βλέποντας με σ' αυτή την κατάσταση, ο ταγματάρχης τάδε με διέκοψε, κέρασε σ' όλους ένα πούρο και έφερε καφέ. Άρχισε να με ρωτάει για την πολιτική και κομματική μου δραστηριότητα. Η κοπέλα χτυπούσε στη μηχανή και ο Χούλιο βοηθούσε.

Στη συνέχεια άρχισε να με ρωτάει για το ναυάγιο και τα γεγονότα στη Βικτόρια ντε λας Τούνας. Στάθηκε ιδιαίτερα στο αν το ναυάγιο ήταν τυχαίο η όχι. Του απάντησα αμέσως ότι πρέπει να είχε προμελετηθεί. Επέμενε να διασαφηνίσω αν ο λόγος του ναυαγίου είχε να κάνει με την αποζημίωση της ασφάλειας ή υπήρχε και κάτι άλλο. Στο σημείο αυτό ζήτησε την παρέμβαση του Χούλιο για να βεβαιωθεί ότι δεν υπήρχε κανένα λάθος γλωσσικό.

«Τι έγινε με το ημερολόγιο στη Βικτόρια ντε λας Τούνας;», ρώτησε. Φτάσαμε στο πιο κρίσιμο για μένα σημείο. Του είπα ότι μου το ζήτησε η πολιτοφυλακή για να το επιστρέψει στον καπετάνιο, πράγμα που εγώ το θεωρούσα λάθος, γιατί, αν ο τυχοδιώκτης το έπαιρνε στα χέρια του, θα το κατέστρεφε και θα χανόταν ένα στοιχείο που έδειχνε ότι το ναυάγιο δεν ήταν τυχαίο. Τσιμουδιά για διεθνιστική εργατική αλληλεγγύη. Πρόβαλα μόνο λόγους ασφάλειας της ίδιας της Κούβας. Επέμενε σε λεπτομέρειες και όταν αναφέρθηκα στο πηγάδι όπου είχα κρύψει το ημερολόγιο και στην απεργία πείνας, ξέσπασε στα γέλια.

«Ωραίος είσαι», είπε. «Τους χάλασες την ησυχία εκεί κάτω».

Δε μου άρεσε καθόλου αυτό. Έμοιαζε με μπάτσο που διασκεδάζει ακούγοντας τον κρατούμενό του να του διηγείται πώς την έφερε σ' έναν άλλο μπάτσο.

«Εσύ ενήργησες έτσι μόνο και μόνο για την ασφάλεια της Κούβας; Ή μήπως για κάποιο άλλο λόγο;».

«Ποιος άλλος λόγος να υπάρχει;», ρώτησα.

«Το χρήμα για παράδειγμα», απάντησε. «Γιατί υπάρχει με σένα και άλλο ένα περιστατικό στη Νέα Υόρκη».

Του είπα πώς πραγματικά έγιναν τα πράγματα και τόνισα αγανακτισμένος ότι υπάρχουν πολλοί άνθρωποι να το βεβαιώσουν αυτό. Στη συζήτηση μπήκε και ο Χούλιο. «Υπάρχει κι ο ίδιος ο άνθρωπος

που ζωγράφισε το σφυροδρέπανο. Έχει μετανιώσει όμως τώρα και είναι φίλος του Στέργιου».

Κοίταξε επίμονα τον Χούλιο. Έμεινε λίγο σιωπηλός και μετά ρώτησε: «Αλήθεια;».

«Όλοι τα γνωρίζουν», του απαντώ. «Εκτός από τον καπετάνιο και τον Γραμματικό που τα σκαρώνουν όλα αυτά».

Ο ταγματάρχης είχε εξοργιστεί για καλά. «Los estupidos (οι ηλίθιοι)», μουρμούρισε και έδωσε στον Χούλιο μια κόλλα χαρτί να διαβάσει.

«Οι φίλοι σου στη Βικτόρια ντε λας Τούνας πίστεψαν αυτά που τους είπαν. Ότι δηλαδή εσύ και ένας-δυο φίλοι σου στο καράβι προσπαθήσατε να δημιουργήσετε προβλήματα για να αποσπάσετε χρήματα από την εταιρεία». Όλη αυτή η συζήτηση, που σε αρκετά σημεία έμοιαζε με ανάκριση, με είχε εξαντλήσει.

«Έχεις τίποτε άλλο να πεις;», με ρώτησε. Του απάντησα αρνητικά.

«Adios, companero», με χαιρέτησε. «Camarada», τον διόρθωσα. Γέλασε.

«Hasta la vista (Εις το επανιδείν)».

«Hasta la victoria siempre (Με τη νίκη πάντοτε)».

Πλησίαζα στο ξενοδοχείο όταν έπεσα πάνω στην κοπέλα που τραγουδούσε στο πανεπιστήμιο. Ήταν το ίδιο διστακτική. Ένιωσα αμηχανία. Έπρεπε να της μιλήσω ή όχι; Τελικά με πλησίασε η ίδια. Της πρότεινα να πάμε για φαγητό. Μου απάντησε ότι η ίδια είχε φάει, αλλά θα μου έκανε παρέα. Καθίσαμε μαζί με τον μαρκόνη που είχε προλάβει κιόλας να βρει μια Κουβάνα για παρέα. Μου έκανε εντύπωση ότι παρήγγειλαν φαγητό για όλους. Οι κοπέλες ούτε που άγγιξαν το φαγητό. Ήπιαν μόνο μπίρα. Στο τέλος μάζεψαν το φαγητό, και καθώς ήταν στεγνό το τύλιξαν με χαρτοπετσέτες και το έβαλαν στην τσάντα τους. Μου έκανε εντύπωση αυτό. Απ' ό,τι είχα δει μέχρι τότε, το φαγητό ήταν άφθονο στην Κούβα. Υπέθεσα ότι θα είχαν κάποιο σκυλί. «Όχι», μου απάντησε. «Στην Κούβα το ποτό επιτρέπεται μόνο τρεις φορές την εβδομάδα. Τις άλλες μέρες μπορεί κανείς να πιει μπύρα ή κρασί μόνο με φαγητό. Και στην Κούβα πρέπει να τρως όλο το φαγητό σου. Απαγορεύονται οι σπατάλες όπως στον καπιταλισμό». Την τελευταία φράση την είπε με φανερή ειρωνεία που με πείραξε πολύ.

Η συζήτηση στράφηκε γύρω από το πρωινό στο πανεπιστήμιο.

«Ήθελα να συζητήσουμε», μου είπε, «αλλά πλάκωσε ολόκληρη η κομματική ομάδα».

«Τι περίεργο βρίσκεις; Ο φίλος μου είναι κομμουνιστής», είπε ο μαρκόνης.

Η Μαργκότ πρέπει να ένιωσε τέτοια έκπληξη που παραλίγο να της πέσει το ποτήρι από τα χέρια. «Αλήθεια;», με ρώτησε, ενώ κοίταζε το ποτήρι της καλά.

«Γιατί, κακό είναι;», ρώτησα.

Επειδή νόμισα ότι μπορεί να ταύτιζε τον κομμουνισμό με τους Ρώσους και επειδή είχα ήδη εμπειρίες από το αντιρωσικό πνεύμα στην Κούβα, πρόσθεσα ότι πιστεύω στον κομμουνισμό που πίστευε ο Τσε.

«Ο Τσε», μου απάντησε, «δεν ήταν ποτέ κομμουνιστής. Ήταν ένας επαναστάτης σαν τον Χοσέ Μαρτί, σαν τον Ζαπάτα».

«Πιστεύω σ' αυτούς», της απάντησα, για να εκτονωθεί η ατμόσφαιρα και γιατί δεν απείχε από την αλήθεια αυτή η απάντησή μου.

Δεν ήταν μόνο τα εκφραστικά μάτια της Μαργκότ ούτε η λεπτή σιλουέτα της αυτό που με έκανε να θέλω να συνεχίσω τη γνωριμία μας. Εκείνη την εποχή ερωτευμένος ήμουν μόνο με την επανάσταση. Διαισθανόμουν όμως ότι μαζί της θα μπορούσα να γνωρίσω μια ενδιαφέρουσα πλευρά της Κούβας, που δεν ήταν και πολύ αρεστή στην επίσημη ηγεσία. Ο τρόπος που μιλούσε τα λίγα ελληνικά, η απαγγελία της από την *Αντιγόνη* και το τραγούδι της το πρωί έδειχναν έναν άνθρωπο φοβερά καλλιεργημένο.

Δεν ήταν μόνο αυτό. Ανέκαθεν ένιωθα μια έλξη για το παράνομο. Πάντα ήμουν με τους Ινδιάνους ενάντια στους καουμπόηδες, με τους κλέφτες ενάντια στους αστυνόμους, με τους «κακούς» μαθητές ενάντια στους «σπασίκλες». Κάποιος κομματικός ινστρούχτορας είχε πει ανάμεσα σε σοβαρό και αστείο ότι ήμουν αλλήθωρος. Στο μυαλό μου κυριαρχούσε ο μαρξισμός και στην καρδιά μου βασίλευε η αναρχία.

Όπως και να ναι, δεν ήθελα να χάσω τη συντροφιά αυτής της ντελικάτης κοπέλας και έτσι της πρότεινα να πάμε για καφέ στην παραλία, παρόλο που ένιωθα κουρασμένος από το γεμάτο πρωινό. Μετά τις συστάσεις του μαρκόνη ότι ήμουν κομμουνιστής μ' έβλεπε με λιγότερη συμπάθεια. Ωστόσο δέχτηκε την πρόταση μου, ίσως επειδή της είχα δώσει κάποιες διευκρινίσεις, ίσως πάλι επειδή κάτι ζητούσε από μένα.

Δεν είχα άδικο που επέμενα να συνεχίσουμε τη γνωριμία μας. Μέσα απ' αυτή την κοπέλα γνώρισα μια αξιόλογη πλευρά της Κούβας,

που δε θα μπορούσα να την πλησιάσω διαφορετικά. Η ίδια ήταν ηθοποιός και τραγουδίστρια, αλλά ήθελε να παίξει ελληνική τραγωδία και αυτός ήταν ο λόγος που παρακολουθούσε αρχαία ελληνικά. Προσπαθούσε επίσης να μάθει νεοελληνικά για να εκμεταλλευτεί κάποια ανταλλαγή φοιτητών, αλλά τέτοιος θεσμός δεν είχε καθιερωθεί ανάμεσα στις δύο χώρες. Έκανε σαν μικρό παιδί όταν της είπα ότι είχα μαζί μου δίσκους με μουσική Θεοδωράκη και Χατζιδάκι καθώς και βιβλία του Ρίτσου και του Ελύτη. Ήταν η σειρά μου να ενθουσιαστώ που ένα νέο κορίτσι, αν και διαφωνούσε με το καθεστώς, δε ζητούσε τζιν και καλσόν αλλά βιβλία και δίσκους.

Με το καθεστώς διαφωνούσαν επίσης, όπως και η ίδια, ο πατέρας της και ο αδερφός της. Η μητέρα της, όμως, και η μικρή της αδερφή ήταν από τους πιο θερμόαιμους υποστηρικτές του Κάστρο. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχει μια αφόρητη ένταση μέσα στην οικογένειά της. Της εξήγησα ότι αυτό συμβαίνει παντού όπου υπάρχουν κοινωνικές εντάσεις. Δεν της άρεσε πολύ αυτή η διατύπωση και για να αμβλύνω την ένταση παρατήρησα ότι ένα από τα τραγούδια του Θεοδωράκη αναφέρεται στην εμφύλια διαμάχη στη χώρα μου. Της μετέφρασα το τραγούδι. Ξεφώνισε χαρούμενη όταν «ο Παύλος και ο Αντρέας μπήξανε τα μαχαίρια στο χώμα και ανάβλυσε νερό». Μου ζήτησε να της μάθω το σκοπό, αλλά ένιωσα δέος στην ιδέα ότι θα τραγουδούσα με τη φάλτσα φωνή μου μπροστά σε μια επαγγελματία. Μου πρότεινε να μην την κοιτάω και να προσπαθήσω να το σφυρίξω. Με δυο-τρεις δοκιμές έπιασε το σκοπό.

Το πιο ουσιαστικό ήταν ότι μου πρότεινε να με γνωρίσει με νέους καλλιτέχνες που, επειδή δεν ακολουθούσαν τις επίσημες συνταγές, δεν είχαν υποστήριξη από το κράτος κι έτσι αναγκάζονταν να δουλεύουν έξι μήνες στην παραγωγή και έξι μήνες έκαναν εκθέσεις, συναυλίες ή θέατρο. Βέβαια δεν είχα κάνει όλο αυτό το ταξίδι για να γνωρίσω τους κουβανούς οπαδούς του Ρεμπό, αλλά δε θα ήταν καθόλου άσχημο να γνωρίσω αυτή τη μποεμαρία μιας και είχα έρθει. Μόνο να μην έμπαινε εμπόδιο στην άλλη μου δουλειά για την οποία είχα έρθει.

Όταν χωρίσαμε αργά το απόγευμα ήμουν κατάκοπος, αλλά ένιωθα μια τρομερή ευφορία μέσα μου. Για πρώτη φορά ένιωσα ότι δε μου έφταναν οι είκοσι τέσσερις ώρες που είχε η μέρα. Ήδη όμως πρέπει να είχα στήσει τον Εμίλ. Πραγματικά με περίμενε στο ξενοδοχείο.

«Καλά τα κατάφερες το πρωί», μου είπε μόλις με χαιρέτησε. «Μου τα είπε ο Χούλιο. Μόλις έφυγε. Έχει αρχίσει να σε συμπαθεί».

Του είπα για την επαφή που είχα με τους λατίνους εμιγκρέδες και του ζήτησα να μου πει τι ακριβώς συνέβαινε.

«Μπορεί να σε συμπαθεί ο Χούλιο και ο ταγματάρχης τάδε να έχει καλή γνώμη για σένα, αλ\ά μην ξεχνάς τις δυο βασικές σου αδυναμίες. Πρώτα-πρώτα έχεις έρθει χωρίς επίσημη κομματική ιδιότητα και δεύτερον έχεις κάνει απεργία πείνας στην Κούβα». Πήγα να τον διακόψω αλλά συνέχισε. «Δεν έχει σημασία για ποιο λόγο την έκανες. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι έχεις κάνει απεργία πείνας σε κουβανικό έδαφος κι αυτό δε θα το ξεχάσουν». Ύστερα συνέχισε: «Η επιβίωση της Κούβας εξαρτιέται αποκλειστικά από τη σοβιετική βοήθεια».

«Η επιβίωση της επανάστασης στην Κούβα», τον έκοψα, «εξαρτιέται αποκλειστικά και μόνο από την επέκταση της επανάστασης σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής».

«Είναι συζητήσιμη η άποψη σου, αλλά δεν μπορεί κανείς να την επιβάλει από τα έξω».

Στο σημείο αυτό τον ρώτησα αν είναι αλήθεια ότι οι οπαδοί του Τσε βρίσκονται σε δυσμένεια.

«Πρέπει να δούμε τα πράγματα όπως είναι και όχι όπως θα θέλαμε να είναι. Η Κούβα, μετά την αποτυχία που είχε το πείραμα του Τσε στη Βολιβία, δεν είναι διατεθειμένη να εμπλακεί σε περιπέτειες στο εξωτερικό. Μόνο αν κάποιο κίνημα έχει πάρει μαζικές διαστάσεις και επιπλέον έχει σοβαρές πιθανότητες να νικήσει, θα βάλει σε κίνδυνο τις διακρατικές της σχέσεις και θα το βοηθήσει. Διαφορετικά δε θα κάνει καμιά κίνηση και καλά θα κάνει».

Επέμενα να μου πει αν υπάρχουν οπαδοί του Τσε που έχουν την άποψη ότι πρέπει να ενισχύεται κάθε επαναστατικό κίνημα.

«Γνωρίζω», απάντησε, «ότι γίνονται τέτοιου είδους συζητήσεις που περιστρέφονται γύρω από το πότε θα μεταφερθεί το αντάρτικο από την ύπαιθρο στην πόλη. Αλλά τότε παύει να είναι αντάρτικο, καταλήγει σε κλειστές τρομοκρατικές οργανώσεις. Αυτοί που υποστηρίζουν τέτοιες απόψεις είναι αδιόρθωτα ρομαντικοί τύποι, που δεν έχουν καμιά σχέση με την επιστήμη της επανάστασης. Γιατί η επανάσταση είναι επιστήμη».

Ήξερα ότι ανήκε σε κάποιους εισοδιστικούς παμπλικούς κύκλους, που είχαν κάποια ελαστικότητα στις «βασικές αρχές». Αλλά τούτος εδώ μιλούσε σαν πάπας του μαρξισμού. Δεν έδειξα ότι είχα παίξει κάποιο ρόλο σ' αυτές τις συζητήσεις, που είχαν αρχίσει ήδη πριν από το θά-

νατο του Τσε στην Ευρώπη. Μου χρειαζόταν η βοήθειά του. Κι αν ακόμη δεν υπήρχε ελπίδα να πάρω μέρος σε κάποιο επαναστατικό πυρήνα στη Λατινική Αμερική, θα μπορούσα τουλάχιστον να γνωρίσω κάποιους Κουβανούς και το κυριότερο να αποχτήσω μερικές πρακτικές γνώσεις για την επαναστατική πάλη.

Προσπάθησα να τον ψαρέψω αν υπήρχε κάποια δυνατότητα για κάτι τέτοιο. Μου απάντησε ότι δεν υπήρχε κανένα ειδικό πρόγραμμα για ξένους, αλλά μέσα στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για την παλλαϊκή άμυνα κάτι μπορούσε να γίνει.

«Οι στρατιωτικοί», συμπλήρωσε, «είναι πιο ελαστικοί και πιο θερμόαιμοι από τους πολιτικούς». Φαίνεται ότι στη Γαλλία είχε περάσει αυτή η άποψη. Είναι και η αντίληψη που είχε κάποιος άλλος συμπατριώτης του, που έγραψε ολόκληρο βιβλίο πως το ελληνικό αντάρτικο νικήθηκε γιατί επικράτησαν οι πολιτικοί ενάντια στους στρατιωτικούς.

Πάνω στην ώρα έκανε την εμφάνιση του ο Χούλιο. Είχε συνοδέψει το υπόλοιπο πλήρωμα σε κάποια συναυλία. Μπήκα αμέσως στο ψητό. Αυτός φαίνεται ότι πραγματικά με είχε συμπαθήσει. Μου απάντησε ότι υπήρχε πρόγραμμα για φοιτητές και θα προσπαθούσε να με βοηθήσει να πάρω μέρος. Μόνο, συμπλήρωσε, ότι θα έπρεπε να πληρώσω τα υλικά που δαπανούσα (σφαίρες) και ίσως να πλήρωνα και το φαγητό. Άρπαξα την ευκαιρία και δώσαμε ραντεβού για την άλλη μέρα το πρωί.

Για να μπορέσω να πάρω μέρος στο πρόγραμμα έπρεπε να πάρω μια κάρτα από μια φοιτητική επιτροπή. Έτσι επισκεφτήκαμε το πανεπιστήμιο. Μ' άφησε να περιμένω και πήγε να κανονίσει μόνος του. Ήταν ώρα για διάλειμμα (ακαδημαϊκό τέταρτο) και καθώς βρισκόμουν κοντά στη Φιλοσοφική συναντήθηκα με τη χθεσινή παρέα. Ήταν όλοι εκεί εκτός απ' τη Μαργκότ. Μάταια περίμενα. Μια σκέψη πέρασε από το μυαλό μου. Μήπως τη μάντρωσε η πολιτοφυλακή εξαιτίας μου;

Στην Κούβα οι σχέσεις ήταν ελεύθερες, αλλά αν η γυναίκα κατηγορούνταν ότι χρησιμοποιούσε αυτές τις σχέσεις για να αποσπάσει χρήματα ή και άλλα πράγματα, αντιμετώπιζε τον κίνδυνο να εξοριστεί στο «Σαν Αντόνιο» με την κατηγορία της πορνείας. Σκεφτόμουν να ρωτήσω γι' αυτή, αλλά φοβόμουν μήπως της κάνω μεγαλύτερο κακό. Τέλος δεν κρατήθηκα και δήθεν αδιάφορα είπα ότι τους είδα όλους εκεί, εκτός από την καθηγήτρια και εκείνη την κοπέλα που τραγουδούσε.

Η καθηγήτρια, μου είπαν -λες και μ' ένοιαζε-, ήταν στο γραφείο της, ενώ η Μαργκότ είχε πάει «agricultura». Ηρέμησα. Όλοι οι φοιτη-

τές και οι υπάλληλοι στην Κούβα ήταν υποχρεωμένοι κάποιες μέρες να βοηθούν στην καλλιέργεια της γης.

Το ακαδημαϊκό τέταρτο τελείωσε, τα παιδιά φύγανε, αλλά ο Χούλιο αργούσε. Αυτοί οι Κουβανοί τα ψειρίζουν όλα. Ο Εμίλ με είχε προειδοποιήσει ότι είναι οι «Πρώσοι» της Λατινικής Αμερικής: προγραμματισμένοι, οργανωμένοι και ανελέητοι.

«Με συγχωρείς», μου είπε ο Χούλιο που ξεφύτρωσε χωρίς να τον αντιληφθώ, «βρήκα εκεί ένα φίλο και είπαμε τα δικά μας».

«Πήρες την κάρτα;», τον ρώτησα.

«Όχι, θα στη δώσουν στο χέρι».

Στο γραφείο μια κοπέλα, μόλις μας είδε με τον Χούλιο, με ρώτησε αν είμαι ο «brigadista» που ήθελα να παρακολουθήσω μαθήματα ενοπλης πάλης. Εθελοντική εργασία δεν είχα προσφέρει, παρά μόνο ελάχιστα στη Βικτόρια ντε λας Τούνας και αυτό για να περάσει η ώρα μου, αλλά φαίνεται πως ήταν αρκετή για να αποκτήσω τον τίτλο του brigadista. Ο νεαρός στον οποίο με πήγε μου έσφιξε το χέρι και με ευχαρίστησε που δούλεψα για την Κούβα και μου 'δωσε ένα μικρό τετράγωνο πράσινο χαρτί. Ευτυχώς δεν ήταν κοντά ο Χούλιο να ακούσει το «brigadista».

Το στρατόπεδο ήταν κοντά, έξω από την πόλη. Στην πύλη μια πελώρια αφίσα με την εικόνα του Τσε και κάτω τεράστια γράμματα: «Estaremos como Che (Θα γίνουμε σαν τον Τσε)». Το στρατόπεδο, αν και περιποιημένο, ήταν σχεδόν έρημο. Όπως μου εξήγησε ο Χούλιο, η εκπαίδευση των φοιτητών καθώς και άλλων κλάδων δεν απαιτεί την παραμονή τους στο στρατόπεδο. Έρχονται καθορισμένες ώρες και μετά φεύγουν.

Στο γραφείο του comandante (του διοικητού, ας πούμε) ήταν ένας τύπος σχετικά νέος, ντυμένος με φόρμα παραλλαγής. Ο Χούλιο του είπε ποιος ήμουν και τι ήθελα.

«Ω», ξεφώνισε, «θέλεις να γίνεις guerrillero (αντάρτης);».

Του 'δωσα την κάρτα. Την κοίταξε λίγο και ύστερα την πέταξε στο γραφείο του. «Mierda (Σκατά)».

Μου έδωσε το πρόγραμμα, τις ώρες δηλαδή. «Θα δυσκολευτείς», μου είπε, «γιατί οι άλλοι έχουν ήδη αρχίσει».

«Δεν πειράζει», του απάντησα, «θα προσπαθήσω να ξεπεράσω τις δυσκολίες». Ενθουσιάστηκε με τη σιγουριά που έδειχνα.

Πράγματι είχα μια σιγουριά, γιατί δεν ήμουν εντελώς άσχετος. Άλλωστε μέσα στο πρόγραμμα εκπαίδευσης στον ελληνικό στρατό

υπήρχε και ο «ανορθόδοξος πόλεμος» που δεν ήταν παρά ένα ψευδώνυμο του ανταρτοπόλεμου.

Μιας και η δουλειά άρχιζε την άλλη μέρα το πρωί, γύρισα στο ξενοδοχείο. Εκεί βρήκα το υπόλοιπο πλήρωμα ξεσηκωμένο. Ο Γραμματικός προσπαθούσε να τους πείσει ότι δεν ήταν δυνατό να πάρουν τα χρήματα τους στην Κούβα, γιατί δε θα μπορούσαν να τα βγάλουν μετά έξω. Έτσι τους έλεγε ότι θα πληρωθούν στο Μεξικό. Υπήρχε όμως η πληροφορία ότι πρακτικά η αποζημίωση μπορούσε να χαθεί αν το πλήρωμα απομακρυνόταν από τη χώρα του ναυαγίου.

Μόλις με είδαν έπεσαν όλοι πάνω μου. Μέχρι τότε ήμουν εγώ που έμπαινα μπροστά στις διεκδικήσεις. Τώρα όμως το σκεφτόμουν. Δεν ήθελα να ξαναέρθω αντιμέτωπος με τις κουβάνικες αρχές. Οι άλλοι όμως επέμεναν και εξέλεξαν μια επιτροπή από τρία άτομα και μένα ανάμεσα τους. Δεν την ήθελα με τίποτε αυτή την εκπροσώπηση. Μπορούσες όμως να αρνηθείς; Παρακάλεσα τον Χούλιο να βοηθήσει τα άλλα δύο άτομα της επιτροπής να ερευνήσουν το θέμα. Αυτός με κατάλαβε και μου υποσχέθηκε ότι θα πάρει επάνω του αυτή την υπόθεση. Ανακουφίστηκα. Θα μπορούσα να παρακολουθήσω το πρόγραμμα ήσυχος. Οι άλλοι όμως δεν ησύχασαν. Μου είπαν πως τους είχα εντελώς αποξενώσει και μου πρότειναν να βγούμε όλοι μαζί έξω το βράδυ, μιας και ήταν η μέρα που τα κέντρα διασκέδασης ήταν ανοιχτά. Αναγκάστηκα να δεχτώ, αλλά έπρεπε να κερδίσω το χρόνο που θα έχανα μαζί τους το βράδυ.

Στην ατζέντα μου υπήρχε το όνομα κάποιου που, όπως μου είχαν πει φίλοι από τη Γαλλία, πρέπει να ήταν δημοσιογράφος. Δε ζήτησα τη βοήθεια του Εμίλ που, όπως είχα καταλάβει, ή ήταν αφοσιωμένος στην πολιτική κατάσταση ή προσποιούνταν ότι ήταν. Δεν μπόρεσα να καταλάβω. Πότε-πότε αυτοί οι διαβολοπαμπλικοί έλεγαν την αλήθεια. Υπήρχε περίπτωση να συμπαθούσε αυτό το υπόγειο ρεύμα των γκεβαρικών, οπότε περισσότερη ζημιά παρά καλό θα μου 'κανε.

Όταν έφτασα στη διεύθυνση ένιωσα μια μικρή απογοήτευση. Εκεί ήταν το γραφείο του επίσημου περιοδικού *Revista Cubana*. Ήταν ο ίδιος εκεί, έδειξε ενδιαφέρον και κανονίσαμε ένα ραντεβού, γιατί εκείνη την ώρα ήταν απασχολημένος. Έτσι είχα χρόνο μέχρι το βράδυ.

Σκέφτηκα να επισκεφτώ τους φίλους μου τους εμιγκρέδες. Αλλά ίσως να μην ήταν σωστό τώρα που εξασφάλισα τη συμμετοχή μου στο πρόγραμμα εκπαίδευσης. Θα κανόνιζα μια άλλη μέρα. Ήταν κι αυτός ένας λόγος. Ο άλλος ήταν μια σφοδρή επιθυμία να ξαναδώ τη Μαρ-

γκότ. Φεύγοντας από το ξενοδοχείο είχα πάρει μαζί μου τους δίσκους και τα βιβλία που της είχα υποσχεθεί. Πήρα ένα ταξί και τράβηξα για το σπίτι της. Την πόρτα μού άνοιξε μια μεσόκοπη γυναίκα. Στη βιασύνη μου δε σκέφτηκα ότι η ίδια δούλευε και δε θα 'χε φτάσει ακόμη σπίτι. Το θυμήθηκα όταν είδα τη μάνα της. Ένιωσα αμηχανία. Με ρώτησε ευγενικά τι ήθελα και τότε της είπα ότι είχα κάτι πράγματα για την κόρη της. Κοίταξε τα πράγματα και μετά σήκωσε τα μάτια της σε μένα και με ρώτησε απότομα: «Τί πράγματα;».

«Είναι δίσκοι με ελληνική μουσική και ελληνική ποίηση».

Ήταν η σειρά της να νιώσει αμηχανία. Προσπάθησα να της εξηγήσω. Δεν μπορούσε όμως να καταλάβει πώς ένας brigadista έκανε τέτοια δώρα στην κόρη της που δεν πολυσυμπαθούσε αυτούς τους νεαρούς που εργάζονταν χωρίς καμιά αμοιβή για το καθεστώς της Κούβας. Με κοίταξε με δυσπιστία. Τέλος μου είπε αν ήθελα να την περιμένω. Ένιωσα άσχημα. Από τη μια μεριά δεν είχα καμιά όρεξη να κάνω παρέα μαζί της, από την άλλη όμως δεν το έβρισκα σωστό να φύγω. Τελικά έμεινα. Με κέρασε jugo de azucar και καθίσαμε ο ένας απέναντι στον άλλο χωρίς να μιλάμε. Τα δευτερόλεπτα έμοιαζαν αιώνες.

«Πώς βρίσκεις την Κούβα»; με ρώτησε τελικά, για να βγει η ίδια από την αμηχανία.

«Buena», απάντησα.

«Τις Κουβάνες;».

«Bonitas».

«Συμπαθείς τη Μαργκότ;».

Χρησιμοποίησε το ρήμα querer που σημαίνει *θέλω, συμπαθώ, αγαπώ, επιθυμώ.* Της απάντησα αρνητικά.

«Τότε;», ρώτησε με έκπληξη.

Προσπάθησα να της εξηγήσω ότι με εντυπωσίασε με το τραγούδι της και με το ενδιαφέρον της για το αρχαίο ελληνικό θέατρο. Έδειξε να κατάλαβε.

«Ένας brigadista είναι φυσικό να είναι πατριώτης και να συγκινείται μ' αυτά».

Μεγαλύτερη βρισιά για ένα διεθνιστή είναι να τον αποκαλέσουν πατριώτη, αλλά δεν μπορούσε να γίνει τίποτε. Προσπάθησε να με ψαρέψει, αν ήξερα τις απόψεις της Μαργκότ. Της απάντησα καθαρά ότι τις είχα αντιληφθεί, αλλά, συνέχισα, τα νέα παιδιά δεν πρέπει να τα αντιμετωπίζουμε με τη βία, αλλά να τα πείσουμε και να καταλάβουμε τι θέλουν.

«Τι θέλουν;», ξέσπασε. «Όλες αυτές οι καλλιτέχνιδες ενοχλούνται γιατί στην Κούβα μπορεί να έχει μεγαλύτερη προβολή μια παρασημοφορεμένη εργάτρια παρά μια σαν κι αυτές. Πιστεύουν ότι αν πάνε στη βόρεια Αμερική θα τις προσλάβουν στο Μπρόντγουεϊ, όσες όμως καταφέρνουν να φτάσουν εκεί καταλήγουν στα πορνεία του Νότου».

Συμφώνησα μαζί της και ένιωσε ικανοποίηση. Στη συνέχεια ενδιαφέρθηκε να μάθει για το περιεχόμενο των δίσκων και των βιβλίων. Όταν άκουσε ότι ένα από αυτά, ο *Επιτάφιος* του Ρίτσου, αναφερόταν στο θρήνο της μάνας ενός απεργού, έμεινε με το στόμα ανοιχτό. «Δεν μπορώ να πιστέψω ότι η Μαργκότ ενδιαφέρεται για τέτοια μουσική». Μου ζήτησε να ακούσει το δίσκο. Παρόλο που η μουσική του Θεοδωράκη ήταν ξένη με το λατινοαμερικάνικο ταμπεραμέντο της, άκουγε με κατάνυξη. Ταυτόχρονα προσπαθούσα να της μεταφράσω κάποιους στίχους.

Τα μεγάλα μάτια της Μαργκότ έγιναν τεράστια όταν άνοιξε η πόρτα και είδε τη σκηνή. «Τι γίνεται εδώ;», μουρμούρισε.

Η μάνα της απάντησε με μια καθαρά κουβάνικη προφορά. Ακούγονταν μια σειρά από φωνήεντα, ενώ τα σύμφωνα ίσα-ίσα που ακούγονταν. Εξαίρεση αποτελούσαν μόνο τα σκληρά r. Απ' ό,τι μπόρεσα να καταλάβω, το νόημα της φράσης ήταν περίπου: «Πού βρήκες αυτόν τον καλό άνθρωπο εού που είσαι παλιοκόριτσο;».

Θέλησε να αποτραβηχτεί διακριτικά και να μας αφήσει μόνους.

«Θα σε ξαναδούμε», μου είπε. Της απάντησα καταφατικά.

«Hasta luego (Εις το επανιδείν)», χαιρέτησε.

«Hasta la victoria siempre», της απάντησα.

Γύρισε, με χτύπησε στις πλάτες και μου πρότεινε να πάρω μέρος μαζί με τη γειτονιά της στη συγκέντρωση στις 13 Μάρτη.

Αυτή η μέρα (el dia de los martires) είναι αφιερωμένη στη μνήμη των θυμάτων της αποτυχημένης εξέγερσης που έκανε η οργάνωση Επαναστατικό Διευθυντήριο Φοιτητών στις 13 Μάρτη του 1957. Θα ήταν μια εμπειρία σπάνια για μένα και δέχτηκα με ευχαρίστηση.

«Με το "La victoria siempre" που είπες στη μάνα μου την έκανες να πετάξει στον ουρανό».

«Θα ήθελα πολύ να την έχω μάνα».

«Εγώ που την έχω δεν την πάω καθόλου».

Της έδωσα τους δίσκους και τα βιβλία. Με ευχαρίστησε.

«Πώς θα στο ανταποδώσω;», είπε χαϊδεύοντας τα εξώφυλλα των δίσκων.

«Παίξε μου κάτι και αυτό θα αξίζει πολύ περισσότερο από τη νεκρή μουσική των δίσκων».

Πήρε την κιθάρα της και άρχισε να παίζει κάποια αμερικάνικη μπαλάντα. Σταμάτησε και με ρώτησε αν μ' αρέσει. Το είπε με μια διάθεση πειράγματος επειδή ήταν βορειοαμερικανική μουσική και άρα, εξ ορισμού, δεν έπρεπε να μ' αρέσει.

«Πάρα πολύ, συνέχισε σε παρακαλώ», της είπα. Αφού τέλειωσε το κομμάτι, της είπα ότι στον ήχο παρόμοιας μουσικής οι επαναστάτες φοιτητές στις ΗΠΑ καίνε τα χαρτιά που τους καλούν φαντάρους για τον πόλεμο του Βιετνάμ.

«Είσαι αδιόρθωτος», μου απάντησε και προσποιήθηκε τη θυμωμένη.

Της υπενθύμισα ότι είχε υποσχεθεί να μεσολαβήσει να γνωρίσω τα παιδιά εκείνα που δουλεύουν το μισό χρόνο και τον υπόλοιπο ασχολούνται με την τέχνη.

Είχε περάσει ήδη η ώρα. Τη χαιρέτησα και έφυγα. Το βράδυ πήγαμε με το πλήρωμα σε κάποιο κέντρο. Μπορεί το πρόγραμμα να είχε κάποιο ενδιαφέρον, από ό,τι φαινόταν από τις εκδηλώσεις των συναδέλφων μου, αλλά τις δικές μου σκέψεις απασχολούσε η επόμενη μέρα.

Την επόμενη ξύπνησα σχεδόν χαράματα. Στον τόπο του ραντεβού δεν είχε έρθει ακόμα κανείς. Αναρωτήθηκα με ανησυχία μήπως είχαν φύγει. Η απάντηση ήρθε σε λίγο, όταν άρχισαν να καταφθάνουν και οι άλλοι.

Τη μέρα εκείνη το πρόγραμμα περιλάμβανε διέλευση από στίβο μάχης και σκοποβολή. Ήταν κουραστικά. Αλλά για κάποιον που είχε περάσει κατακαλόκαιρο από τα Εξαμίλια της Κορίνθου δεν ήταν άγνωστα πράγματα. Ύστερα, όπως και σ' άλλο σημείο έχω ξαναπεί, στην εκπαίδευση στον ελληνικό στρατό υπήρχε ειδικός τομέας, ο «ανορθόδοξος πόλεμος», που στην ουσία δεν ήταν παρά ένα ψευδώνυμο του ανταρτοπόλεμου. Φαίνεται ότι τα πήγα καλά.

Ο comandante ήταν ενθουσιασμένος μαζί μου. Με σύστησε στους άλλους. «Είναι un guerrillero griego (ένας έλληνας αντάρτης)».

Θα το 'θελα πολύ, αλλά είχα γεννηθεί λίγο αργά για να προφτάσω αυτή την εποποιία. Ύστερα δεν ήξερα αν θα παρουσιαζόταν ξανά τέτοια ευκαιρία. Με κολάκευε πολύ ο τίτλος, αλλά δεν ήξερα αν θα τον αποχτούσα. Με τον comandante γίναμε γρήγορα φίλοι. Τον έλεγαν Ρικάρντο, υπηρετούσε στο στρατό του Μπατίστα στη Σάντα Κλάρα.

Όταν εισέβαλε η φάλαγγα του Τσε λιποτάχτησε, όπως πολλοί άλλοι στρατιώτες, και ύστερα από πολλές επιφυλάξεις κατατάχτηκε στο αντάρτικο. Θαύμαζε τον αργεντινό επαναστάτη και τον θεωρούσε το πρότυπο του νέου ανθρώπου. Αρπάχτηκα από την ευκαιρία αυτή και του είπα ότι για μένα θα ήταν υπέρτατη ευτυχία αν πέθαινα μαζί του στη Βολιβία. Με κοίταξε με υγρά μάτια και με αγκάλιασε. Ήμουν απόλυτα ειλικρινής και η ειλικρίνεια μου πρέπει να ήταν φανερή.

Μετά την εκπαίδευση μιλούσαμε με τις ώρες. Γνώριζε μόνο για το ρώσικο αντάρτικο. Για το ελληνικό είχε ακούσει ελάχιστα από έλληνες μπριγκαντίστες που ζούσαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και κυρίως στην ΕΣΣΔ. Όταν του είπα ότι εκείνη την εποχή υπήρχαν αντάρτικα στη Γαλλία, την Ιταλία, την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία, που ήταν εξίσου αν όχι πιο αξιόλογα από εκείνο της Ρωσίας, με κοίταξε με δυσπιστία.

Την επόμενη φορά ήρθε και με ξαναρώτησε για τα αντάρτικα αυτά. Φαίνεται ότι ή ρώτησε κάποιον ή κάτι διάβασε κάπου. Όταν άκουσε ότι ο ΕΛΑΣ είχε δύναμη 45.000 τακτικό και 45.000 εφεδρικό στρατό και δεν μπόρεσε να πάρει την εξουσία, δεν πίστευε στ' αφτιά του. Μου ζήτησε να τα γράψω, μήπως κάνω λάθος φραστικό. «Με τέτοιο στρατό ο Κάστρο θα μπορούσε να καταλάβει ολόκληρη την Αμερική». Εξακολουθούσε να με ρωτάει να του πω ποιες ήταν οι αιτίες για τις ήττες αυτές. Ξοδέψαμε πολλές ώρες. Αλλά δεν μπορούσα να του πω ξεκάθαρα ότι ο αγώνας αυτός είχε ήδη προδοθεί από τον ίδιο τον Στάλιν στη Γιάλτα. Έτσι προσπαθούσα να βρω κάποια εξήγηση. Για τη Γαλλία τα πράγματα ήταν πιο απλά. Ο βασικός υπεύθυνος, ο Μορίς Τορές, δεν ήταν καθόλου δημοφιλής στην ηγεσία της Κούβας. Έτσι μπορούσα να του πω πως διέλυσε τους παρτιζάνους για να τους καθυποτάξει στην κυβέρνηση του Ντε Γκολ. Εκεί που επέμενε ήταν στο θάνατο του Άρη Βελουχιώτη και στη διάλυση του ΕΛΑΣ μετά τη Βάρκιζα.

Μια από τις επόμενες μέρες τού πήγα μια φωτογραφία του Άρη που την έσκισα από κάποιο βιβλίο. Την κοίταζε πολλές ώρες. Μετά με ρώτησε αν μπορώ να του τη χαρίσω. Του απάντησα ότι γι' αυτόν την έφερα. Την πήρε και την έστησε στο γραφείο του, δίπλα σε μια φωτογραφία του Τσε.

Μια μέρα, μετά το τέλος του μαθήματος, με πλησίασε και μου είπε ότι αυτό το πρόγραμμα είναι για να αποχτήσει βασικές γνώσεις ο λαός της Κούβας για την άμυνα του, δεν είναι αρκετό όμως για έναν guerrillero. Μου πρότεινε να κάνω επιπλέον ώρες. Έτσι άρχισε να μου

κάνει «ιδιαίτερα μαθήματα». Του είπα ότι θα πλήρωνα τα υλικά που θα κατανάλωνα.

«Mierda», είπε. «Όλα για την επανάσταση».

Πιάστηκα από την κουβέντα αυτή για να δω τη γνώμη του.

«Η πείρα της Βολιβίας», μου απάντησε, «μας έκανε επιφυλακτικούς. Αλλά όταν ο Φιντέλ κρίνει ότι πρέπει να βοηθήσουμε κάποιους, η Κούβα μπορεί να στείλει ολόκληρο στρατό και όχι μόνο μερικούς αβοήθητους επαναστάτες».

Προσπάθησα να του αποσπάσω τη γνώμη του για το ρόλο που έπαιξε το βολιβιανό ΚΚ στην περίπτωση του Τσε. Επίσης, αν ήξερε τίποτα για το ρόλο της Τάνιας (ψιθυριζόταν ότι ήταν πράκτορας της ανατολικογερμανικής κατασκοπείας). Μίλησε γενικά, ότι δεν υπήρξε ενότητα των επαναστατικών δυνάμεων. Δεν επέμεινα περισσότερο.

Η εκπαίδευση μου έπιανε όλο το χρόνο. Έτσι δεν κατάλαβα πότε έφτασε η παραμονή της dia de los martires. Γύρισα στο ξενοδοχείο όπου με περίμενε η Μαργκότ. «Εξαφανίστηκες», μου λέει, «η μητέρα μου σε περιμένει, όπως της είχες υποσχεθεί».

Ήμουν κουρασμένος, αλλά δε γινόταν τίποτα. Ήπιαμε μαζί έναν καφέ και με συνόδεψε στη γειτονιά της κοντά στο σπίτι της. Σε μια μικρή πλατεία είχαν μαζευτεί καμιά εκατοστή άτομα. Η μητέρα της Μαργκότ κρατούσε μια μικρή σημαία της Κούβας και στο στήθος της κρεμόταν μια αφίσα με το πορτρέτο του Τσε. Η κοπέλα με άφησε κι έφυγε. Πλησίασα τη μάνα της. Μόλις με είδε, με αγκάλιασε και με σύστησε στους άλλους.

«Ο σύντροφος είναι ένας έλληνας brigadista. Είναι Έλληνας, Έλληνας, δεν είναι Ρωσσοέλληνας». Γέλασε με την παρατήρηση της. Ένιωσα ντροπή που δεν ήμουν πραγματικός brigadista, ακόμη περισσότερο που στην Ελλάδα είχα τη φήμη του σταχανοφικού. Θα μπορούσα να κόψω τόσο καλάμι όσο άλλοι πέντε. Γρήγορα όμως ξέχασα τις τύψεις μου. Ο γενικός ενθουσιασμός με παρέσυρε.

Κάναμε μια μεγάλη πορεία με συνθήματα. Μπροστά-μπροστά ήταν δυο μικρές μαύρες, που έπαιζαν τύμπανο, όπως στη Γαλλική Επανάσταση. Στη διαδρομή η πορεία μεγάλωνε. Έβλεπες παντού κουβάνικες σημαίες και πορτρέτα του Τσε. Παντού έβλεπες γραμμένες τις φράσεις που συνήθιζε να λέει και να γράφει: Hasta la victoria siempre, Venceremos, La lucha armada esta el unico camino (Ο ένοπλος αγώνας

είναι ο μοναδικός δρόμος). Ο νεκρός της Βολιβίας ήταν ολοζώντανος και πανταχού παρών.

Η πορεία τέλειωσε αργά το βράδυ. Ήμουν ψόφιος στην κούραση. Χαιρέτησα τη μητέρα της Μαργκότ και έφυγα. «Αύριο στις εννιά η ώρα πάλι εδώ», μου φώναξε και κούνησε το χέρι της.

Την άλλη μέρα ξύπνησα αργά. Όταν βγήκα έξω στην πλατεία υπήρχε ήδη αρκετός κόσμος. Δυσκολεύτηκα αρκετά να βρω τη μητέρα της Μαργκότ και την παρέα της. Είχαν ήδη ξεκινήσει την πορεία προς το πανεπιστήμιο, όπου θα μιλούσε ο Φιντέλ. Διασχίζαμε με δυσκολία το δρόμο μέσα στο συγκεντρωμένο πλήθος. Από την πρώτη ματιά καταλάβαινες ότι πολλοί είχαν κατεβεί σαν άτομα, και άλλοι έρχονταν σε οργανωμένες πορείες. Αυτή η συγκέντρωση δεν είχε τίποτα το κοινό με τις διατεταγμένες παρελάσεις που γίνονταν στη Μόσχα τις Πρωτομαγιές. Το πλήθος στην Αβάνα κατέβαινε αυθόρμητα και συμμετείχε, δεν ήταν ένας παθητικός θεατής.

Όταν φτάσαμε στο πανεπιστήμιο ο Κάστρο είχε αρχίσει κιόλας να μιλάει. Ήμασταν σε κάποια απόσταση από το βήμα. Η μητέρα της Μαργκότ ήταν συνέχεια δίπλα μου. Της είπα ότι θα προσπαθήσω να, πάω κοντά στο βήμα, να δω από κοντά τον Φιντέλ. Προθυμοποιήθηκε να με συνοδέψει.

Με αρκετή δυσκολία φτάσαμε μέχρι τα πέτρινα σκαλιά. Μερικά μέτρα πιο πέρα στεκόταν ο Κάστρο. Την περιφρούρησή του είχαν αναλάβει οι φοιτητές. Αγόρια και κορίτσια με τις λαδιές φόρμες του κινήματος της 26 Ιούλη. Ήταν οπλισμένοι με περίστροφα και περιστοίχιζαν τον ρήτορα. Σταθήκαμε στα σκαλοπάτια, αλλά δεν έβλεπα καλά. Ανέβηκα πάνω στο διάζωμα. Γύρισαν και με κοίταξαν αρκετοί, αλλά κανείς δε μου μίλησε.

Λίγα μέτρα μακριά μου βρισκόταν ο θρυλικός ηγέτης της κουβάνικης επανάστασης. Ήταν λίγο πιο χλωμός και γερασμένος από ό,τι φαινόταν στις φωτογραφίες και την τηλεόραση. Τα κατάμαυρα όμως μάτια του, σ' αντίθεση με το ήρεμο πρόσωπο του, πέταγαν φλόγες. Μιλούσε αργά και καθαρά. Έμπειρος ρήτορας, γοήτευε το ακροατήριο. Τα ισπανικά του είχαν τον συνηθισμένο στη Λατινική Αμερική στόμφο. Πρόφερε πολύ καθαρά και τα σύμφωνα, πράγμα ασυνήθιστο στην Κούβα. Δυσκολευόμουν, αλλά τον καταλάβαινα καλά. Σ' αυτό ίσως βοηθούσε το γεγονός ότι είχα ήδη διαβάσει αρκετούς λόγους του, τόσο από μετάφραση όσο και στα ισπανικά.

Κάθισα σ' αυτή τη θέση αρκετή ώρα. Ξαφνικά ένιωσα την επιθυ-

μία να γυρίσω μέσα στο πλήθος, να δω τις αντιδράσεις του. Ήθελα να γνωρίσω τον γνωστό διάλογο του Φιντέλ με τον κόσμο, όχι όμως από την πλευρά του ρήτορα. Παράτησα τη μητέρα της Μαργκότ στην παρέα της κι άρχισα να περιπλανιέμαι μέσα στο συγκεντρωμένο πλήθος. Όσο γι' αυτά που έλεγε ο Φιντέλ μπορούσα να τα διαβάσω την άλλη μέρα στην *Granma.*

Υπήρχαν σε πολλά σημεία συσκευές τηλεόρασης, έτσι που ο κόσμος που βρισκόταν σε απομακρυσμένα σημεία να μπορεί να βλέπει το ρήτορα και να μην τον ακούει μόνο. Σε κάποιο σημείο του λόγου του μιλούσε για τις δυσκολίες της Κούβας, αλλά και για τη θέληση του λαού της να τις ξεπεράσει. Σαν δείγμα αυτής της θέλησης ανέφερε τις θυσίες της νεολαίας στην επανάσταση, αλλά και το πρόσφατο παράδειγμα του Τσε και των συντρόφων του. Τότε το πλήθος διέκοψε το λόγο του με στεντόρειες κραυγές: Estaremos como Che.

Μέσα στους συγκεντρωμένους κυριαρχούσε η νεολαία. Όλοι, άντρες, γυναίκες, μαύροι, λευκοί, μιγάδες, αδερφωμένοι χωρίς καμιά διάκριση. Ο λόγος του κράτησε αρκετή ώρα. Το πλήθος όμως δεν έδειχνε να κουράζεται και συμμετείχε μέχρι το τέλος. Ένιωσα ευφορία. Παρ' όλες τις δυσκολίες, το εμπάργκο, τους διαφωνούντες, την έντονη ηλεκτρονική προπαγάνδα των ΗΠΑ, η επανάσταση στην Κούβα ήταν ακόμη ζωντανή. Αν η μεγαλύτερη εγγύηση για τις δημοκρατικές κατακτήσεις είναι το ένοπλο έθνος, στην Κούβα αυτό είχε επιτευχθεί σε μεγάλο βαθμό.

Τις επόμενες μέρες περνούσα τον περισσότερο καιρό μου με τον Ρικάρντο στο στρατόπεδο. Όσο περνούσε ο καιρός, τόσο δυνάμωνε η φιλία μεταξύ μας. Με κάλεσε σπίτι του και από απλό γκεριγιέρο με προβίβασε σε κομαντάντε.

Ο Χούλιο με συμπαθούσε όλο και περισσότερο. Η βοήθεια του μου ήταν πολύτιμη. Έδειχνε προθυμία σ' ό,τι του ζητούσα. Αντίθετα, με τον Εμίλ βρεθήκαμε ελάχιστες φορές και για λίγο. Είχε αφιερωθεί στη δουλειά και ταυτόχρονα έγραφε κάτι. Δε μου είπε τι ακριβώς έγραφε.

Ο τελευταίος που είχα στην ατζέντα μου ήταν ο δημοσιογράφος της *Revista.* Ήταν ένας περίεργος τύπος. Από τη μια μεριά αφοσιωμένος στο καθεστώς, από την άλλη ο τρόπος που ζούσε δεν ταίριαζε με τον λιτό τρόπο που ζούσε η πλειοψηφία των Κουβανών. Έκανε πολλά ταξίδια στο εξωτερικό και ιδιαίτερα τη Σοβιετική Ένωση.

Τη δεύτερη φορά που τον συνάντησα μου ζήτησε ουίσκι. Του απάντησα ότι δεν έχω, αλλά θα ζητούσα από κάποιο συνάδελφο ένα

μπουκάλι να του το δώσω. Μου είπε «Δε θέλω ένα αλλά πολλά». Μου κίνησε την περιέργεια και τον ρώτησα τι θα τα κάνει.

«Πρόκειται να κάνω ένα ταξίδι στη Μόσχα και τα θέλω».

«Για δώρα;».

«Ναι, να τα κάνω δώρα σε κάποιους που ανήκουν στην ανώτερη τάξη».

«Μα υπάρχει ανώτερη τάξη στην ΕΣΣΔ;».

«Και βέβαια. Τάξη και όχι κοινωνικό στρώμα, όπως λένε οι φτωχοί τροτσκιστές».

«Στην Κούβα;».

«Στην Κούβα για την ώρα η ανώτερη τάξη αρκείται μόνο σε ηθικά προνόμια και όχι σε υλικά. Όσο κρατιέται ο Φιντέλ, κάπως έτσι θα κυλάνε τα πράγματα. Αν πεθάνει, δεν ξέρω».

Είχε πολλές γνωριμίες και μου έλυσε αρκετές απορίες που είχα σχετικά με τους διαφωνούντες από τα δεξιά και τα αριστερά (τους οπαδούς του Γκεβάρα). Για τους λατίνους εμιγκρέδες ήταν βέβαιος ότι δεν πρόκειται να διωχτούν από την Κούβα, αλλά γίνονταν προσπάθειες να τους ξεφορτωθούν, αν τους δεχόταν κάποια ευρωπαϊκή χώρα. Ήδη μερικοί είχαν πάρει άσυλο από σκανδιναβικές χώρες. Εκείνο που τότε δεν πίστευα και που τρία χρόνια αργότερα έγινε πραγματικότητα ήταν οι συμφωνίες που έκανε η Κούβα με μια σειρά χώρες για την απέλαση μελλοντικών αεροπειρατών στις χώρες από τις οποίες προέρχονταν ή όπου είχαν διαπράξει αεροπειρατείες ή τρομοκρατικές ενέργειες.

Για το μέλλον της Κούβας ήταν αισιόδοξος. Υπήρχαν πιέσεις από νεότερους τεχνοκράτες να παραμερίσουν την ιστορική ηγεσία που περιστοίχιζε τον Κάστρο και να επιβάλουν στην Κούβα ένα καθεστώς παρόμοιο με εκείνο της ΕΣΣΔ και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Ωστόσο οι άνθρωποι που υπήρξαν ηγέτες της επανάστασης αντιστέκονταν αποτελεσματικά.

Όλον αυτό τον καιρό ήμουν τόσο απασχολημένος μ' ένα σωρό πράγματα που δεν κατάλαβα πώς πέρασε ο καιρός. Οι διαδικασίες για τη μεταφορά του πληρώματος στο Μεξικό είχαν ολοκληρωθεί. Έπρεπε να αποφασίσω αν θα έφευγα με το πλήρωμα ή θα παρέμενα.

Προσωπικά, είχα καταφέρει να εισπράξω όλες τις αποδοχές σε δολάρια. Οι άλλοι όμως συνάδελφοι είχαν να πληρωθούν τρεις, τέσσερις, ακόμη και έξι μήνες. Επιπλέον διεκδικούσαν κάποιες αποζημιώσεις για το ναυάγιο. Ελάχιστα χρήματα έπρεπε να εισπράξω. Θα μπορούσα να μείνω. Για τους υπόλοιπους, όμως, υπήρχε κίνδυνος να χά-

σουν όλα όσα τους όφειλε η εταιρεία. Ο κίνδυνος αυτός κάθε άλλο παρά φανταστικός ήταν. Παρόλο που επίσημα το Μεξικό διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις με την Κούβα, ένα μέρος του κρατικού μηχανισμού και ιδιαίτερα η αστυνομία ακολουθούσε αυτόνομη πολιτική. Ήταν πολύ πιθανόν να δοθεί στο πλήρωμα άδεια παραμονής για ελάχιστες μέρες, ακόμη και για μια μέρα. Έτσι, τη μέρα που θα ερχόταν ο εκπρόσωπος της εταιρείας να πληρώσει, το πλήρωμα μπορεί να είχε σκορπιστεί στα τέσσερα σημεία του πλανήτη. Οι ασφαλιστικές εταιρείες, που γνώριζαν όλες αυτές τις λεπτομέρειες, θα φρόντιζαν βέβαια να καθυστερήσουν.

Για όλα αυτά ο Χούλιο είχε ενημερώσει το πλήρωμα που έπεσε επάνω μου. Κάτι είχαν μάθει ότι ήταν στις προθέσεις μου να παραμείνω στην Κούβα. Δεν τόλμησα να τους πω ότι σκόπευα να παραμείνω. Είχα μάθει καλά το μάθημα, ότι άλλο πράγμα είναι π επαναστατική συνείδηση και άλλο η συνδικαλιστική, που δεν ξεπερνάει τα όρια της αστικής συνείδησης. Ο Λένιν ήταν ξεκάθαρος στο ζήτημα αυτό. Αν τα επαναστατικά καθήκοντα έρχονται σε σύγκρουση με τα συνδικαλιστικά, για τον επαναστάτη αυτό δεν αποτελούσε δίλημμα.

Όλο το βράδυ δεν έκλεισα μάτι. Δεν ήμουν βέβαιος για το πόσο αποτελεσματική θα ήταν η παρουσία μου σ' όλη αυτή τη διαδικασία. Ήταν πολύ πιθανό να μην αλλάξω τίποτα και επιπλέον να χάσω και την Κούβα, που τόσους κόπους έκανα για να επισκεφτώ. Στην περίπτωση αυτή, όμως, κανείς από τους συναδέρφους μου δε θα μπορούσε να πει: «Όλοι ίδιοι είστε, μόλις βολευτείτε κάπου, ξεχνάτε αυτά που λέγατε». Όλοι θα έλεγαν ότι υπάρχουν και πραγματικοί κομμουνιστές. Αυτές οι εμπειρίες, όσο μικρές κι αν είναι, ενσωματώνονται στη συλλογική μνήμη των καταπιεσμένων και συσσωρεύονται στο συλλογικό υποσυνείδητο μαζί με άλλα εκρηκτικά υλικά. Οπωσδήποτε η επένδυση αυτή είναι μακροχρόνια και αβέβαιη. Η «κριτική των όπλων» είναι πολύ πιο αποτελεσματική από το «όπλο της κριτικής». Όμως ποια κριτική των όπλων; Το νά ρίχνεις μερικές βολές με το καλάσνικοφ σε στόχους δεν είναι και φοβερό πράγμα - δεν είναι καν επαναστατική ενέργεια.

Άρχισα να αναρωτιέμαι μήπως το να παρατείνω την παραμονή μου στην Κούβα δεν ήταν τίποτε άλλο από μια δική μου επιθυμία και μόνο. Όσο και αν δεν ήθελα να πιστέψω ότι η Κούβα είχε σταματήσει να ενισχύει άμεσα τα αντάρτικα, από παντού τα σημάδια έδειχναν το αντίθετο. Αν τα πράγματα ήταν έτσι, τότε τι νόημα είχε το να παραμείνω; Βέβαια δεν είχα χορτάσει τη χώρα αυτή που τόσο λάτρευα,

αλλά μήπως θα μπορούσα να ξαναγυρίσω από το Μεξικό, αφού θα είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της αποζημίωσης; Ύστερα, από το Μεξικό θα μπορούσα ίσως να βρω κάποιο τρόπο να επικοινωνήσω με συντρόφους από την Ευρώπη και να έχω κάποια ενημέρωση για την Ελλάδα. Όσο καιρό ήμουν στο καράβι είχα μια στοιχειώδη επικοινωνία, που διακόπηκε από τη στιγμή πού έφτασα στην Κούβα. Η σκέψη αυτή με καθησύχασε κάπως. Δεν έμενε παρά να επιδιώξω να την πραγματοποιήσω.

Ο Ρικάρντο στεναχωρήθηκε όταν του είπα ότι έπρεπε να φύγω για το Μεξικό και μάλλον δεν θα ξαναγύριζα στην Κούβα, τουλάχιστον σύντομα.

«Πόσο θα ήθελα, καμαράδα, να ερχόμουν μαζί σου στα βουνά της Ελλάδας».

Του απάντησα ότι αυτό ήταν αδύνατο για δυο λόγους κυρίως. Πρώτα δεν υπήρχε καμιά προετοιμασία για κάτι τέτοιο. Ύστερα οι συνθήκες στην Ελλάδα δεν ευνοούν το αντάρτικο της υπαίθρου. Ο αγώνας θα κρινόταν στις πόλεις.

Έκανε μια γκριμάτσα δυσαρέσκειας. «Καμαράδα», είπε με κάποιο στόμφο στη φωνή, «αντάρτικο στην πόλη είναι τερορισμός με άλλο όνομα. Η πείρα της Κούβας έδειξε ότι μόνο το αντάρτικο σε συνδυασμό με την εξέγερση στις πόλεις μπορεί να οδηγήσει στη νίκη».

Πάνω στο ζήτημα αυτό δε με είχαν πείσει θεωρητικοί σαν τον Μπουχάριν, τον Λένιν και τον Τρότσκι. Πόσο μάλλον δεν μπορούσε να με πείσει ο Φιντέλ που όλη του η πείρα στηριζόταν στο «μοναδικό παράδειγμα της Κούβας». Δεν ήθελα όμως να τον δυσαρεστήσω και προσπάθησα να διορθώσω αυτή την ασυγχώρητη ειλικρίνεια μου λέγοντας ότι αυτό εννοούσα, μόνο που στην Ελλάδα το κίνημα στις πόλεις έπαιζε μεγαλύτερο ρόλο από ό,τι στη Λατινική Αμερική.

«Βέβαια», παραδέχτηκε, «οι συνθήκες στην Ευρώπη είναι λίγο διαφορετικές από ό,τι στην Κούβα, αλλά ο βασικός πυρήνας της αντίληψης του Κάστρο ισχύει για οποιαδήποτε χώρα».

Η δήλωσή του ότι θα ήθελε να έρθει στην Ελλάδα ήταν κάτι σαν έκφραση συμπάθειας, κάτι σαν φιλοφρόνηση. Δεν την πήρα στα σοβαρά, αλλά ήταν μια αφορμή να δω τι σκεφτόταν για τη στάση της Κούβας μετά το θάνατο του Τσε. «Με συγκίνησε, καμαράδα, η επιθυμία σου να 'ρθεις μαζί μου, αλλά όπως είπαμε αυτό είναι αδύνατο. Όμως είναι το ίδιο αν οι Κουβανοί βοηθούν τους επαναστάτες κοντά στη χώρα τους, ας πούμε στη Λατινική Αμερική. Θα συνεχίσετε όμως;».

«Δεν ξέρω τι έχεις ακούσει, καμαράδα, αλλά αν γίνεται μια σοβαρή προσπάθεια και υπάρχουν οι προϋποθέσεις, η Κούβα θα στείλει όχι μόνο μερικούς επαναστάτες, αλλά ολόκληρη μεραρχία. Ήμασταν, είμαστε και θα παραμείνουμε διεθνιστές».

Τότε πήρα τα λόγια του σαν υπερβολή, αλλά τα θυμήθηκα ξανά, όταν αργότερα η Κούβα έστειλε ένα ολόκληρο εκστρατευτικό σώμα στην Αγκόλα.

«Περίφημο όπλο», είπα χαϊδεύοντας ένα καλάσνικοφ που ήταν δίπλα μου, έτσι για να εκτονώσω την κάπως τεταμένη ατμόσφαιρα.

«Μπορώ να στο χαρίσω», μου είπε σοβαρά.

«Καλά, έτσι, χωρίς χρήματα, χωρίς χαρτιά, πώς θα το δικαιολογήσεις;».

«Mierda», απάντησε με τη συνηθισμένη του αθυροστομία. «Todos para la revolucion (όλα για την επανάσταση). Μπορώ ακόμα να σου χαρίσω και μια κατιούσα», συμπλήρωσε.

Ξέσπασα σε γέλια. «Ωραία θα ήταν, αλλά με φαντάζεσαι να γυρίζω στα αεροδρόμια του μισού πλανήτη με ένα καλάσνικοφ και μια κατιούσα;».

Γέλασε και ο ίδιος. «Ίσως αυτό θα μπορούσες να το περάσεις στα αεροδρόμια του μισού πλανήτη», είπε και μου πρότεινε ένα μαχαίρι, σαν αυτά που έχουν οι κουβανοί κομάντος. «Είναι περισσότερο ένα ενθύμιο, παρά ένα όπλο».

Το πήρα, αλλά δεν ήξερα αν θα διακινδύνευα να το πάρω μαζί μου.

Με χαιρέτησε φανερά συγκινημένος. Η χειραψία ήταν θερμή, αλλά δεν αρκέστηκε σ' αυτή. Μ' αγκάλιασε και με φίλησε. «Hasta la victoria, camarada», με αποχαιρέτησε. «Venceremos, camarada», του απάντησα φεύγοντας.

Άρχισα να συνειδητοποιώ ότι οι μέρες μου στην Κούβα ήταν μετρημένες. Μέχρι τότε δεν είχα δει τίποτε από την Κούβα. Αποφάσισα τις υπόλοιπες μέρες να γνωρίσω και λίγο την Αβάνα. Είχα να επισκεφτώ και τα γραφεία της κομμουνιστικής νεολαίας, που μέχρι τότε τα απέφευγα, παρά τις παροτρύνσεις του Εμίλ. Δεν περίμενα βέβαια τίποτα από αυτή την επίσκεψη, αλλά δε θα έχανα και τίποτε, *τώρα* που είχα διαθέσιμο χρόνο.

Εκείνο όμως που επιθυμούσα πολύ ήταν να γνωρίσω αυτή την κουλτουριάρικη μπουεμαρία για την οποία μου είχε μιλήσει η Μαρ-

γκότ. Δεν είχα καμία επίσημη κομματική ιδιότητα για να δω κάποια στελέχη της νεολαίας, αλλά αυτό ξεπεράστηκε με τη μεσολάβηση του Εμίλ και κυρίως του Χούλιο. Ενδιαφέρθηκαν να μάθουν για τα γεγονότα στην Ελλάδα και ειδικά για την κατάσταση στη ΔΝΛ. Είχαν κάποια ενημέρωση από τις επαφές τους με τις κομματικές νεολαίες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά ό,τι γνώριζαν, το γνώριζαν έμμεσα από τους νεολαίους της εμιγκράτσιας που ήταν εντελώς ξεκομμένοι από τη χώρα. Το γεγονός ότι ζούσα στην Ελλάδα έδινε στην περίπτωσή μου ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Μου πρότειναν να με φιλοξενήσουν όσο καιρό θα ήθελα. Τους έκανε εντύπωση ότι ήμουν και οικοδόμος, πράγμα σπάνιο για τους μπριγκαντίστες από τις καπιταλιστικές χώρες, που κυρίως ήταν φοιτητές. Το διεθνιστικό τους χρέος έφτανε μέχρι τη φιλοξενία. Πάντως ήταν και αυτό κάτι σοβαρό. Τους ευχαρίστησα και τους είπα ότι θα έπαιρνα υπόψη μου την πρόσκληση τους. Με χαιρέτησαν απλά με το Hasta la vista. Ούτε Venceremos ούτε Hasta la victoria.

Η νέα γενιά στην Κούβα ήταν αφοσιωμένη στο καθεστώς, αλλά δεν είχε αυτό τον αυθορμητισμό που είχε η γενιά που έκανε την επανάσταση. Ήταν πιο προσεγειωμένη και προγραμματισμένη. Ίσως να ήταν καλύτερα έτσι. Πάντως αναγνώρισα ότι είχα άδικο που δεν είχα κάνει νωρίτερα την επαφή αυτή. Θα με είχε βοηθήσει πολύ στη διαμονή μου στην Κούβα.

Τις υπόλοιπες μέρες τις πέρασα παρέα με τη Μαργκότ. Βγαίναμε καθημερινά έξω και κάναμε επισκέψεις σε διάφορα αξιοθέατα της Αβάνας, καθώς και σε διάφορα στέκια όπου σύχναζαν και διασκέδαζαν νέοι που είχαν κάποιες ανησυχίες. Λίγες μέρες πριν φύγω, επισκέφτηκαν την Αβάνα μέλη μιας κίνησης που δούλευαν όλο το διάστημα για να προετοιμάσουν μια συναυλία και μια ομαδική έκθεση ζωγραφικής και χαρακτικής. Ήρθα σε επαφή μαζί τους με τη βοήθεια της Μαργκότ.

Από τις πρώτες συζητήσεις κατάλαβα ότι οι νέοι αυτοί είχαν σημαντικές θεωρητικές γνώσεις, πράγμα που έλειπε εντελώς από την ίδια. Εκείνη διέθετε ένα εξαιρετικό υποκριτικό ταλέντο και μια ωραία φωνή, όπως ομολογούσαν όλοι, ήταν όμορφη και είχε μια καταπληκτική ικανότητα να μαθαίνει ξένες γλώσσες. Από κει και πέρα όλες οι γνώσεις της εξαντλούνταν σε κάποιες φράσεις κλισέ. Είχε όμως έναν ακέραιο χαρακτήρα, που της έδινε κύρος σ' αυτούς τους κύκλους.

Αυτοί ήταν κάτι διαφορετικό. Πολλοί είχαν φοιτήσει σε χώρες της

Ανατολικής Ευρώπης και ειδικά στην Ανατολική Γερμανία. Είχαν έρθει σε επαφή με το κίνημα αυτών των χωρών. Ο Μπίρμαν, για παράδειγμα, ήταν γνωστός σ' αυτούς, πριν γίνει γνωστός στην Ελλάδα. Βέβαια δεν είχα ποτέ ειδικές γνώσεις γύρω από την τέχνη, αλλά η γενιά του '64 είχε γενικά μια αισθητική καλλιέργεια, που ξεπερνούσε εκείνη του ενημερωμένου ακροατή ή αναγνώστη. Μπορεί να άρχισε με την *Αισθητική* του Πλεχάνωφ, αλλά προχώρησε πιο πέρα. Άλλωστε, δε με ενδιέφερε αυτή καθεαυτή η τέχνη, αλλά το πεδίο εκείνο της τέχνης που είχε να κάνει με την πολιτική.

Εκείνο που μου έκανε εντύπωση ήταν ότι αρκετοί είχαν διαβάσει τη *Γερμανική ιδεολογία* του Μαρξ, ένα βιβλίο που δείχνει με πολύ αδρές πινελιές τη σχέση του ανθρώπου με την τέχνη και την επιστήμη σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Είναι ένα πολύ σημαντικό βιβλίο και το ενδιαφέρον είναι ότι -δεν ξέρω αν είχε μεταφραστεί ποτέ στα ισπανικά- σίγουρα πάντως στην Κούβα δεν είχε φτάσει. Η έκπληξη μου ήταν ότι δεν ήταν άγνωστο και το βιβλίο του Τρότσκι *Λογοτεχνία και επανάσταση*. Ήταν πραγματικά έκπληξη, γιατί αυτός ο συγγραφέας ήταν απόλυτα απαγορευμένος σ' όλες τις λεγόμενες σοσιαλιστικές χώρες.

Η Μαργκότ ενθουσιάστηκε από το γεγονός ότι έπαιρνα μέρος στις συζητήσεις αυτές και σε πολλά σημεία συμφωνούσα μαζί τους. Της έκανε εντύπωση πώς μπορεί να συμφωνεί ένας κομμουνιστής με τους λεγόμενους αντικαθεστωτικούς, αντικομμουνιστές κατά τη γνώμη της. Είχε ταυτίσει την έννοια κομμουνιστής με την έννοια σταλινικός.

Όσον αφορά τους προβληματισμούς τους με τα διάφορα σύγχρονα ρεύματα στην τέχνη, είχα πολύ γενικές γνώσεις που δε μου επέτρεπαν να πάρω μέρος σ' αυτή τη συζήτηση. Μου αρκούσε μόνο η πληροφόρηση. Ο χρόνος όμως κυλούσε και έφτασε η παραμονή της αναχώρησης. Αποχαιρέτησα όλους τους φίλους. Ο Χούλιο θα μας συνόδευε μέχρι το αεροδρόμιο.

Θεώρησα άπρεπο να μη χαιρετήσω τη μητέρα της Μαργκότ. Η ίδια ήρθε ως το αεροδρόμιο. Δεν τη βρήκα σπίτι και τη βρήκα στα κομματικά γραφεία της γειτονιάς. Με χαιρέτησε με θέρμη και μου χάρισε ένα μαντήλι με την εικόνα του Τσε. Αισθάνθηκα άσχημα που δεν είχα τίποτα να της χαρίσω. Είχα μείνει μόνο με τα εσώρουχα και τα ρούχα που φορούσα. Τα υπόλοιπα πράγματα μου, όσα είχαν κάποια αξία, τα είχα δώσει όλα.

Φανερά στενοχωρημένος της είπα ότι δεν είχα τίποτα να της δώσω.

«Εκτός από την καρδιά μου», συμπλήρωσα σ' ένα τόνο αστεϊσμού.

«Bandido (παλιάνθρωπε)», απάντησε, «αυτά λες και ξελογιάζεις τις κοπέλες. Εγώ έχω και κάτι άλλο να σου δώσω: το πιο γλυκό φιλί της Κούβας».

Δεν ξέρω αν ήταν το πιο γλυκό φιλί της Κούβας, αλλά ένιωσα άσχημα, κάτι σαν μικρός Οιδίποδας. Για μένα, συντρόφισσα και μητέρα φίλης μου, ήταν ταμπού. Συνήρθα ωστόσο αμέσως.

«Hasta la victoria, mi hijo».

«Venceremos, madre», της απάντησα και απομακρύνθηκα.

Το τελευταίο μου βράδυ το πέρασα με τη Μαργκότ και τους φίλους της. Διασκεδάσαμε σχεδόν μέχρι το πρωί. Παρ' όλο το ολονύχτιο σχεδόν ξενύχτι, πήγα στο ξενοδοχείο με τα πόδια να απολαύσω για τελευταία ίσως φορά την πόλη που τόσο αγάπησα.

Το αεροπλάνο για Μεξικό απογειωνόταν στις τρεις το απόγευμα. Ο Χούλιο αποχαιρέτησε εγκάρδια όλο το πλήρωμα. «Καμαράδα, καλή τύχη. Αν θες να γυρίσεις αμέσως ξανά στην Κούβα, μπορείς με μια αθλητική αποστολή που θα έρθει σε μία βδομάδα από το Μεξικό. Πιστεύω όμως ότι δε θα έρθεις σύντομα».

Ήταν η σειρά της Μαργκότ. Μ' αποχαιρέτησε εντελώς αδιάφορα. Ίσα-ίσα που μου έπιασε το χέρι. Τα μάτια της ήταν εντελώς αδιάφορα. «Καλή τύχη», μου ευχήθηκε κι αυτή καθώς απομακρυνόταν.

Καθώς το αεροπλάνο απογειωνόταν, άρχισε να διακρίνεται η νησιώτικη φύση της Κούβας. Μίκραινε διαρκώς μέχρι που έγινε ένα μικρό στίγμα. Πόσο μικρή είναι αλήθεια! Και όμως το μικρό αυτό νησάκι έχει μια φοβερά δυσανάλογη αίγλη σ' ολόκληρο τον πλανήτη. Το επαναστατικό θράσος των ηγετών της, τα επιτεύγματα της επανάστασης στην υγεία, την παιδεία και την εθνική αξιοπρέπεια την έκαναν σύμβολο για εκατομμύρια ανθρώπους σ' όλες τις χώρες του κόσμου.

Μου ήρθε στο μυαλό ένα τραγούδι που το 'λεγαν οι αντιδραστικοί κουβανοί φυγάδες, αλλά όμως είχε τη δική του αυτόνομη αξία και ταίριαζε στην περίπτωση:

Cuando salí de Cuba
estuvo aqui y mi corazón.
(Όταν έφυγα από την Κούβα,
έμεινε εκεί η καρδιά μου.)

ΜΕΞΙΚΟ

Στο αεροδρόμιο της πόλης του Μεξικού μάς περίμενε αυτό που μας είχαν πει στην Κούβα. Ομαδική φωτογραφία, ατομική και μια μεγάλη τριγωνική κόκκινη σφραγίδα στο διαβατήριο με τη φράση: Llego de Cuba (Ήρθε από την Κούβα). Από το αεροδρόμιο μας οδήγησαν στο ξενοδοχείο και μας ανακοίνωσαν ότι έχουμε άδεια παραμονής για δύο μέρες. Αυτή ήταν η μια μορφή του Μεξικού.

Το εργατικό κίνημα (τα συνδικάτα), το φοιτητικό κίνημα και το κίνημα συμπαράστασης στην Κούβα είχαν σημαντική δύναμη. Μια συνδυασμένη επίσκεψη στα συνδικάτα, σε διάφορα γραφεία καθώς και στην ελληνική πρεσβεία (που βοήθησε σημαντικά σ' αυτή την περίπτωση) είχαν σαν αποτέλεσμα να μας δοθεί άδεια δεκαπέντε ημερών με την προοπτική να γίνουν τριάντα αν χρειαζόταν. Δε χρειάστηκε όμως. Μέσα σε δέκα μέρες μάς επισκέφτηκε εκπρόσωπος της εταιρείας και μας έδωσε όλα όσα ζητούσαμε νόμιμα.

Η αθλητική αποστολή για την οποία μου είχε μιλήσει ο Χούλιο έφυγε πριν πάρουμε τις αποζημιώσεις. Αλλά στο Μεξικό υπήρχαν πάρα πολλές ευκαιρίες να ταξιδέψει κανείς στην Κούβα. Δεν το επιδίωξα όμως.

Όσο καιρό ήμουν στην Κούβα, δεν είχα καμιά επικοινωνία με συντρόφους από την Ελλάδα. Από το Μεξικό προσπάθησα να επικοινωνήσω. Ήρθα σε επαφή με κάποιους στο Παρίσι. Οι μπερδεμένες πληροφορίες που πήρα μεγάλωσαν την επιθυμία της επιστροφής. Το πρόβλημα, όμως, ήταν να πάω πρώτα στην Ευρώπη και να διαλέξω εγώ τον τρόπο και το χρόνο επιστροφής και να μην πάω κατευθείαν από το Μεξικό στην Αθήνα, όπου δεν ήξερα τι συνθήκες επικρατούν.

Συζήτησα το θέμα αυτό με τον Γραμματικό. Έτρεφα αντιφατικά αισθήματα γι' αυτόν. Από τη μια ένιωθα ευγνωμοσύνη που διακινδύνεψε να με φυγαδεύσει από την Ελλάδα, από την άλλη όμως η συμπεριφορά του στο καράβι και ιδιαίτερα η ανάμιξή του στην υπόθεση του ναυαγίου υπήρξαν αιτίες για να αναπτυχθεί μια εχθρική διάθεση και στους δύο. Με κάπως απολογητικό ύφος μού είπε ότι τον είχα παρεξηγήσει και ότι εξακολουθούσε να είναι φίλος μου. Απόδειξη ήταν ότι ενδιαφέρθηκε να μου εξασφαλίσει εξάμηνη άδεια παραμονής στις

ΗΠΑ. Ίσως να μην ήταν έτσι, ίσως να υποψιαζόταν ότι είχα στοιχεία για το ναυάγιο και έτσι εξασφάλιζε τη σιωπή μου. Του απάντησα ότι δε με ενδιέφερε η Αμερική. Εκείνο που ήθελα ήταν να μην πάω κατευθείαν Αθήνα. Μου υποσχέθηκε ότι αν η πτήση για το υπόλοιπο πλήρωμα ήταν κατευθείαν Αθήνα, θα μου εξασφάλιζε άλλη πτήση. Τελικά θα πηγαίναμε Νέα Υόρκη και από εκεί με την «Ολυμπιακή» Αθήνα με ενδιάμεσο σταθμό Παρίσι, όπου θα μπορούσα να κατεβώ. Μου έδωσε και το εισιτήριο στο χέρι. Τότε μόνο πείστηκα.

Περάσαμε τράνζιτ το αεροδρόμιο Κένεντι και από εκεί κατευθείαν Ευρώπη. Μετά από οκτώ μήνες πατούσα ξανά τα χώματα της γηραιάς ηπείρου, παραμονές του Μάη του '68.

ΞΑΝΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Στην Αθήνα έφτασα στις αρχές του Μάη. Πριν από δέκα μήνες είχα εγκαταλείψει την πόλη αυτή σαν κυνηγημένο αγρίμι. Τώρα τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Πρώτα-πρώτα οικονομικά ήμουν σε πολύ καλή κατάσταση και έτσι οργάνωσα την παρανομία μου, χωρίς να εξαρτώμαι από κανέναν. Δεύτερο, η θητεία μου στο καράβι μου έδινε τη δυνατότητα να παριστάνω τον ξέμπαρκο ναυτικό, που δικαιολογούνταν να είναι αργόσχολος. Φορούσα κατά κανόνα ρούχα αγορασμένα στο εξωτερικό και χρησιμοποιούσα το γλωσσικό ιδίωμα των ναυτικών. Η προπαγάνδα της Χούντας, που είχε ανάγκη από συνάλλαγμα, οργίαζε. Ακόμη και στα σπίρτα υπήρχαν ολόγκαν που καλούσαν τους νέους να γίνουν ναυτικοί. Έτσι μπορούσα να κινηθώ άνετα.

Η αριστερά συνταράσσονταν από τη διάσπαση. Κατά την πάγια λαϊκομετωπική πολιτική της αριστεράς, είχαν δημιουργηθεί δύο «πλατιές» οργανώσεις. Το ΠΑΜ (Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο) και η οργάνωση της νεολαίας «Ρήγας Φεραίος». Οι οργανώσεις αυτές έγιναν με σκοπό να «αγκαλιάσουν τις πλατύτερες δυνάμεις», αλλά τελικά αποτελούνταν αποκλειστικά από στελέχη της ΕΔΑ και της ΔΝΛ

Η εργατική τάξη, ωστόσο, παρέμεινε στα παρασκήνια και οι κομματικές οργανώσεις ήταν απομονωμένες. Όλη τους η δραστηριότητα ήταν μερικές προκηρύξεις, μαγνητόφωνα με συνθήματα και άφθονες ανακοινώσεις στους ραδιοφωνικούς σταθμούς του εξωτερικού. Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας το απορροφούσε ο φραξιονισμός, ένας κομματικός ανταγωνισμός χωρίς κανένα φραγμό.

Τα περισσότερα και πιο ικανά στελέχη πέρασαν στο Γραφείο Εσωτερικού και έτσι οι «πλατιές οργανώσεις» ΠΑΜ και «Ρήγας» βρέθηκαν σία χέρια του. Οι «δωδεκατικοί» ή «κολιγιαννικοί», όπως ονομάστηκαν από τη 12η ολομέλεια και το όνομα του γενικού γραμματέα Κώστα Κολιγιάννη, κράτησαν τα πιο καθυστερημένα αλλά τα πιο συνεπή στοιχεία της ΕΔΑ. Με το να βρεθούν στη μειοψηφία αναδιπλώθηκαν, με στόχο να κυριαρχήσουν ξανά στο χώρο του ενιαίου άλλοτε ΚΚΕ. Τα βασικά τους πολιτικά εφόδια ήταν τετριμμένες γενικότητες: δικτατορία του προλεταριάτου, προλεταριακός διεθνισμός, συμπαράσταση στη Σοβιετική Ένωση, δημοκρατία κτλ. Η αντίσταση ενάντια στη δι-

κτατορία περιορίστηκε στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Μερικές προκηρύξεις, που όμως αμέσως σχεδόν τις διαλαλούσε τόσο η «Φωνή της Αλήθειας» όσο και ο ραδιοφωνικός σταθμός της Μόσχας, και όλα αυτά γίνονταν όχι μόνο για να συντηρήσουν αλλά και για να αναπαραγάγουν ένα στελεχικό δυναμικό που θα το χρησιμοποιούσαν για την αναδιάρθρωση του ΚΚΕ.

Από την άλλη στο Γραφείο Εσωτερικού βασίλευε χάος. Τα πιο ικανά αλλά και πιο οπορτουνιστικά στελέχη του κόμματος και της νεολαίας της παραδοσιακής αριστεράς πέρασαν στη φράξια αυτή. Η κριτική απέναντι στο ΚΚΕ και στη σοβιετική γραφειοκρατία, καθώς και η υποστήριξη στην τσεχοσλοβακική «Άνοιξη», προσέλκυε αρκετούς έντιμους αγωνιστές, ιδίως από τη νεολαία. Έτσι έβλεπες, πλάι στα παλιά σταλινικά στελέχη του μηχανισμού και της ΟΠΛΑ, νέους αγωνιστές πρόθυμους να αγωνιστούν με αυτοθυσία και να συνεργαστούν χωρίς προκαταλήψεις.

Γενικά, η κριτική τους ήταν παρμένη από την πολιτική πλατφόρμα του ιταλικού ΚΚ και τον πολυκεντρισμό του Τολιάτι. Αλλά ξεπέρασαν κατά πολύ τους Ιταλούς και έφτασαν να αναθεωρήσουν τα πάντα. Και η παραμικρή πίστη στην εργατική τάξη ή στους θεωρητικούς του μαρξισμού καταδικαζόταν σαν αρτηριοσκληρωτικός δογματισμός. Τα βιβλία του Μαρξ και του Λένιν αντικαταστάθηκαν από τα βιβλία του Γκαλμπρέιθ και του Μαρκούζε. Η κριτική απέναντι στη Σοβιετική Ένωση έφτανε μέχρι τη σοσιαλδημοκρατική απέχθεια προς τον μπολσεβικισμό κι άγγιζε τα όρια του πατριωτισμού. Υπήρχαν απόψεις, και μάλιστα στην ηγεσία, ότι τη δικτατορία την προκάλεσαν οι αγώνες των εργαζομένων και κατηγορούσαν τους δωδεκατικούς γι' αυτό.

Ωστόσο, κάτω από την πίεση της νεολαίας, το Γραφείο Εσωτερικού αναγκάστηκε να κάνει αγώνες ενάντια στη δικτατορία. Η οργάνωση Εσωτερικού της θεσσαλονίκης, μάλιστα, έφτασε να κάνει και τρομοκρατικές πράξεις. Πολλές φορές παλιά σταλινικά στελέχη, πηγαίνοντας στα σπίτια νεολαίων είτε για δουλειά είτε για να κρυφτούν, βρέθηκαν μπροστά σε πορτρέτα του Κάστρο, του Τσε, ακόμη και του Τρότσκι. Η λέξη «χάος» δεν ήταν μόνο χαρακτηριστικό του χώρου αυτού, αλλά και προγραμματική διακήρυξη. Οι πιο δεξιές τάσεις του χώρου αυτού (Γλέζος, Ροδάκης και άλλοι), που σχημάτισαν ξανά την ΕΔΑ, όχι μόνο αναγνώριζαν ότι το χάος χαρακτήριζε το χώρο αυτό. αλλά επέμειναν ότι το χάος αυτό ήταν δημιουργικό και ότι αργότερα θα ξεπηδούσε ένα αναγεννημένο κόμμα της αριστεράς.

Οι παλιοί σταλινικοί, στην προσπάθεια τους να βάλουν μια κάποια τάξη σ' αυτό το χάος, έφτασαν σε καθαρά σταλινική τακτική και, αφού στο Εσωτερικό ήταν αδύνατο να πάρουν κάποιο μέτρο, πέρασαν σε μια συκοφαντική και τραμπούκικη επίθεση ενάντια στους πολιτικούς τους αντιπάλους, το ΚΚΕ, και κύρια ενάντια σε επαναστάτες. Αντίθετα το ΚΚΕ είναι γεγονός ότι εκείνη την εποχή, με το να βρίσκεται σε κατάσταση αδυναμίας, έδειξε πολύ συγκρατημένο απέναντι στους επαναστάτες. Ωστόσο τους κρατούσαν σε απόσταση σαν να ήταν χολεριασμένοι.

Η διάσπαση αυτή καθαυτή έσπασε τον πάγο του μονολιθισμού που πλάκωνε για δεκαετίες σαν ταφόπετρα το επαναστατικό κίνημα. Η κριτική του μαοϊσμού άνοιξε μερικές ρωγμές στο οικοδόμημα του σταλινισμού. Στην Ελλάδα το τίναξε στον αέρα. Χωρίς τις ρεφορμιστικές τους αλυσίδες και σπρωγμένοι από τον αέρα που φυσούσε από την Πράγα και το Παρίσι, οι αγωνιστές της αριστεράς έπαιρναν αργά και διστακτικά το δρόμο προς τις επαναστατικές απόψεις.

Ωστόσο η εργατική τάξη εξακολουθούσε να βρίσκεται σε χειμερία νάρκη. Οι πολιτικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις ήταν διαλυμένες. Η ήττα της αριστεράς στις 21 Απρίλη του '67 την είχε κάνει αφερέγγυα. Οι εργάτες και οι εργαζόμενοι γενικά έπαψαν να σκέφτονται και να δρουν σαν τάξη και έγιναν άτομα - ο καθένας προσπαθούσε να λύσει μόνος του τα προβλήματά του.

Η ανοδική τάση στην οικονομία (ο ανοδικός κύκλος Κοντράτιεφ) που άρχισε μετά το '45 συνεχιζόταν. Η ελληνική οικονομία είχε και αυτή το μερίδιο της. Υπήρχε σχεδόν πλήρης απασχόληση. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα έκαναν την εμφάνιση τους τόσο πολλοί ξένοι εργάτες (κυρίως Πακιστανοί). Οι έλληνες εφοπλιστές όργωναν τις θάλασσες με τα σαπιοκάραβά τους. Οι επαγγελματίες ναυτικοί δεν έφταναν. Τα καράβια γέμιζαν με λευκοφυλλαδίτες, διαβατηριούχους Λατίνους και Ασιάτες, βασικά ανειδίκευτους και περιθωριακούς.

Οι πόλεις, που μέχρι το '67 είχαν ακόμα συνοικίες από την εποχή της Τουρκοκρατίας, γκρέμιζαν τα παλιά σπίτια και στη θέση τους έχτιζαν πολυκατοικίες, αυτά τα κουτιά από μπετόν αρμέ. Ένα ολόκληρο βουνό από υλικά μεταφέρθηκε σε κάθε πόλη. Οι εργάτες οικοδομής δεν έφταναν. Μια πληθώρα από νέα στοιχεία μπήκε απότομα στον κλάδο αυτόν, ρίχνοντας το επίπεδο ειδίκευσης. Νέα μεσαία αστικά

στρώματα σχηματίστηκαν -οικοπεδούχοι, εργολάβοι, βιοτέχνες- και ρίχτηκαν στη μηχανή του κέρδους.

«Η Ελλάδα στέναζε στα γήπεδα». Το ποδόσφαιρο έγινε ιδεολογία. Ήταν αρκετοί διανοούμενοι της αριστεράς που πίστευαν ότι ίσως να ξεσπούσε καμιά «στάση» ανάμεσα στους Παναθηναϊκούς και τους Ολυμπιακούς, όπως η παλιά στάση του «Νίκα» ανάμεσα στους Πράσινους και τους Βένετους. Το μοναδικό ιδανικό ήταν το αυτοκίνητο και το διαμέρισμα, ας ήταν και ένα ημιυπόγειο. Όλη η Αττική έμοιαζε με έναν τεράστιο μπινιέ (πόσο προφητικός υπήρξε ο μακαρίτης ο Χάκκας!) και πάνω σε θρόνο, που έμοιαζε με μπινιέ, κάθονταν οι άξεστοι επιβήτορες της εξουσίας. Ολόκληρο το έθνος έμοιαζε σαν να 'χει κατεβάσει τα βρακιά του μπροστά σ' έναν γελοίο βιαστή και μάλιστα σαν να απολάμβανε κιόλας το βιασμό.

Η αντίσταση ενάντια στη Χούντα, αν εξαιρέσεις μερικές ενέργειες του Εσωτερικού, του «Ρήγα» και των ΔΕΑ, περιοριζόταν σε αστειάκια για το μυστρί του Παττακού, τα φουστάνια της Δέσποινας ή τα καπέλα της Ζωιτάκαινας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η φραξιονιστική ομάδα βρισκόταν σαν σε κλίνη του Προκρούστη. Οι αρχικές της απόψεις για βίαιο αγώνα και ένοπλη πάλη ενισχύονταν από τα επαναστατικά γεγονότα της Ευρώπης. Η λογοκρισία της Χούντας σκόπιμα δεν επενέβαινε, για να δείξει στα τουριστικά γραφεία και τους επενδυτές της Δύσης το ήρεμο κλίμα, σε αντιδιαστολή με την «αναστάτωση» στην Ευρώπη, ακόμη και στην Τουρκία.

Ωστόσο η διάσπαση έπαιξε ανασταλτικό ρόλο. Είχαμε αποφασίσει να δουλέψουμε φραξιονιστικά στο πλαίσιο της επίσημης αριστεράς. Ποιας όμως αριστεράς; Με τους εσωτερικούς ή τους δωδεκατικούς; Η διάσπαση απέδειξε ότι η θέση μας για συνεργασία με το ενιαίο ΚΚΕ δε στηριζόταν μόνο σε καθαρά λογικές και θεωρητικές εκτιμήσεις, αλλά και σε συναισθηματικούς λόγους. Έτσι τα πράγματα μπλέχτηκαν πάρα πολύ. Ενώ το πρώτο διάστημα η ομάδα μας είχε αξιόλογη δράση, στην πορεία αδράνησε. Η δίκη των ΔΕΑ και η χαλαρή τους στάση στο στρατοδικείο (με εξαίρεση τον Γ.Ν., τη Νίτσα Ο. και ελάχιστους άλλους) άρχισε να βάζει ερωτηματικά για το αν ήταν επίκαιρη ή όχι η ένοπλη πάλη.

Ωστόσο, παρά την αδράνεια αυτή, είχαν γίνει σοβαρά βήματα οργάνωσης. Υπήρχε ένας αξιόλογος μηχανισμός με αρκετά μεγάλο κοινωνικό περίγυρο και υλικά μέσα. Μέσα στην ομάδα οι «γκεβαρικοί» και οι «μπλανκιστές», δηλαδή οι οπαδοί της άμεσης δράσης, ήταν

ασήμαντη μειοψηφία. Αμέσως συμφωνήσαμε να αποτελέσουμε συνωμοτική και φραξιονιστική οργάνωση, μέσα στη φραξιονιστική ομάδα. Για πρώτη φορά συναντηθήκαμε στις αρχές του Μάη του '68, ενώ το Παρίσι έβραζε. Υπήρξε πλήρης ομοφωνία.

* Αποτελούμε ξεχωριστή οργάνωση με το όνομα Επαναστατική Δράση.
* Αρχίζουμε αμέσως τις βίαιες ενέργειες.
* Συνεχίζουμε να δουλεύουμε μέσα στην πλατύτερη ομάδα, προσπαθώντας προσεκτικά να την παρασύρουμε στη δράση αυτή.
* Συνεχίζουμε τις επαφές και με τις δυο φράξιες του ΚΚΕ.
* Συνεχίζουμε τις επαφές με τις ομάδες και οργανώσεις που είχαν υιοθετήσει την ένοπλη πάλη, τους προμηθεύουμε υλικό και οδηγίες και στη συνέχεια τις αφήνουμε να δράσουν μόνες τους, χωρίς καμιά επαφή πια.
* Παράλληλα θα τυπώνονται προκηρύξεις και φυλλάδια με εκκλήσεις για ένοπλη δράση και οδηγίες για τη δράση αυτή.

Στο μυαλό μας υπήρχε η σκέψη ότι τα επαναστατικά ρεύματα από την Ευρώπη θα έβαζαν σε κίνηση την εργατική τάξη και τους εργαζόμενους, που τώρα ήταν απαλλαγμένοι από «δημοκρατικές» και ρεφορμιστικές αυταπάτες.

Πραγματικά οι αστοί πολιτικοί ήταν φαντάσματα του παρελθόντος. Ρεφορμιστές διαπασμένοι, χωρίς τίποτα συγκεκριμένο, το μόνο που έλεγαν ήταν να αποκαταστήσουν τη δημοκρατία, δηλαδή να ξαναζωντανέψουν τα μισοξεχασμένα φαντάσματα. Το ότι τα ξαναζωντάνεψαν δεν είναι παράδοξο. Στην Ιστορία τέτοιες νεκραναστάσεις συμβαίνουν, αν δεν υπάρχει ο νεκροθάφτης, αν δεν υπάρχει δηλαδή επαναστατικό κόμμα. Έτσι φάνταζαν αφερέγγυοι στα μάτια των μαζών.

Το μόνο εμπόδιο στο δρόμο προς την επανάσταση ήταν ο φόβος της δικτατορίας. Ποιά όμως ήταν άραγε η πραγματική δύναμη του χουντικού μηχανισμού; Βέβαια η ομάδα Παπαδόπουλου είχε κυριαρχήσει: έδιωξε τον βασιλιά και καθυπόταξε τον κρατικό μηχανισμό. Ήταν ωστόσο φανερό ότι δεν είχε κερδίσει αλλά είχε απλά υποτάξει - και τη διαφορά αυτή τη θεωρούσαμε σημαντική.

Τα Σώματα Ασφαλείας συνεργάζονταν με τη Χούντα αλλά κρατούσαν μια καιροσκοπική ουδετερότητα. Στη μακροχρόνια πορεία τους οι μπάτσοι είχαν συνειδητοποιήσει ότι οι κυβερνήσεις αλλάζουν αλλά η αστυνομία μένει. Στήριζαν ωστόσο τη Χούντα και μάλιστα με ζήλο, αλλά ήταν φανερό ότι με την ίδια όρεξη θα φυλάκιζαν τον Πα-

παδόπουλο, αν η συγκυρία άλλαζε, και το έκαναν. Το σώμα των αξιωματικών (10.000 περίπου) είχε αναδιοργανωθεί σε σημαντικό βαθμό, αλλά οι παπαδοπουλικοί ήταν μειοψηφία, ιδιαίτερα στα ανώτερα κλιμάκια. Ο υπόλοιπος κρατικός μηχανισμός, από τους μεγαλομανδαρίνους μέχρι τον τελευταίο κλητήρα, εξακολουθούσε να είναι η ανέκφραστη και γκρίζα γραφειοκρατία, που η προσήλωση της στη δικτατορία ήταν ανάλογη με τη δύναμη της.

Οι χουντικές οργανώσεις στις μάζες ήταν ανύπαρκτες. Έτσι το καθεστώς δεν ήταν φασιστικό, με την έννοια ότι δεν είχε κερδίσει μάζες και δεν είχε φασιστικές οργανώσεις. Ήταν μια βοναπαρτική πυραμίδα που αποτελούνταν από ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό και στην κορυφή του δέσποζε ο Παπαδόπουλος. Τέτοια καθεστώτα διακρίνονται για την αστάθεια τους. Με το να διακόπτουν μηχανικά την ταξική πάλη μετατοπίζουν τις κοινωνικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της βοναπαρτικής πυραμίδας, έτσι ώστε σε δοσμένη στιγμή γκρεμίζεται χωρίς μεγάλη πίεση από τα έξω, όπως έγινε με τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα στην Ισπανία και του Μπατίστα στην Κούβα. Είναι αδύνατο να υποστηρίζει κανείς στα σοβαρά ότι ο Μπατίστα έπεσε στη μάχη με τους τριακόσιους απομονωμένους αντάρτες της Σιέρα Μαέστρο. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις είναι ότι στην Ισπανία οι επαναστατικές δυνάμεις δεν είχαν, για ιστορικούς λόγους, τη θέληση να καταλάβουν το κενό εξουσίας, ενώ αντίθετα οι αντάρτες της Κούβας είχαν τη θέληση να πάρουν την εξουσία και το έκαναν.

Τα συμπεράσματα μας λοιπόν ήταν ότι η πορεία προς το γκρέμισμα της Χούντας συντελούνταν με αυθόρμητο τρόπο. Στην κατεύθυνση αυτή λίγα πράγματα μπορούσαμε να κάνουμε εμείς. Το να σκοτωθεί ο Παπαδόπουλος, πράγμα δύσκολο, δεν είχε μεγάλη σημασία, γιατί κάποιος άλλος θα έπαιρνε τη θέση του. Ωστόσο ήταν αναγκαίο να σχηματίζεται και να μεγαλώνει ο ενοπλος μηχανισμός της εξέγερσης. Κι ο μηχανισμός αυτός δεν είναι δυνατόν να σχηματιστεί στα χαρτιά, αλλά στην πράξη. Τέτοιες πράξεις θα πρέπει να είναι αποτελεσματικές και νικηφόρες. Τότε μπορούν, εκτός από το να εκπαιδεύουν τους επαναστάτες, να τρομοκρατούν τους αντιπάλους και να δίνουν θάρρος στους αγωνιστές, να απελευθερώνουν τις μάζες από το φόβο και να αποστομώνουν τα επιχειρήματα όλων των ρεφορμιστών.

Η εκπαίδευση στην πράξη είχε φοβερές δυσκολίες. Για να 'χουμε μια αυτονομία απέναντι στην υπόλοιπη ομάδα, ανέλαβα ο ίδιος να βρω εκρηκτικά και το πού θα γινόταν η εκπαίδευση. Τότε εμφανίστηκε μια

καταπληκτική ευκαιρία. Ένας πρώτος ξάδερφος μου, ο Φ.Ζ., ήταν νομικός σύμβουλος στη Grecian Marbles, που είχε εργοστάσια εξόρυξης μαρμάρων σε διάφορα μέρη. Διάλεξα την Τήνο. Επισκέφτηκα τον Φ.Ζ. με ύφος Μαγδαληνής. Ήξερα καλά την ιστορία. Παλιότερα, όταν ο εμφύλιος πλησίαζε το τέλος και φαινόταν ξεκάθαρα η νίκη της αντίδρασης, είχε μεσολαβήσει σε αρκετούς γνωστούς να περάσουν τα σύνορα από την «παρανομία» στη «νομιμότητα». Συμφώνησε μαζί μου ότι δεν ήταν δυνατόν να συνεχίσω τώρα το πανεπιστήμιο και μου πρότεινε να δουλέψω στην εταιρεία σ' ένα ήσυχο μέρος, να περάσει η μπόρα, ακόμη και να σταδιοδρομήσω εκεί. Δε φανταζόμουν ότι θα πετύχαινα τόσο γρήγορα το στόχο μου, παρόλο που γνώριζα προσωπικά τους Αργυρούδηδες, που επισκέφτονταν τακτικά τον πατέρα στο χωριό για κυνήγι.

Είχα ξεγελάσει τον ξάδερφο μου χωρίς τύψεις. Εδώ είχα ξεγελάσει τ' αδέρφια μου, ακόμη και τη μάνα μου. Τι σημασία είχε η ειλικρίνεια στους συγγενείς μπροστά στην αφοσίωση στην επανάσταση;

Έφτασα στην Τήνο λίγο πριν από τις 15 Αυγούστου του '68. Οι Χωραΐτες ήταν βασικά έμποροι που ζούσαν από τον τουρισμό και την Παναγία. Σκέτοι εμπόρακοι. Οι κάτοικοι της βόρειας Τήνου ήταν εντελώς διαφορετικοί. Μαρμαράδες και ναυτικοί, φιλόξενοι και καταδεκτικοί, με καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία. Δεν είναι παράξενο που μέσα από τους μαστόρους αυτούς βγήκαν τόσοι μαρμαρογλύπτες, με κορυφαία μορφή τον Γιαννούλη τον Χαλεπά.

Ένιωσα άνετα ανάμεσα τους από τις πρώτες στιγμές. Είχαν βέβαια ορισμένες απορίες για τον τρόπο που ζούσα, αλλά είχα έτοιμη απάντηση. Ήμουν ξέμπαρκος ναυτικός και προσπαθούσα να βρω μια δουλειά στη στεριά. Ήταν βέβαια δύσκολο να περάσω για ναυτικός μέσα σε βετεράνους ναυτικούς, αλλά τα κατάφερα.

Η πρώτη μου δουλειά ήταν να παρακολουθήσω την τεχνική των εκρήξεων. Ήταν καταπληκτικές οι γνώσεις και η επιδεξιότητα των μαστόρων αυτών που είχαν παρακολουθήσει το πολύ-πολύ δημοτικό σχολείο. Άλλο πράγμα η κροτίδα ή ένα κοκτέιλ μολότοφ και άλλο η έκρηξη του δυναμίτη. Μ' αυτόν μπορούσαν να γίνουν φοβερά πράγματα. Να σηκώσεις ένα βράχο στον αέρα και να τον κάνεις κομμάτια ή απλώς να τον μετατοπίσεις, να οργώσεις μια ολόκληρη πλαγιά, χωρίς να προχωρήσεις σε βάθος, να κόψεις έναν τεράστιο στύλο στη μέση

σαν πράσο, ή ακόμη μπορούσες να τον κλείσεις σ' ένα σωλήνα από μαντέμι και να σκορπίσεις δεκάδες πυρακτωμένα κομμάτια σίδερο.

Το να βρεις όμως δυναμίτη σε μεγάλες ποσότητες ήταν δύσκολο, γιατί η διακίνηση και η κατανάλωση του καταγραφόταν αυστηρά και κρατούνταν βιβλία εκρηκτικών. Ωστόσο καταφέραμε να βρούμε. Στην Τήνο είχαμε και τη δυνατότητα να κάνουμε δοκιμές και εκπαίδευση. Τα νταμάρια απείχαν αρκετά από τα χωριά, οι ακτές ήταν απρόσιτες από τη θάλασσα και έτσι δεν υπήρχαν ψαράδες. Από τη στεριά δε συνήθιζαν να κάνουν εκδρομές σε αυτή τη σεληνιακή και δυσπρόσιτη τοποθεσία. Έτσι τις μέρες που έβρεχε και δε δούλευε το νταμάρι, καθώς και τα απογεύματα, όταν οι εργάτες τραβούσαν για τον Πύργο και τον Μαρλά, μπορούσε κάποιος να κάνει σκοποβολή ή να σκάζει δυναμίτη χωρίς να τον ακούσει κανείς. Στο «Κανάβεραλ» αυτό πήρε το βάπτισμα του πυρός ο βασικός πυρήνας της οργάνωσης.

Η ζωή στην Τήνο ήταν ήσυχη, ιδιαίτερα στα μαρμαροχώρια. Με την αστυνομία, όπως είχα προβλέψει, δεν είχα κανένα πρόβλημα. Το γεγονός ότι, κατά κάποιο τρόπο, είχα την εύνοια των Αργυρούδηδων, που «έδιναν ψωμί στον τόπο» -άλλωστε, όπως και να το κάνει κανείς, το κεφάλαιο, ανεξάρτητα από κυβερνήσεις, έχει τεράστια δύναμη- έκανε τον ενωμοτάρχη του Πύργου ιδιαίτερα ευγενικό απέναντί μου. Στην ταβέρνα όπου έτρωγα ήρθε μερικές φορές στο τραπέζι μου και με κέρασε. Είχαμε την ίδια ηλικία περίπου και παρακολουθούσε και την Πάντειο. Μου είπε, αν χρειαστώ τη βοήθεια του, να μη διστάσω να τον επισκεφτώ στο γραφείο του.

Η δουλειά δεν ήταν πολύ δύσκολη. Άλλωστε ο εργοδηγός (ένα νέο παιδί) με βοηθούσε πολύ. Ο χειμώνας στη βόρεια Τήνο είναι αρκετά τραχύς και έτσι το εργοτάξιο είχε πολλές αργίες. Στη χώρα πήγαινα σπάνια και μόνο για επαφές. Πολύ συχνά πήγαινα στον Πύργο. Επισκεπτόμουν τα εργαστήρια των μαρμαρογλυπτών και το σπίτι του Γιαννούλη Χαλεπά. Έπαιρνα το κλειδί από κάποια κυρά Μαρία, που συντηρούσε το σπίτι, και καθόμουν με τις ώρες. Εκεί στο σπίτι αυτό είχαμε αρκετές επαφές με συντρόφους από την Αθήνα. Στην ταβέρνα ή το καφενείο ήταν αδύνατο να συζητήσει κανείς. Επίσης και στο ερημητήριό μου στο νταμάρι δε δικαιολογούνταν και πολλές επισκέψεις. Ενώ εκεί μπορούσα να μείνω ώρες χωρίς να με ενοχλήσει κανείς. Δεν ξέρω αν ήταν ασέβεια ή ένδειξη τιμής στη μνήμη του μεγάλου και τραγικού δημιουργού να συζητάει κανείς μπροστά στα μισοτελειωμένα έργα του για την τεχνική της ένοπλης πάλης και την προλεταριακή

επανάσταση. Πάντως πρέπει να εξομολογηθώ δημόσια για την πράξη μου αυτή.

Συνέχισα τη δουλειά στην Τήνο μέχρι τον Απρίλη του '69, οπότε κρίναμε ότι δεν είχε πια τίποτα να μας προσφέρει. Αποφάσισα να φύγω, αλλά έφυγα κυνηγημένος. Αξίζει να αναφερθεί το γεγονός, γιατί μέσα απ' αυτό φαίνονται τόσο οι κίνδυνοι που απειλούν μια συνωμοτική δουλειά όσο και οι αδυναμίες της αστυνομίας.

Έλεγχα το χώρο στην Τήνο, αλλά ποτέ δε φανταζόμουν ότι κάποιος ξάδερφος μου είχε παντρευτεί πρόσφατα μια Τηνιακιά, που ο πατέρας της δούλευε μαζί μου στο ναμάρι. Η αδυναμία μου ή η παράλειψή μου να μάθω έγκαιρα τη λεπτομέρεια αυτή παραλίγο να έχει μοιραίες συνέπειες.

Η συμπεριφορά μου, η στάση μου και ο τρόπος ζωής μου ήταν φυσιολογικός, αλλά όχι απόλυτα, για την κλειστή κοινωνία της βόρειας Τήνου. Σε μια επίσκεψη του στη Τήνο, συζητήθηκαν στην οικογένεια του πεθερού του τα διάφορα ενδιαφέροντα και περίεργα γεγονότα και πρόσωπα. Ανάμεσα στα παράξενα άτομα ήμουν και εγώ. Στη συζήτηση που είχαν, ο ξάδερφός μου ανακάλυψε με χαρά ότι βρήκε το συγγενή του που είχε εξαφανιστεί. Δε γνώριζε πολλά πράγματα, αλλά γενικά ότι είχα εξαφανιστεί. Τη χαρά του τη συμμερίστηκε και ο πεθερός του. Έφυγε πριν τον προφτάσω.

Την επομένη ήρθε ο πεθερός του και με συμπάθεια και χαρά μού είπε ότι είμαστε οχεδόν συγγενείς. Μου είπε ακόμη να μην ανησυχώ και αν έχω κάποια ανάγκη, να μη διστάσω να του ζητήσω βοήθεια. Μου ξανατόνισε ότι δε θα μιλούσε σε κανένα. Ένιωσα σαν να έπεσα σε κενό. Σίγουρα ο αγαθός λατόμος κι ο ξάδερφος μου δεν είχαν καμία πρόθεση να με βλάψουν, αλλά στη συζήτηση συμμετείχαν οι δυο τους και οι γυναίκες τους, δηλαδή τέσσερα άτομα. Το νέο σίγουρα θα έχει πάρει το δρόμο του. Έπρεπε να βιαστώ.

Η συζήτηση έγινε το Σάββατο, την έμαθα Πέμπτη το απόγευμα και την Παρασκευή το πρωί έρχεται ένας εργάτης και μου λέει ότι με θέλει επειγόντως ο αστυνόμος. Του απαντώ ότι θα πάω το βράδυ μαζί τους. Προφασίζομαι στον εργοδηγό ότι είμαι άρρωστος και φεύγω για το σπιτάκι όπου έμενα. Ανέβηκα στο σπίτι. Η πλατεία όπου δούλευαν οι εργάτες ήταν πεντακόσια μέτρα απέναντι μου. Έβγαλα τα ρούχα, δήθεν για να αεριστούν. Άναψα τη σόμπα και έβαλα μέσα λίγη πίσσα και μουσκεμένες εφημερίδες, για να βγάζει καπνό. Αφού τέλειωσα το καθετί που θα 'δινε την εντύπωση ότι ήμουν μέσα στο σπίτι, παίρνω

ελάχιστα πράγματα και με τα πόδια παρακάμπτω τον Πύργο, παίρνω ένα αγοραίο ταξί από διπλανό χωριό και κατευθείαν στη Χώρα. Ίσα που πρόφτασα το βαπόρι των δώδεκα. Όταν εγώ έπαιρνα το ταξί από τον Πειραιά, ο φίλος μου ο αστυνόμος με αναζητούσε στον Πύργο της Τήνου, ανάμεσα στους εργάτες που επέστρεφαν από τη δουλειά.

Δεν ξέρω τι έμαθε ο αστυνόμος. Πολύ λίγα πράγματα γνώριζε η αστυνομία τότε για μένα. Ίσως αυτά που έμαθε να αιτιολογούσαν τη σύλληψη μου. Ίσως ο νεαρός ενωμοτάρχης, στην ταραχή του και για να δικαιολογήσει τη μη σύλληψή μου, να μην ανέφερε ότι δούλευα σε νταμάρι με εκρηκτικά. Το ότι πλήρωσε ακριβά την παράλειψη του αυτή το έμαθα αργότερα από τον πρόεδρο του στρατοδικείου, τον Καραπάνο, που κατέληξε ότι «έκαψα το παιδί».

Οι χειροπέδες στριφογύριζαν γύρω από τα χέρια μου, αλλά εγώ δεν μπορούσα να τις δω.

Σε μια από τις επισκέψεις στην Αθήνα μού συνέβη ένα περιστατικό που αξίζει να μνημονευτεί, γιατί δείχνει αρκετά καλά πώς φτάνει κανείς να υπερεκτιμά το θάρρος, τη θέληση, την αποφασιστικότητα και την οργάνωση, αυτό που λέμε υποκειμενικό παράγοντα.

Μεταφέρω βόμβες σ' ένα σάκο ταξιδιού. Όπως πάντα, όταν είχαμε εκρηκτικά οπλοφορούσαμε. Κατεβαίνω από το ταξί στην αρχή της Κηφισίας, στους Αμπελόκηπους από τη μεριά του Γουδιού, και διασχίζω την Κηφισίας για να πάρω άλλο ταξί από την Πανόρμου. (Οι αλλαγές ταξί ήταν ένα μέτρο ασφάλειας γενικά.) Μόλις πάτησα το πόδι μου στο αντίθετο πεζοδρόμιο έπεσα πάνω σε δυο τύπους που το παράστημα και το ντύσιμο τους έδειχναν ότι σίγουρα ήταν στρατιωτικοί. Από το βλέμμα τους ήταν φανερό ότι με περίμεναν. Ο σάκος έγινε ξαφνικά ασήκωτα βαρύς, το περίστροφο μου φάνηκε ότι φούσκωνε τόσο, ώστε μπορούσε κανείς να το διακρίνει. Δεν πρόφτασα να αντιδράσω και πίσω τους βλέπω να μου χαμογελά ο… Γιάννης Παλαιολόγος! Μου 'πιασε το χέρι και πριν καταλάβω αν με χαιρετούσε ή πήγαινε να με συλλάβει, «Πώς χάθηκες, καημένε;», μου λέει.

«Δουλεύω», του απάντησα αμήχανα.

«Και το πανεπιστήμιο;», ρώτησε

«Έχω μερικά οικονομικά προβλήματα».

«Καλά, καλά. Εμείς γιατί είμαστε εδώ; Τόσοι ξένοι έρχονται και τους βρίσκω δουλειά. Δεν ξέρεις ότι είμαι διευθυντής στον ΟΑΕΔ; Έλα

να σε βάλω σε δουλειά που να μπορείς να πηγαίνεις και στο σχολείο. Πάρε και την κάρτα μου».

Μου 'δωσε μία κάρτα, με χαιρέτησε και πέρασε στο απέναντι πεζοδρόμιο. Πέρασαν αρκετά λεπτά για να συνέρθω. Μόλις όμως συνήρθα ένιωσα μια φοβερή αυτοπεποίθηση και ικανοποίηση.

Δεν ήμουν όμως ο μόνος με αισιοδοξία και θράσος. Παρά τη γενική υποχώρηση, ξεπηδούσαν συχνά ομαδούλες, παρέες ή άτομα, βασικά νεαροί, που με αυθόρμητο τρόπο προσανατολίζονταν προς τις βίαιες ενέργειες. Πολλές απ' αυτές έπεφταν στα δίχτυα της Ασφάλειας με προβοκάτσιες. Άλλες περνούσαν σε δράση με ό,τι μέσα είχαν. Αρκετές απ' αυτές διαλύονταν με αυθόρμητο τρόπο, όπως είχαν σχηματιστεί, ενώ άλλες έπεφταν σε ρεφορμιστές, που τις διέλυαν με άλλους τρόπους, αποσπώντας όσους μπορούσαν. Ταυτόχρονα και μέσα σ' αυτούς γίνονταν παρόμοιες διεργασίες. Ιδιαίτερα στο Εσωτερικό, αλλά και μέσα στο μονολιθικό ΚΚΕ, η νεολαία, κάτω από τα ερεθίσματα που έφταναν από την Ευρώπη, βρισκόταν σε διαρκή αναζήτηση, βάζοντας σε αναθεώρηση και αμφισβήτηση κάθε μέσο και αρχή. Και οι χώροι αυτοί ήταν για μας πηγές στρατολογίας.

Πήγαινα στην Πλάκα για να συναντήσω μια μικρή ομάδα παιδιών από το τοπικό γυμνάσιο. Μόλις πέρασα το Μοναστηράκι, οι δρόμοι προς την Πλάκα μπλοκαρισμένοι. Δεν είχα κανένα τεκμήριο πάνω μου. Άλλωστε η εμφάνιση μου με βοηθούσε πολύ. Τα ίχνη της οικοδομής ήταν εμφανή στα ρούχα και στο πρόσωπο μου. Ο ασβέστης και το τσιμέντο δημιουργούσαν μια πρώτης τάξης προστατευτική μάσκα. Την εμφάνιση μου αυτή την ενίσχυα αγοράζοντας αθλητική εφημερίδα. Οι μπάτσοι έριχναν λοξές ματιές, όχι σε μένα, *αλλά* στους τίτλους της ολάνοιχτης εφημερίδας, που προσπαθούσα να τη διαβάσω.

Είχαν δίκιο οι άνθρωποι. Πού να φανταστούν ότι ένας κοντός, αδύνατος και σκονισμένος οικοδόμος, που διάβαζε αθλητική εφημερίδα, πήγαινε να στεριώσει μια τρομοκρατική οργάνωση! Αυτοί ζητούσαν κάποιο τύπο διανοούμενο, με μακριά μαλλιά, κοτλέ παντελόνια και μεταξένια, χλομή από την παρανομία, επιδερμίδα.

Αποθρασύνθηκα.

Η πλατιά οργάνωση με κατηγορούσε ότι ήμουν κινητή λαιμητόμος. Προσπάθησαν να με πείσουν να μείνω ήσυχος ή να φύγω για την Ευρώπη και να μη βάζω σε κίνδυνο τόσους ανθρώπους γύρω μου.

Πραγματικά, άρχισα να βρίσκομαι σιγά-σιγά σε απομόνωση. Ένα τείχος σιωπής άρχισε να απλώνεται γύρω μου. Η απομόνωσή μου έφτασε σε έσχατο σημείο. Σύντροφοι που συνδεόμασταν με ιδιαίτερα φιλικές και συναισθηματικές σχέσεις απομακρύνθηκαν ή αναγκάστηκαν να απομακρυνθούν από κοντά μου. Το τελευταίο αυτό με τραυμάτισε άσχημα. Προσπάθησα πολύ να ορθοποδήσω. Σ' αυτό βοήθησαν και οι ισπανοί σύντροφοι, που έσπασαν την απομόνωσή μου και ήρθαν σε επαφή μαζί μου. Αυτά τα πολλαπλά φράγματα πέφτουν μόνο μ' έναν τρόπο: με τη βόμβα. Παράνομοι όντας οι ίδιοι, ελάχιστα μπορούσαν να βοηθήσουν, αλλά βοήθησε πολύ η επαφή μου με μια οργάνωση της Θεσσαλονίκης, τη Λαϊκή Πάλη.

Καθώς «ψάρευα» πάντα, έπεσα πάνω σε μια τροτσκιστική οργάνωση, τον Διεθνιστή, που καρδιά της ήταν ένας παλιός «αρχείος» και αργότερα τροτσκιστής, ο Λουκάς ο Καστρίτης. Ο άμοιρος ο Λουκάς έκανε κηρύγματα ενάντια στην ατομική τρομοκρατία κι εγώ είχα την ασέβεια να τον ακούω μερικές φορές καθισμένος πάνω σε κάποια βόμβα. Αδημονούσα να δω το δυναμικό της οργάνωσης, για να δω τι θα 'βγαινε απ' αυτή. Η οργάνωση στην Αθήνα αποτελούνταν από μαθητές και φιλήσυχους επαγγελματίες. Δεν ήταν αυτό που ζητούσα. Ωστόσο, η οργάνωση της Θεσσαλονίκης ήταν διαφορετική. Εκεί είχαν ξεκόψει από το σεχταρισμό του Λουκά και είχαν δημιουργήσει μια πραγματικά μαζική (με τα μέτρα της παρανομίας) οργάνωση, που έβγαζε και ένα έντυπο, τη *Λαϊκή Πάλη*.

Τα μέλη της οργάνωσης κάλυπταν όλο το φάσμα της αριστεράς. Πρώην λαμπράκηδες, πρώην μαοϊκοί, πρώην τροτσκιστές κ.ο.κ. Πολιτικά, η οργάνωση ήταν αλαλούμ, αλλά εκείνο που παρατήρησα από την αρχή ήταν η διάχυτη έφεση για ενοπλη πάλη. Είχε αξιόλογους και σοβαρούς αγωνιστές και κάτι ακόμη πιο σημαντικό: δεν είχε προσβληθεί από το προτσές φθοράς, αυτή τη φυματίωση που κατάτρωγε τις οργανώσεις, τα κόμματα και τους αγωνιστές της αριστεράς που προέρχονταν άμεσα από τον προδικτατορικό αριστερό κόσμο. Αλλά το να εξελιχτεί η οργάνωση αυτή σε τρομοκρατική με άμεση δράση ήταν ασυγχώρητο λάθος, τουλάχιστον από τη δική μου πλευρά. Μπορεί να μην είχαν τις αμαρτίες των παλιών οργανώσεων, αλλά όμως δεν είχαν ούτε την αναμφισβήτητη συνωμοτική τους πείρα.

Το πρώτο δείγμα το πήρα από ένα από τα πιο αξιόλογα στελέχη της, τον Χ. Είχαμε ραντεβού σε κεντρικό μέρος της Αθήνας. Είχα την πρόνοια να πάω χωρίς τίποτα ύποπτο. Δίπλα μας πέρασαν κάτι αμε-

ρικανοί ναύτες. «Yankees, go home», τους πετάει. Οι μισομεθυσμένοι ναύτες άργησαν να αντιδράσουν. Είχαν απομακρυνθεί αρκετά, οπότε ένας στρέφεται προς το μέρος μας και ξεφωνίζει: «Ah! They are communists. . .». Εξαφανίστηκα αμέσως, αλλά παράβλεψα αυτή την τρομερή επιπολαιότητα.

Προσπάθησα να εκπαιδευτούν στην πράξη. Οι στόχοι που διάλεξα ήταν δύσκολοι. Μια απόπειρα ενάντια στον υπουργό της Χούντας Τζεβελέκο και μια στο άγαλμα του Τρούμαν. Οι απόπειρες αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν.

Στην περίπτωση Τζεβελέκου είχα βάλει πέντε κιλά δυναμίτη σε ένα σωλήνα από μαντέμι χαραγμένο σε μικρά κομματάκια, όπως οι παλιές γερμανικές χειροβομβίδες τύπου μιλς. Ο υπουργός της Χούντας έδινε ωραίο στόχο, αλλά συνοδευόταν από δυο χωροφύλακες και έναν υπαξιωματικό. Η βόμβα, αν έσκαγε, θα σκότωνε και τους τέσσερις και θα πλήγωνε κάμποσους ανίδεους διαβάτες.

Στην περίπτωση του Τρούμαν, ήταν 29 Αυγούστου, τη μέρα που η αντίδραση γιόρταζε τη νίκη της ενάντια στον Δημοκρατικό Στρατό. Συμβολικά, θα ήταν πολύ πετυχημένη μια απόπειρα ενάντια στο άγαλμα του μισητού αυτού ανθρώπου, που οδήγησε στο Βίτσι και τον Γράμμο. Ωστόσο ήταν η μέρα που ο χώρος φυλαγόταν φοβερά και μόνο από απόσταση μπορούσε να χτυπηθεί. Στην περίπτωση αυτή, όμως, οι συνέπειες της έκρηξης δεν μπορούσαν να μπουν κάτω από έλεγχο. Μια ασήμαντη, ακίνδυνη έκρηξη δεν ήταν στους στόχους μας.

Θα χτυπούσαμε στη Θεσσαλονίκη τη μέρα των εγκαινίων της Έκθεσης, στις 5 Σεπτέμβρη. Ήταν η πιο μεγάλη απερισκεψία στη ζωή μου. Με το που πάτησα το πόδι μου στη Θεσσαλονίκη αισθάνθηκα τις χειροπέδες στα χέρια μου. Πλήθος γύρω μου οι αξιωματικοί κι οι χωροφύλακες, φανεροί και κρυφοί. Δεν ήταν φαντασιώσεις, αλλά μια διαίσθηση που την αποχτάει κανείς μόνο όταν ζει συνεχώς σαν κυνηγημένο αγρίμι. Κάθισα σ' ένα καφενεδάκι να σκεφτώ. Ήμουν σίγουρος ότι δε θα γλιτώναμε.

Ήταν τα εγκαίνια της Έκθεσης. Η Ασφάλεια θα έπαιρνε όλα τα μέτρα της. Ήδη ήταν φανερό ότι οι μηχανισμοί της Ασφάλειας βρίσκονταν σε κίνηση. Τακτικά, ήταν θανάσιμο λάθος να βάλουμε σε επιθετική κίνηση τις φτωχές μας δυνάμεις την ώρα που ένας πανίσχυρος αντίπαλος είχε στήσει παντού παγίδες.

Η οργάνωση της Θεσσαλονίκης ήταν εντελώς απροετοίμαστη, χωρίς πείρα. Δεν ήξεραν να βάλουν ούτε ένα καψούλι μέσα σε ένα

μασούρι δυναμίτη. Δεν είχαν καν μυρίσει το μπαρούτι ενός φυτιλιού. Αυτός ήταν ο λόγος που είχα πάει προσωπικά στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα η οργάνωση βρισκόταν σε μια φοβερή αντίφαση. Μέχρι πριν από λίγο ήταν στραμμένη στη μαζική (μαζική όσο επέτρεπαν οι συνθήκες) δουλειά. Πολύ πρόσφατα είχε πάρει το δρόμο της συνωμοτικής δουλειάς. Ήταν φανερό ότι θα τιναζόταν στον αέρα.

Είχα εξασφαλίσει δρόμο ασφαλούς επιστροφής στην Αθήνα. Σκέφτηκα ότι ήταν ό,τι καλύτερο μπορούσε να γίνει, μαζί με ένα μήνυμα στην οργάνωση να καταλαγιάσει. Αντέδρασα συναισθηματικά. Είπα όχι στη λογική. Σηκώθηκα από το καφενεδάκι και πήρα το δρόμο για τη γιάφκα, έχοντας μόνο μια μικρή ελπίδα στην πείρα μου και τη μέχρι τότε καλή μου τύχη. Συνάντησα στη γιάφκα τον Χ., τον Δ. και τον Μ., που κατά κάποιο τρόπο αποτελούσαν και τη συνωμοτική ομάδα της Λαϊκής Πάλης.

Στρώθηκα στη δουλειά. Από τη μια μεριά τα θεωρητικά προβλήματα. Ήδη οι εφημερίδες βοηθούσαν σ' αυτό. Εκείνες τις μέρες πολλές εφημερίδες δημοσίευαν ανταποκρίσεις από τη Λατινική Αμερική. Για τον Μαριγκέλα και τους Τουπαμάρος, για την αποτυχία του Τσε στη Βολιβία και τη μεταστροφή στο αντάρτικο από την ύπαιθρο στην πόλη. Τα παιδιά στον τομέα αυτό ήταν πολύ κατατοπισμένα. Τους έλειπαν όμως συγκεκριμένες γνώσεις για την τακτική του ανορθόδοξου πόλεμου.

Ταυτόχρονα στρώθηκα στην κατασκευή τριών ωρολογιακών μηχανισμών. Με ανησυχούσε πολύ η αδεξιότητά τους, γι' αυτό κατέβαλα μεγάλη προσπάθεια για να είναι δυνατός ο έλεγχος των αποτελεσμάτων της έκρηξης. Στη θέση του πυροδοτικού μηχανισμού είχα βάλει ένα λαμπάκι και έτσι κατέγραφα επί δύο μέρες τις ενδείξεις των ρολογιών και την ακρίβεια της ένδειξης. Τα αποτελέσματα ήταν ικανοποιητικά και αποφασίστηκε η μέρα και η ώρα της τοποθέτησης των βομβών.

Ήταν 5 Σεπτέμβρη, έξι η ώρα. Είχα τελειώσει την κατασκευή γύρω στις δώδεκα το μεσημέρι και αποκαμωμένος κοιμήθηκα με το πιστόλι κάτω από το μαξιλάρι. Κοιμήθηκα σαν να 'χα πέσει σε λήθαργο. Το ξύπνημα θα μου μείνει αξέχαστο. Το ημιυπόγειο διαμέρισμα της οδού Γαριβάλδη ήταν βουτηγμένο στο φως και γεμάτο ανθρώπους που χόρευαν σαν διάβολοι. Ένιωσα ένα πόνο στο κεφάλι και ξανακοιμήθηκα. Ξύπνησα στην μπανιέρα, καθώς τέσσερις τουλάχιστον με κρατούσαν μέσα στο κρύο νερό. Με σήκωσαν όρθιο κι ένιωσα

αρκετές γροθιές στο πρόσωπο μου. Κατάπια μερικά δόντια, ζαλίστηκα, αλλά δε λιποθύμησα. Με ξανασήκωσαν όρθιο. «Πού τα 'χεις τα πυρομαχικά, ρε;». Μέσα στην παραζάλη μου μια σπίθα έλαμψε μέσα στο μυαλό μου. Ήταν αρκετό να ακουμπήσει ένα μικρό καλώδιο στον άλλο πόλο της μπαταρίας για να κλείσει το κύκλωμα...

«Όχι, ρε πούστη, δε θα γίνεις εσύ ήρωας και μεις θύματα. Άσε, θα τα δει ο πυροτεχνουργός αργότερα». Αργότερα έμαθα ότι αυτός ο ψηλός, που φαίνεται ότι διάβασε τις σκέψεις μου, ήταν ο μοίραρχος Μήτσου, ο γιος του στρατηγού Μήτσου, που κατηγορήθηκε για τη δολοφονία Λαμπράκη.

Με πέταξαν σ' ένα τζιπ με συμβατικό αριθμό και κατευθείαν για την ΚΥΠ.

Η ΑΝΑΚΡΙΣΗ

Αν υπάρχει λόγος για να ξαναφέρει κάποιος στο μυαλό του τις οδυνηρές και φριχτές εκείνες στιγμές, είναι μόνο και μόνο για να συμβάλει σε μια προσπάθεια να ριχτεί λίγο φως στο ζήτημα αυτό που καλύπτεται από μύθους και για το οποίο έχουν σκορπίσει αρκετή σύγχυση.

Υπάρχει μια αρκετά διαδομένη μυθολογία σχετικά με την ανάκριση, τους «βασανιστές», τους «ήρωες» και τους «δειλούς». Τη μυθολογία αυτή τη διαδίδουν τόσο οι ρεφορμιστές όσο και η Ασφάλεια (φυσικά για διαφορετικούς σκοπούς ο καθένας) και μέσα στην κοινή γνώμη παίρνει γιγαντιαίες διαστάσεις. Οι ανακριτές γίνονται τέρατα της αποκάλυψης, που και μόνο με το βλέμμα τους μπορούν να σκοτώσουν έναν άνθρωπο. Οι «ήρωες» είναι κάτι σαν ημίθεοι, πολύ πάνω από τα ανθρώπινα μέτρα και οι «δειλοί» είναι άνθρωποι αδύναμοι, που με το πρώτο φύσημα πέφτουν στα γόνατα, επίσης πολύ κατώτεροι από τα ανθρώπινα μέτρα.

Οι ρεφορμιστές, με το να έχουν εγκαταλείψει τις επαναστατικές προοπτικές καθώς και το ανθρωπιστικό περιεχόμενο της επαναστατικής πολιτικής, έχουν ανάγκη από ορισμένα υποκατάστατα. Έτσι, αν κάποιος δε βάζει σε κίνδυνο τη θέση της ηγεσίας με διαφωνίες, είναι καλός, είναι συνεπής, είναι ήρωας. Αν κάποιος διαφωνεί, γίνεται δηλωσίας, ύποπτος, χαφιές. Έτσι, ο φτωχός Γλέζος, ένας λαϊκός αγωνιστής χωρίς κανένα ηγετικό προσόν, γίνεται Τιτάνας. Ολόκληρες περιοχές και εργοστάσια παίρνανε το όνομά του. Άρκεσε μια μικρή διαφωνία, για να πέσει στα τάρταρα της σιωπής και της αφάνειας. Δε χρειάζεται να επεκταθεί κανείς πολύ για να περιγράψει αυτόν τον σταλινικό μηχανισμό κατασκευής «ηρώων» και «δειλών». Αρκεί μόνο να αναφέρει ένα όνομα: το όνομα του Άρη Βελουχιώτη.

Από την άλλη μεριά η Ασφάλεια έχει κάθε συμφέρον να παρουσιάζει τους ανακριτές σαν ανήμερα θηρία. Το μυστήριο και η τρομοκρατία που εμπνέουν οι βασανιστές, τα όργανα βασανισμού και οι τόποι βασανισμού ενσωματώνονται στην ανακριτική διαδικασία.

Τυπικά, ο στόχος της ανάκρισης είναι να αποσπάσει μια ομολογία ενοχής και να αναγκάσει τον ανακρινόμενο να αποκαλύψει τους «συνενόχους» του. Πίσω από τον φαινομενικό αυτό στόχο, ο πραγματικός σκοπός της ανάκρισης είναι να εξουδετερώσει έναν αντίπαλο. Αυτό ση-

μαίνει ότι στόχος της ανάκρισης είναι η εξόντωση του επαναστάτη που πέφτει στα χέρια της. Την εξόντωση δεν πρέπει να τη δούμε σαν μια απόλυτη κατηγορία. Μπορεί να σημαίνει φυσική εξόντωση (εκτέλεση), αλλά μπορεί να σημαίνει ηθική, ψυχολογική ή και πολιτική εξόντωση.

Η διαδικασία της ανάκρισης είναι ένα καλά μελετημένο και ολοκληρωμένο σύστημα, αλλά μπορεί κανείς να το διαιρέσει σε ενότητες για να το αναλύσει καλύτερα. Γενικά, οι ενότητες αυτές είναι η τρομοκρατική είσοδος, η εμβροντησία, δηλαδή το σοκ, τα σωματικά βασανιστήρια και οι ψυχολογικές πιέσεις. Η πορεία της ανάκρισης δεν είναι μια συνεχής κατάσταση πόνου. Τα διαστήματα του πόνου εναλλάσσονται με διαλείμματα ανάπαυσης. Γενικά η ανάκριση είναι ένα σύστημα «ποινών» και «αμοιβών». Οι «ποινές» είναι ξύλο, βασανιστήρια ή και ψυχολογικές πιέσεις. Οι «αμοιβές» είναι ώρες ανάπαυσης, προσωρινή λύτρωση ή υπόσχεση μόνιμης λύτρωσης από την κατάσταση πόνου. Η διάρκεια των στιγμών ανάπαυσης ποικίλλει κατά την πορεία της ανάκρισης, αλλά, ενώ είναι αρκετή για να δώσει το χρόνο στον ανακρινόμενο να ζυγιάσει τις «ποινές» και τις «αμοιβές», δε φτάνει για να «επουλώσει» τα τραύματα του από την «ενεργό» ανάκριση.

Αμέσως μόλις σε παραλάβουν για ανάκριση, μοιράζονται οι ρόλοι: ο καλός και ο κακός. «Ρε πούστη, καταλαβαίνεις πού πας; Από κει μέσα δε βγήκε κανένας ζωντανός».

«Κόφ' το, ρε, το παιδί είναι καλό και θα τα πει όλα», απαντάει ο καλός και σε χτυπάει «προστατευτικά» στον ώμο.

«Ποιος καλός, ρε, αυτός ο Βούλγαρος; Τώρα θα τον παραλάβει ο Τετραδάκος και ο Παπακωνσταντίνου. Ξέρεις ρε τι εστί Τετραδάκος; Θα σου βγάλει την καρδιά και θα στη δώσει να τη φας».

«Εγώ λέω να τον γαμήσω, πριν τον παραδώσουμε στον Παπακωνσταντίνου».

«Κάτω τα χέρια από το παιδί, ρε μαλάκα. Έλα δω, φίλε. Εκεί που θα πας να τα πεις όλα με το νι και με το σίγμα».

Στην ΚΥΠ, μέσα στο Τρίτο Σώμα Στρατού, σε περιμένει ένα σκοτεινό κελί. Δεν ακούς τίποτα, λες και είσαι θαμμένος μέσα στη γη. Από καιρό σε καιρό ακούς κραυγές πόνου, σαν να βασανίζουν κάποιον δίπλα σου. Αργότερα εξακριβώσαμε ότι ήταν μαγνητόφωνα. Τα βασανιστήρια γίνονταν κυρίως έξω από το κτίριο της ΚΥΠ, στο αεροδρόμιο του Σέδες.

Τελικά, σου ανοίγουν την πόρτα και σε παίρνουν με επίσημο τρόπο. Σε μια μεγάλη αίθουσα καμιά δεκαπενταριά άνθρωποι κάθον-

ται σε γραφεία και δείχνουν απασχολημένοι. Στο πιο επιβλητικό γραφείο κάθεται ο ταγματάρχης Παπακωνσταντίνου. Μπροστά στο γραφείο του ένας μεγάλος προβολέας σβηστός. Στους τοίχους, σε εμφανείς θέσεις, υπάρχουν μαστίγια και άλλα όργανα για βασανιστήρια.

«Καθίστε, κύριε».

Αρχίζει ένα ερωτηματολόγιο.

«Δυστυχώς, κύριοι, δεν υπάρχει ανταπόκρισις».

Αστραπιαία, βρίσκεσαι ανάμεσα σε δέκα-δεκαπέντε άντρες. Αρχίζει το ξύλο, με γρήγορα και όχι δυνατά χτυπήματα. Μοιάζουν περισσότερο με ελαφρές σπρωξιές.

«Λέγε, ρε πούστη, πού το βρήκες το πιστόλι;».

«Ποιος σ' έβαλε, ρε, η Μόσχα;».

«Τι σου είπανε στην Κούβα, ρε;».

«Μήπως, ρε κωλόπαιδο, σ' έβαλε ο βασιλιάς;».

Τα ερωτήματα είναι απανωτά, όπως και τα χτυπήματα. Στην αρχή δεν καταλαβαίνεις καθόλου πόνο. Σε λίγο τα χτυπήματα γίνονται δυνατά.

«Δεν έχει ανάγκη, ρε, είναι οικοδόμος. Χαμηλά χτυπάτε τον».

Σε λίγη ώρα αρχίζεις να χάνεις εντελώς την αντίληψη του χώρου, παραπαίεις, αντιδράς σπασμωδικά για να προφυλαχτείς από τα χτυπήματα. Οι κινήσεις σου πρέπει να είναι πολύ αστείες, όπως του Σαρλό στους *Μουτέρνους καιρούς*, γιατί όλοι ξεκαρδίζονται στα γέλια. Σηκώνεται ένα χέρι, σκύβεις να προφυλάξεις το πρόσωπο σου, αλλά κάποιος έχει προφτάσει να σε χτυπήσει στα γεννητικά σου όργανα. Σκύβεις ακόμη περισσότερο, αλλά κάποιος σε χτυπάει στο σβέρκο. Στο τέλος, καταντάς ένα νευρόσπαστο. Δε βλέπεις τίποτα, δεν ακούς τίποτα.

«Αφήστε το παιδί, ρε. Έλα δω, φίλε».

Οι λέξεις είναι δυνατές, αργές και σου τυπώνονται στα αφτιά.

Ξανά στο κελί της απομόνωσης. Σκοτάδι και απόλυτη σιγή. Τα ερεθίσματα που δέχτηκες είναι τόσο δυνατά, που η σκέψη σου δεν μπορεί να ξεκολλήσει απ' αυτά. Αρχίζεις να αισθάνεσαι μια πόλωση μέσα σου. Από τη μια μεριά ο «καλός»: «Έλα, ρε φίλε, πές τα να τελειώνουμε και συ και μεις. Σε βλέπω και ματώνει η καρδιά μου». Από την άλλη, οι χίλιοι διάβολοι της κόλασης, τα χτυπήματα, τα φώτα, το σοκ. Αυτό το αίσθημα της πόλωσης, που είναι σαν να βρίσκεσαι σε μια ζυγαριά, αλλά και ταυτόχρονα να ζυγίζεις τον εαυτό σου, σε συνοδεύει σ' όλη τη διάρκεια της ανάκρισης.

Μετά το πρώτο σοκ, το βάπτισμα του πυρός ας πούμε, άρχιζε η

κανονική διαδικασία της ανάκρισης. Στις δέκα η ώρα το βράδυ έσπαζε η σιωπή του κελιού. Βήματα ακούγονταν στο διάδρομο. Μετά απομακρύνονταν, για να πλησιάσουν ξανά. Τέλος άνοιγε το κελί. Στη μεγάλη αίθουσα σε περίμεναν σχεδόν πάντα οι ίδιοι άνθρωποι. Το ίδιο στερεότυπο ερωτηματολόγιο. Κοντά στις δώδεκα η ώρα σε παίρνανε, σου ρίχνανε μια κουβέρτα και γραμμή για το Σέδες. Στη διαδρομή με το τζιπ ήσουν ανάμεσα σ' έναν «καλό» και έναν «κακό».

«Άσ' τον, τον πούστη, να τον σφάξω, να τον πετάξουμε στη Βουλγαρία, τώρα που περνάμε τα σύνορα». Βέβαια, δεν είχαμε απομακρυνθεί από τη Θεσσαλονίκη ούτε δέκα χιλιόμετρα.

«Όχι, ρε, να τον κάνουμε και ήρωα, να τον πάρουν τα συντρόφια, να του κάνουν και άγαλμα. Εγώ λέω να γυρίσουμε στην Ασφάλεια, να τον πνίξουμε στο κελί σαν τον Παπαρήγα».

«Μπα, εγώ λέω να τον πνίξουμε στο βόθρο της Ασφάλειας».

«Όχι ρε, το παιδί θα μας τα πει όλα».

«Μακάρι, γιατί μας έφαγε το ξενύχτι».

Τελικά, φτάναμε στο Σέδες. Ένα καμαράκι τέσσερα επί τέσσερα. Κάτω είχε τσιμέντο και μια λακκούβα.

«Γδύσου».

«Σταθείτε, θα τα πει το παιδί», επενέβαινε ο καλός.

«Έλα, γδύσου ρε». Σε λίγο ήσουν θεόγυμνος. Δυο όπλα έκαναν την εμφάνιση τους.

«Σταθείτε ρε παιδιά, θα μας τα πει όλα». Άρχιζε ο «καλός» τις ερωτήσεις.

«Μαλάκας είσαι ρε, δε βλέπεις που είναι βαμμένος, φέρ' τον δω».

Αστραπιαία βρισκόσουν ανάσκελα ακινητοποιημένος. Ένας από κάθε χέρι. Το ντουφέκι κάτω από τα γόνατα, ο ιμάντας επάνω, και τα πόδια βρίσκονταν ψηλά. Ο καλός έκανε δήθεν προσπάθειες να επέμβει κι οι άλλοι δήθεν τον σπρώχνανε. Ο κακός έβγαζε την ξιφολόγχη από το άλλο ντουφέκι και την κατέβαζε στα πέλματα. Σταμάταγε κι έκανε ερωτήσεις. Ξανά πάλι ξύλο στα πέλματα με διάφορα όργανα, όπως μαστίγια ή βούρδουλα. Από καιρό σε καιρό σταματούσαν, σε σήκωναν όρθιο και σε ανάγκαζαν να κάνεις τροχάδην και σε χτυπούσαν στα πόδια, ενώ σου ρίχνανε μπουγέλα με νερό. Το ξύλο σταμάταγε μόλις πήγαινε να ξημερώσει, στις έξι η ώρα περίπου, και βρισκόσουν ξανά στο κελί της απομόνωσης.

Το πρωινό συσσίτιο το 'φερνε κάποιος καλός. Προσπαθούσε να σε κάνει να φας ή να καπνίσεις. Σε συμβούλευε να τα πεις όλα να γλιτώσεις.

«Μια αυθόρμητη (!) ομολογία και μια ειλικρινής μετάνοια φτάνουν, θα σ' αφήσουν ελεύθερο και θα φύγεις μακριά από τους κερατάδες αυτούς, που σε βάζουνε να βγάλεις το φίδι από την τρύπα. Όλοι αυτοί είναι έξω και γλεντάνε με μουνάρες και συ κάθεσαι και τρως ξύλο». Η πλύση εγκεφάλου από τον «καλό» είναι εξίσου μελετημένη με το ξύλο του κακού. Μένεις μόνος στο σκοτεινό και σιωπηλό κελί. Το σκοτάδι, η σιωπή, η δυσάρεστη και οδυνηρή πραγματικότητα κέντριζαν τη φαντασία.

Ο πατέρας, βέβαια, θα στενοχωριόταν, ίσως ν' άφηνε γένια για τρία χρόνια. Αλλά μάλλον γρήγορα θα παρηγοριόταν. Το κυνήγι, ο αγώνας για την επιβίωση, το κρασί, όλα θα βοηθούσαν. Τα αδέρφια το ίδιο. Η μάνα όμως ήμουν σίγουρος ότι δε θα ξεχνούσε ποτέ. Ήμουν σίγουρος ότι τα μάτια της θα ήταν βουρκωμένα, αλλά θα κοίταζε κατάματα τον καθένα σαν να του 'λεγε: «Δε γονάτισε μπροστά στα καθίκια».

Σ' αντίθεση με τον πατέρα, που είχε υπεραναπτυγμένο το αίσθημα της υποταγής στην κρατική εξουσία, η μητέρα έτρεφε ανέκαθεν ένα αίσθημα μίσους απέναντι στο «γκουβέρνο». Αυτή η αυθόρμητη μισοαναρχική στάση της μητέρας ήταν ικανή να αντισταθμίσει οποιαδήποτε θλίψη της. Το παιδί της μπορεί να πέθαινε στη φυλακή ή να μην πρόφταινε καν να πάει φυλακή, αλλά είχε όμως αντισταθεί σ' αυτά τα καθίκια που βασάνιζαν χρόνια τον κόσμο, τους συγγενείς της γιατί έκαναν ένα ψευτολαθρεμπόριο για να ενισχύσουν το εισόδημα τους - όσο εισόδημα τους περίσσευε από τον φοροεισπράχτορα, τον αδερφό της γιατί ενόχλησε τα κοπάδια κάποιου τσιφλικά. Το μίσος ενάντια στους καταπιεστές ήταν ικανό να απαλύνει τη θλίψη της. Τη θυμόμουνα που περιποιόταν τον μπαρμπα-Βασίλη, που ολόκληρο το σώμα του ήταν μια ανοιχτή πληγή, από το ξύλο που του 'δωσαν οι Χίτες. Για να συνέρθει τον έβαλαν μέσα σε δέρμα κατσίκας.

Καθώς μεγάλωνα και στρατευόμουν στο εργατικό κίνημα, όλοι αυτοί οι άνθρωποι που είχαν δαρθεί χωρίς έλεος, που είδαν τον πατέρα τους να πέφτει κάτω από τις σφαίρες του εκτελεστικού αποσπάσματος, που είδαν το κομμένο κεφάλι του αδερφού τους, με κοίταζαν με τέτοια τρυφερότητα που ακόμη κι εκεί μέσα ένιωθα τα μάτια τους επάνω μου.

Βέβαια μου 'λειπε η παρέα του φίλου, του συντρόφου. Άραγε θα 'πιναν κάνα κρασί για μένα; θα 'ριχναν καμιά στροφή στο ρυθμό του «αντιλαλούν τα σίδερα»; Μου 'λειπε η γυναικεία τρυφερότητα. Βέβαια οι πολιτικές διαφωνίες μάς είχαν μισοχωρίσει. Αλλά τι θα σκεφτόταν για μένα, στην αγκαλιά κάποιου ρεφορμιστή; Η σκιά μου θα ήταν διαρκώς μπροστά της. Οι υποσχέσεις για μια ήσυχη, άνετη -με τις

μετοχές κάποιας θείας- και ειρηνική ζωή, όλη αυτή η πλήξη δε θα μπορούσε να εξαφανίσει τα πρώτα της σκιρτήματα που ένιωσε μυρίζοντας το δυναμίτη.

Ο ύπνος δεν ήταν αρκετός. Η πόρτα άνοιξε. Στο θόρυβο πετάχτηκα όρθιος, αλλά τα πόδια μου δε με κράτησαν, έπεσα ξανά κάτω.

Η ανάκριση συνεχίστηκε. Εκείνο που με στενοχωρούσε ήταν η Αθήνα. Στη Θεσσαλονίκη η Λαϊκή Πάλη κατέρρευσε. Κατέρρευσε, όχι από το βάρος της ανάκρισης, αλλά από τη δομή της και τη λειτουργία της. Εκεί δε χρειαζόταν να είναι κανείς Σέρλοκ Χολμς. Τα πάντα ήταν φανερά. Η ανάκριση προς αυτή την κατεύθυνση δεν είχε άλλο νόημα παρά να εξοντώσει τους αγωνιστές της Λαϊκής Πάλης.

Επάνω μου βρέθηκαν πιστόλι και βόμβες. Στο σπίτι μου βρέθηκε ένα διαβατήριο με σφραγίδες από Κούβα και Ευρώπη. Τα στοιχεία ήταν αρκετά σημαντικά για να υποδηλώσουν και την ύπαρξη και άλλων ατόμων δίπλα μου. Ωστόσο η συνωμοτική διάρθρωση της Αθήνας έβαζε ένα σοβαρό φραγμό στις έρευνες. Εκείνο όμως που με ανησυχούσε πιο πολύ ήταν το γεγονός ότι η πληροφορία που είχα δώσει στην ΕΔΑ την παραμονή του πραξικοπήματος είχε διαδοθεί πλατιά στη Γυάρο και έξω λόγω της κριτικής που έκαναν διάφοροι αγωνιστές στην ηγεσία επειδή δεν έλαβε υπόψη την πληροφορία αυτή. Πίστευα ότι ήταν πολύ σημαντικό για τη Χούντα να γνωρίζει πώς διέφυγε μια τέτοια πληροφορία.

Δεν ήξερα μέχρι πού μπορούσα να κρατήσω. Δεν ήθελα με κανένα τρόπο να πέσει η οργή της Χούντας πάνω στον Άγγελο Παλαιολόγο ο οποίος, παρά το γεγονός ότι τώρα ήταν σπουδαστής της ΣΜΑ, δεν έπαυε να είναι ο αγαπημένος αδερφός του Ευριπίδη. Η μεταγωγή μου από την ΚΥΠ Θεσσαλονίκης στην Ασφάλεια Αθηνών με τρομοκράτησε. Σε κάποια στιγμή νόμισα πως η ανάκριση στρεφόταν προς το σημείο αυτό. Παρά το γεγονός ότι ήμουν σακατεμένος, εκμεταλλεύτηκα μια στιγμιαία αδράνεια των ανακριτών και προσπάθησα να πέσω με το κεφάλι σ' έναν τοίχο, αλλά οι λιγοστές μου δυνάμεις μ' εγκατέλειψαν. Έπεσα κάτω. Όμως χτύπησα ξανά στο τραύμα που μου προξένησαν στο κεφάλι με τη λαβή του πιστολιού κατά τη σύλληψη μου. Συνήρθα και ένας γιατρός που επιτηρούσε τις ανακρίσεις μού έπλυνε το τραύμα και το έδεσε μ' έναν επίδεσμο.

Με πέταξαν στα υπόγεια της οδού Μπουμπουλίνας.

«Ρε πούστη, θα πεθάνεις, αλλά όχι μια κι έξω. Θα σαπίσεις σιγά-σιγά εδώ μέσα».

Η ανάκριση στη Μπουμπουλίνας συνεχίστηκε με αυστηρότερο τρόπο. Η απομόνωση ήταν πλήρης. Κάθε βράδυ, πριν με πάρουν από το κελί, έκλειναν όλα τα κελιά, ακόμη και τα πορτάκια τους. Και όμως, μέσα σ' αυτή την απομόνωση, βρέθηκε δεσμοφύλακας που μου είπε ότι το όνομά μου το ανακοίνωσε ο ραδιοφωνικός σταθμός της Κολωνίας και με κατατόπισε για την πορεία της ανάκρισης. Στην Αθήνα είχε συλληφθεί ο συγκάτοικός μου, άσχετος με την οργάνωση, κι ένας ξάδερφός μου, επίσης άσχετος, που τον φιλοξενούσα στο σπίτι. Ο μόνος που είχε κάποια σχέση με το ΠΑΜ ήταν ένας φίλος μου, από τους κύκλους των νόμιμων συναναστροφών μου. Μια άλλη βραδιά, μου είπε ότι γρήγορα θα τελειώσει η ανάκριση γιατί περιμένουν το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό. Δεν μπόρεσα να καταλάβω τις πραγματικές προθέσεις του «πληροφοριοδότη» μου, αλλά με βοήθησε σημαντικά.

Με ξανάφεραν στην ΚΥΠ Θεσσαλονίκης. Η ανάκριση συνεχίστηκε πιο εντατικά, αλλά η φυσική μου κατάσταση φαίνεται ότι τους ανησυχούσε. Η αντοχή μου είχε μειωθεί και λιποθυμούσα συχνά.

Κάποιο πρωί μού άνοιξαν το κελί. Ήταν παράξενο, δε βρισκόμουν στη ΚΥΠ. Ένας δεσμοφύλακας με οδήγησε στις τουαλέτες. Πλύθηκα. Με οδήγησε σ' ένα φωτεινό κελί, όπου με ξύρισε κάποιος κουρέας. Με ξαναγύρισαν στο κελί μου. Από μικρά ανοίγματα είδα τους συντρόφους μου, που είχαν πιαστεί μαζί μου. Από ένα άνοιγμα είδα έναν καράφλα να με χαιρετάει. Δεν τον γνώρισα αμέσως. Ήταν ο Α.Λ. Μέσα σε λίγες μέρες είχε χάσει τα μισά μαλλιά του.

Η ΔΙΚΗ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΠΑΛΗΣ

Από την απομόνωση της Ασφάλειας βρεθήκαμε στριμωγμένοι στο τμήμα μεταγωγών. Εννέα άνθρωποι σε τριάντα τετραγωνικά μέτρα. Πάνω από δεκαπέντε τετραγωνικά έπιαναν τα στρώματα. Στο λίγο χώρο που έμενε συνωστιζόμασταν τις ώρες που δεν κοιμόμαστε. Ο θάλαμος άνοιγε κάποιες ώρες, αλλά καθώς ήταν φθινόπωρο δεν μπορούσαμε να μείνουμε και πολύ έξω.

Ο συνωστισμός, η ταλαιπωρία από την ανάκριση και η κακή διατροφή είχαν άμεση συνέπεια στην υγεία μας. Υπήρξαν περιπτώσεις που χρειάστηκε κάποιοι σύντροφοι να μεταφερθούν στο νοσοκομείο. Με αφορμή τα περιστατικά αυτά η Ασφάλεια έδινε δήθεν κάποιες πληροφορίες για τις σχέσεις που επικρατούσαν ανάμεσα μας. Οι αφελείς δημοσιογράφοι (που μπορεί να μην ήταν μόνο αφελείς) δημοσίευαν «πληροφορίες» για επεισόδια ανάμεσα σε «σκληρούς» και «μετριοπαθείς» κομμουνιστές. Οι φήμες αυτές ήταν εντελώς ανυπόστατες.

Παρόλο που πολλοί σύντροφοι δεν ήξεραν καν την ύπαρξη εκρηκτικών και ήταν σαφώς αντίθετοι με την τακτική αυτή, γελούσαν με την έκπληξη που ένιωσαν όταν πληροφορήθηκαν την ύπαρξή τους. Επίσης κάποιοι σύντροφοι που είχαν συμμετάσχει στη συνωμοτική εστία άρχισαν να αναθεωρούν αυτή την επιλογή τους. Οι πολιτικές διαφοροποιήσεις άρχισαν να γίνονται ορατές, αλλά αυτό σε καμιά περίπτωση δεν τάραξε τις συντροφικές σχέσεις που επικρατούσαν ανάμεσά μας.

Άρχισε να γίνεται φανερό σ' όλους μας, όμως, ότι οι συνθήκες κράτησης στο τμήμα μεταγωγών θα μας αρρώσταιναν. Αποφασίσαμε να ζητήσουμε τη μεταγωγή μας στις φυλακές. Κάναμε κάποια διαβήματα στο διοικητή του τμήματος που με τη σειρά του πίεζε τους ανώτερούς του, αφού και ο ίδιος ήθελε να ξεφορτωθεί την ευθύνη της περιφρούρησής μας. Δε μας έδιναν σημασία. Αποφασίσαμε να κάνουμε απεργία πείνας. Πριν όμως το ανακοινώσουμε στο διοικητή ενημερώσαμε τους ξένους ανταποκριτές και έτσι τη στιγμή που εμείς ανακοινώναμε την απόφαση μας στο διοικητή, κάποιες εφημερίδες στην Ευρώπη δημοσίευαν την είδηση.

Τελικά, το Νοέμβρη μεταφερθήκαμε στις φυλακές του Επταπυργίου. Είναι που είναι αφιλόξενο αυτό το μεσαιωνικό κάστρο, να 'χεις

και το χειμώνα και μάλιστα με Βαρδάρη να σου παγώνει όχι μόνο το σώμα, αλλά και την ψυχή. Μας απομόνωσαν εντελώς από όλους τους άλλους κρατούμενους σε ένα τεράστιο θάλαμο που ήταν αδύνατο να τον ζεστάνει μια ξυλόσομπα που ήταν στο κέντρο. Προσπαθήσαμε να αντιμετωπίσουμε το κρύο με γυμναστική ή κάποιο παιχνίδι, με μπάλα, ακόμη και με κρύα ντους. Παρ' όλες όμως τις κακές συνθήκες, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο όλων των παιδιών και οι αγνές προθέσεις τους κατάφεραν να ζεστάνουν τον παγωμένο θάλαμο.

Άμεση φροντίδα του καθενός ήταν η δίκη του και ποια στάση θα έπρεπε να κρατήσει στο στρατοδικείο. Όσοι δεν είχαν κατηγορηθεί για εκρηκτικά δεν είχαν κανένα πρόβλημα. Η στάση τους θα καθοριζόταν από τη γραμμή του ΚΚΕ Εσωτερικού. Αυτοί όμως που είχαν σχέση με εκρηκτικά και αυτοί που είχαν τροτσκιστικό παρελθόν βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Το να υπερασπιστείς τον τροτσκισμό σημαίνει ότι είσαι κάθετα αντίθετος με τις πράξεις ατομικής βίας. Αυτή όμως ήταν η βασική τους κατηγορία. Ήταν φανερό ότι η απόφασή τους να περάσουν άμεσα σε πράξεις «ένοπλης» βίας ήταν πάρα πολύ βεβιασμένη.

Προσωπικά δεν είχα κανένα πρόβλημα. Δεν ένιωθα καμιά αναστολή να αναθεωρήσω τις απόψεις του Λένιν και του Τρότσκι στο ζήτημα αυτό. Εκείνο που με απασχολούσε ήταν να δοθεί ένα μήνυμα έξω. Ούτε τα βασανιστήρια, ούτε οι δίκες, ούτε οι καταδίκες από τα αστικά δικαστήρια δεν πτόησαν αυτή την ομάδα που είχε αποφασίσει να πάρει το δρόμο της ένοπλης πάλης. Ταυτόχρονα, χωρίς να διαχωριστώ από τους συντρόφους του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού, ήθελα να δείξω την υπεροχή μας σε όλα στάδια, από τη σύλληψή μας μέχρι την ανακοίνωση των ποινών.

Οι πληροφορίες που μας έρχονταν απ' έξω έλεγαν ότι οι αρχές είχαν την πρόθεση να δώσουν μεγάλη δημοσιότητα στη δίκη, για να δείξουν ότι ο κίνδυνος όχι ανατροπής της Χούντας αλλά ανατροπής του συστήματος δεν ήταν προπαγάνδα δική της, αλλά υπήρχε στις προθέσεις των εξτρεμιστικών στοιχείων, θα είχαμε μια καλή ευκαιρία να χρησιμοποιηθεί το εδώλιο του κατηγορουμένου σαν βήμα. Είχαμε σκεφτεί αυτή την ευκαιρία και ήμουν κάπως προετοιμασμένος.

Ήταν γνωστό ότι ένα μήνυμα δεν περνάει μόνο με το λόγο. Ίσαίσα τα λόγια πολλές φορές παρεμποδίζουν να βγει προς τα έξω η ουσία του μηνύματος. Η γενική στάση, η ειρωνεία, μια χειρονομία ή ένα χαμόγελο είναι πολύ πιο εύγλωττα και από τα πιο προσεγμένα λόγια.

Οι στρατοδίκες δεν ήταν αρσακειάδες. Γνώριζαν πολύ καλά την

τάση των αριστερών να μετατρέπουν το εδώλιο σε βήμα και είχαν πάρει τα μέτρα τους. Διέκοπταν τον ομιλητή πολλές φορές, έτσι που ο λόγος του να βγει κατακερματισμένος και αναποτελεσματικός. Εκείνο επίσης που τους ενοχλούσε ήταν η καταγγελία για βασανιστήρια. Αυτό το τελευταίο δεν εξυπηρετούσε ούτε κι εμένα. Δεν ήθελα να δώσω την εικόνα ενός μάρτυρα, ενός θύματος που εμπνέει τη συμπόνια ή και τον οίκτο.

Τις παραμονές της δίκης επισκέφτηκε τη φυλακή ο γραμματέας του στρατοδικείου, ένας μόνιμος υπολοχαγός της στρατιωτικής δικαιοσύνης. Μας καλούσε σ' ένα γραφείο. Ανακοίνωνε το κατηγορητήριο και έδινε κάποιες «συμβουλές». Με κάλεσε σχεδόν τελευταίο. Μου ανακοίνωσε το κατηγορητήριο και συνέχισε σε άπταιστη καθαρεύουσα: «Εσείς, κύριε, γυρίσατε τον κόσμον όλον και ασφαλώς θα το γνωρίζετε, αλλά έχω την υποχρέωσιν να σας το επαναλάβω, ότι ο νόμος 509 του '47 με τον οποίον προσάγεσθε εις δίκην είναι δυνατόν να σημαίνει μίαν ημέραν φυλακήν, αλλά δύναται να σημαίνει και καταδίκην εις θάνατον. Προσωπική παράκλησις, μην είσθε προπέτης».

Χωρίς να του μιλήσω, πήρα το κατηγορητήριο και περίμενα να μου πει να φύγω. Αυτός εξακολουθούσε να κρατά τα χαρτιά. Με κοίταζε και συνέχισε με άπταιστη ρουμελιώτικη προφορά: «Να στα πω και στη γλώσσα μας. Συ πατρίδα, είσ'ι τφέκ'ι, γκλίτσα κι ντουρβάς (στοιχειώδης εξοπλισμός κάθε ληστή ή αντάρτη). Ετσ' κι αλλιώς την καλύβα σ' την εχ'ς καμέν'. Πέστα τ'ς να του φχαριστηθείς. Τι ισόβια, τι είκοσι χρόνια».

Πήρα τα χαρτιά και του 'σφιξα το χέρι. Ήδη ήξερα και την ποινή μου.

Οι δικηγόροι βρίσκονταν σ' επαφή μαζί μας. Ο δικηγόρος που ανέλαβε τους τεταρτοδιεθνιστές πρότεινε να αναλάβει και τη δική μου περίπτωση. Ήξερε περίπου και αυτός τι μας περίμενε, αλλά όλη του η φροντίδα ήταν να οργανωθεί η υπεράσπιση με βάση την τεταρτοδιεθνιστική γραμμή, οπότε οι πράξεις μας αυτές θα ήταν δικό μας λάθος τακτικής. Με εκνεύρισε από την πρώτη στιγμή με αυτά που έλεγε, αλλά και όταν με συμβούλεψε να κόψω το «οπλατζήδικο» μουστάκι. Με πείραξε ιδιαίτερα ο χαρακτηρισμός. Τελικά τον δέχτηκα σαν υπερασπιστή μου, αλλά μέσα μου είχα αποφασίσει, αν το παρακάνει, να δηλώσω ότι δεν τον δέχομαι.

Σαν αίθουσα για το στρατοδικείο ορίστηκε το πολωνικό περίπτερο, που διαμορφώθηκε για το χώρο αυτό. Κάτω από την έδρα όπου

κάθονταν οι στρατοδίκες είχε διαμορφωθεί μια έκθεση όπου ήταν εκτεθειμένα τα «πειστήρια»: χαρτιά, προκηρύξεις, πολυγραφημένα φυλλάδια, πολυγράφοι και γραφομηχανές. Στην πιο περίοπτη θέση βρίσκονταν το πιστόλι μου και τα εκρηκτικά.

Το ακροατήριο ήταν πυκνό και η παρουσία των δημοσιογράφων μεγάλη. Η διαδικασία άρχισε με την κατάθεση των μαρτύρων κατηγορίας. Η γραμμή του στρατοδικείου, που διευθυνόταν από τον συνταγματάρχη Καραπάνο, ήταν να δείξει ότι επρόκειτο για μια δολοφονική απόπειρα που αποσοβήθηκε με την αποτελεσματική επέμβαση της αστυνομίας.

Προηγήθηκαν οι πολίτες μάρτυρες κατηγορίας. Όλοι τους είχαν «προετοιμαστεί» από την Ασφάλεια, αλλά φαίνεται ότι η πίεση δεν ήταν αρκετή, με αποτέλεσμα να μετατραπούν σε μάρτυρες υπεράσπισης. Από την Αθήνα έφεραν δυο φίλους μου και έναν ξάδερφό μου που προετοιμάστηκαν με δεκαήμερη κράτηση στην Ασφάλεια. Παραλίγο να καθίσουν δίπλα μου στο εδώλιο του κατηγορουμένου. Όλοι τους, και ειδικά ο Α. Αρσένης, έπλεξαν το εγκώμιό μου. Έτσι απαλλάχτηκα από την υποχρέωση να καλέσω μάρτυρες υπεράσπισης. Το έργο αυτό το είχε κάνει η ίδια η Ασφάλεια.

Για να μετριάσει τις εντυπώσεις ο Καραπάνος πιάστηκε από μια φράση του Αρσένη για να τον παρουσιάσει σαν παθητικό ομοφυλόφιλο. Ήταν η μοναδική φορά που έχασα την ψυχραιμία μου.

Όταν απέτυχαν οι πολίτες μάρτυρες κατηγορίας να δώσουν την εικόνα των αδίσταχτων δολοφόνων, ήρθε η σειρά των αστυνομικών μαρτύρων καθώς και του πυροτεχνουργού, ενός μόνιμου υπολοχαγού.

Η πρώτη γκάφα της Ασφάλειας ήρθε νωρίς και από σημαίνοντα μάρτυρα, τον μοίραρχο Μήτσου. Αυτός, θέλοντας να δώσει και λίγο ροζ χρώμα στην υπόθεση, παρουσίασε ένα γράμμα στα ισπανικά που μου το είχε στείλει κάποια «Μαρίζα». Ο ηλίθιος δεν πρόσεξε ότι στο φάκελο έγραφε «Μαρία Χοσέ…», ένα συνηθισμένο ανδρικό ισπανικό όνομα. Επενέβη ο Καραπάνος για να δώσει ξανά ομοφυλοφιλικές προεκτάσεις. «Τέτοιο όνομα δεν μπορεί να το 'χει ένας πραγματικός άντρας». Βρήκα την ευκαιρία να του πω ότι ήταν συνηθισμένο στους καθολικούς να έχουν δίπλα στο όνομα τους και το Μαρία και μάλιστα υπήρχαν πολλοί στρατιωτικοί, ακόμη και βαυαροί, με το όνομα αυτό.

Το καίριο χτύπημα της αξιοπιστίας αυτών των μαρτύρων ήρθε από τις γκάφες του πυροτεχνουργού. Στις βόμβες που είχα ετοιμάσει, για να αποφύγω το λάθος του Παναγούλη και να 'χω ακαριαία έκρηξη,

είχα βάλει διπλό οπλισμό. Αυτός είδε τον κεντρικό πυροκροτητή, τον αφαίρεσε, αλλά δεν πρόσεξε ότι σε κάθε μασούρι υπήρχε και δεύτερος πυροκροτητής. Από την πρώτη ματιά που είχα ρίξει στα «τεκμήρια» είχα την εντύπωση ότι κάτι δεν πήγαινε καλά. Τη δεύτερη μέρα, κοντά στο μεσημέρι, πρόσεξα ότι η ταινία με την οποία είχα καλύψει τους δευτερεύοντες πυροκροτητές ήταν ανέγγιχτη. Δεν ήταν δυνατόν να την είχε αφαιρέσει και να την είχε τοποθετήσει ξανά με τον ίδιο τρόπο που το είχα κάνει εγώ, όταν το μασούρι ήταν ανέγγιχτο. Εξάλλου, αν είχε αφαιρέσει την ταινία για να απομακρύνει το καψούλι, δεν είχε κανένα λόγο να την τοποθετήσει ξανά. Και αν ακόμη το επιχειρούσε, θα έπρεπε να βάλει άλλη ταινία. Όμως σ' αυτή την περίπτωση το μασούρι, που το περιεχόμενο του ήταν μαλακό, θα τσαλακωνόταν κάπως. Οι βόμβες ήταν όπως ακριβώς τις άφησα. Σηκώθηκα να πω στον Καραπάνο ότι καθόταν πάνω σε οπλισμένες βόμβες. Δε μου έδινε το λόγο. Επενέβη ο επικεφαλής της φρουράς. Του είπα ότι οι βόμβες ήταν οπλισμένες. Το ανακοίνωσε στον γραμματέα και αυτός με τη σειρά του στον πρόεδρο. Αυτός διατήρησε την ψυχραιμία του και ανακοίνωσε διακοπή της δίκης. Έτσι έχασα το θέαμα που θα παρουσίαζαν οι καραβανάδες όταν μάθαιναν ότι κάθονταν πάνω σ' οπλισμένες βόμβες.

Είχα πάρει το πάνω χέρι. Ο Καραπάνος έσυρε τα εξ αμάξης στο άτυχο το παιδί, τον πυροτεχνουργό. Τον κατηγόρησε ότι «δεν αξιοποίησε τα χρήματα που ξόδεψε η πατρίδα για να τον στείλει για σπουδές στις ΗΠΑ, αντίθετα με τον Κατσαρό, που έδειξε επιμέλεια στο Παρίσι». Εκείνη την εποχή η Ασφάλεια υποψιαζόταν, περισσότερο και από την Κούβα, ότι τα «κέντρα εκπαίδευσης τρομοκρατών» βρίσκονταν στην περιοχή των γαλλικών Πυρηναίων.

Πρέπει να σημειώσω ότι το ηθικό ανάστημα, το μορφωτικό επίπεδο και το κύρος που διέθεταν οι σύντροφοι από τη Θεσσαλονίκη ήταν τέτοιο που δεν μπορούσαν να μην το πάρουν υπόψη τους ακόμη και οι στρατοδίκες. Επιπλέον, η συμπαράσταση από πνευματικούς ανθρώπους, και ιδιαίτερα από τον Μαρωνίτη, τους έδενε κάπως τα χέρια. Έτσι εξηγείται ότι όλες οι προσπάθειες να παρουσιάσουν έναν αδίσταχτο δολοφόνο στράφηκαν στη δική μου περίπτωση. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύτηκαν ακόμη και ιστορίες με Γαλλιδούλες και ομοφυλόφιλους.

Ακόμη προσπάθησαν να χαρακτηρίσουν κάποιες ενέργειες σαν ποινικά αδικήματα. Ήταν άλλη μια ευκαιρία για μένα. Όταν με ρώτησαν αν απέκτησα κάποια πράγματα με κλοπές και απάτες, τους

απάντησα ότι αυτό δεν είναι κλοπή, είναι κοινωνικοποίηση. Ήταν η δεύτερη φορά που είδα τους καραβανάδες από την έδρα να με κοιτάζουν με μίσος, ενώ στο ακροατήριο γινόταν πανζουρλισμός. Ο Καραπάνος ξέσπασε τη μανία του με το να διατάξει τη σύλληψη κάποιου μακρυμάλλη νεαρού για να τον κουρέψουν με τη βία.

Οι ποινές ήταν ανάλογες με την περίπτωση. Τέσσερις καταδικάστηκαν ισόβια. Ακόμη και γι' αυτούς που δεν είχαν σχέση με τη συνωμοτική ομάδα οι ποινές ήταν δυσανάλογα μεγάλες. Όλοι σχεδόν οι σύντροφοι υποδέχτηκαν τις ποινές τραγουδώντας τη Διεθνή με σηκωμένες τις γροθιές.

ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ

Στις φυλακές Κορυδαλλού ήταν συγκεντρωμένη όλη η αφρόκρεμα της αντίστασης. Στην αριστερά είχαν διατεθεί δυο πτέρυγες, η πρώτη και η τέταρτη, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Στην πρώτη βρίσκονταν κυρίως νέοι και αυτοί που είχαν μικρές ποινές. Οι βαρυποινίτες βρίσκονταν στην τέταρτη. Όλοι οι άλλοι (ΠΑΚ, κεντρώοι, δεξιοί, ακόμη και κάποιοι βασιλικοί) βρίσκονταν στην τρίτη ακτίνα και οι γυναίκες στη δεύτερη. Εμάς μας τοποθέτησαν στον δεύτερο όροφο της τέταρτης ακτίνας.

Επειδή στην ομάδα αυτή υπήρχαν αγωνιστές από όλο το φάσμα της αριστεράς, θεωρήσαμε καλό, πριν διασπαστούμε και προχωρήσει ο καθένας στον δικό του κομματικό χώρο, να επισκεφτούμε τους αντιπροσώπους από κάθε κόμμα και οργάνωση και μετά ο καθένας ας αποφάσιζε με ποιους θα πάει.

Η τοποθέτηση του καθενός ήταν λίγο-πολύ γνωστή, αλλά τηρήσαμε αυτή τη διαδικασία για να μη διατυπωθεί κατηγορία ότι χρησιμοποιούμε κάποιες ανορθόδοξες μέθοδες επηρεασμού. Η σειρά που ακολουθήσαμε καθορίστηκε σιωπηλά από την αριθμητική δύναμη κάθε τάσης. Η πρώτη επίσκεψη έγινε στο κελί του εκπροσώπου του ΚΚΕ Εσωτερικού, του Λεωνίδα Κύρκου.

Τον γνώριζα από πριν, αλλά δεν είχαμε συζητήσει μαζί σχεδόν ποτέ. Δύο σύντροφοι ήταν στελέχη του Εσωτερικού, άρα δεν τον απασχολούσαν. Το ενδιαφέρον του στράφηκε στους τρεις συντρόφους Λιάκο, Μυταφίδη και Δαρβέρη. Θαύμασα την ικανότητά του να υποκρίνεται. Γνώριζα πολύ καλά από πριν τις δεξιές του τάσεις. Εκείνη την ημέρα όμως επιστράτευσε όλες του τις γνώσεις από το επαναστατικό κίνημα για να μας πείσει. Δεν ξέρω τι εντύπωση προξένησε στους άλλους, αλλά εμένα αυτός ο οπορτουνισμός μού προκάλεσε αηδία.

Η δεύτερη επίσκεψη ήταν στο κελί του Φαράκου. Ο εκπρόσωπος του ΚΚΕ υπήρξε κυνικός και ειλικρινής: «Σύντροφοι, για το Κόμμα δεν έχει σημασία το πώς ξεκίνησε κάποιος την επαναστατική του καριέρα, αρκεί από τη στιγμή που θα ενταχθεί στις δυνάμεις του Κόμματος να είναι πιστός στη γραμμή και τις παραδόσεις του. Με το πνεύμα αυτό σας βεβαιώνω ότι αν θελήσετε να ενταχθείτε στις δυνάμεις του ΚΚΕ είστε ευπρόσδεκτοι».

Οι τροτσκιστές, μετά την αποφυλάκιση των ΔΕΑ, έμειναν εννέα και ήταν χωρισμένοι σε τρεις ομάδες. Μας δέχτηκαν οι δυο. Η τρίτη κατάσταση κάπου δεν υιοθετούσε αυτές τις μέθοδες. Αυτή η τρίτη κατάσταση αποτελούνταν από τον Ψαραδέλη, τον Φελέκη και τον Νίκα. Ο τελευταίος είχε πέσει θύμα συκοφαντιών από τη μεριά του ΚΚΕ Εσωτερικού. Η αιτία ήταν ότι υπήρξε από τους πιο αξιόλογους αγωνιστές της αριστερής αντιπολίτευσης που είχε ανταρτοπολεμικές τάσεις. Δε χρειαζόμουν και πολύ σκέψη να επιλέξω ομάδα συμβίωσης.

Ο πόλεμος ανάμεσα στις τάσεις της αριστεράς βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη. Οι συνθήκες βέβαια δεν επέτρεπαν όπως παλιότερα τη χρησιμοποίηση φυσικής βίας ή την πλήρη μέχρις εξόντωσης απομόνωση των αντιπολιτευόμενων. Ωστόσο οι πιέσεις που ασκούνταν πάνω στους κρατούμενους ήταν αφόρητες.

Πολιτικά και οι δύο τάσεις του ΚΚΕ δεν είχαν ουσιαστικές διαφορές. Στόχος τους δεν ήταν η σοσιαλιστική επανάσταση, αλλά η αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ένας θολός στόχος που μόνο σύγχυση μπορούσε να δημιουργήσει. Ο Παπαδόπουλος μπορούσε να αντιτάξει ότι αυτός είχε οδηγήσει σε δημοκρατία και μάλιστα αβασίλευτη. Όταν κάποιος τους πρότεινε να χρησιμοποιηθούν πιο συγκεκριμένοι μεταβατικοί στόχοι, όπως ελευθερία λόγου, ελευθερία του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, συνδικαλιστικές ελευθερίες κτλ., τον κοίταζαν με δυσπιστία, γιατί οι μεταβατικοί στόχοι παρέπεμπαν κατά τη γνώμη τους στο μεταβατικό πρόγραμμα του Τρότσκι.

Και οι δυο είχαν αποκηρύξει τη χρησιμοποίηση της ένοπλης πάλης για την αντιμετώπιση της βίας των συνταγματαρχών. Γενικά τα προγράμματα τους ήταν σαφώς σοσιαλδημοκρατικά. Η μόνη διαφορά ήταν ότι οι μεν κολιγιαννικοί παρέμειναν πιστοί στο Κρεμλίνο, οι δε εσωτερικοί ήθελαν πλήρη αυτονομία και απεξάρτηση απ' αυτό.

Επειδή ακριβώς οι πολιτικές τους διαφορές ήταν ανύπαρκτες, η πολεμική στρεφόταν σε επιμέρους ασήμαντες διαφοροποιήσεις. Η επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία ήταν το πιο σημαντικό σημείο προστριβών. Ωστόσο, οι εσωτερικοί τότε μπορεί να καταδίκαζαν με δριμύτητα αυτή την επέμβαση, αλλά εξεγείρονταν όταν τους μιλούσε κανείς για την ουγγρική επανάσταση το 1956 ή την εξέγερση στο Βερολίνο το 1953

Παρόλο που είχαν αποκηρύξει το σταλινικό τους παρελθόν, εντούτοις όλος ο παλιός μηχανισμός είχε περάσει με το μέρος τους. Οι άνθρωποι αυτοί δε δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν όλα τα μέσα: ψυχολογική πίεση, εκμετάλλευση συμπαθειών ή και αδυναμιών και τέλος τη

συκοφαντία: «Είναι χαφιές, είναι προβοκάτορας». Σε άλλες περιπτώσεις τα χτυπήματα ήταν ελαφρότερα αλλά εξίσου αποτελεσματικά. Ανάμεσα σ' αυτά, η γελοιοποίηση ήταν ένα συνηθισμένο μέσο.

Η νεολαία του ΚΚΕ Εσωτερικού αντίθετα ήταν εντελώς διαφορετική. Μπορεί πολιτικά να όδευε προς τα δεξιά σαν σύνολο (με πολλές εξαιρέσεις), αλλά δεν υιοθέτησε τις βρόμικες μέθοδες της ηγεσίας της. Αντιστάθηκε στις συκοφαντίες και σε μια-δυο περιπτώσεις διαχώρισε τη θέση της. Δεν μπορεί κανείς να μην αναφέρει την περίπτωση των Μίσσιου, Γκαζέλη, Κλαυδιανού, Γιούργου και πολλών άλλων αγωνιστών.

Είναι περίεργο το γεγονός ότι η φράξια του Κολιγιάννη, η λεγόμενη δωδεκατική, παρόλο που στα λόγια υπεράσπιζε τον Στάλιν, αυτή την περίοδο δε χρησιμοποίησε ποτέ σταλινικές μέθοδες ενάντια στους πολιτικούς της αντιπάλους. Δεν είχε όμως επιρροή στη νεολαία. Στην πληθώρα των ρηγάδων είχε να αντιπαρατάξει τρεις νεολαίους, ανάμεσα σ' αυτούς και τον Μήτσο Κωστόπουλο, που τότε δεν ήταν παρά ένας εργάτης αγωνιστής της βάσης. Έπεσαν πάνω του και μπόρεσαν να τον κάνουν ένα πραγματικά σημαντικό στέλεχος.

Με μένα διατηρούσαν πολύ καλές σχέσεις. Με πίεσαν πολύ. Χρησιμοποίησαν συντροφικές και συναισθηματικές σχέσεις που είχα με τον κόσμο αυτό. Είναι αλήθεια, όμως, ότι όλες αυτές οι πιέσεις κρατήθηκαν σ' ένα πολύ ανθρώπινο επίπεδο και μπορώ να πω ότι με αντιμετώπισαν με σεβασμό.

Οι σχέσεις μου με το ΚΚΕ Εσωτερικού ήταν διαφορετικές. Ηγετικά στελέχη του προσπάθησαν πειστικά να κερδίσουν τους συντρόφους μου από τη Θεσσαλονίκη (Λιάκο, Μυταφίδη, Δαρβέρη), αλλά εμένα ούτε ζωγραφιστό δε με ήθελαν. Γι' αυτούς ήμουν η προσωποποίηση του κινδύνου που αντιπροσώπευαν, όπως έλεγαν, οι αναρχογκεβαρικές απόψεις. Δεν μπόρεσαν να με συκοφαντήσουν, γιατί είχα μια αρκετά μεγάλη θητεία στο μηχανισμό της αριστεράς, αλλά και γιατί είχα πολλές συμπάθειες στο χώρο της νεολαίας. Προσπαθούσαν να με γελοιοποιήσουν.

Ο Πάνος Τζαβέλας, που ανήκε στο Εσωτερικό, ήταν ένας από τους πιο έντιμους αγωνιστές. Παρ' όλες τις δεξιές του τάσεις τον σεβόμουν και γιατί υπηρέτησε στις δυνάμεις καταστροφών του ΕΛΑΣ και γιατί στη δίκη του κράτησε, όχι απλώς αξιοπρεπή στάση, αλλά έδειξε ένα επαναστατικό θράσος που ήταν έξω από τη γραμμή και των δύο ΚΚΕ. Παρόλο που δεν είχε πρόθεση να με θίξει, εκφράζε κι αυτός τη γενική στάση απέναντί μου. Ήταν πάντα το επίκεντρο στις συζητήσεις

ιδιαίτερα με τους νεολαίους. Μπορεί να ήταν έντιμος και καθαρός, αλλά καθώς εκφράζε όλη την πίκρα και την απογοήτευση από την ήττα του '49, είχε γίνει ανυπόφορα κυνικός και βωμολόχος. Απέναντί μου ήταν φιλικός, αλλά χωρίς να το καταλαβαίνει έμπαινε κι αυτός σ' ένα χορό πρόκλησης. Μπορεί θέμα συζήτησης να ήταν οτιδήποτε, ακόμη και το ποδόσφαιρο, αλλά μόλις πλησίαζα φώναζε δυνατά για να τον ακούσουν: «Και τι έκανε η Ρόζα; Οργάνωσε τις πουτάνες του Βερολίνου». Τη σειρά της Λούξεμπουργκ την παίρνανε, κατά τις περιστάσεις, άλλοι επαναστάτες. Άλλοτε το προσπερνούσα κι άλλοτε όχι, και τότε άναβαν καβγάδες που πολλές φορές έπαιρναν διαστάσεις.

Ένταση δεν υπήρχε μόνο στις σχέσεις του ΚΚΕ Εσωτερικού με τις επαναστατικές τάσεις, αλλά και στις σχέσεις τους με το ΚΚΕ. Βέβαια, εκεί τα πράγματα ήταν μπερδεμένα και δεν ήταν εύκολο να δεις ποιος έχει δίκιο και ποιος όχι. Στον μεταξύ τους ανταγωνισμό χρησιμοποιούσαν διάφορα μέσα.

Δεν μπορούσε να μείνει απ' έξω ο Μίκης Θεοδωράκης. Αυτός δεν είχε καταλάβει ακόμη ότι ήταν «μόνο ο κράχτης, ενώ πραγματικό κουμάντο έκαναν ο Μπενάς και ο Θεοδωρίδης», όπως ο ίδιος είπε αργότερα. Ακόμη πίστευε ότι ήταν ο φυσικός ηγέτης της αριστεράς γενικά, χωρίς να έχει συνειδητοποιήσει ότι η αριστερά είχε διασπαστεί οριστικά και αμετάκλητα και κάθε κομμάτι τον διεκδικούσε αποκλειστικά δικό του και τον κολάκευαν και οι δύο. Ο ίδιος μπορεί να είναι σταθμός στη μουσική, αλλά στην πολιτική ήταν αυτό που του είχε προσάψει ο μακαρίτης ο Παλαιολόγος στο *Βήμα:* ψάρι. Εκείνη την εποχή περνούσε την «υπεραριστερή» του περίοδο. Πιάνει και γράφει από τις φυλακές του Ωρωπού ένα γράμμα στον Κορυδαλλό. Στο γράμμα αυτό προτείνει να γίνει απεργία πείνας εβδομήντα ημερών για να πείσουμε τη δικτατορία να μας αποφυλακίσει.

Το γράμμα αυτό το πήραν οι εσωτερικοί και αφού ανακοίνωσαν το περιεχόμενό του στην ηγεσία του ΚΚΕ το χαντάκωσαν, για να μη γίνει πλατιά γνωστό και γελοιοποιηθεί ο ίδιος. Οι κουκουέδες βρήκαν την ευκαιρία να τους κατηγορήσουν ότι κρύβουν το γράμμα γιατί έρχεται σε αντίθεση με τη συμβιβαστική πολιτική τους. Μας πρότειναν τετραήμερη απεργία πείνας, ξέροντας ότι οι εσωτερικοί θα διαφωνούσαν και έτσι τους εξέθεσαν στα μάτια του μουσικοσυνθέτη.

Η απεργία έγινε, και το Εσωτερικό την έσπασε. Μέχρι ο ίδιος ο Κύρκος πήρε την καραβάνα του και πήγε για τσάι. Ωστόσο δεν εκτέθηκαν στα μάτια του Μίκη, που λίγο αργότερα πήρε κλίση προς τα

δεξιά και τακίμιασε μαζί τους. Αυτή την απεργία την πληρώσαμε μερικοί ισοβίτες, γιατί το μοναδικό επισκεπτήριο που δικαιούμασταν το μήνα έτυχε να γίνει εκείνες τις μέρες.

Οι κρατούμενοι ήταν χωρισμένοι σε ομάδες συμβίωσης, τις λεγόμενες κολεκτίβες. Οι κολεκτίβες αντιστοιχούσαν στις πολιτικές διαιρέσεις. Αυτοί που ανήκαν στην ίδια κολεκτίβα έπρεπε να δώσουν στο κοινό ταμείο ένα ποσοστό από τα τρόφιμα και τα χρήματά τους. Έτσι παρουσιάστηκαν φαινόμενα «ταξικής» διαφοροποίησης ανάμεσα στα μέλη τους.

Στο χώρο των τροτσκιστών υπήρχαν τρεις κολεκτίβες, που ήταν όλες 100%, τόσο στα χρήματα όσο και στα τρόφιμα. Ανάμεσα και στις τρεις υπήρχε αλληλοβοήθεια. Ωστόσο και μέσα στο χώρο αυτόν υπήρχαν προβλήματα. Βέβαια οι συζητήσεις κρατούνταν σε πολιτικό επίπεδο και τα επιχειρήματα ήταν καθαρά πολιτικά, αλλά στο σύνολο τους ήταν εργάτες με πολύ χαμηλή παιδεία. Το γεγονός αυτό ήταν δίκοπο μαχαίρι. Από τη μια μεριά το μυαλό τους ήταν παρθένο από τη σαβούρα που φορτώνουν τα αστικά σχολεία, από την άλλη όμως είχαν δυσκολία να εξελιχθούν, από απλοί λαϊκοί αγωνιστές, σε μαρξιστές επαναστάτες. Γιατί η επαναστατική πολιτική είναι επιστήμη. Δέχτηκαν σαν μάννα εξ ουρανού τους συντρόφους από τη Θεσσαλονίκη, που ήταν πραγματικά διανοούμενοι, ταυτόχρονα όμως τους αντιμετώπισαν με κάποια δυσπιστία που θύμιζε τους κόκκινους Χμερ.

Μια μέρα ήρθαν μερικοί να μου παραπονεθούν ότι κάποιος σύντροφος από τη Θεσσαλονίκη που τους έκανε γραμματική ήταν ιδεαλιστής. Ο λόγος ήταν ότι στο κείμενο υπήρχε μια πρόταση όπου «το προλεταριάτο» ήταν αντικείμενο. Κατά τη γνώμη τους, η επαναστατική τάξη δεν μπορεί να είναι, ούτε συντακτικά, αντικείμενο, γιατί ο Μαρξ είπε ότι το προλεταριάτο είναι το υποκείμενο της ιστορίας. Βέβαια η αλήθεια είναι ότι ο Μαρξ δεν είπε ποτέ τέτοια κουταμάρα. Εκείνο που είπε είναι ότι από αντικείμενο (τάξη καθ' εαυτήν) θα μετατραπεί σε υποκείμενο (τάξη δι' εαυτήν). Άντε τώρα να εξηγήσεις φιλοσοφικούς όρους όταν μπερδεύουν το συντακτικό με τη φιλοσοφία.

Άλλο ένα δείγμα για το έως πού μπορεί να οδηγήσει η έλλειψη εκπαίδευσης: Κάποια τάση επέμενε ότι στην Κούβα δεν έχει γίνει καμιά αλλαγή και εξακολουθεί να έχει καπιταλιστικό καθεστώς! Στηρίζονταν σε ένα τσιτάτο του Λένιν από το *Τι να κάνουμε,* που λέει ότι

«χωρίς επαναστατική θεωρία δεν υπάρχει επαναστατικό κίνημα». Όταν τους είπα ότι είναι ένα απομονωμένο τσιτάτο που δε λέει τίποτα, γιατί ο ίδιος ο Λένιν του 1917 είχε γράψει το αντίθετο: «Η θεωρία είναι γκρίζα, ενώ το δένδρο της ζωής είναι πράσινο», με παρέπεμψαν στο βιβλίο του Πουλιόπουλου *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα,* όπου είχε το παραπάνω απόσπασμα. Μου το δείχνουν με στόμφο, λέγοντας ότι ο Λένιν έγραψε πως η θεωρία είναι γριά, άρα σοφή! Πράγματι στο κείμενο αντί για *γκρίζα* έγραφε *γριά.* Από τα συμφραζόμενα γινόταν καθαρό το τυπογραφικό λάθος. Πέρα από αυτό, το ίδιο απόσπασμα υπήρχε και σε πολλά άλλα κείμενα, ακόμη και στο ίδιο το βιβλίο *(Θέσεις του Απρίλη)* και μάλιστα σε περισσότερες από μία γλώσσες. Η απάντηση ήταν ότι τα έχουν διαστρεβλώσει οι σταλινικοί. Βέβαια οι σταλινικοί έχουν διαστρεβλώσει πολλά πράγματα, αλλά όχι με τόσο αδέξιο τρόπο. Ύστερα, υπήρχαν, ειδικά στα αγγλικά, όλες οι παλιές εκδόσεις που είχαν γίνει πριν από το 1924.

Το φράγμα που έβαζε η λειψή εκπαίδευση το ξεπέρασε εντελώς ο Φελέκης. Παρ' όλα αυτά, τις γνώσεις αυτών των αγωνιστών στον τομέα της ιστορίας θα τις ζήλευαν ακόμη και καθηγητές πανεπιστημίου.

Συνεργάστηκα, εκτός από τους τροτσκιστές, με πάρα πολλούς συγκροτούμενους σε ομάδες αυτομόρφωσης αλλά και για άλλους παρόμοιους σκοπούς. Προσπάθησα να μάθω κιθάρα, αλλά ο δάσκαλός μου, ο Τζαβέλας, την τρίτη κιόλας μέρα με πέταξε έξω γιατί στη μουσική ήμουν η προσωποποίηση της παραφωνίας.

Οι μέρες ήταν τόσο γεμάτες από συζητήσεις, διάβασμα και καβγάδες που δεν καταλάβαινα πώς κυλούσε ο χρόνος. Αυτές οι φυλακές έγιναν με πρότυπο τα λευκά κελιά των γερμανικών φυλακών, αλλά αν τα κελιά μένουν ανοιχτά για πολλές ώρες και είναι δυνατή η επικοινωνία, γίνονται εντελώς το αντίθετο: ένας ιδανικός χώρος για μελέτη.

Υπήρχε άφθονος χρόνος γι' αυτό. Έτσι μπόρεσα να ασχοληθώ

1. Το απόσπασμα είναι από τον *Φάουστ* του Γκαίτε· ορθά αποδίδεται στην ελληνική έκδοση των *Απάντων* του Λένιν: «Γκρίζα (grau) η κάθε θεωρία, φίλε μου ακριβέ, το χρυσοδέντρι της ζωής πράσινο (grün) θάλλει» (τ. 24, Εκδοτικό ΚΕ του ΚΚΕ, 1954), ενώ στο βιβλίο του Πουλιόπουλου *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα* (εκδ. Διαλεκτά Κείμενα, Αθήνα 1964) πράγματι διαβάζουμε: «Η θεωρία είναι γριά, φίλε μου, και το δέντρο της ζωής είναι αιώνια πράσινο» (σ.τ.ε.).

συστηματικά με τη μελέτη της γερμανικής φιλοσοφίας: Καντ, Χέγκελ, καθώς και Φρόιντ. Γενικά, όσοι προέρχονταν από την κομμουνιστική αριστερά ήταν οπαδοί της θεωρίας της αντανάκλασης (Παβλόφ). Παράλληλα είχε φτάσει στη φυλακή ένα βιβλίο του Ναβίλ για τον μπιχεβιορισμό. Ταυτόχρονα, πολλή συζήτηση γινόταν για τα βιβλία του Μαρκούζε. Γενικά έβλεπα με καχυποψία τις σχέσεις του Τρότσκι με τον φροϋδισμό και τους σουρεαλιστές. Ωστόσο μερικά πράγματα άρχισαν να κλονίζουν την πίστη μου στη θεωρία της αντανάκλασης που είχε και τις ευλογίες του Λένιν.

Το περιβάλλον της φυλακής μου ήταν γενικά εχθρικό. Ο πόλεμος ενάντια στις απόψεις μου έπαιρνε διάφορες μορφές. Οι πιέσεις για να τις αποβάλω μου θύμιζαν τις προσπάθειες που έκαναν οι ανακριτές μου με τον ίδιο στόχο. Βέβαια τα κίνητρα και τα μέσα ήταν διαφορετικά, αλλά το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο. Δεν ήμουν διατεθειμένος να τις εγκαταλείψω, αλλά ούτε και να κάνω κάποια υποχώρηση. Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις έδειχνα σκόπιμα θράσος που τους σοκάριζε. Δεν πήγαινα στον κινηματογράφο, όχι για να μην αλλοτριωθώ, όπως ειρωνικά έλεγαν, αλλά γιατί προτιμούσα να κάνω βόλτα στο προαύλιο της φυλακής μόνος μου, χωρίς να με βομβαρδίζουν ένα σωρό ερεθίσματα από το συνωστισμό, όπως συνέβαινε όταν όλοι οι κρατούμενοι ήταν έξω. Όλοι πάντως γνώριζαν ότι δεν πηγαίνω κινηματογράφο.

Κάποια μέρα, αφού χόρτασα να κάνω περίπατο, και άλλωστε πλησίαζε η ώρα να γυρίσουν και οι υπόλοιποι, ανέβηκα στο κελί μου. Απέναντι ακριβώς ήταν το ψυγείο. Ένας νέος εργάτης, που είχε εγκαταλείψει το ΚΚΕ και μας είχε προσεγγίσει, το άνοιξε και είδε ένα καρπούζι που ανήκε σε κάποιο στέλεχος του Εσωτερικού (βλέπετε εκεί η κολεκτιβοποίηση ήταν 30%). Ο γαβριάς το καλοκοίταζε και καθώς ήταν ανοιγμένο, έβαλε το χέρι του μέσα και αφαίρεσε την καρδιά και από τα δύο κομμάτια. Το ξανάκλεισε και το έβαλε στη θέση του. Τον μάλωσα γι' αυτό, αλλά μου πέταξε τη λέξη που εγώ ο ίδιος είχα πει στο στρατοδικείο: κοινωνικοποίηση.

Σε λίγο ήρθε ο ιδιοκτήτης του καρπουζιού, ροδοκόκκινος, με κοιλίτσα, όλο κέφι· σιγοτραγουδούσε: το καρπούζι μου, το καρπουζάκι μου. Ξαφνικά έμεινε μετέωρος. Κρατούσε τα μισοφαγωμένα κομμάτια και μετά στράφηκε σε μένα.

«Ποιος το έκανε;», φώναξε.

Του απάντησα ότι δεν ξέρω, αλλά και να ήξερα δε θα του το 'λεγα.

«Καλύπτεις τον κλέφτη», μου ξανάπε.

Τον κοίταζα κατάματα και τον απολάμβανα, χαμογελώντας ειρωνικά.

«Θα πω ότι το 'κανες εσύ», με απείλησε.

Συνέχισα να τον κοιτώ με το ίδιο ύφος, χωρίς να του μιλώ. Όλοι στη φυλακή γνώριζαν ότι μπορούσα να πεθαίνω αλλά από κάτι τέτοιους γραφειοκράτες δε θα έπαιρνα ούτε ένα ποτήρι νερό. Έφυγε κατακόκκινος από οργή, ενώ σε μια γωνία ο Τόλιας ο γαβριάς ξερογλειφόταν ακόμη.

Επειδή το προαύλιο της ακτίνας ήταν μικρό, η ηγεσία του Εσωτερικού έκανε αίτηση στη διεύθυνση να μας παραχωρηθεί ένας επιπλέον χώρος, πράγμα που εγκρίθηκε. Η επέκταση όμως αυτή έπρεπε να καθαριστεί. Αυτό το έργο το ανέλαβαν οι ίδιοι, χωρίς να ρωτήσουν κανέναν. Αντέδρασα γρήγορα σ' αυτή την ενέργεια γιατί οδηγούσε σε πολύ παλιές εποχές, όταν οι πολιτικοί κρατούμενοι ήταν υποχρεωμένοι σε καταναγκαστικά έργα. Ύστερα, ήταν μια δουλειά που μπορούσαν να την κάνουν οι ποινικοί που θα έπαιρναν κάποια ανταλλάγματα, ή ακόμη μπορούσε να προσμετρηθεί στην ποινή τους. Εμείς γιατί να το κάνουμε; Για να δείξουμε ότι είμαστε καλά παιδιά και να αφαιρέσουμε αυτή την ευκαιρία από κατάδικους που την είχαν ανάγκη;

Προσπάθησαν να διαστρεβλώσουν τα επιχειρήματα μου, οπότε η συζήτηση άρχισε να γίνεται με υπαινιγμούς και χαρακτηρισμούς. Είχα περάσει από τους μηχανισμούς τους και τους απάντησα με το ίδια μέσα. Τελικά στράφηκα στους νεολαίους, που είχαν ήδη αρχίσει τη δουλειά. Τους είπα ότι θα πρέπει να αρκούνται σε σιδερένιες αλυσίδες και με το να τις επιχρυσώνουν δεν κερδίζουν τίποτε. Το έργο έγινε, αλλά πολλοί νέοι παράτησαν τη δουλειά και γύρισαν στα κελιά τους.

Την τάση αυτή για βίαιη αντίδραση, που πήγαζε από το εχθρικό κλίμα της φυλακής, ήρθαν να ενισχύσουν και άλλοι παράγοντες. Εκείνη την εποχή υπέφερα συχνά από ημικρανίες. Ο γιατρός είπε ότι προέρχονταν από κακή αιμάτωση του εγκεφάλου, επειδή είχαν καταστραφεί κάποια αιμοφόρα αγγεία και μου έδωσε Καφεργκότ. Δεν ξέρω αν αυτά τα φάρμακα με ανακούφιζαν από τους πονοκεφάλους, αλλά μου προξενούσαν μια φοβερή υπερδιέγερση. Αισθανόμουν δυνάμεις που δεν μπορούσα να τις καταναλώσω στον περιορισμένο χώρο της φυλακής. Όταν παραπονέθηκα στο γιατρό, μου έδωσε ηρεμιστικά. Δεν ξέρω πώς αυτό το σκοτσέζικο ντους επέδρασε πάνω μου, αλλά άρχισα να βλέπω εφιάλτες. Ακόμη ήταν ακαθόριστοι, αλλά με τη σειρά τους επηρέαζαν τη συμπεριφορά μου.

Πέρα απ' όλα αυτά δεν είχα καμία επαφή με τους συντρόφους μου στην Αθήνα. Βέβαια, το είχα πάρει απόφαση να ακολουθήσω αυτό που ήταν πάγια τακτική: εφόσον ήμουν φυλακισμένος έπρεπε να βρίσκομαι σε καραντίνα. Σύμφωνοι, αλλά ένα μήνυμα, ένας χαιρετισμός, κάτι τέλος πάντων που να δείχνει ότι με θυμούνται, μπορούσαν να κάνουν. Και βέβαια σαν ισοβίτης είχα μόνο ένα επισκεπτήριο το μήνα και μόνο με συγγενείς πρώτου βαθμού. Από αυτούς κανείς δεν μπορούσε και πιθανώς να μην ήθελε να κάνει κάτι τέτοιο, αλλά η οργάνωση, αν ήθελε, μπορούσε να το κάνει με πολλούς τρόπους.

Πολλοί σύντροφοι από την περιφέρεια της οργάνωσης είχαν περάσει στην επιρροή του ΚΚΕ ή του ΚΚΕ Εσωτερικού και έρχονταν στο επισκεπτήριο να δουν άλλους κρατούμενους. Επιχείρησα να τους πλησιάσω αλλά με απέφευγαν. Κατά ένα περίεργο τρόπο με κρατούσαν σε απόσταση και οι τροτσκιστικές οργανώσεις του εξωτερικού. Μοναδική εξαίρεση ήταν ο Χρήστος Αναστασιάδης που μπορούσε να κάνει επισκεπτήριο γιατί κάποιος ανιψιός του, ο Σωτήρης, ήταν επίσης στην ίδια φυλακή (ανήκε στον «Ρήγα»). Σε κάποιες από τις επισκέψεις αυτές μου μετέφερε ένα μήνυμα από τον Πάμπλο, μαζί με κάτι μπερδεμένες προτάσεις για απόδραση. Με τον ίδιο τον Πάμπλο δεν είχαμε ποτέ πριν συνεργασία, αν και οι παμπλικοί ήταν αυτοί που με έφεραν σε επαφή με τις απόψεις του Τρότσκι. Εκτιμούσα και θαύμαζα την προσωπική του παλικαριά, καθώς και τις ικανότητες του σε τακτικές κινήσεις, αλλά με έβρισκαν εντελώς αντίθετο οι γενικές πολιτικές και στρατηγικές του επιλογές.

Ο Πάμπλο εκτιμούσε ότι ο πόλεμος, που τον έβλεπε αναπόφευκτο, θα είχε σαν συνέπεια να πλησιάσουν στην επαναστατική πολιτική τόσο τα γραφειοκρατικοποιημένα ΚΚ όσο και οι διάφοροι μικροαστοί εθνικιστές ηγέτες. Άρα το καθήκον των επαναστατών ήταν να χωθούν μέσα σε τέτοια κινήματα και να προσπαθήσουν να τα επηρεάσουν. Εισοδισμός sui generis. Αυτό είχε σαν συνέπεια να χαθούν δεκάδες αγωνιστές μέσα σε τέτοια κινήματα. Το χειρότερο ήταν η συμμετοχή του φίλου του Περέιρα στην κυβέρνηση των Μπανταρανάικε στην Κεϋλάνη, κυβέρνηση που έσφαξε το κίνημα των φοιτητών και των αγροτών. Αυτός ήταν και ο λόγος που διαγράφτηκε από την Τέταρτη Διεθνή. Και η θεωρία των εστιών πρόβλεπε κάτι τέτοιο, αλλά η συνεργασία ήταν σε επίπεδο τακτικής και όχι σε πολιτικό επίπεδο.

Δεν ήμουν διατεθειμένος να κάνω μια τέτοια κίνηση με τον Πάμπλο. Άλλωστε είχα αποφασίσει να παραμείνω στη φυλακή σαράντα

πέντε χρόνια, εκτός αν οι εξελίξεις έπαιρναν κάποια ξαφνική και ραγδαία στροφή, πράγμα που δε φαινόταν στον ορίζοντα. Από τη στάση του συντρόφου Χρήστου κατάλαβα ότι και ο ίδιος δεν ενέκρινε τέτοια πράξη.

Η συγκέντρωση ολόκληρης σχεδόν της ηγεσίας της αριστεράς σ' ένα χώρο μέσα στην πρωτεύουσα άρχισε να ενοχλεί τη δικτατορία. Παρ' όλες τις διαφωνίες, ακόμη και τους καβγάδες, έγινε ουσιαστικά ένα κέντρο και ταυτόχρονα ένα σύμβολο αντίστασης. Έτσι αποφάσισαν να μεταφέρουν την τέταρτη ακτίνα στην Αίγινα. Αυτό ενόχλησε κάπως τους γραφειοκράτες που θα έχαναν τις ανέσεις τους, αλλά περισσότερο τους ενόχλησε ότι ένας τεταρτοδιεθνιστής θα έμενε στην τρίτη ακτίνα, όπου ήταν η νεολαία και είχε και μικρές ποινές. Τότε ήταν που οι σταλινικοί του Εσωτερικού έδειξαν τον πραγματικό τους εαυτό. Με απόφαση του κεντρικού οργάνου της συμβίωσής τους ανακοίνωσαν ότι ο σύντροφος αυτός είναι χαφιές.

Έγινε σάλος. Ο Γιάννης Στρατής που διάβασε την ανακοίνωση γλίτωσε από θαύμα. Η νεολαία του Εσωτερικού, ο «Ρήγας», με πρώτο τον Χρόνη Μίσσιο, έστειλε τελεσίγραφο στους Νεφελούδη, Κύρκο, Μπενά. Τελικά έμειναν εκτεθειμένοι, αλλά ο σύντροφος μετατάχτηκε, αν και άρρωστος, στο κάτεργο της Κέρκυρας όπου υπέφερε πραγματικά.

Οι φυλακές της Αίγινας είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που δείχνει με τον πιο ανάγλυφο τρόπο ότι οι αλυσίδες που σου επιβάλλονται από τις κοινωνικές και τις ανθρώπινες σχέσεις είναι πολύ πιο αποτελεσματικές από τα τείχη και τα σιδερένια κάγκελα.

Ένα παλιό ορφανοτροφείο, της εποχής του Όθωνα, μετατράπηκε αργότερα σε φυλακή. Προστέθηκαν κάγκελα στα παράθυρα, απομονώθηκαν τα διάφορα συγκροτήματα και ένα εξωτερικό τείχος ολοκλήρωσε αυτή τη μετατροπή. Βέβαια το γεγονός ότι βρισκόταν σε νησί αποτελούσε κάποια δυσκολία σε τυχόν επίδοξους δραπέτες. Αυτό ίσχυε όταν η κίνηση από και προς την Αίγινα ήταν μικρή. Όταν όμως το νησί άρχισε να κατακλύζεται από τουρίστες, τα πράγματα έγιναν διαφορετικά. Ο έλεγχος πραγματικά ήταν αδύνατος. Αυτό αποδείχτηκε στην περίπτωση Ζαμπέλη, που ήταν μία από τις πιο αδέξιες

αποδράσεις στην ιστορία και όμως έγινε αντιληπτή δεκαπέντε ώρες αργότερα.

Ωστόσο οι συνθήκες που προέρχονταν τόσο από το καθεστώς ανάμεσα στους κρατούμενους όσο και από τη γενική κατάσταση δεν επέτρεπαν τέτοιου είδους σκέψεις. Έπρεπε να παραμείνουμε στη φυλακή περιμένοντας τις εξελίξεις.

Στην πέμπτη ακτίνα, όπου εγκατασταθήκαμε, υπήρχαν τρεις θάλαμοι. Στον πρώτο θάλαμο, που γειτόνευε με το εξωτερικό τείχος, έμεινε η ομάδα του ΚΚΕ, στον δεύτερο η ομάδα του Εσωτερικού και στον τρίτο οι τροτσκιστές και οι διαφωνούντες γενικά. Η εγκατάσταση μας σ' αυτόν το θάλαμο δεν ήταν τυχαία. Απ' έξω ακριβώς βρισκόταν το αρχιφυλακείο και το γραφείο του διευθυντή. Έτσι ήταν ο πιο ασφαλής. Επιπλέον, μέσα στο θάλαμο εγκαταστάθηκαν κάποια στελέχη του Εσωτερικού, αλλά από τα πιο έντιμα στοιχεία. Με τον τρόπο αυτό υπήρχε άλλο ένα άγρυπνο μάτι και ταυτόχρονα δε δημιουργούνταν επεισόδια. Δεν μπορούσε κανείς να τους κατηγορήσει ότι μας επέβλεπαν, αν και αυτός ήταν ο ρόλος τους.

Νεολαία και αμφιταλαντευόμενοι δεν υπήρχαν σε καμιά ομάδα, συνεπώς δεν είχαν σημασία οι έντονες συζητήσεις, γιατί κανείς δε θα πείθονταν. Ωστόσο οι σχέσεις εξακολουθούσαν να είναι τεταμένες. Δεν ήταν μόνο οι πολιτικές διαφορές αλλά και η καθημερινή πρακτική που προκαλούσε προστριβές. Οι σχέσεις των σταλινικών γενικά με τους παπάδες, η εχθρική συμπεριφορά των διαφωνούντων απέναντι στους δεσμοφύλακες, αλλά και ένα σωρό άλλα μικρογεγονότα διατηρούσαν την ένταση.

Η καθημερινή ειδησεογραφία ήταν πάντα πηγή για αντιπαραθέσεις. Μέχρι τότε τα δύο ΚΚ πρόβαλαν το παράδειγμα της Χιλής σαν απόδειξη για το ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό. Η κατάσταση όμως στη Χιλή επιδεινωνόταν. Σε κάποια διαδήλωση το ΚΚ Χιλής πήρε το μέρος της αστυνομίας. Ένας διαδηλωτής και μέλος του MIR (Movimiento de la Izquierda Revolucionaria, Κίνημα της Επαναστατικής Αριστεράς) σκοτώθηκε στις συγκρούσεις. Λίγο έλειψε αυτή η σύγκρουση να μεταφερθεί στην πέμπτη ακτίνα των φυλακών Αίγινας.

Τελικά στη Χιλή, αφού οι συντονισμένες δυνάμεις της αντίδρασης του Αλιέντε και των ρεφορμιστών σακάτεψαν το επαναστατικό κίνημα, ήρθε και η σειρά τους. Η τραγωδία της Χιλής θύμιζε την ισπανική τραγωδία του '36-'38. Οι ρεφορμιστές, αντί να συνετιστούν και να υποχωρήσουν, πέρασαν στην επίθεση. Στη Χιλή, όπως και στην Ισπα-

νία, έφταιγαν οι προβοκάτορες. Αυτοί οι ίδιοι προβοκάτορες που αναστατώνουν τον κόσμο.

Το 1971 και το 1972 ήταν οι χρονιές που οι ομάδες ένοπλης πάλης (για κάποιους) ή οι τρομοκράτες και οι προβοκάτορες (για κάποιους άλλους) είχαν πλούσια δράση. Οι Παλαιστίνιοι έκαναν αεροπειρατείες ή ανατίναζαν αεροπλάνα, οι αγωνιστές της ΕΤΑ εκτελούσαν αστυνομικούς, οι Τουπαμάρος έκαναν απαγωγές. Στην Αργεντινή και στην Ιταλία οι ομάδες ένοπλης πάλης βρίσκονταν σε έξαρση.

Στο χορό ενάντια στην ατομική τρομοκρατία μπήκε το σύνολο σχεδόν των τροτσκιστών. Η βόμβα στο Μιλάνο, όπου σκοτώθηκαν πολλοί άσχετοι πολίτες, υπήρξε το βασικό τους επιχείρημα. Όλοι είχαν δεχτεί την άποψη της ιταλικής αστυνομίας ότι τη βόμβα την είχε τοποθετήσει ο Βαλπρέντα και άλλοι αναρχικοί. Ήταν φανερό ότι αυτό ήταν έργο των φασιστών ή και της ίδιας της αστυνομίας. Ωστόσο, όλοι δέχονταν τους αστυνομικούς ισχυρισμούς, εκτός από μένα και τον Νίκα. Εξαντλήσαμε όλα τα επιχειρήματα, χωρίς να πείσουμε κανένα. Ήταν φανερό ότι αυτός ο πόλεμος, που σαν στόχο είχε δήθεν την ατομική τρομοκρατία, στην πραγματικότητα στόχευε να ξεριζώσει την επαναστατική ψυχή και να την αντικαταστήσει με την ψυχή του γραφειοκράτη ρεφορμιστή.

Αυτή η ένταση μας οδήγησε να διακόψουμε τις σχέσεις μας και με την ομάδα συμβίωσης. Καθώς και οι δύο ήμασταν βαρυποινίτες, με ένα επισκεπτήριο το μήνα, περάσαμε μια δύσκολη περίοδο.

Η επικοινωνία είναι φαίνεται από τις πιο βασικές ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Καθώς οι δεσμοί με τους άλλους πολιτικούς κρατούμενους είχαν κοπεί, η δραστηριότητα μου μετατοπίστηκε στους ποινικούς. Πάντα είχα την άποψη ότι ανάμεσα σ' αυτές τις δύο κατηγορίες παρανόμων υπήρχε στενή σχέση. Οι ίδιοι οι ρεφορμιστές, με μακρόχρονη εμπειρία από παρανομία και φυλακές, είχαν αντιμετωπίσει αυτό το φαινόμενο. Βέβαια το παράδειγμα των αδερφών Καραλίβανου και του Μπελή, που από ληστές έγιναν αγωνιστές για την κοινωνική χειραφέτηση, είναι ακραίο, αλλά υπήρξαν πάμπολλα παραδείγματα μικρότερης εμβέλειας.

Η σχέση όμως της κομματικής γραφειοκρατίας με τον κόσμο των ποινικών δεν ήταν σταθερή. Άλλαζε ανάλογα με την περίπτωση. Την περίοδο της δικτατορίας κράτησαν τους ποινικούς σε απόσταση. Ήταν η εποχή που ήθελαν να δείξουν ότι είναι νομιμόφρονες στην αστική ηθική και σ' αυτό ξεπέρασαν και τους ίδιους τους αστούς. Η συ-

νεργασία του Βαλυράκη με τον Μήτσο τον Κύργιο είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Ένα παράδειγμα και για την κατοπινή εξέλιξη αυτών των δύο. Ο ένας έγινε υπουργός και μάλιστα Δημόσιας Τάξης, ο άλλος πέθανε από τις στερήσεις και τις κακουχίες σ' ένα παγκάκι στη Λαχαναγορά.

Δεν ξέρω αν θα έχω την ευκαιρία να ξαναμιλήσω γι' αυτόν, αλλά εδώ ένα μπορώ να πω, ότι ήταν πραγματικό παλικάρι. Στη φυλακή προσπάθησα πολλές φορές να έρθω σε επαφή μαζί του, αλλά δεν μπόρεσα να ξεπεράσω τα εμπόδια που παρενέβαλαν τόσο οι ρεφορμιστές όσο και οι αστοί δημοκράτες.

Με στόχο την πολιτικοποίηση του «ποινικού εγκληματία» ήρθα σε επαφή με αρκετούς ποινικούς. Το σύνθημα αυτό σοκάρισε τους υπόλοιπους πολιτικούς κρατούμενους και το γεγονός αυτό μου έδινε μια επιπλέον ικανοποίηση. Εκείνη την εποχή είχε βγει σε δίσκο το *Βρόμικο ψωμί* του Σαββόπουλου. Έβαζα το δίσκο στο πικάπ της ακτίνας και απολάμβανα τα πρόσωπα των ρεφορμιστών όταν άκουγαν τον Νιόνιο να λέει «ο γραμματέας με τον αλήτη κι η παρθένα με το σατανά».

Επειδή στη φυλακή ήταν λίγο δύσκολη η επικοινωνία με τους ποινικούς, γι' αυτό επιδίωξα αυτή την επαφή στο νοσοκομείο, όπου δε χωρίζονταν οι ποινικοί από τους πολιτικούς. Έκανα αίτηση για να κάνω εγχείρηση, γιατί είχα πτερύγια στα μάτια. Έτσι παρέμεινα στο νοσοκομείο για δέκα μέρες περίπου. Ενθουσιάστηκα, γιατί υπήρχαν παιδιά από τις φυλακές ανηλίκων. Πολλά από αυτά είχαν ακούσει για μένα. Αυτό με βοήθησε να πιάσω φιλικές σχέσεις μαζί τους.

Ανάμεσα σ' αυτούς που γνώρισα ήταν κι ένας δεκαεπτάχρονος Κρητικός, που με βεβαίωσε ότι αναλάμβαναν οι δικοί του να με κρύψουν αν αποφάσιζα να δραπετεύσω. Ήταν ένα αγνό και αποφασιστικό παιδί, που σκότωσε με μαχαίρι κάποιον που είχε προσβάλει τη μάνα του και είχε χαστουκίσει τον ίδιο. Από τους άλλους, οι πιο σημαντικοί ήταν κάποιοι έφηβοι από τη Λάρισα που, αν και παιδιά «καλών οικογενειών», είχαν κάνει κάποιες μικροκλοπές. Η οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους δε δικαιολογούσε τέτοιες ενέργειες. Φαίνεται ότι ήταν μια αντίδραση στην υποκριτική συμπεριφορά των γονιών τους. Είχαν αρκετά ενδιαφέροντα. Έκανα συζήτηση μαζί τους και τους δώρισα κάποια βιβλία. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και ένα τεύχος της *Αρχιτεκτονικής* που περιέγραφε τη βίλα του επιχειρηματία Ζούρα. Φαίνεται όμως ότι το μικρόβιο της κλοπής τούς είχε προσβάλει για τα καλά. Τα παλιόπαιδα, όχι μόνο άρχισαν τις κλοπές μόλις αποφυλακίστηκαν,

αλλά διέρρηξαν και τη βίλα του Ζούρα. Για το εγχείρημα αυτό στηρίχτηκαν στις περιγραφές του περιοδικού που τους είχα δώσει.

Όταν γύρισα στην Αίγινα, ανέφερα αυτές τις σχέσεις και τόνισα ότι τα παιδιά δεν είχαν μόνο πολιτικά ενδιαφέροντα αλλά και αισθητικά. Μπορεί κανείς να φανταστεί με πόση ικανοποίηση ο Νεφελούδης μού έφερε την εφημερίδα που έγραφε για τη διάρρηξη και τη σύλληψη των δραστών, αλλά και για την ομολογία τους ότι για τη διάρρηξη αυτή είχαν στηριχτεί στις περιγραφές της *Αρχιτεκτονικής*. Ήταν ένα φιάσκο, αλλά δικαιολογήθηκα ότι κάθε αγώνας δεν έχει μόνο επιτυχίες αλλά και αποτυχίες.

Ωστόσο το κλίμα στη φυλακή γινόταν όλο και πιο βαρύ. Άρχισαν να εκδηλώνονται ανησυχητικά φαινόμενα. Οι νευροψυχικές διαταραχές μέχρι τότε ήταν ένα πρόσχημα για να αποφυλακιστούν κάποιοι με το δικαιολογητικό ότι η φυλακή τούς προξένησε ανήκεστο βλάβη στην υγεία τους. Αντιμετώπιζα με περιφρόνηση αυτές τις περιπτώσεις, αλλά κάποια περιστατικά που σημειώθηκαν στην Αίγινα δεν ανήκαν στην κατηγορία αυτή. Δεν μπορώ να γνωρίζω ποιες ήταν οι πραγματικές αιτίες, αλλά το κλίμα που επικρατούσε μέσα στη φυλακή επιδείνωσε αυτά τα συμπτώματα.

Αυτό το κλίμα είχε επιπτώσεις και στη δική μου υγεία. Υπέφερα, όπως είπα, από συχνές ημικρανίες. Ο γιατρός συνέχισε να μου δίνει Καφεργκότ. Άρχισα να καταλαβαίνω γιατί πολλοί ποινικοί με τόση ευκολία έκαναν χαρακίρι ή κατάπιναν μαχαίρια ή σπασμένα γυαλιά. Ένιωθα μια ακατάσχετη επιθυμία να δω αίμα. Δεν είχε καμιά σημασία αν ήταν δικό μου ή ξένο. Ταυτόχρονα είχα συνείδηση της κατάστασής μου, ότι ήμουν πολιτικός κρατούμενος και πάρα πολλοί με εκτιμούσαν. Δεν ήμουν τυχαίο κλεφτρόνι που τον καταβάλλει η φυλακή. Είναι γεγονός ότι πάρα πολλοί γραφειοκράτες δε μου συμπεριφέρθηκαν άψογα, αλλά αυτό το έκαναν ακριβώς για να αντισταθμίσουν την εκτίμηση που έτρεφαν αγωνιστές της βάσης τους στο πρόσωπο μου.

Η κατάσταση ήταν δυσάρεστη, αλλά δεν μπορούσα να απαλλαγώ απ' αυτήν, όχι γιατί μ' εμπόδιζαν τα σαρακοφαγωμένα παράθυρα και τα σαθρά τείχη της φυλακής, αλλά κάποιες άλλες αόρατες αλυσίδες, που προέρχονταν ακριβώς από τις σχέσεις μου με τους άλλους. Αυτές οι σχέσεις έπαιρναν υλική υπόσταση, αφού οι δυνάμεις που ασκούσαν πάνω μου ήταν πραγματικές.

Παραπονέθηκα στο γιατρό. Αυτός σε αντιστάθμισμα μου έδινε ηρεμιστικά. Είχα ανορεξίες. Πολλές φορές δεν μπορούσα να βάλω μπουκιά στο στόμα μου. Κάπνιζα διαρκώς. Άρχισα να νιώθω κενά στη σκέψη μου. Λειτουργούσα περισσότερο με συνειρμούς. Τις νύχτες τα πράγματα ήταν χειρότερα. Οι εφιάλτες γίνονταν πιο συχνοί και έπαιρναν συγκεκριμένη μορφή. Έβλεπα τον εαυτό μου να στήνεται στα έξι μέτρα, να εκτελείται, και μετά τον έβλεπα άψυχο κουφάρι, να κείτεται στο έδαφος. Ζούσα όλη την αγωνία του μελλοθάνατου. Εκλιπαρούσα να μ' αφήσουν να ζήσω. Ένιωθα βαθιά θλίψη βλέποντας με νεκρό. Τα όνειρα αυτά επιδρούσαν στη διάθεση μου την άλ\η μέρα.

Αναρωτιόμουν ποιος πραγματικά είμαι. Μέχρι τότε είχα δει το χάρο με τα μάτια μου περισσότερες από μία φορές. Η πρώτη φορά ήταν όταν, εννέα χρονών ακόμη, κάποιοι «παλικαράδες» των λεγόμενων «εθνικών ομάδων» μου έβαλαν (πραγματικά) το μαχαίρι στο λαιμό. Η αιτία ήταν το όνομα μου και το χωριό όπου γεννήθηκα.

Ποτέ μέχρι τότε δεν είχα δείξει φόβο ή πανικό. Πάντα έδειχνα σε τέτοιες στιγμές αξιοπρεπή στάση. Αυτό όμως γινόταν όταν ήμουν ξυπνητός, όταν η συνείδηση μου αγρυπνούσε. Όταν όμως αυτός ο χωροφύλακας βυθιζόταν σε λήθαργο και βρισκόμουν έρμαιο των σκοτεινών δυνάμεων του ασυνείδητου, τότε παρουσιαζόταν ο δειλός που εκλιπαρούσε να ζήσει. Τελικά ποιος ήμουν; Μήπως η αυθόρμητα επικούρεια στάση της μάνας μου, όταν ήμουν μικρός, ήταν η αιτία που διαμόρφωσε τον μελλοντικό μου χαρακτήρα; Μήπως όμως όλες αυτές οι επιρροές δεν ήταν παρά ένα ξένο πράγμα, που έκρυβε σαν σύννεφο μια αντίθετη πραγματικότητα; Μήπως τελικά, ο ηρωισμός δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια ασυνείδητη προσπάθεια να συντομευτεί μια κατάσταση φόβου;

Πραγματικά αυτή η ιδέα του θανάτου τριβέλιζε συνεχώς τη σκέψη μου. Έβλεπα ότι βυθιζόμουν στο σκοτάδι, αλλά το να ζητήσω βοήθεια από άλλους γιατρούς ήταν σαν να αναγνώριζα αυτό που πολ\οί μού είχαν καταλογίσει, ότι δε στεκόμουν καλά ή ότι επιδίωκα να βγω από τη φυλακή κάνοντας τον τρελό. Δε μου πήγαινε ούτε το ένα ούτε το άλλο. Σε κάποια κρίση προσπάθησα να βάλω τέρμα στην κατάσταση αυτή και βρέθηκα με διάσειση στο νοσοκομείο.

Όταν συνήρθα, δίπλα στο γιατρό είδα ένα καλοσυνάτο πρόσωπο που μου χαμογελούσε. Ήταν ο Σάκης Καράγιωργας. Έμοιαζε πιο πολύ με καλοβαλμένο αγρότη παρά με καθηγητή πανεπιστημίου. Δεν τον είχα συναντήσει ποτέ πριν, αλλά η ζεστασιά και η ειλικρινής φιλία που μου έδειξε ήταν αυτό που με στήριξε εκείνες τις ώρες. Δεν ξέρω αν το

έκανε σκόπιμα ή εντελώς τυχαία, αλλά μου είπε ότι τον καιρό που ήταν στην απομόνωση η γυναίκα του του μετέφερε ένα απόκομμα εφημερίδας με την απολογία μου στο στρατοδικείο. Αυτή η αναγνώριση έδρασε μέσα μου σαν καταλύτης. Οι δυνάμεις μέσα μου που πάλευαν ενάντια στις πειοσιθάνατες τάσεις ενισχύθηκαν σημαντικά. Ο αγώνας μου ενάντια στο σκοτάδι της τρέλας πιστεύω ότι κρίθηκε οριστικά εκείνες τις στιγμές που αυτός ο άνθρωπος μου μυούσε κρατώντας το χέρι μου. Από τότε αναπτύχθηκε ανάμεσα μας μια φιλία που κράτησε ως το θάνατό του.

Αν εγώ κατάφερα να ξεπεράσω αυτές τις δύσκολες περιστάσεις, δεν έγινε το ίδιο και με άλλους συγκρατούμενους. Στις περιπτώσεις αυτές η φυλακή και όλα όσα προηγήθηκαν προξένησαν στην υγεία τους πραγματικά ανήκεστο βλάβη. Αυτά τα περιστατικά έβαλαν σε ανησυχία όλους. Δεν έμαθα αν η συμπεριφορά άλλαξε μετά από σκέψη ή αυθόρμητα. Ήταν λογικό - αφού κανένας δεν επρόκειτο να πείσει κανέναν, οι έντονες συζητήσεις δεν είχαν άλλο αποτέλεσμα εκτός από την αλληλοεξόντωση.

Άρχισαν να οργανώνονται αθλητικά παιχνίδια και άλλες εκδηλώσεις, κυρίως το ποδόσφαιρο. Εξαντλήσαμε όλες τις δυνατότητες ταξινόμησης. Αγώνες ανάμεσα σε «Βόρειους» και «Νότιους» ή ανάμεσα σε μια«γκούφηδες» και «οπαδούς του βολεμένου Μίκυ». Όσοι ήταν ζευγαρωμένοι κατέβαιναν στο ποδόσφαιρο με το σήμα του Μίκυ Μάους, όσοι ήταν μονήρεις με το σήμα του Γκούφη. Τα σήματα ήταν τέλεια σχεδιασμένα και ζωγραφισμένα.

Στις συζητήσεις αποφεύγονταν οι χαρακτηρισμοί «προβοκάτορες», «δολοφόνοι». Γενικά οι σχέσεις έγιναν πιο ανθρώπινες. Αυτή η συμφιλίωση συνοδεύτηκε με τσιμπούσια. Φαγητά είχαμε, αλλά έλειπε το κρασί. Τελικά βρέθηκε κι αυτό. Επιτρεπόταν να έχουμε σταφίδα. Αυτή, με κατάλληλη επεξεργασία, έγινε εξαιρετικό κρασί. Τα τραγούδια συνόδευαν αυτά τα τσιμπούσια. Υπήρχε ομοφωνία και σ' αυτά. Όσα μπορούσαν να δημιουργήσουν τυχόν δυσαρέσκεια, τα τροποποιούσαμε. Για παράδειγμα, δεν έλεγαν άλλοι «ζήτω Λένιν, ζήτω Τρότσκι» κι άλλοι «ζήτω Λένιν, ζήτω Στάλιν» - όλοι μαζί έλεγαν «ζήτω Λένιν, ζήτω Κάστρο» και το γλέντι συνεχιζόταν. Ούτε τα ρεμπέτικα ενοχλούσαν πια τους γραφειοκράτες. Είχαν αναθεωρήσει τις παλιές απόψεις τους γι' αυτά.

Προσωπικά δεν έμεινα μόνο στην ομαδική άθληση. Ζήτησα άδεια από τη διεύθυνση και έμενα στο προαύλιο επιπλέον ώρες. Πέταξα όλα τα χάπια και το τσιγάρο. Έπινα με το ζόρι γάλα. Σιγά-σιγά η υγεία μου βελτιωνόταν. Οι ημικρανίες είχαν αραιώσει και δεν είχαν την ίδια ένταση. Οι εφιάλτες επίσης είχαν αραιώσει και δεν είχαν καθαρή μορφή και, το κυριότερο, ξαναείδα όνειρο! Από τη σύλληψή μου και μετά, εκτός από εφιάλτες, δεν είχα ονειρευτεί. Ήταν έγχρωμο. Κάτι μικρά χρωματιστά ανθρωπάκια, σαν κι αυτά που υπάρχουν στα κόμικς, χόρευαν σ' έναν καταγάλανο ουρανό. Ξύπνησα πανευτυχής. Όλη την ημέρα αισθανόμουν ευτυχής.

Η επικοινωνία με ανθρώπους έξω από τη φυλακή είχε αρχίσει να αποκαθίσταται. Υπήρχαν κάποιοι ευαίσθητοι άνθρωποι στην Ευρώπη που επιδίωκαν να έρθουν σε επαφή με πολιτικούς κρατούμενους. Αυτό το προνόμιο το κρατούσαν οι μεγάλες ομάδες συμβίωσης κι ήταν δύσκολο για μεμονωμένους αγωνιστές. Τελικά όμως, χάρη στη βοήθεια των αδερφών του Φελέκη, ξεπεράστηκαν τα εμπόδια. Είχα τακτική αλληλογραφία με τη Σουηδία και τη Γερμανία. Πολλοί σύντροφοι από την αρχική ομάδα της Αθήνας έσπασαν την απομόνωσή μου και ήρθαν σε επαφή μαζί μου. Τα νέα δεν ήταν τόσο δυσάρεστα όσο τα περίμενα. Οι περισσότεροι είχαν απορροφηθεί από το ΚΚΕ και το Εσωτερικό, μερικοί τα παράτησαν και «γύρισαν στο σπίτι τους». Κάποιοι άλλοι όμως, κάτι «αντικοινωνικά και λουμπενίστικα στοιχεία», εξαφανίστηκαν αφού πήραν ένα μέρος από τα υλικά και τα χρήματα της οργάνωσης.

Η βελτίωση της υγείας μου συνεχιζόταν. Ωστόσο ακόμη είχα μια αδυναμία να συγκεντρώσω την προσοχή μου για αρκετή ώρα. Ένα γεγονός όμως, από τα μέσα του Ιούνη του '71, άλλαξε άρδην αυτή την πορεία. Πήρα κάποιο έγγραφο από το πανεπιστήμιο που με καλούσε να απολογηθώ για τη στάση μου απέναντι στη δικτατορία. Είχα μια προαίσθηση ότι θα το γλεντούσα.

Φόρεσα ένα κατακόκκινο πουκάμισο και μπήκα στην κλούβα για τη μεταγωγή μου στην Αθήνα. Το ταξίδι άρχισε με καλούς οιωνούς. Στο καράβι εξακολουθούσαμε να είμαστε στην κλούβα. Λίγο πιο πέρα στεκόταν μόνος του ο Σαββόπουλος. Ο Μαστροδήμος, ένας αγωνιστής του «Ρήγα» που ήταν μαζί μου, τον φώναζε για να του δώσει το τηλέφωνο των δικών του, να τους ειδοποιήσει να τον επισκεφτούν. Ο Διονύσης δεν περίμενε να τον φωνάζει κάποιος από το αυτοκίνητο αυτό, και εξακολουθούσε να κοιτάζει τη θάλασσα. Τελικά άκουσε. Γυρίζει

προς το μέρος μας και μένει αποσβολωμένος. Με τα πολλά πλησίασε. Μας γνώριζε από τη ΔΝΛ, αλλά δε μιλούσε. Τελικά, με το ζόρι, πήρε τα σημειώματα με τα τηλέφωνα κοιτάζοντας το χωροφύλακα. Αυτές τις εξυπηρετήσεις τις έκαναν και τυχαίοι άνθρωποι, αλλά μερικοί, όπως ο Σαββόπουλος, που είχαν περάσει από την Ασφάλεια και έφυγαν νωρίς, δίσταζαν ακόμη και στις πιο αθώες ενέργειες. Τελικά έκανε τα τηλέφωνα, για να πούμε την αλήθεια.

Άφησαν τους άλλους κρατούμενους στο Τμήμα Μεταγωγών του Πειραιά κι εμένα μ' άφησαν στην Αθήνα. Έγινε κάποιο μπλέξιμο. Αντί να με κλείσουν σ' ένα κελί, με άφησαν σ' έναν ανοιχτό θάλαμο όπου είχαν αυτούς που είχαν προσωποκράτηση για μικροχρέη. Ένα τσούρμο μικροαστοί που αγωνίζονταν μέχρι την τελευταία στιγμή να βρουν κάποια μικροποσά για να αποφύγουν τη φυλακή. Σε όλους δικηγόροι. Οι δικοί τους έφερναν χρήματα. Τελικά ο θάλαμος κάθε άλλο παρά κλειστός ήταν.

Μέσα σ' αυτόν τον κυκεώνα, ο μοναδικός ήρεμος ήμουν εγώ. Καθόμουν σε μια γωνιά και διασκέδαζα με το θέαμα, ενώ παράλληλα προσπαθούσα να συγκεντρώσω τις σκέψεις μου για το τι θα έπρεπε να πω στην απολογία μου την άλλη μέρα.

Σε κάποια στιγμή αντιλαμβάνομαι έναν ενωμοτάρχη και μερικούς χωροφύλακες να στριφογυρίζουν ψάχνοντας για κάτι. Πιάνω τον ενωμοτάρχη από το χέρι και τον ρωτάω αν ψάχνει για μένα. Με κοίταξε. Τα χαρακτηριστικά του ήταν τραβηγμένα από το άγχος.

«Είσαι ο Κατσαρός;», με ρώτησε.

«Κατάλαβα ότι ψάχνεις για μένα», του απάντησα. Όταν με έκλεισε σε ασφαλές μέρος ησύχασε. Τον βεβαίωσα ότι δεν είχα πρόθεση να δραπετεύσω.

«Δεν ξέρω εγώ», απάντησε. «Εγώ βλέπω τα χαρτιά που μου στέλνουν και δίπλα στο όνομα σου υπάρχουν κάμποσοι κόκκινοι σταυροί. Ούτε στρατηγός να ήσουν».

Πήγε να απομακρυνθεί και ξαναγύρισε. «Τί θέλεις;», με ρώτησε. «Κοτόπουλο, μπριζόλα, κρασί, μπίρα; Ό,τι θέλεις, κερνάω εγώ».

Το κελί ήταν μικρό αλλά καθαρό. Τυχερός είμαι, σκέφτηκα. Ένιωσα αηδία με τη σκέψη ότι θα περνούσα τη νύχτα μου στριμωγμένος με ένα σωρό μικροαστούς που θα κάπνιζαν και θα πηγαινοέρχονταν όλη τη νύχτα.

Ξύπνησα με κέφι την άλλη μέρα. Είχα ετοιμάσει την «απολογία» μου. Οι χωροφύλακες μου έφεραν ένα πλούσιο πρωινό. Με ευγνωμο-

νούσαν, φαίνεται, γιατί θα μπορούσα χτες να τους είχα βάλει σε μεγάλους μπελάδες.

Στην κλούβα βρήκα αρκετούς από τους χρεοφειλέτες, που δεν κατάφεραν να βρουν χρήματα και «όδευαν προς Κορυδαλ\όν». Ήταν ταλαιπωρημένοι, με τα σημάδια από το ξενύχτι στα πρόσωπα και τα ρούχα τους, σ' αντίθεση με εμένα, που ήμουν πεντακάθαρος μέσα στο κόκκινο πουκάμισο.

Η κλούβα έκανε μια στάση στην Πανεπιστημίου να αφήσει εμένα και συνέχισε το δρόμο της. Πριν προφτάσει ο μοναδικός χωροφύλακας να μου περάσει τις χειροπέδες, με έχασε μέσα σε μια ομάδα νέων. Εξαφανίστηκα μέσα σε αγκαλιές. Ήταν παλιοί λαμπράκηδες από τη Φιλοσοφική, που είχαν πάει για κάποιες δουλειές τους στο πανεπιστήμιο. Ανάμεσα τους ήταν και η Αλέκα η Δρόσου, με τον άντρα της τον Θανάση Παπαρήγα, η Φρίντα η Λιάππα και πολλοί άλλοι.

Ξαφνιάστηκα. Δεν περίμενα και ο ίδιος αυτή την υποδοχή. Όλοι τους χάρηκαν που με είδαν. Όταν πήγα να χαμογελάσω, είδα που με κοίταζαν με λύπη. Τα περισσότερα δόντια μου έλειπαν. Τα είχα αφήσει στο ισόγειο της οδού Γαριβάλδη 45 στη Θεσσαλονίκη. «Θα σου στείλουμε χρήματα να φτιάξεις τα δόντια σου», με βεβαίωσαν.

Ο φουκαράς ο μπάτσος αγωνιζόταν όλη την ώρα να με αποσπάσει από την αγκαλιά των φίλων μου. Όταν τελικά μείναμε μόνοι ηρέμησε.

Έξω από την πόρτα της Συγκλήτου περίμενε η μάνα μου. Την είχα δει ελάχιστες φορές στη φυλακή, μα πάντα πίσω από τα κάγκελα. Ο χωροφύλακας τραβήχτηκε διακριτικά σε μια άκρη και μας άφησε μόνους. Δεν είχε χάσει το κουράγιο της. Τη βεβαίωσα ότι ήμουν καλά.

Ξαφνικά ο προθάλαμος γέμισε από νέους άντρες. Ήταν το σπουδαστικό της Ασφάλειας, με επικεφαλής τον αστυνόμο Καλύβα. Με πλησίασε και αφού με ρώτησε πώς τα περνάω στη φυλακή, μου 'δειξε τους νεαρούς και μου είπε: «Είδες τι σου έφτιαξα; Είναι κομάντος».

«Δε μου φτάνουν ούτε για κολατσιό», του είπα προκλητικά.

Ο χωροφύλακας διαμαρτυρήθηκε. «Τι ώρα είναι αυτή που ήρθατε; Αν ήθελε ο κρατούμενος να φύγει, τώρα θα βρίσκατε τα αποτέτοια του».

Η ατμόσφαιρα μέσα στην αίθουσα της Συγκλήτου ήταν βαριά. Οι καθηγητές ήταν όλοι με σκούρα κουστούμια. Εξαίρεση αποτελούσαν η στολή του χωροφύλακα, που έπαιζε με τις χειροπέδες στα χέρια, το σπορ ντύσιμο του Καλύβα και το κατακόκκινο δικό μου πουκάμισο.

Κάθισα σε ένα κάθισμα, πήρα το πιο σεμνό και ταπεινό μου ύφος

και άκουγα με σκυμμένο το κεφάλι το κατηγορητήριο. Είχα αποφασίσει από πριν να ακολουθήσω την τακτική του αιφνιδιασμού. Όταν ήρθε η σειρά μου να απολογηθώ, σηκώθηκα και με την ίδια σεμνή μου στάση άρχισα να μιλώ. Λίγο πολύ είπα τα παρακάτω:

«Πρώτα-πρώτα θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους δασκάλους μου που μου δίδαξαν την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή». Βέβαια δε διδάσκονταν αρχαία ελληνικά στη Φυσικομαθηματική και με κοίταζαν ερωτηματικά, «θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου ιδιαίτερα στο δάσκαλο μου, τον Καίσαρα Αλεξόπουλο, γιατί με τις γνώσεις που μου έδωσε μπόρεσα να φτιάξω τις βόμβες». Έμειναν αποσβολωμένοι όλοι. Δεν έδωσα καιρό να αντιδράσουν. «Μου ζητάτε να απολογηθώ γιατί επείσθην θεοίς μάλλον ή ανθρώποις, ενώ εσείς πρέπει να απολογηθείτε που συνεδριάζετε με την παρουσία ανθρωποφυλάκων».

Έγινε σάλος. Ο χωροφύλακας με έπιασε από το χέρι και προσπαθούσε να με βγάλει έξω. Πάντως, είναι αλήθεια, οι πιο ψύχραιμοι έβαλαν μια τάξη. Κάποιος εμπόδισε το χωροφύλακα να μου βάλει τις χειροπέδες μέσα στην αίθουσα. Με οδήγησε ως την πόρτα και με παρέδωσε στο χωροφύλακα. Ο Καλύβας σκύλιασε. Έκανε παρατηρήσεις να μη δείχνουμε τις αλυσίδες στον κόσμο. Στο μεταξύ είχαν φέρει για τον ίδιο λόγο και τον Γιάννη Καούνη από τον «Ρήγα». Του απάντησα ότι, αν τον ενοχλεί η θέα των αλυσίδων, θα μπορούσε να μας τις βγάλει, αφού την περιφρούρησή μας την είχαν αναλάβει οι «κομάντος» του. Λύσσαξε. Ξέσπασε στη φουκαριάρα τη μάνα μου:

«Με το μυαλό που έχει ο γιος σου, γρήγορα θα τον φιλήσεις στην κρεμάλα», της είπε.

Η μάνα μου διατηρούσε την ηρεμία της. «Έχω δει πολλούς κρεμασμένους, γιόκα μου», του απάντησε με διφορούμενο ύφος.

«Τέτοια σκύλα είσαι κι εσυ», είπε μέσα από τα δόντια του.

Όταν ήρθε η κλούβα, πήγα να φιλήσω τη μάνα μου. Ο Καλύβας προσπάθησε να με εμποδίσει. Επενέβη ο χωροφύλακας και με αποφασιστικό ύφος είπε στον αστυνόμο: «Είσαι για την περιφρούρηση του χώρου. Ο κρατούμενος είναι στη δικαιοδοσία της Χωροφυλακής τώρα. Στη δικαιοδοσία τη δική μου, κατάλαβες;».

Όλη αυτή η ιστορία με την παραπομπή μου στο πειθαρχικό, καθώς και τα άλλα γεγονότα που τη συνόδεψαν, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην αλλαγή της ψυχικής μου διάθεσης. Δεν ήμασταν «τυμπανιαία

πτώματα», όπως βεβαίωνε με στόμφο ο Παττακός. Μπορούσαμε να μιλήσουμε σαν κατήγοροι σ' αυτούς που είχαν προσκυνήσει τη δικτατορία. Ο λόγος μας πέρναγε. Πολλοί άνθρωποι, αν και μας χώριζαν βαθιές πολιτικές διαφορές, αναγνώριζαν τους αγώνες μας. Ο πολιτικός κρατούμενος ασκούσε μια αίγλη.

Το πεσμένο ηθικό μου αποκαταστάθηκε. Άρχισα να νιώθω ξανά τις δυνάμεις μου ακμαίες. Ωστόσο η τελευταία δοκιμασία μου έδειξε και τα όριά μου. Αυτό ακριβώς ήταν η αιτία για την αμφιβολία που τρύπωσε στη σκέψη μου. Η υπερβολική εμπιστοσύνη που είχα στον εαυτό μου και τις απόψεις μου είχαν δεχτεί σοβαρά πλήγματα. Ακολούθησα μια πορεία ανάλογη μ' αυτή που ακολούθησε ο Καρτέσιος για να καταλήξει στη διατύπωση cogito ergo sum. Έβαλα σε αμφισβήτηση όλες τις πεποιθήσεις και τις γνώσεις μου. Αναρωτήθηκα μήπως οι επικριτές μου από το χώρο της αριστεράς είχαν δίκιο.

Από τη μεριά του ΚΚΕ το βασικό επιχείρημα ήταν ότι το πέρασμα στο σοσιαλισμό θα γινόταν με ειρηνικό τρόπο. Τα επιτεύγματα στην ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες θα έδειχναν στους λαούς την ανωτερότητα του σοσιαλισμού και έτσι η μια χώρα μετά την άλλη θα υιοθετούσε το σύστημα αυτό. Ορισμένα γεγονότα συνηγορούσαν υπέρ της άποψης αυτής. Δεν ήταν μόνο οι λεγόμενες αδέσμευτες χώρες, αλλά και πολλοί αστοί οικονομολόγοι που υποστήριζαν την αναγκαιότητα του κεντρικού προγραμματισμού της οικονομίας.

Βέβαια δεν μπορεί να γίνει εδώ μια κάποια ανάλυση αυτής της προβληματικής. Αρκεί να αναφερθούν γεγονότα που διέψευσαν αυτές τις προσδοκίες. Οι οικονομίες των λεγόμενων σοσιαλιστικών χωρών βάλτωναν από μια μακροχρόνια κρίση υποπαραγωγής, με συνέπεια οι λαοί αυτών των χωρών να ζουν μέσα σε παρατεταμένη κατάσταση ένδειας. Η εξέγερση στην Ανατολική Γερμανία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία έδειχναν καθαρά, όχι μόνο ότι δεν υπήρχαν επιτεύγματα, αλλά και την ολοσχερή αποξένωση αυτών των λαών από την εξουσία της γραφειοκρατίας που κυβερνούσε.

Στις λεγόμενες αδέσμευτες χώρες τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Στην Ινδονησία ο στρατηγός Σουχάρτο ανέτρεψε τη οοβιετόφιλη κυβέρνηση του στρατηγού Σουεκάρνο σφάζοντας πάνω από ένα εκατομμύριο πολιτικούς του αντιπάλους. Στις αραβικές χώρες η ρήξη με την ΕΣΣΔ γινόταν όλο και πιο φανερή. Οι σοβιετόφιλοι βρίσκονταν παντού σε διωγμό.

Οι αλλαγές αυτές δεν ήταν καθόλου περίεργες. Αντίθετα, ήταν

απόλυτα φυσιολογικές. Η εθνικοποίηση μεγάλων τομέων της οικονομίας όχι μόνο δε μείωσε τις κοινωνικές ανισότητες, αλλά τις διευρύνε. Οι μεγαλομανδαρίνοι της κρατικοποιημένης οικονομίας άρχισαν να μετατρέπονται σε ατομικούς επιχειρηματίες, αφού πλούτισαν κλέβοντας τον δημόσιο πλούτο. Έτσι άρχισε να ξεπετάγεται στις καθυστερημένες αυτές χώρες μια αρκετά σημαντική αστική τάξη, που ήταν λογικό να προτιμήσει τους φυσικούς της συμμάχους, τους αστούς της Δύσης.

Η προβληματική του ΚΚΕ Εσωτερικού στηριζόταν σε άλλη βάση. Ξεκινούσαν από τη διαπίστωση ότι η παραγωγικότητα της εργασίας σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης της τεχνολογίας είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε να εκμηδενιστεί σχεδόν ο αναγκαίος χρόνος για την παραγωγή των υλικών αγαθών. Παράλληλα, ο καπιταλισμός είχε την ικανότητα να ξεπερνά τις κρίσεις υπερπαραγωγής και ύστερα από την αύξηση της παραγωγικότητας να δημιουργεί νέες ανάγκες για κατανάλωση.

Οι αλλαγές αυτές στην οικονομική βάση έχουν σαν αποτέλεσμα να αλλάξει ριζικά το καπιταλιστικό σύστημα. Η κοινωνία της αφθονίας είναι πια γεγονός. Ο νόμος για την αύξηση της σχετικής και απόλυτης εξαθλίωσης των μαζών, που στο παρελθόν αποτελούσαν τις στρατιές της επανάστασης, δεν ισχύει πια. Έτσι δεν είναι ανεπίκαιρος μόνο ο μαρξισμός, αλλά και κάθε επαναστατική θεωρία που στηρίζεται σε αυτή την προοπτική.

Το μόνο καθήκον που απέμεινε στην αριστερά είναι να αγωνιστεί για να βελτιώσει αυτό το σύστημα που είχε ήδη επικρατήσει και το οποίο δεν ήταν ούτε σοσιαλισμός ούτε κομμουνισμός. Για να αποδείξει τον ισχυρισμό αυτό, επιστράτευε βασικά τον Μαρκούζε και τον Γκαλμπρέιθ. Από τον τελευταίο υιοθετούσε την ανάλυση για την τεχνοδομή: Η ανάπτυξη της τεχνολογίας οδήγησε όχι μόνο στην αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά άλλαξε επίσης την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αποτέλεσμα είναι η μείωση των απαιτούμενων εργατών και η γιγάντωση της επιχείρησης. Ο ρόλος των εργατών στην παραγωγή μειωνόταν και αφομοιωνόταν στο σύστημα και ταυτόχρονα ο παραδοσιακός επιχειρηματίας δεν ήταν σε θέση να διευθύνει την πολύπλοκη επιχείρησή του. Αυτόν το ρόλο αναλάμβαναν να παίξουν οι ειδικοί τεχνοκράτες, που αναδεικνύονταν σε ιδιαίτερο ισχυρό κοινωνικό στρώμα, την τεχνοδομή.

Ξαναζέστανα τις σχέσεις μου με όλους τους συγκροτούμενους και προσπάθησα να δείξω τη μεγαλύτερη δυνατή διάθεση να τους ακούσω,

αλλά και να διαβάσω τα βιβλία που μου πρότειναν: Μαρκούζε, Ράιτ Μιλς, Γκαλμπρέιθ.

Στις συζητήσεις που γίνονταν σίγουρα διεύρυνα τις γνώσεις μου, αλλά δε με έπεισαν. Στηρίζονταν σε αντιφατικές αναλύσεις από τις οποίες έπαιρναν επιλεκτικά επιχειρήματα. Από τον Μαρκούζε, για παράδειγμα, υιοθετούσαν τα επιχειρήματα για την αφομοίωση της εργατικής τάξης στο κατεστημένο, αλλά απέρριπταν την προοπτική της επαναστατικής ανατροπής.

Αναρωτήθηκα μήπως ασυνείδητα αρνιόμουν να παραδεχτώ ότι οι συνομιλητές μου είχαν δίκιο. Μια τέτοια υπολανθάνουσα κατάσταση ήταν δύσκολο να αποκλειστεί στο λογικό επίπεδο, θα ήταν εθελοτυφλία, όμως, αν οι απόψεις μου έρχονταν σε αντίθεση με την τρέχουσα πραγματικότητα και επέμενα να τις διατηρώ. Ωστόσο πάντα δυσπιστούσα απέναντι στον εμπειρισμό, που μπορεί να οδηγήσει σε μια απλή φωτογραφία μιας κατάστασης χωρίς να δεις τη δυναμική που περικλείει. Είναι δυνατόν να υπάρξει μια ένταση στους ταξικούς αγώνες, μια έξαρση στην ένοπλη πάλη, αλλά να είναι κάτι το επιφανειακό, κάτι πρόσκαιρο, χωρίς καμιά προοπτική.

Τελικά έφτασα να αναρωτιέμαι και για τους λόγους που κατέληξα να υποστηρίζω αυτή την τακτική. Μήπως για να ξεφύγω από τη μετριότητα και να διακριθώ; Αυτό θα μπορούσε να γίνει και σε άλλους τομείς. Γιατί όμως η εικόνα του Ερνέστου Τσε Γκεβάρα να είναι πιο θελκτική από την εικόνα ενός Νόμπελ ή ενός Ζολιό Κιουρί; Ίσως να είναι κι αυτό. Ακόμη και οι πιο σκληροί επικριτές μου πρέπει να ένιωθαν αντιφατικά αισθήματα απέναντι μου. Πολλές φορές είχα την αίσθηση ότι η σκληρότητα που έδειχναν σ' εμένα στην ουσία στρεφόταν ενάντια σε κάποια δική τους εσωτερική παρόρμηση που τους ωθούσε να ακολουθήσουν τον δικό μου δρόμο. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που μου διηγήθηκαν με κάποια έπαρση δικές τους πράξεις βίας.

Δεν κατέληξα σε κανένα συμπέρασμα σχετικά με το αν η εμπειρία είναι αξιόπιστη πηγή για τη γνώση. Αναμφισβήτητα, όμως, παίζει σημαντικό ρόλο στο συγκινησιακό επίπεδο.

Το 1971 δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε χρονιά των ανταρτών. Ολόκληρος ο πλανήτης σαρωνόταν από ομάδες ένοπλης πάλης. Στη Λατινική Αμερική και κυρίως στην Αργεντινή οι Montoneros και ο ERP (Ejército Revolucionario Popular / Λαϊκός Επαναστατικός Στρατός) είχαν φέρει σε δύσκολη θέση το δικτάτορα. Μέσα στην καρδιά της Ευρώπης δρούσαν τέτοιες ομάδες. Οι παλαιστινιακές οργανώσεις και

ειδικά ο Μαύρος Σεπτέμβρης σκορπούσαν τον τρόμο σε όλο τον πλανήτη. Στο χορό μπήκαν και οι Γιαπωνέζοι, στέλνοντας επαναστατικά αποσπάσματα ακόμη και στο Ισραήλ. Στην Ασία, από τις Φιλιππίνες μέχρι το Κουρδιστάν, το αντάρτικο βρισκόταν σε έξαρση. Και πάνω απ' όλα οι Βιετκόνγκ βάδιζαν από επιτυχία σε επιτυχία, ενώ η τελική νίκη φαινόταν κοντά.

Τα γεγονότα αυτά δεν άφησαν ανεπηρέαστο και το ελληνικό κίνημα, παρ' όλη την παράδοση των ρεφορμιστών. Εκτός από τις μοριακές κινήσεις, που δε διακρίνονταν εύκολα, ακόμη και κινήσεις που επανδρώνονταν από μικροαστικά στοιχεία υιοθετούσαν αυτή την τακτική. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, στην επιστολή του στο συνέδριο της Ένωσης Κέντρου, καθιερώνει την ένοπλη πάλη σαν τακτική του αντιδικτατορικού αγώνα. Ο Βαλυράκης προσπαθεί να την υλοποιήσει. Η Δημοκρατική Άμυνα υιοθετεί επίσης μια παρόμοια τακτική.

Οι επιλογές που κάνει κανείς σπάνια είναι -ή μάλλον δεν είναι ποτέ- αποτέλεσμα λογικής ανάλυσης αλλά συγκινησιακών παρορμήσεων. Και όταν ακόμη επικρατεί η λογική, δεν επικρατεί παρά σαν ανασταλτικός παράγοντας στις αυθόρμητες τάσεις. Οδηγεί όμως πάντα σε μια ισορροπημένη εξέλιξη η υποταγή στη λογική;

Το νέο ξεκίνημα υπήρξε πολύ πιο ήρεμο αλλά εξίσου αποφασιστικό. Χωρίς να δημιουργώ προστριβές μέσα στο χώρο της φυλακής, προσπάθησα να οργανώσω κάποιες επαφές. Ήταν καιρός.

Το 1973 ανέτειλε αισιόδοξο. Τα γεγονότα στη Νομική σηματοδοτούσαν μια νέα εποχή. Στην αντίσταση ενάντια στη Χούντα δεν έπαιρναν μέρος μόνο μεμονωμένες συνωμοτικές ομάδες αλλά το ίδιο το μαζικό κίνημα. Τα γεγονότα αυτά αντιμετωπίστηκαν θετικά από όλες τις τάσεις της αριστεράς.

Ήταν φανερό ότι οι ποινές που επιβλήθηκαν από τα έκτακτα στρατοδικεία ήταν καθαρά τυπικές. Η παραμονή μας στη φυλακή καθοριζόταν από άλλους παράγοντες. Τη μείωση της ποινής μας στη φυλακή τη βλέπαμε ο καθένας με διαφορετικό τρόπο. Οι επαναστατικές τάσεις την έβλεπαν σαν να ήταν αποτέλεσμα της νίκης του μαζικού κινήματος, ενώ το ΚΚΕ Εσωτερικού σαν αποτέλεσμα νομικών χειρισμών. Κατά τη γνώμη τους έπρεπε να υποβάλουμε αιτήσεις για αναθεώρηση των δικών μας στα εφετεία, «για να δικαστούμε από τους φυσικούς μας δικαστές».

Η φράση αυτή πυροδότησε νέα ένταση στις φυλακές της Αίγινας. Αν οι αστοί δικαστές είναι φυσικοί δικαστές, τότε το αστικό δίκαιο

είναι φυσικό δίκαιο και άρα το αστικό καθεστώς φυσικό καθεστώς. Οι τροτσκιστές δέχτηκαν την πρόταση, με το σκεπτικό ότι έχουμε καθήκον να χρησιμοποιήσουμε το βήμα των εφετείων για να υπεραστιστούμε τις απόψεις μας. Δε με ικανοποιούσε όμως αυτό το επιχείρημα. Σε καμιά περίπτωση δε θα έδινα τη δυνατότητα στους αστούς δικαστές να αναγορευτούν φυσικοί μου δικαστές.

Παράδοξο, αλλά και το ΚΚΕ είχε τις ίδιες απόψεις. Όταν όμως έφτασε η μέρα που έληγε η προθεσμία, η ομάδα συμβίωσης του ΚΚΕ, με αντιπρόσωπό της, κατέθεσε ομαδικά τις αιτήσεις για αναθεώρηση της δίκης όλων των μελών της. Δε ζήτησα από κανέναν εξηγήσεις. Κατάλαβα τι είχε γίνει. Η αρχική άρνηση οφειλόταν στην καθοδήγηση της Αίγινας, όπου αποφασιστικό ρόλο έπαιζαν πληβειακά στοιχεία σαν τον Σταύρο Σιδέρη. Η «ντιρεκτίβα» όμως από τον Κορυδαλλό, όπου κυριαρχούσε ο Φαράκος, ήταν εντελώς διαφορετική.

Κινδύνευα να γελοιοποιηθώ. Ήμουν ο μόνος που δεν είχα υποβάλει αίτηση. Τελικά έκανα την αίτηση, αλλά ταλαντεύτηκα αρκετά αν έπρεπε να την καταθέσω. Ακόμη δεν ξέρω αν την κατέθεσα εμπρόθεσμα, ούτε αν ακόμη την κατέθεσα καν.

Μετά τα γεγονότα της Νομικής έγινε η μεταγωγή μας πάλι στον Κορυδαλλό. Η προοπτική της αποφυλάκισης άρχισε να γίνεται πια ορατή. Είχε αναλάβει την κυβέρνηση ο Μαρκεζίνης, σε μια προσπάθεια να γίνει ομαλή μετάβαση σε μια ελεγχόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία. Μέσα στο πλαίσιο της κίνησης αυτής ήταν και η αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων. Με ποιο τρόπο και πόσοι θα αποφυλακίζονταν;

Η αναθεώρηση των δικών από τα εφετεία απορρίφθηκε και η Χούντα προσανατολιζόταν προς τη γενική αμνηστία, ξεπερνώντας έτσι τις απαιτήσεις κάποιων ευρωπαίων πολιτικών. Η πληροφορία έφτασε στον Κορυδαλλό. Από την αμνηστία θα εξαιρούνταν οι «βομβιστές», οι «ποινικοί» και αυτοί που είχαν διαπράξει αδικήματα στο εξωτερικό.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκαμε οι τρεις σύντροφοι από τη Θεσσαλονίκη (ο τέταρτος είχε αποφυλακιστεί προσωρινά για λόγους υγείας) και οι τρεις της 20ής Οκτώβρη (Μανιός, Σαγιάς, Χρυσανθόπουλος). Στη δεύτερη κατηγορία ήταν δύο καταδικασμένοι από το 1947 σαν «φυσικοί» αυτουργοί για «εγκλήματα» κατά την Κατοχή και δύο αλβανοί υπήκοοι, καταδικασμένοι για κατασκοπεία. Από αυτούς, οι δυο πρώτοι, ισοβίτες, είχαν εκτίσει ήδη είκοσι εφτά χρόνια κάθειρξης και μάλλον γρήγορα και αυτοί θα αποφυλακίζονταν. Στην τρίτη κατηγορία ήταν ένας-δυο σύντροφοι που είχαν συλληφθεί στο εξωτερικό για τη συμμε-

τοχή τους στα γεγονότα του Μάη του '68. Τελικά, από τις δυο ακτίνες που ήταν οι αριστεροί, θα έμεναν περίπου δώδεκα κρατούμενοι.

Δεν έδωσα και πολλή σημασία, γιατί στο βάθος προτιμούσα να βγω με διαφορετικό τρόπο από τη φυλακή. Εξάλλου ο χρόνος που είχα αποφασίσει να μείνω στη φυλακή ήταν γύρω στα πέντε χρόνια. Οι εσωτερικοί όμως είχαν διαφορετική γνώμη. Κάποιοι από την ηγεσία τους υποψιάστηκαν ότι θα έκανα κάποια πράξη για να σαμποτάρω την αποφυλάκισή τους, κάποια απόδραση ή απόπειρα απόδρασης.

Η υποψία τους αυτή στηριζόταν στη συμπεριφορά μου. Δεν ήταν γιατί ένιωθα κακεντρέχεια επειδή πιθανά να έμενα στη φυλακή, ενώ οι άλλοι θα αποφυλακίζονταν, αλλά δε συμμεριζόμουν την άποψη τους ότι η αποφυλάκιση θα ήταν κάτι σαν ρωμαϊκός θρίαμβος. Υποστήριζα ότι το κίνημα έξω είχε δώσει νέους ηγέτες, νέες προσωπικότητες, πράγμα που είχε μειώσει την αίγλη των πολιτικών κρατουμένων. Το κύρος και η αίγλη του καθενός θα κρινόταν, όχι από αυτά που είχε κάνει, αλλά από το τι θα έκανε από δω και πέρα. Άλλωστε αυτή την άποψη συμμερίζονταν όλοι οι σύντροφοι της επαναστατικής πτέρυγας.

Σε κάποια απ' αυτές τις συζητήσεις έβαλα στο πικάπ το *Βρόμικο ψωμί* του Σαββόπουλου και συγκεκριμένα το τραγούδι «Σα βγω απ' αυτή τη φυλακή». Έγινε χαμός. Με κατηγόρησαν σαν αντικοινωνικό και απαισιόδοξο στοιχείο. Οι υποψίες τους ενισχύθηκαν και από μια μικροφασαρία που δημιούργησα στο επισκεπτήριο. Ενώ μιλούσα με τη μάνα μου και τον πατέρα μου, κάποιος φύλακας είχε χώσει τη μούρη του επάνω μου. Δε φοβήθηκα μήπως ακούσει τίποτα από τη συνομιλία μου με τους γονείς μου, αλλά βρομούσαν τα χνώτα του και του είπα να απομακρυνθεί με κάπως απότομο τρόπο. Ο πατέρας, που είχε έναν ενστικτώδη φόβο απέναντι σε κάθε εκπρόσωπο της εξουσίας, πανικοβλήθηκε και απομακρύνθηκε. Η μητέρα, το αντίθετο: άρχισε να βρίζει τόσο το φύλακα όσο και τον πατέρα μου για τη συμπεριφορά του. Έγινε μια μικρή αναστάτωση και μπήκαν στη μέση και μερικοί εσωτερικοί.

Ωστόσο ο Παπαδόπουλος διέψευσε όλους, ακόμη και μένα. Έδωσε αμνηστία όχι μόνο σε μας, αλλά και στον Παναγούλη, στους δύο Αλβανούς, ακόμη και στους συντρόφους που είχαν καταδικαστεί σαν «φυσικοί αυτουργοί εγκλημάτων που έγιναν στην περίοδο της γερμανικής κατοχής».

Οι εσωτερικοί δεν περίμεναν κάτι τέτοιο και νόμισαν ότι με αυτή την κίνηση ο Παπαδόπουλος έβγαζε νοκ άουτ όχι μόνο εμάς, αλλά και

την ίδια την επανάσταση με την οποία μας είχαν συνδέσει. Πίστευαν ότι η επαναστατική βία είχε εξαλειφθεί για πάντα, τουλάχιστον στην Ελλάδα. Όταν το ραδιόφωνο ανακοίνωσε τη γενική αμνηστία γύρω στο μεσημέρι της 22ας Αυγούστου, μια ομάδα στράφηκε στον τέταρτο όροφο, όπου βρισκόταν το κελί μου, και φώναξε: «Κατσαρέ, πού είναι η επανάστασή σου;».

Αυτά, εξήντα πέντε μέρες πριν από την κατάληψη του Πολυτεχνείου.

Η ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΗ

Η αποφυλάκιση δεν ήταν ούτε ρωμαϊκός θρίαμβος, όπως φαντάζονταν οι αιθεροβάμονες, ούτε σαββοπούλεια πολιτεία, όπως προφήτευαν τα αντικοινωνικά και εξ επαγγέλματος απαισιόδοξα στοιχεία. Έξω από την πύλη της φυλακής περίμεναν μερικοί συγγενείς και φίλοι, καθώς και λίγοι δημοσιογράφοι.

Ωστόσο, παρά τη φτωχική τους υποδοχή, οι πρώην κατάδικοι της Χούντας άρχισαν σιγά-σιγά να αποχτούν μια βαρύτητα που ίσως δεν ανταποκρινόταν στην πραγματική τους αξία. Ο αντιστασιακός, και μάλιστα με χαρτί, ήταν περιζήτητος στους κύκλους της πολιτικής και πολιτιστικής ελίτ. Το αποφυλακιστήριο ήταν σαν ένα είδος διαβατηρίου που έδινε τη δυνατότητα στον κάτοχό του να γίνεται δεκτός στους κύκλους αυτούς.

Το πνεύμα της εθνικής συμφιλίωσης και της ταξικής συνεργασίας είχε σαν αποτέλεσμα να πίνουν το ουζάκι τους και να τα λένε παρέα στα διάφορα καλλιτεχνικά στέκια ο παλιός αντάρτης με τον αντιπολιτευόμενο πρώην στρατοκράτη, οι πληβείοι με τους γόνους των φιλελεύθερων τζακιών. Στις συζητήσεις αυτές αναφέρονταν τα πάντα, αλλά δεν κατέληγαν πουθενά. Ήταν, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι δε γίνονταν διάλογοι αλλά παράλληλοι μονόλογοι. Πολύ γρήγορα ένιωσα αποστροφή για τους κύκλους αυτούς, που δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να μεταφέρουν τα αδιέξοδα και την ανημποριά της φυλακής έξω απ' αυτή.

Με τη γενική αμνηστία αυτόματα σταμάτησαν να ισχύουν οι ποινές που είχαν επιβληθεί στους φυλακισμένους φοιτητές απ' τα πανεπιστήμια. Έτσι γραφήκαμε ξανά στις σχολές μας. Όλο αυτό το διάστημα τα πανεπιστήμια ήταν τα κέντρα της αντίστασης ενάντια στη δικτατορία. Υπήρχαν πράγματι φοιτητικά αιτήματα, που είχαν οξυνθεί με την εμφάνιση μιας κάποιας ανεργίας στην αγορά επιστημονικής εργασίας. Αυτό, πέρα από τη γενική αβεβαιότητα για την καριέρα, είχε σαν αποτέλεσμα να οξυνθούν οι προστριβές ανάμεσα στους πτυχιούχους παρεμφερών σχολών. Έτσι, εκτός από την παλιά διαμάχη ανάμεσα στους μηχανικούς του Πολυτεχνείου και τους υπομηχανικούς, άρχισαν να αναπτύσσονται προστριβές ανάμεσα στους χημικούς, τους χημικούς μηχανικούς και τους βιολόγους.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα της αβεβαιότητας είναι φυσικό η «κατοχύρωση» του πτυχίου να αποτελέσει το κεντρικό αίτημα του φοιτητικού κόσμου. Το αίτημα αυτό γινόταν όλο και πιο επίκαιρο, καθώς όλο και περισσότεροι πτυχιούχοι εργάζονταν σε τομείς άσχετους με την ειδικότητά τους, ακόμη και σε εργοστάσια και οικοδομές.

Ανεργία ανάμεσα σε πτυχιούχους, αποσύνδεση πτυχίου-καριέρας και, κατά συνέπεια, υποβάθμιση του πτυχίου ήταν ήδη συνηθισμένα φαινόμενα στις περισσότερες χώρες της Δύσης. Αυτές ήταν οι βασικές αιτίες των εξεγέρσεων στο Μπέρκλεϊ, στη Ναντέρ και αλλού. Ήταν ένα μέρος της γενικότερης ανεργίας που προξενούσε η επερχόμενη οικονομική κρίση του '75.

Οι πλατιές όμως μάζες των φοιτητών δεν έβλεπαν ότι τα φαινόμενα αυτά ήταν γενικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, που καθορίζονταν από νόμους που είναι σύμφυτοι με το ομώνυμο σύστημα, και θεωρούσαν υπεύθυνους για την κατάσταση αυτή τις συγκεκριμένες κυβερνήσεις και γενικά τη Χούντα. Η αυθόρμητη αυτή τάση ενισχυόταν από την προπαγάνδα της αστικής δημοκρατικής αντιπολίτευσης, καθώς και από τα ρεφορμιστικά κόμματα της αριστεράς. Αν και οι απόψεις αυτές είχαν κάποια απήχηση μέσα στα πανεπιστήμια και ιδιαίτερα στα μεγάλα έτη, το πιο δραστήριο κομμάτι των φοιτητών δεν τις συμμεριζόταν καθόλου. Το πνεύμα του Παρισινού Μάη είχε φωλιάσει για τα καλά μέσα στα αμφιθέατρα. Οι οργανώσεις των δημοκρατικών αστικών κομμάτων ήταν ανύπαρκτες και τα ρεφορμιστικά κόμματα έλεγχαν ένα πολύ μικρό μέρος από την πολιτικοποιημένη και δραστηριοποιημένη νεολαία.

Η δικτατορία, με το να καταργήσει τις εκλογές στα πανεπιστήμια, στην πραγματικότητα είχε καταργήσει τους φοιτητικούς συλλόγους. Η ΕΦ ΕΕ, η ΦΕΑΠΘ και τα άλλα φοιτητικά όργανα δεν ήταν τίποτε άλλο από εκτελεστικά όργανα της στρατιωτικής Χούντας, με διορισμένους δικούς της ανθρώπους. Η εξάρτηση των πανεπιστημίων είχε γίνει πια ασφυκτική με την παρουσία του στρατιωτικού επιτρόπου σε κάθε σχολή. Ωστόσο, μέσα σ' αυτή τη λαίλαπα της κατεδάφισης κάθε συλλογικού φορέα, είχαν μείνει ανέπαφοι οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι.

Οι σύλλογοι αυτοί στο παρελθόν λειτουργούσαν περισσότερο σαν πολιτιστικά στέκια ή σαν σύλλογοι αλληλοβοήθειας, παρά σαν συλλογικά όργανα πάλης. Ακόμη και τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι, όπως των Κρητών Φοιτητών, που είχαν κάποια δραστηριότητα, δε συνδέονταν οργανικά με το φοιτητικό κίνημα. Αυτός ήταν ο λόγος που η δικτατο-

ρία δεν είχε ασχοληθεί ακόμη μ' αυτούς. Οι φοιτητές αρπάχτηκαν από τα αχρησιμοποίητα μέχρι τότε «εργαλεία» και αναπλήρωσαν έτσι εν μέρει την απώλεια της ΕΦΕΕ, της ΦΕΑΠΘ κτλ. Οι πιο δραστήριοι φοιτητές γίνονταν μέλη αυτών των συλλόγων. Γίνονταν μέλη ακόμη και εκείνοι που δεν είχαν καμία σχέση με την επαρχία. Δεν ήταν δα και φοβερά δύσκολο να βρει κανείς κάποιον πρόγονο από τα Τρίκαλα, τη Σάμο ή την Πάτρα - και στην ανάγκη τον εφεύρισκε.

Γράφτηκα ξανά στη σχολή. Ωστόσο, παρά τη βοήθεια που δέχτηκα από τους καθηγητές και ιδιαίτερα από τους βοηθούς, όπως όλοι αυτοί που είχαν αποβληθεί, το παλιό ενδιαφέρον μου για τη χημεία είχε πια εξατμιστεί. Τα εφηβικά όνειρα για έρευνες και εργαστήρια είχαν γίνει σκόνη μέσα σ' αυτή την πολύ πεζή πραγματικότητα.

Κακά τα ψέματα. Πανεπιστήμιο σήμαινε πτυχίο, σήμαινε καριέρα. Τι είδους όμως καριέρα; Με την εκπαίδευση δεν τα πήγαινα και πολύ καλά. Όσο και αν η χημεία είναι η πιο υλιστική επιστήμη, η διδασκαλία της δεν έπαυε να είναι ενταγμένη μέσα σ' ένα σύστημα που σαν κύριο στόχο είχε όχι να προωθεί την επιστημονική σκέψη, αλλά να αναπαράγει την ιδεολογία της άρχουσας τάξης. Υπήρχαν ακόμη τότε κάποιες ελπίδες για καριέρα στη βιομηχανία. Ήταν όμως δύσκολο να φανταστώ τον εαυτό μου ενταγμένο στην αλυσίδα καταπίεσης και εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης.

Βέβαια, οι απόψεις μου αυτές δεν ταυτίζονται απόλυτα με τις κραυγές των φοιτητών, των εξεγερμένων φοιτητών του Μάη του '68, ότι, για να κάνουμε το πανεπιστήμιο κόκκινο, πρέπει πρώτα να το κάψουμε. Απλά, θα ήταν υποχώρηση για κάποιον που ήδη ήταν ενταγμένος στο κίνημα σαν επαγγελματίας επαναστάτης -έτσι τουλάχιστον θεωρούσα τον εαυτό μου- να επιδιώκει μια θεσούλα στους μηχανισμούς του κράτους ή του κεφαλαίου. Μέσα από το πρίσμα αυτό, όσο κι αν το πανεπιστήμιο ήταν κέντρο αναταραχής, πολύ νωρίς είχε δείξει και τα όριά του. Ήδη, μέσα από τα γεγονότα της Νομικής, είχε γίνει φανερό ότι χωρίς τη συμμετοχή πλατύτερων μαζών το φοιτητικό κίνημα ήταν εντελώς αναποτελεσματικό. Σημαντική μερίδα φοιτητών είχε αντιληφθεί ότι το φοιτητικό κίνημα έπρεπε να συνδεθεί με το εργατικό. Οι συζητήσεις πάνω στο ζήτημα αυτό έδιναν και έπαιρναν. Προτείνονταν διάφορες λύσεις. Μερικοί όμως προτίμησαν να το λύσουν με τον πιο απλό τρόπο: πηγαίνοντας οι ίδιοι στο εργοστάσιο ή το γιαπί.

Είχα ήδη μια προϋπηρεσία και κάποια εξειδίκευση στην οικοδομή. Δεν ήταν όμως αυτός ο λόγος που την προτίμησα από το εργοστά-

σιο. Η βιομηχανία αστυνομευόταν σε μεγάλο βαθμό και για να προσληφθεί κάποιος σαν εργάτης έπρεπε να υπογράψει ότι δεν υπήρξε ποτέ μέλος αριστερής οργάνωσης και ότι αποκηρύσσει μετά βδελυγμίας τον κομμουνισμό. Μέσα από τους δύο μάρτυρες που πρότεινες, ο προσωπάρχης εύκολα προσδιόριζε την πραγματική σου ταυτότητα.

Η δουλειά στην οικοδομή, αντίθετα, ήταν πολύ ελεύθερη. Μπορούσε κανείς ελεύθερα να διαλέξει τις μέρες που θα αφιέρωνε στο μεροκάματο ή στην πολιτική δραστηριότητα. Η συχνή εναλλαγή χώρου εργασίας και εργοδότη έκανε δύσκολο το έργο της παρακολούθησης από τη μεριά της αστυνομίας. Όσο για τη φύση της δουλειάς, δεν ήταν άλλο από σκληρή δουλειά. Η σκληρή δουλειά ασκούσε διαρκώς το σώμα, ενώ οι κίνδυνοι της οικοδομής μάς ασκούσαν την προσοχή, την πρωτοβουλία, την αυτοπεποίθηση και την ευστροφία. Αυτό εξηγεί, σε μεγάλο βαθμό, την παράδοση του κινήματος των οικοδόμων. Μια παράδοση όχι μόνον αγωνιστική αλλά και αντιρεφορμιστική. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι οικοδόμοι έσπασαν τις ρεφορμιστικές αλυσίδες και συγκρούστηκαν με τους μηχανισμούς καταστολής. Όλα αυτά ήταν ικανά για να καταστήσουν τους οικοδόμους καταδρομείς ενός επαναστατικού στρατού. Τώρα εάν, αντί να γκρεμίσουν τον καπιταλισμό, έχουν οικοδομήσει αυτές τις τερατώδεις καπιταλιστικές πόλεις, είναι μια άλλη ιστορία.

Ήδη είχαν αρχίσει κάποιες μοριακές διεργασίες μέσα στους χώρους που σύχναζαν οι οικοδόμοι, ή αλλιώς πιάτσες, όπου άρχισαν να κάνουν δειλά-δειλά την εμφάνισή τους όλες σχεδόν οι παρατάξεις.

Οι κινήσεις αυτές δεν ξέφυγαν από το άγρυπνο μάτι του συνδικαλιστικού της Ασφάλειας. Η αστυνομία αντέδρασε με απόπειρες να διαλύσει τις πιάτσες. Αυτές οι δύστροπες και βαθιά χαραγμένες φάτσες, τα χέρια που κρατούσαν τα βαριά οικοδομικά εργαλεία, ξυπνούσαν παλιές και τραυματικές εμπειρίες και εφιάλτες στους στρατοκράτες. Μεγάλες αστυνομικές δυνάμεις έκαναν πρωί-πρωί επιβλητικές παρουσίες και απωθούσαν τους οικοδόμους με το πρόσχημα ότι παρεμπόδιζαν την κυκλοφορία -και αυτό στις έξι η ώρα το πρωί-, συνελάμβαναν αρκετούς και αφού τους ταλαιπωρούσαν με το να τους οδηγούν σε αστυνομικά τμήματα απομακρυσμένων συνοικιών, ακόμη και του Μαραθώνα, τους άφηναν.

Τελικά όμως οι πιάτσες δε διαλύθηκαν. Αυτό οφείλεται, όχι τόσο στη μικρή και παθητική αντίσταση των οικοδόμων, αλλά στο γεγονός ότι η συγκέντρωση των εργατών οικοδομής στους χώρους αυτούς συν-

δεόταν βαθιά με τον τρόπο που είχε διαμορφωθεί και λειτουργούσε ολόκληρη η οικοδομική δραστηριότητα του λεκανοπεδίου Αττικής.

Η αποτυχία αυτή της αστυνομίας, όσο και αν γιορτάστηκε σαν μια μικρή νίκη, δεν μπορούσε όμως να κρύψει το γεγονός ότι οι μεγάλες μάζες των οικοδόμων βρίσκονταν σε λήθαργο, όπως και η υπόλοιπη εργατική τάξη. Εκεί μάλιστα τα πράγματα ήταν ακόμη χειρότερα. Τα μαζικά συνδικάτα είχαν διαλυθεί μαζί με τη συντονιστική επιτροπή των «115 συνεργαζομένων σωματείων». Ολόκληρη η εργατική τάξη ήταν χωρίς συνδικάτα και χωρίς κόμματα. Κάτω από τα χτυπήματα των πανίσχυρων μηχανισμών του κράτους και του κεφαλαίου η αποδιοργάνωση της εργατικής τάξης ήταν πλήρης.

Παράλληλα με τη φυσική βία ο ιδεολογικός πόλεμος είχε φτάσει στην αποκορύφωσή του. Καθημερινά οι εφημερίδες, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση βομβάρδιζαν τις δυστυχισμένες υπάρξεις με χιλιάδες «μηνύματα αφθονίας». Βέβαια, τα καθηλωμένα από τη δικτατορία μεροκάματα, και η άνοδος των τιμών αργότερα, επέτρεψαν στην εργατική τάξη να γευθεί μόνο τα σκουπίδια αυτής της «νάιλον» αφθονίας. Ωστόσο αυτή η πλύση εγκεφάλου έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πλήρη εξατομίκευση του εργάτη.

Η συμπεριφορά του εξατομικευμένου εργάτη δεν είναι διαφορετική από τη συμπεριφορά του οποιουδήποτε μικρέμπορα. Προσπαθεί να διαπραγματευθεί το μοναδικό του εμπόρευμα, την εργατική του δύναμη, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα του «ελεύθερου ανταγωνισμού». Μόνος του απέναντι στο οργανωμένο και πανίσχυρο κεφάλαιο, υποτιμάει το «εμπόρευμά» του και δέχεται μικρότερες αμοιβές, εργάζεται πιο εντατικά ή και πιο πολλές ώρες. Οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στους εργάτες είχαν πάρει τεράστιες διαστάσεις. Τα καρφιά και οι τσανακογλείφτες ήταν κάτι το συνηθισμένο μέσα στα εργοστάσια.

Αυτή η κατάσταση είχε επιδεινωθεί με τον ερχομό νέων στρωμάτων από την επαρχία που έφυγαν από τη ρημαγμένη ύπαιθρο για να καλύψουν τις ανάγκες οι οποίες δημιουργήθηκαν με την επέκταση της βιομηχανίας κατά την τελευταία περίοδο της δικτατορίας. Τα στρώματα αυτά ξέκοψαν από τις παραδόσεις της αγροτιάς χωρίς να προλάβουν να έρθουν σε επαφή με την παράδοση της εργατικής τάξης. Χάνοντας τον ανοιχτό ορίζοντα της υπαίθρου στριμώχτηκαν στα άθλια σπίτια-κελιά των εργατικών συνοικιών ή, ακόμη χειρότερα, του κέντρου, το οποίο είχε αρχίσει να υποβαθμίζεται απελπιστικά. Το μοναδικό παράθυρο τους προς τη ζωή ήταν το κουτί της τηλεόρασης. Έτσι,

δεν ήταν δύσκολο να γίνουν οι θλιβεροί αυτοί μέτοικοι έρμαιο της αστικής ιδεολογίας. Ο πατέρας, ο θείος, ο πάππους, που τα κόκαλά τους ακόμη άσπριζαν από το χιόνι του Γράμμου, δεν ήταν παρά μια μακρινή και αδύναμη ανάμνηση, σπρωγμένη στα βάθη της μνήμης τους.

Μέσα στο γκρίζο αυτό τοπίο, σαν όαση μέσα σε μια απέραντη έρημο, φάνταζε ένα λεπτό στρώμα από νέους εργάτες. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ήταν απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης, σπουδαστές τεχνικών σχολών, φοιτητές, ακόμη και πτυχιούχοι που προτίμησαν το εργοστάσιο παρά να φιλήσουν κατουρημένες ποδιές για να πιάσουν μια «αξιοπρεπή» δουλειά.

Το εργοστάσιο, στην κατάσταση που βρισκόταν, με τους εργάτες σε λήθαργο, δεν μπορούσε να είναι ο χώρος όπου θα έβρισκε διέξοδο η ζωτικότητα αυτών των παιδιών. Παράλληλα το γεγονός ότι ανάμεσά τους υπήρχαν πολλοί φοιτητές βοήθησε να ενωθεί αυτή η εργατική πρωτοπορία με το φοιτητικό κίνημα και να γεννηθεί η Πλατιά Επαναστατική Πρωτοπορία, που πρωτοστάτησε, όχι μόνο στα γεγονότα του Πολυτεχνείου, αλλά και σ' όλες τις κινητοποιήσεις μέχρι το '76, για να διαλυθεί αργότερα μέσα στις αυταπάτες που σκόρπισε το ΠΑΣΟΚ.

Η Πλατιά Επαναστατική Πρωτοπορία δεν ήταν μόνο ελληνικό φαινόμενο. Αυτός ο κόσμος, ο κόσμος της αμφισβήτησης, ήταν που πρωτοστάτησε σ' όλες τις κινητοποιήσεις, τις άγριες απεργίες και τις εξεγέρσεις, από το Μπέρκλεϊ και την Ταϋλάνδη μέχρι το Παρίσι, το Μιλάνο και την Πράγα.

Η επιρροή της παραδοσιακής ρεφορμιστικής αριστεράς ήταν ασήμαντη μέσα σ' αυτόν τον κόσμο. Αντίθετα, ήταν οι νεολαίες τους, ακόμη και η κομματική τους βάση, που δέχονταν φοβερές πιέσεις από την εξεγερμένη αυτή νεολαία. Δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Η Πράγα είχε εκμηδενίσει όσο κύρος διατηρούσε ακόμη ο ρεφορμισμός με το να δείξει ανάγλυφο το αποτρόπαιο πρόσωπο του σταλινισμού. Εκεί όμως που ο ρεφορμισμός χτυπήθηκε καίρια ήταν στο Παρίσι. Εκεί, στα οδοφράγματα, κατέρρευσε ο μύθος για το κράτος πρόνοιας και την κοινωνία της αφθονίας. Εκεί αποκαλύφθηκε ότι το παλιό καθεστώς εξακολουθούσε να στηρίζεται στην εκμετάλλευση, την αλλοτρίωση, την καταπίεση και την ωμή αστυνομική καταστολή. Οι καταλήψεις, ιδιαίτερα η κατάληψη της *Μουτ* και το σοβιέτ της Νάντης, έκαναν γνωστή σε πλατιές μάζες την ιδέα της αυτοδιαχείρισης και του εργατικού ελέγχου - ζητήματα που μόλις πριν από λίγες βδομάδες

συζητιούνταν μόνο σε μερικούς κύκλους τεταρτοδιεθνιστών και αναρχικών. Η συνδιαχείριση, η ταξική συνεργασία και ο ειρηνικός δρόμος προς το σοσιαλισμό, συγκεντρωμένα στο πρόσωπο του Μαρσέ, βρίσκονταν εκεί στο βάθος μαζί του, ενώ στα γεγονότα πρωτοστατούσαν ο Κον Μπεντίτ και ο Κριβίν.

Αυτή η εξεγερμένη νεολαία ένιωθε να ασφυκτιά μέσα στο στρατιωτικό καθεστώς. Το εργοστάσιο δεν ήταν και πολύ διαφορετικό από τη φυλακή. Η μόνη διαφορά ήταν ότι στη φυλακή σε οδηγούσε με τη βία ο χωροφύλακας, ενώ στο εργοστάσιο σ' έσπρωχνε η πείνα κι η εξαθλίωση. Στο πανεπιστήμιο, η παρουσία του κυβερνητικού επιτρόπου, που πάντα ήταν στρατιωτικός, έκανε την ατμόσφαιρα πιο αποπνικτική. Όλα αυτά γίνονταν πιο ανυπόφορα στην ανταύγεια από τις φωτιές που πυρπολούσαν το διεθνή ορίζοντα.

Η στρατιωτική Χούντα αντέδρασε με δύο αντίθετα μέτρα: την καταστολή και τη «φιλελευθεροποίηση». Το πανάρχαιο μέτρο των τσάρων, η επιστράτευση, μπήκε ξανά σε εφαρμογή. Ακυρώνονταν οι αναβολές στράτευσης δραστήριων φοιτητών και τους καλούσαν στο στρατό. Στο χορό μπήκε και η ΕΣΑ. Τώρα δεν υπήρχαν κλειστές συνωμοτικές οργανώσεις όπως την προηγούμενη περίοδο. Οι ειδικοί ανακριτές της Ασφάλειας και της ΚΥΠ δεν έφταναν για να τρομοκρατήσουν τις μάζες της νεολαίας. Έτσι πάρα πολλοί νέοι οδηγούνταν στα κρατητήρια της ΕΣΑ. Εκεί, για πολλές μέρες μεταβάλλονταν σε σάκους προπόνησης για να εκπαιδεύονται οι εσατζήδες στην πυγμαχία.

Παράλληλα μπήκε σε εφαρμογή η λεγόμενη φιλελευθεροποίηση της δικτατορίας. Ο Παπαδόπουλος, στο απόγειο της δύναμής του, ανάγκασε τη στρατιωτική κυβέρνηση να παραιτηθεί και διόρισε την κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Τα τανκς ξαναγύρισαν στους στρατώνες και «περιόρισε» τον στρατιωτικό νόμο στην πρωτεύουσα και σε μερικές μεγάλες πόλεις. Όπως ισχυριζόταν, κατάργησε τον στρατιωτικό νόμο και άφησε μόνο μια «σκιά». Σαν αποκορύφωση αυτών των μέτρων υποσχόταν εκλογές.

Πραγματικά αυτή την περίοδο υπήρχαν αρκετές ελευθερίες. Όσα μέτρα διατηρούνταν ακόμη, δε στρέφονταν ειδικά ενάντια στην αριστερά όπως πριν, αλλά ενάντια σε όποιους δραστηριοποιούνταν κατά της δικτατορίας. Η πολιτική και ιδιαίτερα η επαναστατική φιλολογία εκείνες τις μέρες γνώρισε μεγάλες δόξες.

Ωστόσο κάθε παραχώρηση, αντί να εκτονώσει και να κατευνάσει τα πνεύματα της νεολαίας, τα εξαγρίωνε. Κάθε ελευθερία που κερδι-

ζόταν άνοιγε περισσότερο την όρεξη. Στην ουσία δε ζητούσαν την κατάργηση της «σκιάς» του στρατιωτικού νόμου από τη Χούντα, ήθελαν την κατάργηση της ίδιας της Χούντας.

Ο Παπαδόπουλος δεν έδειχνε και ιδιαίτερη ανησυχία. Άλλωστε και πριν από τη δικτατορία υπήρχαν «οχλαγωγίες» και καταστολή. Μήπως η αστυνομία, με διευθυντή τον δημοκράτη Κανελλάκη, είχε φερθεί πιο άψογα το '64, όταν πρωθυπουργός ήταν ο «γέρος της δημοκρατίας», ο Γεώργιος Παπανδρέου; Τότε είχαν κακοποιηθεί όχι μόνο φοιτητές αλλά και βουλευτές της αριστεράς, ενώ τώρα, στη δίκη για τα γεγονότα που σημειώθηκαν στο μνημόσυνο του Παπανδρέου, οι υπουργοί τής τότε κυβέρνησης έβγαζαν πύρινους λόγους ενάντια στις αγριότητες της αστυνομίας. Στην πραγματικότητα στα γεγονότα εκείνα η δύναμη της αστυνομίας δεν ήταν και ιδιαίτερα εντυπωσιακή, με αποτέλεσμα το ξύλο να μοιραστεί ανάμεσα στους αστυνομικούς και τους διαδηλωτές. Οι συλλήψεις έγιναν στο τέλος της διαδήλωσης και σε μεμονωμένες ομάδες.

Μα και στη «δημοκρατική» Ευρώπη η αστυνομία δε φερόταν πιο ευγενικά. Μετά το 72, όταν στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης είχαν ψηφιστεί οι λεγόμενοι «αντιτρομοκρατικοί νόμοι», η αστυνομική καταστολή στις χώρες αυτές ήταν ιδιαίτερα βάρβαρη.

Τις απόψεις όμως του Παπαδόπουλου δε φαίνονταν να τις συμμερίζονται πολλοί από τους επιφανείς πραξικοπηματίες. Ο Μακαρέζος, για παράδειγμα, είχε εκφράσει επίσημα τις αντιρρήσεις του για τη «φιλελευθεροποίηση» της αγοράς που προωθούσε η κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Η γνώμη του ήταν ότι η απελευθέρωση των τιμών θα είχε σαν συνέπεια την άνοδο του τιμαρίθμου, πράγμα που θα έβαζε σε κίνδυνο το «έργον της Επαναστάσεως». Βέβαια, για πολλά χρόνια η αστυνόμευση της αγοράς είχε κρατήσει σταθερές τις τιμές. Μετά όμως το '70, οι πληθωριστικές πιέσεις είχαν φθάσει σε τέτοιο σημείο που έκαναν αδύνατο το έργο της αγορανομίας: Οι ταμπελίτσες με τις τιμές είχαν καταντήσει εντελώς ενδεικτικές. Στις επίσημες τιμές ο καταναλωτής έπρεπε να προσθέσει ένα επιπλέον ποσό. Αυτό ήταν το περίφημο «καπέλο» που καθιερώθηκε από τότε σαν οικονομικός όρος.

Τις απόψεις αυτές του Μακαρέζου τις υιοθετούσαν επίσης οι σκληροί οπαδοί του Ιωαννίδη, οι λεγόμενοι «κανταφικοί». Πηγή αυτών των ανησυχιών ήταν η στροφή που είχε κάνει ο Παπαδόπουλος προς τον ελεγχόμενο κοινοβουλευτισμό. Ήδη είχε απομακρυνθεί μια σειρά στρατιωτικών. Αν η πορεία αυτή περνούσε τη «γέφυρα» του Αβέρωφ

προς τα δεξιά, ο κίνδυνος να παραμεριστούν οι στρατιωτικοί από τους «φαυλοκράτες» πολιτικούς γινόταν πολύ μεγάλος. Όλοι αυτοί οι καραβανάδες, που είχαν γευθεί την εξουσία, δεν έδειχναν και πολύ ενθουσιασμένοι στην ιδέα να την εγκαταλείψουν. Αντίθετα, απ' ό,τι έδειξαν οι μεταγενέστερες εξελίξεις, περίμεναν την κατάλληλη στιγμή για να ξεμπλέξουν με τον Μαρκεζίνη, την «οχλαγωγία», τη «φιλελευθεροποίηση» και τον ίδιο τον εμπνευστή της, τον Παπαδόπουλο.

Οι ανησυχίες των «κανταφικών» ήταν δικαιολογημένες, από την πλευρά τους. Είναι γεγονός ότι αυτές οι λίγες ελευθερίες που δόθηκαν ευνόησαν το μαζικό κίνημα, που αποκορυφώθηκε με την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Δεν μπορούσαν όμως να αντιληφθούν ότι ο ελιγμός αυτός ήταν εντελώς αναγκαίος.

Η κατάσταση στην Ελλάδα, καθώς και τις χώρες στης Ιβηρικής, ανησυχούσε την ευρωπαϊκή μπουρζουαζία. Τα δικτατορικά καθεστώτα στις χώρες αυτές είχαν αρχίσει να τρίζουν επικίνδυνα. Αν το μαζικό κίνημα γκρέμιζε τα δικτατορικά καθεστώτα, ήταν πολύ πιθανό να οδηγούσε σε ριζοσπαστικές αντικαπιταλιστικές λύσεις. Μια τέτοια προοπτική ήταν δύσκολο να περιοριστεί μόνο στις χώρες αυτές. Το φάντασμα της επανάστασης για μια ακόμη φορά χτυπούσε τις πόρτες της γηραιάς ηπείρου. Κι αυτό σε μια περίοδο που το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου των ΗΠΑ προμηνούσε την επερχόμενη οικονομική κρίση. Τρομοκρατημένη η ευρωπαϊκή μπουρζουαζία αποφάσισε να ξεκαθαρίσει αυτές τις εστίες μόλυνσης. Οι δικτατορίες στις χώρες αυτές έπρεπε να αντικατασταθούν με κοινοβουλευτικές δημοκρατίες που θα είχαν τη δυνατότητα να εκτονώσουν την πίεση του μαζικού κινήματος. Έτσι, ενώ οι διακρατικές σχέσεις των κυβερνήσεων της Δυτικής Ευρώπης με τα καθεστώτα του Σαλαζάρ, του Φράνκο και του Παπαδόπουλου ήταν άψογες, ταυτόχρονα προετοιμάζονταν διάφορες λύσεις.

Ήταν φανερό ότι για την Ελλάδα προωθούνταν μια λύση Καραμανλή. Η λύση αυτή, όπως έδειξε η υπόθεση του αντιτορπιλικού «Βέλος», είχε υποστηρικτές και μέσα στο στρατό. Η ρεφορμιστική αριστερά επίσης, παρόλο που επίσημα δεν είχε πάρει θέση, είχε αρχίσει να συμβάλει στη δημιουργία του μύθου του «Εθνάρχη».

Η στροφή του Παπαδόπουλου προς το «φιλελευθερισμό» δεν ήταν παρά ένας ελιγμός για να υπερφαλαγγισθούν οι αντίπαλοι. Η κίνηση αυτή έπρεπε όμως να πραγματοποιηθεί μέσα σε πάρα πολύ λεπτές ισορροπίες. Προσπαθούσε να συγκρατήσει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις με το φάσμα της «αναρχίας» από τη μεριά του μαζικού

κινήματος, ενώ απέναντι σ' αυτό προσπαθούσε να αντιπαρατάξει τους σκληρούς χουντικούς. Τους τελευταίους προσπαθούσε να τους νουθετήσει με την απειλή μιας λύσης Καραμανλή. Ωστόσο, αναγκαίος όρος για να πραγματοποιηθεί αυτός ο ελιγμός ήταν να παραμείνει το κίνημα μέσα σε πλαίσιο που δε θα έβαζε σε κίνδυνο τις ισορροπίες αυτές.

Τα αστικά κόμματα αντέδρασαν αρνητικά στις εξελίξεις αυτές. Δήλωσαν ότι δε θα συμμετείχαν στις εκλογές που θα έκανε η κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Ωστόσο, παρά την κατηγορηματική άρνηση που προωθούσε ο κύκλος του Καραμανλή, η στάση του Αβέρωφ έδειχνε ότι κάποια συγγενικά κόμματα θα έπαιρναν μέρος.

Το ΚΚΕ Εσωτερικού δεν είχε πάρει καθαρή απόφαση, αλλά η κριτική που ασκούσε για την αποχή του 1946 άφηνε να εννοηθεί ότι, αν και το ίδιο δεν θα έπαιρνε μέρος σαν τέτοιο, θα βρισκόταν κάποια μάσκα και θα επαναλαμβανόταν το πείραμα του 1952 με την ΕΔΑ.

Το ΚΚΕ δεν έλεγε τίποτα συγκεκριμένο, αλλά δεν απέκλειε τίποτα. Όλο αυτό το διάστημα προσπαθούσε να αναπληρώσει τις απώλειες σε στελέχη που είχαν προκληθεί από τη διάσπαση. Με συστηματικό τρόπο εκπαίδευε νέα στελέχη που τα εμφύτευε σε μαζικούς χώρους, και ιδιαίτερα στο εργατικό κίνημα. Οι συνθήκες βέβαια δεν επέτρεπαν την ανοιχτή συνδικαλιστική δραστηριότητα, αλλά οι σχετικές ελευθερίες άφηναν πολλά περιθώρια για ζύμωση, προπαγάνδα και οργάνωση.

Το ΚΚΕ είναι το μοναδικό κόμμα από την αριστερά που χρησιμοποίησε όλες τις δυνατότητες αυτής της περιόδου, παρά το γεγονός ότι το γενικό κλίμα που επικρατούσε μέσα στο εργατικό κίνημα δεν το ευνοούσε και πολύ. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος του στόχος δεν ήταν να δώσει μια προοπτική στο εργατικό κίνημα, αλλά πώς θα επικρατούσε το ίδιο στους ανταγωνισμούς με τις άλλες οργανώσεις της αριστεράς και ειδικά με το ΚΚΕ Εσωτερικού. Αργότερα, στις μέρες της εξέγερσης, φάνηκε καθαρά ότι ευνοούσε το μαζικό κίνημα μόνο στο βαθμό που μπορούσε να το ελέγξει. Επειδή όμως, την περίοδο εκείνη, ακόμη και το παραμικρότερο κίνημα προσανατολιζόταν σε σύγκρουση με τη δικτατορία και ξέφευγε από κάθε έλεγχο, μπορούμε να πούμε ότι η στάση του την περίοδο εκείνη ήταν γενικά εχθρική απέναντι στην ανάπτυξη του κινήματος.

Οι νεολαίες των κομμάτων αυτών δεν είχαν σημαντική επιρροή μέσα στο πολιτικοποιημένο τμήμα της νεολαίας. Παρόλο που οι κομματικοί μηχανισμοί ασκούσαν ασφυκτικό έλεγχο πάνω στις αντίστοιχες νεολαιίστικες οργανώσεις, οι πιέσεις που αυτές δέχονταν απ' τον επα-

ναστατικό περίγυρο ήταν πολύ ισχυρές. Ο «Ρήγας» ήταν πιο ευαίσθητος απέναντι στα επαναστατικά σκιρτήματα, αλλά και η βάση της ΚΝΕ δεν έμενε εντελώς ασυγκίνητη. Οι πολυάριθμες μεμονωμένες αποσκιρτήσεις, αλλά και οι μαζικές διασπάσεις που αναστάτωσαν τους χοίρους αυτούς για δέκα ολόκληρα χρόνια, είναι αποτέλεσμα κυρίως της αντίθεσης ανάμεσα στο ρεφορμισμό και την επαναστατική θεωρία.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι οι ρεφορμιστικοί μηχανισμοί, παρόλο που επιστράτευσαν όλα τα όπλα (φυσική βία, συκοφαντίες όπως «προβοκάτορας», «χαφιές» κτλ.), όχι μόνο το μαζικό κίνημα δεν μπορούσαν να ελέγξουν, αλλά ούτε και τις ίδιες τις νεολαίες τους, εκτός από τα λίγα καριερίστικα και γραφειοκρατικά στοιχεία. Έτσι δεν είναι παράξενο ότι έβλεπαν εχθρικά την οποιαδήποτε ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και προτιμούσαν τους ελιγμούς και τις διαπραγματεύσεις. Για να πραγματοποιήσει όμως κάποιος ελιγμούς, και να είναι αξιόπιστος διαπραγματευτής, πρέπει να διαθέτει την ανάλογη υλική δύναμη. Για το κόμμα της αριστεράς αυτή η υλική δύναμη είναι ο έλεγχος της εργατικής τάξης. Χωρίς αυτό τον όρο μοιάζουν με το στρατηγό εκείνο που, ενώ ο στρατός του έχει διαλυθεί από τις στάσεις, προσπαθεί να διαπραγματευθεί. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν υπάρχει άλλη λύση από το να παραδοθεί χωρίς όρους.

Στην πραγματικότητα αυτό είχαν κάνει.

Αν μπορεί κανείς να πει αυτό για τα ρεφορμιστικά κόμματα της αριστεράς, τι μπορεί να πει για τα αστικά; Οι παλιές προσωπικότητες που κυριαρχούσαν στην πολιτική ζωή πριν από το '67 είχαν καταντήσει απλές φιγούρες που δεν αντιπροσώπευαν παρά μόνο τον εαυτό τους. Ενώ ο παλιός κόσμος βάλτωνε, τα νέα ρεύματα, που είχαν ήδη εμφανιστεί, ανατάραζαν τα ήρεμα νερά αυτού του βάλτου. Το όγδοο τεύχος της *Πανσπουδαστικής* έλεγε ότι την κατάληψη του Πολυτεχνείου την επιδιώκουν «300 προβοκάτορες τροτσκιστές». Βέβαια οι «προβοκάτορες» αυτοί δεν ήταν μόνο τριακόσιοι ούτε όλοι τροτσκιστές. Ήταν ήδη αυτή η Επαναστατική Πρωτοπορία, που υπήρξε η ψυχή της εξέγερσης του Νοέμβρη.

Ας σκύψουμε όμως λίγο πιο κοντά σ' αυτόν τον κόσμο των «προβοκατόρων», που άλλοι τον είπαν αναρχία, άλλοι εξωκοινοβουλευτική αριστερά, ενώ οι ίδιοι αυτοαποκαλούνταν επαναστατική αριστερά. Στο χώρο αυτό υπήρχε ένα ολόκληρο φάσμα οργανώσεων, που άρχιζε με τους μαοϊκούς, που κατά κάποιο τρόπο βρίσκονταν πιο κοντά στους ρεφορμιστές, περνούσε μέσα από μια σειρά κεντριστικών οργάνωσε-

ων, όπως η ΣΕΠ, συνεχιζόταν στις τροτσκιστικές οργανώσεις και χανόταν μέσα στις πολυάριθμες αναρχικές ομάδες. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις οργανώσεις αυτές ήταν από σοβαρές μέχρι αγεφύρωτες.

Το μόνο κοινό σημείο αναφοράς, που ένωνε τον κόσμο αυτόν και ταυτόχρονα τον χώριζε κάθετα από τους ρεφορμιστές, ήταν ο ένοπλος αγώνας. Υπήρχε ένα χάος ανάμεσα στα ρεφορμιστικά κόμματα, που είχαν υιοθετήσει τον ειρηνικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, και τις επαναστατικές οργανώσεις, που πίστευαν ότι μόνο με την ένοπλη πάλη ήταν δυνατή η κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη. Οι οργανώσεις αυτές περιστοιχίζονταν από πολυάριθμη και ανοργάνωτη Πλατιά Επαναστατική Πρωτοπορία και βρίσκονταν συνεχώς σε μια δυναμική σχέση μαζί της. Μια σχέση, που οδηγούσε σε μια φοβερή κινητικότητα ατόμων ανάμεσα στις οργανώσεις ή από τις οργανώσεις στην Πλατιά Επαναστατική Πρωτοπορία.

Ωστόσο ο ένοπλος αγώνας ήταν περισσότερο ομολογία πίστης παρά συνειδητή και επεξεργασμένη τακτική. Δεν έκαναν τίποτα συγκεκριμένο για να περάσουν από τα λόγια στις πράξεις. Ενώ πλειοδοτούσαν σε αδιαλλαξία απέναντι στην προοπτική της «φιλελευθεροποίησης» και βεβαίωναν σ' όλους τους τόνους ότι η δικτατορία θα πέσει μόνο με τα όπλα, δεν έκαναν τίποτα για να προετοιμάσουν αυτή την προοπτική και άφηναν το καθήκον αυτό «στις μάζες, όταν θα ωρίμαζαν οι συνθήκες». Αντίθετα, ρίχνονταν όλοι μαζί ενάντια στον «τερορισμό». Οι αναρχικοί δεν έμειναν έξω από αυτό το χορό.

Το πνεύμα αυτό επεκτεινόταν πέρα από τις συγκροτημένες ομάδες της άκρας αριστεράς, που έτσι κι αλλιώς είχαν περιορισμένη εμβέλεια. Η αντίθεση αυτή προερχόταν από τις απόψεις του Μαρκούζε,[1] που είχαν μεγάλη απήχηση μέσα στην επαναστατημένη νεολαία. Σύμφωνα με τη μαρκουζική κριτική, η αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία έχει ξεπεραστεί γιατί «με την ανάπτυξη του αυτοματισμού η αξία του κοινωνικού προϊόντος καθορίζεται όσο πάει λιγότερο από το χρόνο παραγωγής του». Η παραπάνω διαπίστωση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «οι εργατικές οργανώσεις δρουν υπερασπίζοντας το κοινωνικό status quo». Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, η κύρια αντίθεση της κοινωνίας είναι ανάμεσα στην αρχή της ηδονής και στην αρχή της πραγματικότητας. Σαν αρχή της ηδονής χαρακτηρίζει την

1. Αναφέρεται στο βιβλίο του Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Έρως και πολιτισμός*, μτφρ. Ιορδάνης Αρζόγλου, Αθήνα 1970 (σ.τ.ε.).

αυθόρμητη τάση για άμεση ικανοποίηση, ηδονή, χαρά, παιχνίδι, απουσία απώθησης και ελευθερία. Αντίθετα, η αρχή της πραγματικότητας είναι όλες αυτές οι απαγορεύσεις, που επιβάλλονται από κάθε οργανωμένη κοινωνία πάνω στο άτομο και που προβάλλονται μέσα του σαν συνειδητή τάση για καθυστερημένη ικανοποίηση, συγκράτηση της ηδονής, μόχθος, παραγωγικότητα, ασφάλεια.

Παρόλο που χρησιμοποιεί φροϋδικούς όρους και προσπαθεί να υπερασπιστεί τον Φρόιντ από τους μετέπειτα «ρεβιζιονιστές», διαφοροποιείται όμως στο ότι δεν πιστεύει, όπως εκείνος, ότι η αρχή της πραγματικότητας είναι αιώνια ανταγωνιστική προς την αρχή της ηδονής και ότι η επικράτηση της πρώτης πάνω στη δεύτερη γίνεται για χάρη του κοινού συμφέροντος. Αντίθετα, πιστεύει πως η επικράτηση της αρχής της πραγματικότητας επάνω στην αρχή της ηδονής γίνεται γιατί εξυπηρετεί το συμφέρον της κυριαρχίας.

Το κυριότερο όπλο της κατεστημένης κυριαρχίας είναι ο Λόγος. «Από την εποχή της Αριστοτελικής λογικής ο όρος συγχωνεύεται με την ιδέα της κατάταξης και της ταξινόμησης και καθυπόταξης του θυμικού (...) και η ιδέα αυτή γίνεται όλο και πιο ανταγωνιστική με την αρχή της ηδονής». Τελικά ο Λόγος γίνεται λογική της κυριαρχίας. Ο Προμηθέας, «ο εφευρετικός (και βασανιζόμενος) αντάρτης κατά των θεών, που δημιουργεί πολιτισμό πληρώνοντας με συνεχή πόνο» είναι απεχθής γιατί «συμβολίζει την παραγωγικότητα και την πρόοδο δια μέσου της απώθησης».

Αντίθετα, εξυμνούνται ο Ορφέας και ο Νάρκισσος, που συγγενεύουν με τον ανταγωνιστή του Προμηθέα, τον Διόνυσο. Αυτοί συμβολίζουν τη λύτρωση της ηδονής, το σταμάτημα του χρόνου, την αφομοίωση του θανάτου. Συμβολίζουν τη σιωπή, τη νύχτα, τον παράδεισο. Την αρχή του Νιρβάνα, όχι σαν θάνατο αλλά σαν ζωή…

Η κριτική αυτή είχε τρομακτικές συνέπειες σε όλα τα επίπεδα. Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η χτυπητή απέχθεια για κάθε συνεκτική και συστηματοποιημένη αντίληψη που απέβλεπε σε οργανωμένη επαναστατική δράση. Την απέχθεια αυτή τη συμμεριζόταν η πλειοψηφία της επαναστατημένης νεολαίας. Αν πάρουμε υπόψη ότι η τακτική της ένοπλης δράσης σημαίνει σχέδιο, μέθοδο, συνωμοσία και αυστηρή πειθαρχία, είναι πολύ εύκολο να καταλάβουμε τα αισθήματα αυτά της εξεγερμένης και μισοαναρχικής νεολαίας. Όλα αυτά τα πράγματα, που είναι οι προϋποθέσεις της οργανωμένης δράσης, στηρίζονται στην «απώθηση» και στην αλλοτρίωση. Στις μπλανκιστικές

και γκεβαρικές οργανώσεις η δημοκρατία των ατέρμονων συζητήσεων χωρίς λόγο είναι εντελώς άγνωστη.

Ωστόσο τα παραπάνω δε σημαίνουν ότι η νεολαία ήταν ενάντια στη βία, το αντίθετο. Είναι όμως άλλο πράγμα να πετάξει κάποιος μερικά κοκτέιλ μολότοφ ή ευκαιριακά να στήσει κάποιο οδόφραγμα, κι άλλο η οργανωμένη ένοπλη πάλη, που στηρίζεται σε στρατηγική, τακτική και επεξεργασμένα σχέδια. Όποιος προσπαθούσε να περάσει την αντίληψη της οργανωμένης δράσης χαρακτηριζόταν σαν «Πατέρας, Πατριάρχης, Μεγάλος Αδερφός, Μεσσίας, που με πρόσχημα τη σωτηρία του κόσμου, απέβλεπε να σώσει τον εαυτό του».

Η βία της αστυνομίας, οι κατάρες των «ορθόδοξων» και οι αφορισμοί των «ανορθόδοξων» έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο να χτυπηθούν οι ανταρτοπολεμικές αντιλήψεις, αλλά το κυριότερο χτύπημα προήλθε από την αναποτελεσματικότητα της τρομοκρατίας μέχρι τότε και από τη γενική αμνηστία. Ο τρομοκράτης, ο βομβιστής, αντί να εμπνέει τρόμο και σεβασμό, προκαλούσε γέλιο. Η επιθεώρηση «Ο Μανωλάκης ο βομβιστής», που ανέβασε εκείνη την εποχή ο Κωνσταντίνου, δείχνει καθαρά το κλίμα που επικρατούσε μέσα στην κοινή γνώμη.

Η πορεία προς την εξέγερση ήταν φανερή. Ωστόσο, όλοι αυτοί οι νέοι -ανέμελοι και χαμογελαστοί σαν τον Ορφέα και τον Νάρκισσο- σπρώχνονταν στη σύγκρουση με τις οργανωμένες και πάνοπλες μαινάδες της αντίδρασης, χλευάζοντας και περιγελώντας κάθε σχέδιο, κάθε οργάνωση, κάθε συνωμοσία, σαν να πήγαιναν σ' ένα ξέφρενο διονυσιακό πανηγύρι.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

Όσοι μιλούν για τα γεγονότα που έγιναν στο Πολυτεχνείο το Νοέμβρη του '73 τα χαρακτηρίζουν σαν εξέγερση. Αν εξέγερση είναι η μαζική άρνηση υποταγής στην εξουσία, και αν αυτή η άρνηση συνοδεύεται από ανάλογες πράξεις (διαδηλώσεις, καταλήψεις π.χ.), τότε πράγματι τα γεγονότα αυτά ήταν μια μαζική εξέγερση.

Βέβαια το ξέσπασμα αυτό δεν υπήρξε το αποκορύφωμα κάποιου απεργιακού κινήματος, δεν ακολούθησε κάποια γενική απεργία, όπως θα περίμεναν οι πούροι μαρξιστές. Η εξεγερσιακή διαδικασία ακολουθούσε υπόγειες διαδρομές και μοριακές εξελίξεις, που δε γίνονταν αντιληπτές στους παρατηρητές που είχαν συνηθίσει να μετρούν τις διαθέσεις των μαζών με συνδικαλιστικές, πολιτικές ή κάποιου άλλου είδους κινητοποιήσεις.

Το φοιτητικό κίνημα δεν είναι ποτέ κάποιο αξιόπιστο τεκμήριο. Πολλές φορές βέβαια έχει λειτουργήσει σαν πυροδότης και έτσι λειτούργησε και σ' αυτή την περίπτωση, αλλά μόνο σαν πυροδότης. Οι μεγάλες πολιτικές νεολαίες, καθώς και η πλειοψηφία των πολιτικά ενεργών αλλά ανένταχτων φοιτητών, δεν ήθελαν σε καμιά περίπτωση να πάρουν τα γεγονότα τις διαστάσεις που πήραν. Υπήρξαν γεγονότα που συνηγορούν σ' αυτό. Οι εξορκισμοί της Πανσπουδαστικής, όπως και οι συνελεύσεις της Νομικής και της ΑΣΟΕΕ είναι οι πιο τραντάχτες αποδείξεις, χωρίς να είναι οι μοναδικές. Ποιοι έσπρωξαν προς την κατεύθυνση αυτή;

Από το Πολυτεχνείο, μέσα και έξω, εκείνες τις μέρες πέρασε τουλάχιστον η μισή Αθήνα. Τα πλήθη αυτά συμπαραστάθηκαν, διαδήλωσαν και συγκρούστηκαν με την αστυνομία. Βέβαια, η συμμετοχή αυτού του κόσμου δεν ήταν ταυτόχρονη, αλλά κατέβαιναν στους δρόμους σε διαφορετικές στιγμές και σε διαφορετικά σημεία. Δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί ούτε κατά προσέγγιση.

Γενικά μπορεί κανείς να πει ότι από το τέρμα Αμπελοκήπων μέχρι το Σύνταγμα και από την αρχή της Πειραιώς μέχρι την Πλατεία Βικτωρίας το πλήθος σε πολλές περιπτώσεις ήταν πολύ πυκνό. Μέσα στο πλήθος αυτό υπήρχαν διαφοροποιήσεις. Στις συγκρούσεις με την αστυνομία άλλοι έφευγαν, άλλοι απλά συμπαραστέκονταν από κάποια

απόσταση, άλλοι αποδοκίμαζαν τους αστυνομικούς και άλλοι έπαιρναν ενεργό μέρος.

Όλες όμως αυτές τις μέρες υπήρξε μια μειοψηφία, κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) από νέους, που ήταν η βασική δύναμη κρούσης. Η Χούντα μίλαγε για αναρχικά στοιχεία ή όργανα της αριστεράς γενικά. Η αριστερά με τη σειρά της μιλούσε για προβοκάτορες. Στην πραγματικότητα τα δραστήρια αυτά στοιχεία ήταν μέλη των οργανώσεων της επαναστατικής αριστεράς καθώς και ανένταχτοι αγωνιστές. Αυτοί ήταν που έσπρωξαν στην κατάληψη, την πραγματοποίησαν και αργότερα την υπερασπίστηκαν. Ο αριθμός τους δεν πρέπει να ξεπερνούσε τις εφτά με οχτώ χιλιάδες. Παρόλο που δεν είχαν κάποιο οργανωτικό δεσμό, πραγματοποιούσαν μερικές φορές αξιόλογους τακτικούς ελιγμούς, αντικαθιστώντας έτσι ως ένα βαθμό την οργάνωση των μαζών. Έβαλαν σε αμηχανία την αστυνομία και τελικά την οδήγησαν σε απόγνωση.

Αν και εμείς δεν περιμέναμε τα γεγονότα και μάλλον μας ξάφνιασαν, όταν όμως ξέσπασαν, κάναμε σωστή διάγνωση. Ήταν η εξέγερση που τόσο καιρό περιμέναμε. Ξέσπασε όμως μ' έναν εντελώς αυθόρμητο τρόπο. Δεν αντιμετώπιζε μόνο τις δυνάμεις της Χούντας, αλλά και την εχθρική στάση των ρεφορμιστικών κομμάτων. Το μόνο που μπορούσε να κάνει ήταν να ενοποιήσει και να αντιπαρατάξει τις κοινωνικές δυνάμεις στις ενοποιημένες δυνάμεις της εξουσίας, στο στρατό. Αυτή ακριβώς η στιγμή, όπως τουλάχιστον δείχνει η ιστορία όλων των επαναστάσεων, είναι το κρίσιμο σημείο. Η ετυμηγορία της ιστορίας είναι σαφής: η μαζική εξέγερση είτε μετατρέπεται σε ένοπλη στάση είτε νικιέται. Δεν έχει σημασία αν θα χτυπηθεί από τις δυνάμεις της εξουσίας ή από τα «μέσα», από τους ρεφορμιστές ή και από τους δυο μαζί.

Ο Νοέμβρης του '73 σημάδεψε τη νεότερη ελληνική ιστορία. Αυτό είναι πολύ γενικό. Πιο συγκεκριμένα, σημάδεψε τη ζωή δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Για μένα υπήρξε η πιο μεγάλη δοκιμασία. Δεν είχα εγκαταλείψει τις απόψεις για τις ένοπλες εστίες. Έβλεπα ξεκάθαρα ότι η αστυνομία δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τον κόσμο. Παράλληλα, οι ρεφορμιστές (ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτερικού) δεν ήταν σε θέση να παίξουν το ρόλο του πυροσβέστη. Το συμπέρασμα ήταν απλό. Η Χούντα αποκλείεται να αυτοκτονήσει.

Από την αρχή ήταν φανερό ότι ο στρατός θα έδινε τη λύση στο δράμα αυτό, όπου πρωταγωνιστές ήταν οι ίδιες οι μάζες και κυρίως οι έφηβοι. Από τη στιγμή που δεν είχε προηγηθεί καμιά προεργασία

μέσα στο στρατό, αποκλειόταν το πρότυπο της Οκτωβριανής Επανάστασης. Στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση του 1789 το ρόλο των ένοπλων εστιών έπαιξαν οι λέσχες των γιακωβίνων. Όμως σήμερα οι οργανώσεις της επαναστατικής αριστεράς καθώς και οι ομαδοποιήσεις των ανένταχτων περίμεναν να... ωριμάσουν οι συνθήκες! Οι μόνες περιπτώσεις με τις οποίες μπορεί να υπήρχαν αναλογίες ήταν η εξέγερση της Μόσχας το 1905 και η Κούβα του 1961. Στην πρώτη περίπτωση, τριακόσιοι περίπου «ντρουζίνικοι» (ένοπλες ομάδες) είχαν καθηλώσει για μια βδομάδα ένα σύνταγμα στρατού με ανταρτοπόλεμο μέσα στις πόλεις. Στη δεύτερη περίπτωση, καμιά διακοσαριά guerrilleros, μαζί με την εξεγερμένη Αβάνα, έβαλαν τέλος στη δικτατορία του Μπατίστα.

Υλικά για την αντιμετώπιση, ακόμη και των τανκς, σε πρώτη φάση υπήρχαν. Το πρόβλημα ήταν να βρεθούν τα χέρια για να χρησιμοποιήσουν τα υλικά αυτά. Ήταν η πρώτη φορά που δικές μας πράξεις θα είχαν συνέπειες πάνω στις ζωές πολλών ανθρώπων. Ποιο θα ήταν το αντίκρισμα που θα μπορούσε να ισοσταθμίσει το αίμα που θα χυνόταν; Το δίλημμα αυτό με βασάνιζε μέχρι που τα τανκς εισβάλανε στο Πολυτεχνείο. Δεν έκανα καμία κίνηση κι ίσως να είναι καλύτερα έτσι.

Από τις πρώτες μέρες του Νοέμβρη πολλές ομάδες φοιτητών δούλευαν για να πραγματοποιηθούν κάποιες κινητοποιήσεις. Βρισκόμουν σ' επαφή με κάποιες τέτοιες ομάδες. Δε συμμεριζόμουν όμως την αισιοδοξία τους. Πίστευα ότι τα γεγονότα στο μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου έδρασαν σαν εκτόνωση για τον κόσμο. Επιπλέον, οι φοιτητές ήταν απασχολημένοι με την εξεταστική περίοδο του Οκτώβρη. Όσο για τους οικοδόμους, παρ' όλη την ανεργία, υπήρχε μια κάποια προσωρινή απασχόληση που σημειώνεται κάθε φθινόπωρο. Κατά τη γνώμη μου η πιο κατάλληλη στιγμή για κινητοποιήσεις ήταν ο Φλεβάρης.

Όταν στις 12 του Νοέμβρη μού είπαν ότι σύντομα θα πραγματοποιούνταν κάποιες συγκεντρώσεις στη Νομική και στο Πολυτεχνείο, δεν έδωσα και μεγάλη σημασία. Στις 14 μου τηλεφώνησαν στη δουλειά ότι είχε αποφασιστεί να καταληφθεί το Πολυτεχνείο και, αν αυτό δεν ήταν δυνατό, θα γινόταν κατάληψη της Νομικής. Προφασίστηκα στη δουλειά ότι κάτι συμβαίνει στο σπίτι και έφυγα.

Αργά το μεσημέρι η κατάληψη του Πολυτεχνείου δεν είχε ακόμη οριστικοποιηθεί. Γινόταν κομφούζιο. Η ΚΝΕ φανερά και ο «Ρήγας» με κάποια μεσοβέζικη στάση πάλευαν ακόμη να μη γίνει κατάληψη. Η προσέλευση του κόσμου, όχι μόνο φοιτητών, ήταν τέτοια που δεν τους

επέτρεπε να χρησιμοποιήσουν βία, κι έτσι άνοιξαν τον οχετό της συκοφαντίας και της λάσπης. «Προβοκάτορες», «ύποπτοι», «χαφιέδες» ήταν οι πιο συνηθισμένοι χαρακτηρισμοί. Παρ' όλα αυτά, αργά το απόγευμα η κατάληψη είχε πραγματοποιηθεί.

Χωρίς να πάρουν ανάσα, οι καταληψίες στρώθηκαν στη δουλειά. Οι γενικές συνελεύσεις των σχολών εξέλεξαν μια συντονιστική επιτροπή αγώνα, τη ΣΕΑ, όπως έγινε αργότερα γνωστή. Παράλληλα, μερικοί εργάτες άρχισαν τις προσπάθειες για τη δημιουργία μιας εργατικής συνέλευσης.

Αν και η αποβολή μου είχε αρθεί με την αμνηστία και τυπικά είχα την ιδιότητα του φοιτητή, δεν πήρα μέρος στις συνελεύσεις της σχολής. Οι γκρίνιες, οι μικροπολιτικοί καβγάδες και οι ανταγωνισμοί μού έφερναν αποστροφή. Ούτε και στην εργατική συνέλευση πήρα μέρος. Μόλις ηρέμησαν τα πράγματα και υποχώρησαν οι ρεφορμιστές, αισθάνθηκα την ανάγκη να σκεφτώ ήρεμα. Αν πράγματι βρισκόμαστε στις παραμονές μεγάλων κινητοποιήσεων, φωνακλάδες για τις συνελεύσεις ή την εργατική συνέλευση υπάρχουν αρκετοί. Με τα οδοφράγματα όμως τι θα γίνει; Ήδη είχε αρχίσει να μαζεύεται κόσμος έξω από το Πολυτεχνείο. Όλες οι μάχες κρίνονται στο δρόμο, όχι σε κλειστές αίθουσες.

Η παρουσία της αστυνομίας ήταν ενισχυμένη, αλλά μέχρι εκείνη την ώρα κρατούσε μάλλον διακριτική στάση. Οι περαστικοί έδειχναν κάποιο ενδιαφέρον. Πλησίαζαν, ρωτούσαν τι συμβαίνει και συνέχιζαν την πορεία τους.

Στην Πατησίων κοντά στο Πολυτεχνείο, στη Στουρνάρα, στην πλατεία Εξαρχείων και στα γύρω στενά υπήρχαν πολλές ομάδες νεαρών που συζητούσαν ζωηρά. Υπήρχε μεγάλη κινητικότητα. Άλλοτε οι ομάδες έσμιγαν, άλλοτε χωρίζονταν, για να ξανασμίξουν αργότερα σε ένα μικρό πλήθος που προσπαθούσε να κλείσει κάποιο δρόμο φωνάζοντας συνθήματα. Επιστρατεύτηκαν μαρκαδόροι, αργότερα εμφανίστηκαν σπρέι.

Οι περαστικοί άρχισαν να επιβραδύνουν τα βήματα τους, άλλοι καθυστερούσαν ακόμη περισσότερο. Υπήρχαν και μερικοί που ενώνονταν με τις ομάδες των νεαρών. Τα τρόλεϊ επιβράδυναν την πορεία τους, έτσι που να δώσουν τη δυνατότητα σε νεαρούς να κολλήσουν κάποια χειρόγραφη αφίσα, που την κουβαλούσαν σ' ολόκληρη τη διαδρομή τους.

Σιγά-σιγά το πλήθος μεγάλωνε. Ήταν σαν μια γιορτή, απ' αυτές που κάνουν οι μεσήλικες της τάδε τάξης, για να ξανασφίξουν τους

δεσμούς τους που είχαν χαλαρώσει με το χρόνο και για να θυμηθούν τις παλιές χαρές. Σίγουρα οι νέοι, ιδίως οι έφηβοι, ακόμη και τα παιδιά, ήταν η συντριπτική πλειοψηφία. Ωστόσο έβλεπες ανθρώπους της γενιάς του 114, ακόμη και μεγαλύτερους. Πολλοί είχαν κοιλίτσες και φαλάκρες. Τους έβλεπες να το απολαμβάνουν πιο πολύ από τους νέους. Τόσα χρόνια είχαν πάθει αγκύλωση μέσα στο «γύψο». Τώρα τους έβλεπες χαρούμενους και κεφάτους να φωνάζουν πιο δυνατά από τους νέους: «Έξι χρόνια αρκετά, δε θα γίνουνε εφτά».

Όσο προχωρούσε η ώρα το πλήθος μεγάλωνε. Τώρα τα πεζοδρόμια δε χωρούσαν όλο αυτό το ανθρωπομάνι. Η αστυνομία προσπαθούσε να κρατήσει τους δρόμους ανοιχτούς στην κυκλοφορία, αλλά μάταια. Άρχισε να κλείνει και η Πατησίων κοντά στο Πολυτεχνείο.

Τα συνθήματα πύκνωναν. Τα πιο πολλά στρέφονταν ενάντια στη Χούντα. Οι μαοϊκοί προσπαθούσαν να περάσουν κάποια δικά τους συνθήματα. Το σύνθημα «Λαοκρατία» ξυπνούσε κάποιους παλιούς γνώριμους ήχους και το φώναζαν πολλοί, αν και λίγο μουδιασμένα. Τα συνθήματα των αναρχικών, όπως «Κάτω το κράτος», δεν τα υιοθετούσε κανείς. Ηχούσαν κάπως παράξενα, αφού το κίνημα των αναρχικών δεν είχε καμιά παράδοση στην Ελλάδα. Ωστόσο δεν κινήθηκε κανείς εναντίον τους, αν και κάποιοι σταλινικοί το προσπάθησαν. Οι προσπάθειές τους πνίγηκαν μέσα στη γενική ανεκτικότητα του κόσμου. Ακόμη και όταν έκαναν την εμφάνιση τους μικρές ομάδες από λεσβίες, με το σύνθημα «Κάτω η παγκόσμια κυριαρχία του φαλλού», ο κόσμος γέλασε αλλά δε σημειώθηκε καμιά εχθρική διάθεση. Υπήρχε ανεκτικότητα, σεβασμός θα μπορούσε να πει κανείς, σ' οποιονδήποτε συμμετείχε στα γεγονότα. Αυτά βέβαια που συγκινούσαν το πλήθος και τα φώναζαν όλοι γενικά ήταν τα συνθήματα ενάντια στη Χούντα και τους Αμερικανούς. Τα συνθήματα επίσης ενάντια στην εργοδοσία και το κεφάλαιο επαναλαμβάνονταν από πολλούς, παρόλο που η ΣΕΑ κατάγγειλε σαν ξένο προς τη συγκέντρωση κάθε σύνθημα που δεν είχε να κάνει με τα φοιτητικά αιτήματα ή γενικές δημοκρατικές ελευθερίες.

Όσο προχωρούσε η νύχτα ο κόσμος αραίωνε στους δρόμους. Οι πιο πολλοί όμως δεν πήγαιναν στα σπίτια τους. Τα καφενεία, οι ταβέρνες και τα διάφορα στέκια στο κέντρο ήταν ασφυκτικά γεμάτα. Οι συζητήσεις έδιναν κι έπαιρναν. Πολλοί πετάγονταν μέχρι το Πολυτεχνείο και ξαναγύριζαν. Αλλά και απ' αυτούς που είχαν πάει σπίτια τους ήταν πολλοί που επισκέπτονταν έστω και για λίγο το Πολυτεχνείο που είχε γίνει η καρδιά της πόλης.

Εκείνο το βράδυ συναντήθηκα στο δρόμο με πολλούς γνωστούς. Μερικοί, μόλις με έβλεπαν, μου φώναζαν αστειευόμενοι αν έχω καμιά βόμβα. Ο Πάνος Τζαβέλας, με τη γνωστή του αθυροστομία, μου φώναξε από αρκετή απόσταση «Ρε παλιόπαιδο, καμιά βόμβα για μας δεν υπάρχει;». Οι πιο πολλοί από δαύτους ήταν από το ΚΚΕ Εσωτερικού και λίγοι από το ΚΚΕ. Στα πειράγματα αυτά δε διέκρινες το σαρκασμό και την ειρωνεία που συναντούσα από τους ίδιους ανθρώπους παλιότερα. Απόδειξη ήταν οι αγκαλιές και τα φιλιά. Όλοι αυτοί βέβαια δεν είχαν υιοθετήσει την τακτική της «βόμβας», αλλά η στάση τους απέναντι μου είχε αλλάξει. Στη φυλακή με αντιμετώπιζαν από ειρωνικά μέχρι εχθρικά.

Μπορεί όλος αυτός ο κόσμος της παραδοσιακής αριστεράς να έδειχνε μια κάποια ανοχή απέναντι μου, αλλά υπήρχαν και άλλοι που τους ενδιέφερε πολύ να έχουν σχέσεις μαζί μου. Η δημοσιότητα που δόθηκε στη δίκη μου, η γκάφα του πυροτεχνουργού και οι υπερβολές της Ασφάλειας που, για δικούς της λόγους, έδωσε πολύ μεγαλύτερο βάρος στην περίπτωσή μου, δημιούργησαν ένα μικρό μύθο γύρω από το όνομά μου. Αυτός τροφοδοτούνταν διαρκώς από γνωστούς μου που δεν είχαν κάνει απολύτως τίποτα εναντίον της δικτατορίας. Αυτό στάθηκε αφορμή να παρουσιάζω κάποιο ενδιαφέρον όχι μόνο για την Ασφάλεια, αλλά και για πάρα πολλούς ζωηρούς νεαρούς. Μετά την αποφυλάκισή μου με πλησίασαν αρκετοί. Οι πιο πολλοί ήταν φαιδρές καταστάσεις. Μερικοί ήταν σοβαροί. Όμως η διακριτική αλλά συνεχής παρακολούθηση από τη μεριά της Ασφάλειας με έκανε επιφυλακτικό. Πάντα παραμόνευε ο κίνδυνος να πέσουμε πάνω σε στημένους προβοκάτορες.

Αυτή η επιφυλακτική στάση, βέβαια, είχε νόημα μόνο για τις περιόδους ρουτίνας, τότε που ο κόσμος παρέμενε σπίτι του και κάθε ατομική ενέργεια δε θα είχε κανένα αποτέλεσμα. Με την κατάληψη όμως του Πολυτεχνείου και τη συμμετοχή του κόσμου τα πράγματα άλλαζαν. Βέβαια ο κίνδυνος προβοκάτσιας εξακολουθούσε να υπάρχει, αλλά, όταν υπάρχει γενική κινητοποίηση, ο ρόλος αυτών των τρωκτικών μειώνεται. Όταν μια εξέγερση βρίσκεται σε εξέλιξη, δεν έχουν το χρόνο να προγραμματίσουν κάποια αποτελεσματική προβοκάτσια. Στις περιπτώσεις αυτές κάθε πράξη από τη μεριά των εξεγερμένων είναι από τη φύση της μια πρόκληση.

Την Τετάρτη το βράδυ δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί η έκταση που θα έπαιρναν τα γεγονότα. Όταν όμως κάποιος ζει σε μια συνεχή υπερένταση ερευνώντας τον ορίζοντα μην τυχόν και ανακαλύψει

ίχνη κάποιας επαναστατικής θύελλας, μπορεί να πάρει ακόμη και μια ψιχάλα σαν προμήνυμα κάποιας καταιγίδας. Πολύ περισσότερο που τα γεγονότα της Τετάρτης δεν ήταν και μια ψιχάλα.

Όλες αυτές οι σκέψεις με οδήγησαν να δεχτώ την πρόσκληση που μου έκαναν κάποιοι νεαροί. Δεν τους γνώριζα και πολύ καλά, αλλά το διακινδύνεψα και πήγα στο ραντεβού. Τους βρήκα σε κάποιο παλιό νεοκλασικό σπίτι, κοντά στην πλατεία Εξαρχείων, που ήταν μάλλον ακατοίκητο και το 'χαν καταλάβει και το χρησιμοποιούσαν σαν στέκι τους. Δε μου άρεσε καθόλου το μέρος. Ήταν αδύνατο να μην είναι εντοπισμένο από την Ασφάλεια. Τέτοιες όμως ώρες η συνωμοσία έπαιζε περιορισμένο ρόλο και δεν είχα να χάσω τίποτα.

Μέσα στο τεράστιο ψηλοτάβανο σαλόνι με τις γύψινες διακοσμήσεις ήταν ένα τσούρμο νεαροί που χαλούσαν τον κόσμο με τις φωνές τους. Μαθημένος στους συνωμοτικούς κανόνες, αισθάνθηκα σαν να ήμουν γυμνός μέσα σ' ένα γυάλινο κλουβί καταμεσής στο δρόμο.

Εκείνο που παρατηρούσε κανείς, από τις πρώτες στιγμές, ήταν ότι γίνονταν παράλληλοι μονόλογοι. Δεν υπήρχε ίχνος κάποιου συνεκτικού διαλόγου. Ξεκομμένες φράσεις που αναφέρονταν στην εξέγερση, από τον Τρότσκι, τον Μπακούνιν και τον Μάο Τσε-τουνγκ, φράσεις που δεν είχαν κάποια λογική συνοχή. Προσπάθησα να τους πω ότι ήταν αναγκαία μια έστω και υποτυπώδης θεωρητική γνώση της εξέγερσης, και αυτό όχι από ακαδημαϊκή άποψη αλλά σε σχέση με τα πρακτικά καθήκοντα. Χάλασαν τον κόσμο. Για πρώτη φορά τούς είδα ενωμένους στην αντίρρηση που έδειχναν σε κάθε συστηματική δουλειά. Εκείνο που τους ενδιέφερε ήταν γνώσεις πάνω σε εκρηκτικά, αλλά και τα ίδια αυτά τα υλικά.

Όταν με συνέλαβαν είχαν πάρει κάπου εξήντα κιλά εκρηκτικά και ένα μικρό πιστόλι. Ο κύριος όμως όγκος βρισκόταν ακόμη φυλαγμένος και καλά διατηρημένος. Μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αμέσως. Να χρησιμοποιηθεί αμέσως ήταν ένας λόγος - αλλά από ποιους; Όλος αυτός ο κόσμος κάθε άλλο παρά για ένοπλη πρωτοπορία της εξέγερσης έκανε. Περιορίστηκα σε πρακτικές τεχνικές συμβουλές. Ένιωθα ρίγος και μόνο με τη σκέψη ότι αυτοί οι επιπόλαιοι νεαροί θα μπορούσαν να έχουν στην κατοχή τους μερικές εκατοντάδες κιλά δυναμίτη.

Λίγο μετά τις δώδεκα το βράδυ μπόρεσα να ξεφύγω απ' αυτή την επαναστατική Βαβυλωνία και πήρα το δρόμο για το Πολυτεχνείο με έναν ελαφρό πονοκέφαλο. Με πλησίασαν δυο-τρεις νεαροί από την προηγούμενη παρέα. «Απογοητεύτηκες εκεί μέσα;», με ρώτησαν. «Ε,

δεν τα βρίσκει κανείς όπως τα θέλει», τους απάντησα ευγενικά. Μου είπαν πως υπάρχουν πιο σοβαρές καταστάσεις και αν ήθελα θα με έφερναν σε επαφή την άλλη μέρα. Δε θα έχανα και τίποτα, εκτός από το χρόνο μου, και δέχτηκα.

Όταν βρέθηκα μόνος μου ταλαντεύτηκα για αρκετή ώρα. Από τη μια μεριά η συγκέντρωση στο Πολυτεχνείο ασκούσε πάνω μου μια γοητεία. Από την άλλη οι ελπίδες που είχα να συμβάλω ώστε το ξεσήκωμα αυτό να μετατραπεί σε εξέγερση και, ει δυνατόν, σε ένοπλη εξέγερση δε μ' άφηναν να ησυχάσω. Χρόνια τώρα μελετούσα γενικά την τεχνική της εξέγερσης. Ήξερα με λεπτομέρειες όλες τις εξεγέρσεις, από τις αγροτικές ζακερί του 14ου αιώνα μέχρι και τις πιο πρόσφατες Τώρα φαινόταν ότι βαδίζαμε για ένα τέτοιο ξεσήκωμα. Ήταν ευκαιρία όλη αυτή η θεωρητική γνώση να μπει στην κρίση της πράξης. Ενώ οι αντικειμενικές συνθήκες έδειχναν να «ωριμάζουν» με γρήγορους ρυθμούς, ο «υποκειμενικός παράγοντας» έλειπε παντελώς. Σκέφτηκα πως ίσως αργότερα θα μπορούσα να δώσω κάποια εξήγηση. Εκείνη την ώρα έκανα εναγώνιες προσπάθειες να πείσω όσους μπορούσα.

Από τους παλιούς συντρόφους στεκόταν στα πόδια του ένας μόνο, ο Νίκος. Ήταν ένα περίεργο κράμα. Φανατικός εργατιστής, αλλά πίστευε ότι οι συνδικαλιστικοί αγώνες δεν είναι παρά μια προετοιμασία για τον ένοπλο αγώνα της εργατικής τάξης. Δεν έτρεφε καμιά εμπιστοσύνη σε οποιονδήποτε δεν ήταν εργάτης. Πίστευε ότι το μοναδικό εχέγγυο για μια σοσιαλιστική δημοκρατία είναι η ένοπλη εργατική τάξη και δε δίσταζε να κατηγορήσει και τον ίδιο τον Μαρξ για… καιροσκοπισμό επειδή είχε μιλήσει για ένοπλο έθνος. Παρόλο που συμμετείχε στους διεκδικητικούς αγώνες, δεν έπαυε να προσπαθεί να δημιουργήσει ένοπλους πυρήνες από εργάτες, σαν σπέρματα για τη μελλοντική εργατική πολιτοφυλακή.

Δεν ήξερα ποιες ήταν οι απόψεις του τελευταία. Ίσως να είχε αλλάξει. Αλλά ο ήρεμος και προγραμματισμένος χαρακτήρας του ήταν πάντα ένα καλό αντιστάθμισμα στη δική μου κάπως τυχοδιωκτική και ευκολομετάβλητη φύση. Νωρίς το απόγευμα ήταν στην κατάληψη, αλλά αποκλείεται να κλείστηκε μέσα στο Πολυτεχνείο. Το πεδίο δράσης του δεν ήταν οι κλειστοί χώροι με λόγια, *αλλά* οι επισκέψεις σε εργοστάσια και οι επαφές με νεαρούς και εργάτες. Τέτοια ώρα ίσως τον έβρισκα σπίτι του. Σε αντίθεση με μένα, που εκείνη την εποχή γύριζα από σπίτι σε σπίτι σαν το σπουργίτι, αυτός είχε μόνιμο σπίτι και μάλιστα δικό του. Ένα μικρό διαμέρισμα σε κάποια εργατική συ-

νοικία στα δυτικά προάστια της Αθήνας. Τον πήρα στο τηλέφωνο, ήταν εκεί και ήθελε να με δει. Η συζήτηση που είχα μαζί του έχει αρκετό ενδιαφέρον και αξίζει να καταγραφεί.

Του είπα για τη συνάντηση που είχα πριν από λίγη ώρα στα Εξάρχεια. Μόλις τ' άκουσε, άναψε. «Αυτά τα παλιόπαιδα», είπε, «νομίζουν ότι εμείς οι παλιοί είμαστε κότες, αλλά οι ίδιοι δεν έχουν καμιά σχέση με την επαναστατική αριστερά. Είναι ξέμπαρκοι που παριστάνουν τους επαναστάτες. Σκοπός τους είναι να γίνουν αρχηγοί της εργατικής τάξης. Με την ίδια ευκολία αύριο θα γίνουν στελέχη όχι μόνο των *αστικών* κομμάτων, αλλά και φασίστες».

Μόλις ξεθύμωσε, με ρώτησε αν τους είχα δώσει τίποτα υλικά. Δεν ήθελα να φανερώσω όλα μου τα χαρτιά και του απάντησα ότι δεν είχα τίποτα στα χέρια μου, αλλά δεν ήταν δύσκολο να βρω. Δε με πολυπίστεψε ότι δεν είχα τίποτε, αλλά μου ξανάπε με έμφαση να μη ξεγελαστώ και δώσω τίποτα. «Είναι ανίκανοι», είπε και το επανέλαβε δυοτρεις φορές.

Τον βεβαίωσα ότι δεν πρόκειται να ασχοληθώ μαζί τους και γι' αυτό το λόγο πήγα να τον βρω, να δούμε αν μπορεί να γίνει τίποτα προς τη δική του κατεύθυνση.

«Μη χτυπάς τη γροθιά σου στο μαχαίρι», μου απάντησε και συνέχισε με εκείνη τη γνωστή του ευγλωττία και τα λογικά του επιχειρήματα που σε συνέπαιρναν, αν και μου γινόταν απωθητικός. «Αν παρατηρήσουμε τη σημερινή πραγματικότητα, έτσι όπως είναι γυμνή και όχι όπως θα θέλαμε να είναι, τότε θα δούμε ότι πάμε για μια σύγκρουση, ο κόσμος δεν ανέχεται άλλο αυτή την εξουσία που από τη μεριά της δεν έχει περιθώρια ελιγμών κάνοντας υποχωρήσεις. Αυτοί που έχουν ξεσηκωθεί είναι το φοιτητιαριό και διάφορα αστικά και μικροαστικά στοιχεία. Η εργατική τάξη είναι ακόμη αμέτοχη σ' αυτές τις διαδικασίες. Αλλά και αν ακόμη παραβλέψουμε το γεγονός αυτό και το δούμε σαν μια αυθόρμητη εξέγερση αυτού του κόσμου, δεν έχει καμιά ιδεολογική, πολιτική και κυρίως στρατιωτική προετοιμασία. Συνεπώς μια ήττα είναι η πιο πιθανή έκβαση που θα μπορούσε να έχει αυτή η σύγκρουση. Η μορφή της σύγκρουσής μας είναι δοσμένη, δεν είναι τίποτα καινούριο. Σε κάθε δύσκολη στιγμή η Χούντα κατεβάζει τα τανκς στους δρόμους. Έτσι θα γίνει και τώρα. Θα κατεβούν τα άρματα, μάχης στους δρόμους της Αθήνας, θα τρομοκρατήσουν τον πολύ κόσμο, το πολύ-πολύ θα καθαρίσουν και μερικούς ζόρικους και θα πετάξουν τα παιδάκια από το Πολυτεχνείο».

«Ίσως να γίνει αυτό που λες», τον διέκοψα σοκαρισμένος με τον κυνισμό του, «εκτός κι αν κάποιοι κόψουν το δρόμο στα τανκς».

«Δεν ξέρω αν αυτό είναι δυνατό, αλλά ας παραδεχτώ ότι με κάμποσα εκρηκτικά και κάποια φλεγόμενα οδοφράγματα σταματήσουν για λίγο τα άρματα, ποιο θα είναι το επόμενο βήμα αυτών των κάποιων; Όταν περάσει η πρώτη σύγχυση και ο πανικός στους αξιωματικούς, θα συνεχίσουν την πορεία τους. Το κυριότερο είναι πώς θα αντιδράσουν οι καραβανάδες στο διάστημα που θα βρίσκονται σε σύγχυση. Για να τρομοκρατήσουν τον κόσμο, χωρίς κανένα επεισόδιο, ίσως χρειαστεί να υπάρξουν και λίγα θύματα. Αν δεχτούν επίθεση σκέφτεσαι πόσα κορμιά θα πέσουν; Ποιο θα είναι το αντίκρισμα για το αίμα που θα χυθεί; Και υπεύθυνοι θα είναι αυτοί οι κάποιοι που σίγουρα δεν είναι ανώνυμοι».

Του παρατήρησα ότι είχε γίνει πολύ ηθικολόγος. Φαινομενικά ήμουν ατάραχος, αλλά τα τελευταία του λόγια με έκαναν να ανατριχιάσω. Επέμενα, ωστόσο, ότι αν μπορούσε να ανακοπεί προσωρινά η πορεία του στρατού, ίσως έδινε τη δυνατότητα στον κόσμο να ανασυνταχτεί.

«Μην παρασύρεσαι», μου είπε, «από τη στάση του κόσμου απέναντι στην αστυνομία. Με τη γενίκευση της στράτευσης η αστική τάξη έχει καταφέρει να κάνει το στρατό ταμπού. Ο φαντάρος δεν είναι ο έμμισθος πραιτοριανός της εξουσίας, αλλά ο στρατευμένος εργάτης και αγρότης, είναι ένα μέρος του ίδιου του λαού, είναι παιδιά του και αδέρφια του, δεν μπορεί να σηκώσει χέρι εναντίον του».

«Τότε αποκλείεις τη δυνατότητα νίκης για την επανάσταση», παρατήρησα.

«Όχι», μου απάντησε. «Αρχίζεις να ξεχνάς την ιστορία. Στις πραγματικά επαναστατικές περιόδους η επανάσταση αγγίζει και τον ίδιο το στρατό. Επέρχεται σύγχυση, ένα τμήμα παίρνει το μέρος των επαναστατημένων, ένα άλλο αδρανεί και ένα πολύ μικρό κομμάτι παίρνει το μέρος της αντεπανάστασης».

Αυτή του η προσκόλληση στη θεωρία και τη λογική άρχισε να με νευριάζει, αλλά τα λόγια του για το αίμα που θα μπορούσε να χυθεί, χωρίς κανένα αντίκρισμα, με τάραξαν πραγματικά.

Η νύχτα προχωρούσε. Ό,τι είχαμε να πούμε το είχαμε πει. Δε συμφωνούσαμε. Ένιωθα το κεφάλι μου άδειο. Δεν είχα τη δύναμη να σκεφτώ. Φαίνεται πως είδε την κατάστασή μου και μου πρότεινε να κοιμηθώ σπίτι του. Δέχτηκα, μιας και ήταν ήδη πολύ αργά για να φύγω.

Ο λίγος ύπνος με ξεκούρασε και την επομένη το πρωί σηκώθηκα αρκετά ευδιάθετος. Μου πρότεινε να πάμε να μοιράσουμε προκηρύξεις που είχαν γράψει και άλλες που του έφεραν από την εργατική συνέλευση. Αρνήθηκα και τράβηξα για το κέντρο.

Παρόλο που η ώρα ήταν προχωρημένη, στην πλατεία Κοτζιά υπήρχε αρκετή κίνηση. Ήταν πολλοί που δεν πήγαν στη δουλειά τη μέρα εκείνη. Στο χώρο των μπετατζήδων κυρίως, αλλά και σε άλλους κλάδους, υπήρχαν διακόσια με τριακόσια άτομα, παλιοί λαμπράκηδες και εδαΐτες, αλλά τώρα ανένταχτοι, που ήταν παρόντες σε όλες τις μεγάλες συγκρούσεις των οικοδόμων. Οι αγωνιστές αυτοί είχαν απογοητευτεί από το ρεφορμισμό της ηγεσίας της αριστεράς, δε συμμετείχαν σε καμιά οργάνωση, αλλά ήταν εξαιρετικά πολιτικοποιημένοι. Συνήθως, όταν υπήρχαν κινητοποιήσεις, συγκεντρώνονταν στην πιάτσα των μπετατζήδων και όχι στις δικές τους. Ήταν σαν να είχαν μυριστεί τα γεγονότα και δεν τους έκανε καρδιά να πάνε για δουλειά. Τα μέλη της ΕΣΑΚ και του ΑΕΜ ήταν παρόντα. Η βάση αυτών των παρατάξεων ένιωθε τους κραδασμούς του κόσμου και πολλές φορές έπαιρνε μέρος στα γεγονότα παρά την εκφρασμένη αντίθεση της ηγεσίας.

Όλα τα ηγετικά συνδικαλιστικά στελέχη της παραδοσιακής αριστεράς ήταν πανέτοιμα να υπερασπιστούν τη γραμμή των κομμάτων τους. Επίσημα δεν υπήρχε καμιά γραμμή. Η πρώτη τους εκτίμηση για τριακόσιους εξτρεμιστές προβοκάτορες είχε διαψευστεί παταγωδώς από τα γεγονότα. Ανεπίσημα όμως πίεζαν για μια συνδιαλλαγή. Προωθούσαν σαν λύση μια διαπραγμάτευση των καθηγητών με την κυβέρνηση. Ήδη κυκλοφορούσε η φήμη ότι οι συνελεύσεις της Νομικής και της ΑΣΟΕΕ θα αποφάσιζαν τη λύση της κατάληψης. Όλες αυτές οι φήμες άρχισαν να εξοργίζουν όχι μόνο τους αριστερούς αντιπολιτευόμενους, αλλά και τα ίδια τα μέλη της παραδοσιακής αριστεράς. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί μια μικρή διαδήλωση που έκανε πορεία προς το Πολυτεχνείο.

Επικεφαλής της πορείας μπήκαν στελέχη της ΕΣΑΚ. Φαίνεται ότι το ΚΚΕ ταλαντευόταν διαρκώς. Η παρουσία της αστυνομίας δεν ήταν αρκετά έντονη και η πορεία μπήκε στο Πολυτεχνείο. Η θέα αυτών των λίγων οικοδόμων σκόρπισε ενθουσιασμό. Οικοδόμοι υπήρχαν βέβαια μέσα και έξω από το Πολυτεχνείο (κυρίως έξω, στους γύρω δρόμους ήταν πολύ περισσότεροι). Όμως η θέα αυτής της μικρής πορείας, όπως ήταν παρατεταγμένη και με τη φυσική της ηγεσία μπροστά, είχε διαφορετικό βάρος στα μάτια του απλού θεατή.

Μέσα στο Πολυτεχνείο οι συνελεύσεις των σχολών βρίσκονταν κάτω από την επίδραση δύο διαφορετικών τάσεων. Οι ρεφορμιστές, που έκφραζαν και τους φοιτητές των μεγάλων ετών και ιδιαίτερα αυτούς που ήταν στο πτυχίο, πίεζαν για μια συνδιαλλαγή. Αυτός ήταν και ο στόχος της κυβέρνησης Μαρκεζίνη, που εξαντλούσε και τα τελευταία περιθώρια ανοχής των «κανταφικών» του Ιωαννίδη. Οι ξεσηκωμένες όμως μάζες που είχαν αρχίσει να γεύονται την ελευθερία δεν ήταν διατεθειμένες να κάνουν πίσω. Ο φόβος, η ρουτίνα, η πλήξη που τόσα χρόνια τύλιγαν σαν σκόνη το πλήθος είχαν εξαφανιστεί. Τη θέση τους πήραν ο αυθορμητισμός, το ενδιαφέρον για τα κοινά και η μαζική δημιουργική πρωτοβουλία.

Σε κάθε επέτειο του Πολυτεχνείου οι οργανώσεις της επαναστατικής αριστεράς αντιδρούν στην καπηλεία της εξέγερσης από τη μεριά των κομμάτων, που όχι μόνο δε συμμετείχαν (σαν κόμματα) αλλά ήταν εναντίον της, με το σύνθημα «Το Πολυτεχνείο δεν ήταν γιορτή, αλλά εξέγερση και πάλη λαϊκή». Το σύνθημα αυτό είναι λαθεμένο. Αν λαϊκή γιορτή σημαίνει ότι οι μάζες δεν είναι θεατές, αλλά δρώντα πρόσωπα που διαμορφώνουν οι ίδιες τα δρώμενα, τότε μπορούμε να πούμε ότι κάθε εξέγερση είναι γιορτή, με την πιο πιστή και πρωτογενή σημασία της λέξης.

Μέχρι τότε η καταπίεση, οι ταπεινώσεις, οι εξευτελισμοί και η αναγκαστική εξατομίκευση έβρισκαν σαν μοναδική διέξοδο την γκρίνια, τους μικροκαβγάδες ή το ποδόσφαιρο. Οι πραγματικοί υπεύθυνοι αυτής της κατάστασης, καλυμμένοι με την ισχύ και το κύρος της εξουσίας, βρίσκονταν έξω από το στόχαστρο της λαϊκής αγανάκτησης, που τώρα έβρισκε τον πραγματικό της στόχο: «Κάτω ο Παπαδόπουλος».

Αυτός που είχε βασανιστεί και ταπεινωθεί στα άντρα της Ασφάλειας (και δεν ήταν ένας και δύο, αλλά κάπου 70.000) σήκωνε τη γροθιά του απέναντι στους βασανιστές του κραυγάζοντας «Απόψε πεθαίνει ο φασισμός». Ο «καλός Βασίλης», που κάθισε φρόνιμα έξι χρόνια με ανταμοιβή ένα αυτοκινητάκι ή κάποιο διαμέρισμα-φυλακή, προσπαθούσε να πνίξει τις τύψεις συνείδησης για την υποταγή του δείχνοντας την πιο μεγάλη αδιαλλαξία στις μάχες με την αστυνομία. Αυτός που περνούσε μόνο και μόνο για να ικανοποιήσει την περιέργεια του παρασυρόταν από το μεγαλειώδες θέαμα της απελευθέρωσης των μαζών και συμμετείχε στις διαδηλώσεις. Ο εργάτης, που τόσα χρόνια ένιωθε στο πετσί του την αλλοτρίωση, την καταπίεση και τη βάρβαρη εκμε-

τάλλευση, ξυπνούσε από το λήθαργο και ένωνε τη φωνή του με τον «εξτρεμιστή προβοκάτορα»: «Κάτω το κεφάλαιο».

Το πλήθος έσπαζε το «γύψο» και μεγάλωνε διαρκώς σαν χιονοστιβάδα. Αυτή η χιονοστιβάδα ήταν που έκανε τις άτολμες φωνές των ρεφορμιστών πιο ασθενικές. Οι συνελεύσεις των σχολών, κάτω από την πίεση αυτή, έπαιρναν όλο και πιο πολλά πολιτικά συνθήματα. Το αποτέλεσμα ήταν να αναγκαστεί η ΣΕΑ, που είχε και τον έλεγχο του ραδιοφωνικού σταθμού, να περάσει κάποιες προκηρύξεις της εργατικής συνέλευσης.

Οι επαγγελματίες γεφυροποιοί δεν το έβαλαν κάτω. Προσπάθησαν να τρομοκρατήσουν το πλήθος με άλλους τρόπους. Όταν δεν μπορούσαν να σπάσουν ένα κίνημα με τη φυσική βία (με τις «αλυσίδες») χρησιμοποιούσαν την προβοκατορολογία. Από τα μεγάφωνα του Πολυτεχνείου, τον ραδιοφωνικό σταθμό του και όλα τα έντυπα μέσα που επηρέαζαν άμεσα και έμμεσα γίνονταν συνεχείς αναφορές σε προβοκάτορες. Με προφορικό, υπόγειο τρόπο έριχναν λάσπη σε επώνυμους αγωνιστές.

Αναμφίβολα, προβοκάτορες στα γεγονότα του Πολυτεχνείου υπήρξαν, αλλά, όπως έχουμε γράψει και σε προηγούμενες σελίδες, δεν ήταν αυτοί που οδήγησαν στη σύγκρουση και την εισβολή των τεθωρακισμένων. Από τη στιγμή που το μαζικό κίνημα ξεπέρασε το στάδιο συμπαράστασης προς τους φοιτητές και ήταν αυτό που εξανάγκασε τους τελευταίους να πολιτικοποιήσουν το δικό τους κίνημα, τα περιθώρια συνδιαλλαγής με την κυβέρνηση εξαντλήθηκαν. Τα μόνα όπλα που διέθετε η τελευταία ήταν οι πολιτικοί και η αστυνομία. Είχε και μια δεύτερη επιλογή: να αφήσει το κίνημα να εκφυλιστεί. Αυτή η προοπτική ήταν πιθανή. Ωστόσο μεσολαβούσε σαββατοκύριακο και η συρροή του κόσμου μπορούσε να πάρει απρόβλεπτες διαστάσεις. Μα κι αν ακόμα κατόρθωνε να αδειάσει το Πολυτεχνείο την επόμενη εβδομάδα, δημιουργούνταν ένα κακό προηγούμενο. Εννοείται ότι ο στρατιωτικός νόμος είχε κηρυχτεί ακριβώς για να σταματήσει την «οχλαγωγία». Αν δεν μπορούσε να το πετύχει αυτό, τότε δε διέφερε σε τίποτα από τους «φαύλους πολιτικάντηδες» που είχε εκδιώξει.

Ίσως ο Καραμανλής διέθετε περισσότερο κύρος να χειριστεί τις οχλαγωγίες. Κι αυτός καραδοκούσε μ' ένα τσούρμο αστούς δημοκράτες και ρεφορμιστές να ξαναπάρει την εξουσία. Επιπλέον, η περίπτωση του αντιτορπιλικού «Βέλος» έδειχνε ότι εξακολουθούσε να 'χει στηρίγματα στο στρατό.

Με λίγα λόγια, αν εξακολουθούσαν να συμβαίνουν γεγονότα («οχλαγωγίες»), όπως στο μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου ή αυτά τώρα, η παρουσία των χουντικών στην εξουσία ήταν περιττή. Θα 'πρεπε να ξαναγυρίσουν στο στρατώνα. Ξέχωρα που αρκετοί θα πλήρωναν λίγο-πολύ ακριβά το πραξικόπημα του '67. Τα γεγονότα αυτά ήταν μια πολύ καλή αφορμή για να βάλουν ένα τέρμα στη στροφή Παπαδόπουλου προς έναν ελεγχόμενο κοινοβουλευτισμό.

Το χτύπημα ενάντια στις μάζες που δεν ήταν διατεθειμένες να κάνουν πίσω ήταν αναπόφευκτο. Η κατάσταση θύμιζε δύο λίμνες στις αντικριστές κορυφές μιας χαράδρας. Δυο λίμνες που ήταν γεμάτες ως τα χείλη. Η σταγόνα που χρειαζόταν για να ξεχειλίσουν και να σχηματίσουν δυο αντίρροπους χείμαρρους που θα συγκρούονταν σε κάποιο σημείο δεν έχει σημασία αν την έριχνε ένας προβοκάτορας, ένας «εξτρεμιστής», ή αν δημιουργιόταν από ένα τυχαίο γεγονός. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε σαν συνειδητή ή ασυνείδητη προβοκάτσια την εισβολή σε κάποιο αστυνομικό τμήμα ή το φόνο κάποιου αστυνομικού. Τέτοια όμως πράγματα δε συνέβησαν, αν και θα μπορούσε να σκοτωθεί κάποιος αστυνομικός, και μάλιστα όχι από χτύπημα. Θα μπορούσε μέσα σ' εκείνο το χαλασμό να γλιστρήσει και να πάθει συγκοπή. Ποιος ιατροδικαστής τότε θα τολμούσε να γνωματεύσει ότι αιτία του θανάτου του ήταν αυτή και όχι κάποια σφαίρα πολυβόλου;

Για να είμαστε ειλικρινείς τέτοιες σκέψεις έγιναν, όχι από κλειστές συνωμοτικές ομάδες, αλλά στον ευρύτερο χώρο της επαναστατικής αριστεράς. Όλες αυτές οι ενέργειες ως την Πέμπτη το μεσημέρι ήταν πιθανές και σε σχέση με την έκβαση των γεγονότων. Υπήρξα μάρτυρας πολλών τέτοιων συζητήσεων. Εκείνες τις ώρες της Πέμπτης, μάλιστα, έγιναν κάποιες απόπειρες κατάληψης δημόσιων κτιρίων για να σπάσει η απομόνωση του Πολυτεχνείου και, γιατί όχι, να σταματήσει το «αμφιθέατρο» να μονοπωλεί τον αγώνα με τις γνωστές του μανούβρες. Αυτές οι απόπειρες, ας σημειωθεί, έγιναν κυρίως μετά τους πρώτους πυροβολισμούς από τη μεριά των αστυνομικών την Παρασκευή. Μερικές τέτοιες ενέργειες έγιναν και το βράδυ της Πέμπτης, αλλά ήταν ελάχιστες και δε συμμετείχαν πολλοί.

Η ώρα όμως περνούσε γρήγορα. Ήδη νωρίς το απόγευμα οι δρόμοι είχαν ξαναγεμίσει. Ήταν καιρός να σταματήσουν οι συζητήσεις και οι προβληματισμοί και να αρχίσει η πραγματική δράση στους δρόμους. Γύρω στις εννιά το βράδυ μια μεγάλη αστυνομική δύναμη εμφανίστηκε στην οδό Πατησίων από τη μεριά του Υπουργείου Δημό-

σιας Τάξης. Κάποιοι είπαν ότι είχε γίνει απόπειρα από κάποιους νεαρούς να πλησιάσουν το κτίριο. Δεν μπόρεσα να εξακριβώσω αν είχε γίνει τέτοιο πράγμα εκείνη την ώρα, αλλά ύστερα από λίγες ώρες έγινε γνωστό ότι και από άλλα σημεία η αστυνομία προσπαθούσε να βγει στην Πατησίων για να την κρατήσει ανοιχτή στη συγκοινωνία.

Με την εμφάνιση αυτής της δύναμης, το πλήθος στη συμβολή αυτών των δύο δρόμων αραίωσε. Μέσα σε κείνο τον κενό χώρο βρεθήκαμε καμιά πενηνταριά άτομα. Γνωριζόμαστε ελάχιστα μεταξύ μας, αλλά δεν ήμαστε εντελώς άγνωστοι. Με μερικούς είχαμε βρεθεί ξανά μαζί στο δρόμο. Παλιοί λαμπράκηδες που τώρα ήταν ρηγάδες και μαοϊκοί. Οι πιο πολλοί κρατούσαμε ξύλα. Απέναντι μας, σε απόσταση δέκα μέτρων περίπου, η αστυνομική δύναμη. Λίγα μέτρα μπροστά από την κύρια παράταξη δυο-τρεις αξιωματικοί. Πίσω μας το πλήθος.

Πίστευα πως μετά τη θητεία μου στις συνωμοτικές οργανώσεις, τη σύλληψη μου και την ανάκριση, δε θα ένιωθα ποτέ τα γόνατα μου να τρέμουν μπροστά σε αστυνομικούς. Τι μπορούσαν να μου κάνουν περισσότερο απ' ότι μου είχαν κάνει, όταν με είχαν ολομόναχο, ολόγυμνο και δεμένο στα χέρια τους; Κι όμως κάτι δεν πήγαινε καλά. Ο επικεφαλής της αστυνομίας με τη σφυρίχτρα στο στόμα μάς κοίταζε έναν-έναν. Έριξα μια λοξή ματιά πίσω μου. Το πλήθος συνεχώς αραίωνε. Αστραπιαία έπιασα τα μάτια των άλλων συναγωνιστών μου. Το βλέμμα τους ήταν ελαφρά ερωτηματικό. Κάπως έτσι θα πρέπει να ήταν και το δικό μου. Υπολόγισα τα βήματα υποχώρησης που χρειαζόμουν για να είμαι ασφαλής. Ξανακοίταξα τον επικεφαλής της αστυνομίας. Τα βλέμματα μας διασταυρώθηκαν. Ήταν ατάραχος, ανέκφραστος. Ένιωσα τα πόδια μου να τρέμουν. Ξαφνικά ακούστηκε ο οξύς ήχος της σφυρίχτρας. Ταυτόχρονα, οι επικεφαλής αστυνομικοί άρχισαν να προχωρούν και πίσω τους κινήθηκε ο σκοτεινός όγκος της κύριας παράταξης.

Κάποιος συναγωνιστής δίπλα μου πέταξε ένα ξύλο που κρατούσε πάνω στον επικεφαλής. Αυτός παραμέρισε λίγο και το ξύλο έπεσε κάτω χωρίς να χτυπήσει κανέναν. Κάποιοι άλλοι δίπλα μου έκαναν μερικά βήματα πίσω, οι πιο πολλοί όμως παρέμειναν στις θέσεις τους. Μας χώριζαν ελάχιστα βήματα. Σηκώσαμε τα ξύλα, αλλά ταυτόχρονα προετοιμάστηκα να υποχωρήσω όσο χρειαζόταν για να είμαι ασφαλής. Τώρα αισθανόμουν καλύτερα. Όλες μου οι αισθήσεις βρίσκονταν σε ετοιμότητα.

Ξαφνικά η κατάσταση αντιστράφηκε. Πάνω από εκατό άνθρω-

ποι, κυρίως νεαροί, έφηβοι, ακόμη και παιδιά, γέμισαν τα κενά της δίκης μας παράταξης. Ταυτόχρονα έπεσε ένας μικρός καταιγισμός από πέτρες και μικρά ξύλα από άλλους που ήταν σε μικρή απόσταση πίσω μας. Η ορμή της αστυνομίας ανακόπηκε. Αυτό μας έδωσε θάρρος. Με σηκωμένα τα ξύλα, αντί να κάνουμε πίσω, κάναμε λίγα βήματα μπροστά. Αυτό μου στοίχισε, όχι ακριβά βέβαια. Ένας από τους αξιωματικούς έσκυψε, πήρε ένα κομμάτι ξύλο από αυτά που είχαν ριχτεί εναντίον του και το πέταξε πάνω μου. Προφυλάχτηκα, αλλά με χτύπησε ελαφρά κοντά στο φρύδι. Για λίγο θόλωσαν τα μάτια μου. Το χτύπημα ήταν κάτι σαν γρατσουνιά, αλλά αρκετό για να ματώσει. Το αίμα έμπαινε στο μάτι και με εμπόδιζε να δω καλά.

Ξαφνικά χάλασε ο κόσμος. Το πλήθος, που για μια στιγμή παρέμενε βουβός θεατής, άρχισε να βαδίζει προς το μέρος της σύγκρουσης. Η κραυγή «Απόψε πεθαίνει ο φασισμός» δονούσε την ατμόσφαιρα. Άκουγα τις φωνές δίπλα στ' αφτιά μου, ένιωθα τις ανάσες τους. Με σκουντούσαν ελαφρά, καθώς με προσπερνούσαν εκατοντάδες χέρια, άλλα σφιγμένα σε γροθιές και άλλα κρατώντας ξύλα. Το αίμα, που από τη μικρή μου πληγή έφτανε ως τα χείλη μου, είχε μια περίεργη γεύση. Μπροστά μου το θέαμα ήταν συναρπαστικό. Η αστυνομία υποχωρούσε! Στην αρχή αργά-αργά, αλλά όσο πλησίαζε ο κόσμος η υποχώρηση έγινε άτακτη φυγή. Κάποιοι νεαροί αυτοσχέδιοι γιατροί, μπορεί και φοιτητές της ιατρικής (υπήρχαν πολλά μικρά συνεργεία από τέτοιους, όχι μόνο μέσα στο Πολυτεχνείο, αλλά και στους δρόμους) μου ξέπλυναν την πληγή, που ήταν άλλωστε πολύ επιπόλαιη.

Γύρισα προς την Πανεπιστημίου. Η κυκλοφορία των αυτοκινήτων κοβόταν εκείνη τη στιγμή. Ομάδες νεαρών βοηθούσαν τα ήδη εγκλωβισμένα αυτοκίνητα να βγουν από τον τόπο της συγκέντρωσης. Κάποιος οδηγός στο ύψος του Μουσείου δεν είχε την υπομονή να περιμένει. Πάτησε το γκάζι δυνατά μαζί με το συμπλέκτη. Το αυτοκίνητο μούγκρισε. Οι γύρω ξαφνιάστηκαν. Τότε το αυτοκίνητο καβάλησε τη νησίδα και πήρε το αντίθετο ρεύμα. Με τους ελιγμούς αυτούς χτύπησε (μάλλον ελαφρά) κάποιον διαδηλωτή. Οι νεαροί, που πήγαιναν να τον οδηγήσουν έξω, αγρίεψαν κι άρχισαν να τρέχουν κοντά στο αυτοκίνητο που έτσι κι αλλιώς δεν μπορούσε να αναπτύξει ταχύτητα. Έτρεξα κι εγώ μαζί τους. Στην κατάσταση που ήταν, μπορούσε να γίνει ένα περιττό κακό. Τον πρόφτασαν πάνω που έπαιρνε στροφή προς την Κάνιγγος. Πρόσεξα ότι κοντά μου έτρεξαν και κάμποσα στελέχη του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού, ανάμεσα τους ήταν κι ο Γιάννης ο Ξένος. Οι

νεαροί είχαν αγριέψει. Μεσολαβήσαμε όλοι μαζί και αρκέστηκαν να του πάρουν τα στοιχεία φιλοδωρώντας τον μερικές γροθιές.

Πλησίαζε μεσάνυχτα. Ήταν η ώρα που είχα δώσει ραντεβού με τους νεαρούς που μου είχαν συστήσει σαν σοβαρούς. Όλη τη μέρα με τις συζητήσεις και με τη δράση στο δρόμο δεν είχα σκεφτεί την εκδοχή των βίαιων μέσων. Όλος αυτός ο κόσμος της ημέρας και της ανοιχτής δράσης δεν είχε καμιά σχέση με σκοτεινές συνωμοτικές πρακτικές. Όσο όμως περνούσε η νύχτα και ο κόσμος τραβιόταν και έμενα μόνος, αυτές οι σκέψεις άρχιζαν ξανά να μου τριβελίζουν το μυαλό.

Έβλεπα ότι ήταν αδύνατο να δημιουργηθεί μια αξιόλογη δύναμη κρούσης, έστω και ολιγάριθμη, όμως συναισθηματικά δεν ήθελα να το βάλω κάτω. Αναμετρούσα έναν-έναν όλους όσοι λίγο-πολύ στο παρελθόν είχαν ανάλογη δράση. Πλησίασα όσους μπορούσα σ' αυτό το χάος. Σαν γκεβαρικός είχα πρόσβαση σ' όλους τους χώρους. Η γοητεία του μεγάλου αργεντινού επαναστάτη καθιστούσε συμπαθητικούς και τους οπαδούς του. Ακόμη και οι αγωνιστές της Δημοκρατικής Άμυνας με έβλεπαν με συμπάθεια. Για όλους αυτούς η ένοπλη δράση υπήρξε ένα παροδικό σύμπτωμα, κάτι σαν τις παιδικές αρρώστιες που τις περνάς μόνο μια φορά. Στη δική μου περίπτωση η «αρρώστια» αυτή ήταν ακόμη σε έξαρση. Θα δοκίμαζα αυτούς που θα έβλεπα σε λίγο. Δεν τους ήξερα, ίσως να ήταν πράγματι σοβαρή κατάσταση.

Με τις σκέψεις αυτές δεν κατάλαβα πότε έφτασα στον τόπο της συνάντησης. Εκεί ήταν μόνο ένας από τους τρεις νεαρούς που είχαν κανονίσει το απογευματινό ραντεβού. Μου είπε ότι θα με περίμεναν στην πλατεία Δεξαμενής στο Κολωνάκι και ότι έπρεπε να πάω μόνος, γιατί αυτός είχε μια επείγουσα δουλειά.

«Καλά», του είπα, «πώς θα τους γνωρίσω; Πώς θα βρεθούμε;». Μου απάντησε ότι δεν ξέρει αν τους γνωρίζω εγώ, αλλά αυτοί με γνώριζαν. Άρχισε να μη μου πολυαρέσει αυτή η ιστορία, αλλά ήμουν αποφασισμένος να το ριψοκινδυνέψω. Μπορεί στην ανοιχτή δράση αντιμέτωπος με την αστυνομία να ένιωθα αμηχανία, αγωνία, ακόμη και φόβο, στη συνωμοτική όμως πρακτική ένιωθα σαν το ψάρι μέσα στο νερό.

Πριν ακόμα φτάσω στην πλατεία, με χτύπησε κάποιος στον ώμο και με χαιρέτησε με το όνομα μου. Δεν τον γνώριζα καν και τον κοίταξα ερωτηματικά. Μου απάντησε ότι είναι ο Κλέαρχος (έτσι μου είχε πει ο νεαρός πριν φύγω). Δεν πρόφτασα να μιλήσω και ένα καφέ Σίμκα παρκάρισε δίπλα μας.

«Έλα», μου είπε αυτός που μου είχε συστηθεί σαν Κλέαρχος,

«μπες μέσα». Κάθισα στο πίσω κάθισμα και δίπλα μου αυτός. Στη θέση του συνοδηγού μια ψηλή κοπέλα γύρισε και με χαιρέτησε. «Ρε παιδιά», τους είπα, «κάπως έτσι βουτάει και η Ασφάλεια». Γέλασαν με το αστείο μου, που δεν το είπα μόνο για αστείο. Όλα αυτά και ήταν και δεν ήταν φυσιολογικά.

Το αυτοκίνητο είχε ήδη ξεκινήσει. Αποφάσισα να μην προσέξω τη διαδρομή, εκτός αν έπαιρνε κατεύθυνση προς τη Μεσογείων, όπου είχε μεταφερθεί η Ασφάλεια, τον Περισσό, όπου ήταν η Χωροφυλακή, ή τον Διόνυσο, όπου ήταν το στρατόπεδο των Πεζοναυτών. Φαίνεται όμως ότι και οι ίδιοι είχαν πάρει κάποια μέτρα για το σκοπό αυτό. Μετά από μερικές, περιττές προφανώς, διαδρομές, φτάσαμε στον προορισμό μας.

Χτύπησαν κάποιο κουδούνι, αλλά άνοιξαν οι ίδιοι. Από το θυροτηλέφωνο ακούστηκε κάποιος ήχος, κάποιος από την παρέα πλησίασε και κάτι είπε. Αντίθετα, στην πόρτα του διαμερίσματος περιμέναμε να μας ανοίξουν. Δεν ανέβηκαν όλοι, αλλά μόνο αυτός που μου είχε συστηθεί σαν Κλέαρχος

Μας άνοιξε μια γυναίκα, που μάλλον είχε περάσει την πρώτη νεότητα της. Μας χαιρέτησε και μας είπε να καθίσουμε στο καθιστικό. Το σπίτι κάθε άλλο παρά φτωχικό έδειχνε. Εκείνο επίσης που μου έκανε εντύπωση ήταν ότι δεν υπήρχαν στους τοίχους εκείνες οι κραυγαλέες αντιγραφές με τα χαρακτικά του Τάσσου, της Κατράκη ή της τόσο συνηθισμένης *Γκουέρνικα*. Επίσης έλειπαν πορτρέτα με επαναστάτες. Όλη αυτή η αναγνώριση έγινε με μια πολύ γρήγορη ματιά για να μη δείξω περιέργεια. Κάθισα σ' έναν καναπέ και κοίταζα τις μύτες των παπουτσιών μου σιγοσφυρίζοντας. Ήταν σίγουρο ότι δεν ήμουν στην Ασφάλεια.

Η αναμονή δεν κράτησε παραπάνω από ελάχιστα δευτερόλεπτα. Από κάποια πόρτα ξεφύτρωσε ένας τύπος. Ήρθε κατευθείαν σε μένα και μου πρότεινε το χέρι του. Με χαιρέτησε πολύ θερμά αποκαλώντας με σύντροφο. Με ρώτησε αν είχα χτυπήσει πολύ. Του απάντησα ότι ήταν μόνο μια γρατσουνιά, αλλά είχε ματώσει τον επίδεσμο. «Έλα μέσα», μου είπε και με έπιασε από τον ώμο. Φώναξε τη γυναίκα που μας άνοιξε να φέρει καφέ.

Το δωμάτιο όπου καθίσαμε ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το υπόλοιπο σπίτι. Μόνο ένα μικρό γραφείο, ένα μικρό κρεβάτι και μερικές καρέκλες. Υπήρχαν βιβλία, όχι και πολλά, σε ράφια και πάνω στο γραφείο μια γραφομηχανή. Οι τοίχοι ήταν γυμνοί. Υπήρχε μόνο σε

γραμμικό ασπρόμαυρο η γνωστή φιγούρα του αγωνιστή του δημοκρατικού στρατού από τον ισπανικό εμφύλιο, που με το όπλο στο χέρι πέφτει χτυπημένος θανάσιμα.

Κάθισε στο κρεβάτι δίπλα μου. Στο γραφείο κάθισε η κοπέλα που ήταν συνοδηγός και στο μικρό γραφείο ο «Κλέαρχος». Μετά από μερικά δευτερόλεπτα σιωπής τη συζήτηση την ξεκίνησε αυτός που καθόταν δίπλα μου.

«Σύντροφε, εκφράζουμε τη χαρά μας που σ' έχουμε σήμερα κοντά μας. Εγώ προσωπικά δεν πιστεύω ότι μπορεί να γίνει τίποτα αυτή τη στιγμή. Άλλωστε, εσύ έχεις γράψει ότι μια επανάσταση, για να έχει ελπίδες για νίκη, πρέπει να έχει προετοιμαστεί ιδεολογικά, πολιτικά και στρατιωτικά».

«Δεν είναι δικό μου», τον διέκοψα. «Το έχω πάρει από τον Τρότσκι. Στα κείμενα, για πρακτικούς σκοπούς, οι παραπομπές είναι περιττή πολυτέλεια».

«Το ίδιο κάνει», συνέχισε. Από ένα ράφι δίπλα του είχε πάρει κάποιο πολυγραφημένο κείμενο, που πρέπει να ήταν δικό μου. «Αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει τίποτε απ' όλα αυτά. Ωστόσο, οι άλλοι σύντροφοι πίεζαν να έχουμε αυτή τη συνάντηση».

«Ας μη βγάζουμε συμπεράσματα πριν ακούσουμε το σύντροφο», επενέβη η κοπέλα. Ο νεαρός από το γραφείο είχε συγκεντρώσει όλη του την προσοχή επάνω μου.

Τους ανέπτυξα τις απόψεις μου. Γενικά αυτή την περίοδο, και όχι μόνο αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή, οι εναλλαγές στην πολιτική κατάσταση είναι ακανόνιστες και πολλές φορές απότομες. Είναι αδύνατο να γίνει ένα επαναστατικό κόμμα νέου τύπου σαν το κόμμα του Λένιν. Αυτό μπορεί να το αντικαταστήσουν οι ένοπλες εστίες. Αυτές μπορούν να παίξουν το ρόλο καταλύτη στη διαλυτική πορεία μιας κατάστασης και ταυτόχρονα τους πυρήνες σύνθεσης ενός επαναστατικού στρατού. Στη συγκεκριμένη στιγμή περίπου εκατό άτομα, αποφασισμένα και στοιχειωδώς εκπαιδευμένα, ίσως μπορούσαν να αναχαιτίσουν μια πιθανή επέμβαση του στρατού.

«Όχι πιθανή, βεβαία», με διέκοψε ο ίδιος. «Δηλαδή, για να καταλάβω, ας πούμε ότι σταματούμε τα τανκς για λίγο, ποιο θα είναι το αποτέλεσμα; Ύστερα, υπάρχει αυτή η εκατονταρχία». Την τελευταία λέξη την πρόφερε κάπως ειρωνικά. «Εμείς το πολύ που μπορούμε να διαθέσουμε είναι καμιά εικοσιπενταριά, αλλά σχεδόν ανειδίκευτους, εκτός από έναν-δύο που ξέρουν κάποια πράγματα».

«Από τη δική σου πλευρά, σύντροφε;», ρώτησε με φανερή αδημονία ο νεαρός.

«Καμιά δεκαριά», του απάντησα.

«Μα καλά, κατά καιρούς έχουν εμφανιστεί τόσοι. Πού διάολο είναι αυτοί;».

Σήκωσα τους ώμους μου χωρίς να απαντήσω.

«Ο ένας επανέκαμψε στους κόλπους του Κόμματος, ο άλλος χτίζει το τμήμα της Τέταρτης Διεθνούς, ο παράλλος κάνει επανάσταση στα μπούτια της τάδε και πάει λέγοντας», ξέσπασε ο ίδιος.

«Έτσι είναι, σύντροφε», απάντησε αυτός δίπλα μου, «κάποτε κάποιοι κουράζονται και τα παρατάνε. Έτσι είναι, τι να κάνουμε».

Άρχισε να ξεκαθαρίζει το πράγμα. Θα μέναμε απλοί θεατές στην επέλαση των αρμάτων. Άρχισα να νιώθω τύψεις που έχασα τόσο καιρό βολοδέρνοντας εδώ και εκεί.

«Έτσι είναι, σύντροφε, δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα τώρα. Θα χρειαστεί να περάσουμε ακόμη έρημο. Εκείνο που μας χρειάζεται είναι μικρές νίκες. Μικρές, έστω πολύ μικρές, αλλά νίκες. Είναι του Χο Τσι Μινχ», είπε γελώντας, «δεν είναι δικό μου».

Με τα δυο του χέρια μου 'πιασε το δικό μου.

«Χάρηκα, σύντροφε, αλλά πρόσεχε. Ένας συνωμότης επαναστάτης, όπως και ένας κατάσκοπος, από τη στιγμή που θα γίνει γνωστή η ταυτότητα του, είναι καμένο χαρτί. Θα πρέπει να αρκεστείς μόνο στις νόμιμες μορφές του κινήματος».

Τα λόγια του έδειχναν ότι απευθυνόταν πιο πολύ στους άλλους, παρά σε μένα. Έφυγα με την εντύπωση ότι πολύ γρήγορα θα ξαναγύριζε σπίτι του, ή σε κάποιο κόμμα, πράγμα που είναι το ίδιο. Παρά την ειλικρινή του συμπάθεια, δεν ήταν από τη στόφα του επαναστάτη. Έφυγα με τον ίδιο τρόπο, αν και θεωρούσα πλέον ότι τα μέτρα που θα έπαιρναν δεν θα τους χρησίμευαν για πολύ.

Ήταν η ώρα προχωρημένη, οι δρόμοι ήταν σχεδόν έρημοι, η πόλη όμως δεν κοιμόταν. Τα περισσότερα σπίτια είχαν κάποιο φως. Από πανιού μέσα από τα ραδιόφωνα έφτανε η φωνή του Πολυτεχνείου. Περπατώντας στους δρόμους άκουγες αυτή τη φωνή. Αναρωτήθηκα για πόσο καιρό ακόμη θα ακούγονταν αυτές οι φωνές, που οι πολίτες τις απολάμβαναν όπως η ξεραμένη γη το πρωτοβρόχι. Ούτε αυτοί που άκουγαν αλλά ούτε κι αυτοί που ήταν μέσα στο Πολυτε-

χνείο ήταν σε θέση να δώσουν κάποια απάντηση. Δεν υπήρχε καμιά σοβαρή οργάνωση που να μπορεί να αντιπαραθέσει ένοπλη αντίσταση στην ένοπλη βία των δυνάμεων καταστολής. Είχα εξαντλήσει κάθε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Κανένας δεν ήταν διατεθειμένος να αναλάβει μια τέτοια δράση, εκτός από μένα τον ίδιο και καμιά δεκαριά άλλους, που θα τους έφερνα μπροστά σε τετελεσμένα γεγονότα.

Μια τρελή ιδέα πέρασε από το μυαλό μου. Είχα στη διάθεση μου τριακόσια πενήντα κιλά δυναμίτη, κάμποσα μέτρα ακαριαίο φυτίλι και αρκετούς πυροκροτητές. Ένα μέρος του δυναμίτη ήταν τοποθετημένο μέσα σε μαντεμένιες σωλήνες που είχαν πάχος γύρω στον ένα πόντο. Επιπλέον ήταν χαραγμένες με τον κόφτη.

Τα υλικά ήταν αρκετά, το πρόβλημα όμως ήταν πώς θα μπορούσα να πλησιάσω τα τανκς. Στους γύρω δρόμους σίγουρα θα υπήρχαν οι σπιούνοι της Ασφάλειας, πιο κοντά αστυνομικοί με στολή και στη φάλαγγα θα υπήρχαν πεζοπόρα τμήματα ή τεθωρακισμένα οχήματα μεταφοράς προσωπικού. Σίγουρα η απόπειρα να πλησιάσει κανείς τα άρματα μάχης έμοιαζε με αποστολή αυτοκτονίας. Δε με φόβιζε ωστόσο αυτό.

Είχα ζήσει αρκετά έντονα, είχα νιώσει συγκινήσεις, χαρές και λύπες στο διάστημα αυτό της ζωής μου και δε με τρόμαζε ο θάνατος, που την ανάσα του την είχα νιώσει μέχρι τότε σε δυο-τρεις περιπτώσεις. Άλλωστε δεν απεχθανόμουν τίποτα περισσότερο εκείνη την εποχή όσο το να σβήνεις σιγά-σιγά από γερατειά, ντυμένος με μια ρόμπα και φορώντας παντόφλες. Το πρόβλημα δεν ήταν αυτό.

Για να πλησιάσει κανείς θα 'πρεπε να σκοτώνει αδιάκριτα, πετώντας μικρές βόμβες ενάντια στους ασφαλίτες, τους αστυνομικούς και τους φαντάρους των ειδικών δυνάμεων. Μπορεί να ήταν όργανα της τυραννίας, αλλά δεν επρόκειτο για μία ή δύο εκτελέσεις. Τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά αν κοντά μου υπήρχαν κάποιοι υπολογίσιμοι αριθμητικά. Σε τέτοια περίπτωση, οι ασφαλίτες και η αστυνομία θα μπορούσαν να εξουδετερωθούν χωρίς να ανοίξει ρουθούνι. Θα ήταν επίσης δυνατό να δημιουργηθούν κάποια φλεγόμενα οδοφράγματα με πετρέλαιο κι άλλα εύφλεκτα υλικά. Αυτό θα δημιουργούσε πανικό. Θα ήταν δυνατό μέσα στον πανικό να εξουδετερωθεί κάποιο άρμα. Οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές θα μπορούσαν να περιοριστούν στο ελάχιστο. Τώρα όμως;

Κάτι αδιόρατο μέσα μου παρέλυε τη θέληση και έκανε τα πόδια

μου να τρέμουν. «Δε γίνεται τίποτα», μουρμούρισα, «πρέπει να πάω για ύπνο».

«Τι δε γίνεται, ρε φίλε;». Πίσω μου στέκονταν δυο αστυνομικοί με στολή και ένας αξιωματικός.

«Σ' έριξε, ε;», είπε ο ίδιος, βλέποντας την απογοήτευση έντονη στο πρόσωπο μου. «Δεν πειράζει, άντε για ύπνο». Κούνησα το κεφάλι μου και έφυγα.

Δεν είχα όμως όρεξη για ύπνο. Τράβηξα για το σπίτι μιας φίλης, που ήξερε τις απόψεις μου, χωρίς βέβαια να τις συμμερίζεται. Είχε όμως μεγάλη ανεκτικότητα και ευρύτητα αντίληψης. Ίσως θα μπορούσε να με βοηθήσει να ξετυλίξω αυτό το μπερδεμένο κουβάρι που είχα μέσα στο κεφάλι μου.

Όπως περίμενα δεν κοιμόταν. Από το παράθυρο της φαινόταν ένας αμυδρός φωτισμός. Σίγουρα θα ήταν κάποιο πορτατίφ. Παρά τα προβλήματα υγείας, ήταν νυκτόβια. Δεν ένιωσα να ξαφνιάζεται όταν άκουσε τη φωνή μου στο θυροτηλέφωνο. Την είχα συνηθίσει σε τέτοιου είδους επισκέψεις όταν είχα κάποιο δύσκολο πρόβλημα.

«Από δω παρακολουθείς τα γεγονότα;», τη ρώτησα δείχνοντας το ραδιόφωνο, που ήταν συντονισμένο στον ραδιοφωνικό σταθμό του Πολυτεχνείου.

«Αν κανείς δεν μπορεί να τα επιτηρεάσει, δεν έχει παρά να τα παρακολουθήσει και να τα καταγράψει».

«Είναι σίγουρο ότι είναι αδύνατο να τα επιτηρεάσει κανείς αυτή τη στιγμή;».

«Ίσως ένας καμικάζι θα μπορούσε, όχι να τα αλλάξει, αλλά να επιταχύνει τις διαδικασίες. Το τελικό αποτέλεσμα, όμως, θα ήταν το ίδιο. Κάποια αστική δημοκρατία. Αυτός ο καμικάζι θα εξασφάλιζε σίγουρα έναν τόπο χλοερό, επιπλέον κάποιο ασήμαντο δρομάκι θα έπαιρνε το όνομα του και ίσως και κάποια προτομή. Όλα αυτά, για να 'ρθουν ξανά τα τριακόσια παράσιτα στο κοινοβούλιο». Έμεινα άφωνος.

«Είσαι χάλια. Θέλεις ένα ζεστό;».

«Όχι», απάντησα, «φέρε μου κάτι να πιω». Έπινα πάρα πολύ σπάνια. Απεχθανόμουν το ποτό, γιατί εξασθένιζε τον συνειδητό έλεγχο πάνω στον εαυτό μου, αλλά εκείνη τη βραδιά ήθελα να πιω τόσο ώστε να ξεχάσω τα πάντα και να σηκωθώ την άλλη μέρα με το μυαλό μου tabula rasa, για να μπορέσω να δεχτώ την καινούρια κατάσταση.

Φτάσαμε στο Πολυτεχνείο γύρω στο μεσημέρι. Εκεί χωρίσαμε με τη φίλη. Η κίνηση στους γύρω δρόμους ήταν μεγάλη. Μέσα στο προ-

αύλιο το συγκεντρωμένο πλήθος ήταν πυκνό. Η κυρίαρχη εικόνα ήταν οι νέοι. Παντού έφηβοι, ακόμη και παιδιά. Ο ενθουσιασμός τους κι η επιθυμία για δράση ήταν ολοφάνερα στα μάτια τους που έλαμπαν ζωηρά.

Άρχισα να γυρίζω στα γνωστά στέκια. Στα πολυάριθμα «πηγαδάκια» οι συζητήσεις έδιναν και έπαιρναν: «εκτιμήσεις της κατάστασης», προοπτικές, καθήκοντα. Το ενδεχόμενο να επέμβει ο στρατός με άρματα μάχης έμοιαζε σαν απειλή θύελλας που βρισκόταν πέρα από τον ορίζοντα. Η γενική πεποίθηση ήταν πως η θύελλα αυτή, που την οσμίζεται κανείς χωρίς να τη βλέπει, μπορεί και να μην ξεσπούσε.

Παράτησα τα «πηγαδάκια» αυτά με την αίσθηση ότι στο δράμα αυτό, που ήδη βρισκόταν σε εξέλιξη και του οποίου γνώριζα το τέλος, ο μόνος ρόλος που θα μπορούσα να παίξω ήταν ο ρόλος ενός μέλους του χορού, ενός χορού που αποτελούνταν από χιλιάδες κομπάρσους. Αποφάσισα να παίξω αυτό το ρόλο όσο μπορούσα καλύτερα.

Προσδιόρισα το χώρο στον οποίο θα κινιόμουν, ανάλογα με τις πιθανές κινήσεις της αστυνομίας. Εντόπισα τα μέρη από όπου θα μπορούσα να πάρω πέτρες, έκρυψα μερικά κοκτέιλ μολότοφ σε κάποια μέρη και προσπάθησα να βρω τους άμεσους συνεργάτες μου. Αυτό ήταν και το πιο δύσκολο, αλλά στην πορεία ξεχώριζαν οι ομάδες και τα άτομα που είχαμε παρόμοια τακτική.

Στις κινήσεις μου αυτές έπεσα πάνω στον Σταύρο Σιδέρη, ένα από τα κορυφαία στελέχη του ΚΚΕ, αλλά και μια περίεργη προσωπικότητα. Όταν τον έβλεπε κανείς, χωρίς να τον ξέρει, δεν μπορούσε να φανταστεί ότι μέσα σ' αυτή την ισχνή, κοντή και παραμορφωμένη σιλουέτα κρύβονταν τόσο φοβερές ικανότητες. Ήταν από τους βασικούς οργανωτές αλλά και εμψυχωτές της μεγάλης απόδρασης από τις φυλακές των Βούρλων το 1949. Οι ικανότητες του Σιδέρη δεν περιορίζονταν μόνο στο επίπεδο της τακτικής. Είχε μια πλήρη γνώση της ιστορίας του εργατικού κινήματος και, πράγμα σπάνιο για τα στελέχη του ΚΚΕ, βαθιά θεωρητική κατάρτιση. Παρόλο που αντιμετώπιζε εμάς τους «αριστεριστές» με κάποια συγκατάβαση, προσπάθησε να με αποφύγει.

«Τι γίνεται, ρε Σταύρο; Πώς τα βλέπεις; Τί θα κάνει το Κόμμα;».

Αυτό το κόμμα με είχε απογοητεύσει πριν από πολύ καιρό και δεν περίμενα πια τίποτε απ' αυτό, αλλά μέσα σε κείνες τις στιγμές έμοιαζα με τον πνιγμένο που προσπαθούσε να πιαστεί απ' τα μαλλιά του.

Με κοίταξε λίγο ξαφνιασμένος. «Γιατί, εσύ βλέπεις να γίνεται τίποτε άλλο, εκτός από αυτό που γίνεται;».

«Είμαι ανόητος», απάντησα, «αφού τότε, που είχαμε όπλα και έναν ολόκληρο στρατό, κάναμε άοπλοι παρέλαση στο Σύνταγμα, τώρα που δεν έχουμε ούτε ένα νεροπίστολο τι μπορούμε να κάνουμε;».

«Είσαι πράγματι ανόητος ή μάλλον τρελός. Κάτσε φρόνιμα και ετοίμασε τις κουβέρτες σου». Η τελευταία του φράση είχε το νόημα ότι γρήγορα θα ξαναμπαίναμε φυλακή ή εξορία. Χωρίσαμε χωρίς να χαιρετήσει ο ένας τον άλλο. Ό,τι είχε να δώσει αυτός ο κόσμος το έδωσε, δεν είχε τίποτε άλλο πια να δώσει.

Όσο περνούσε η μέρα, η κινητικότητα, τόσο από τη μεριά του συγκεντρωμένου πλήθους όσο και από τη μεριά της αστυνομίας, μεγάλωνε. Στις παρυφές της συγκέντρωσης οι αστυνομικές δυνάμεις προσπαθούσαν να σφίξουν τον κλοιό. Σε κάποια απομακρυσμένα σημεία έκαναν συλλήψεις μεμονωμένων ατόμων που, αφού τα ξυλοφόρτωναν, τα άφηναν ελεύθερα. Οι κινήσεις αυτές της αστυνομίας δεν ήταν δυνατό να επηρεάσουν το ηθικό του συγκεντρωμένου πλήθους.

Το Πολυτεχνείο είχε περικυκλωθεί από δεκάδες χιλιάδες κόσμο. Κάθε τόσο γίνονταν προσπάθειες να γίνει κάποια διαδήλωση. Οι μικροομάδες, όμως, που ξεκινούσαν τέτοιες πρωτοβουλίες δεν πλαισιώνονταν από κόσμο. Παρόλο που η συμμετοχή ήταν πολύ μεγαλύτερη από ό,τι τις προηγούμενες ημέρες, επικρατούσε ένας δισταγμός.

Πράγματι, τώρα δεν επρόκειτο για συμπαράσταση στους φοιτητές που διεκδικούσαν κάποιες δημοκρατικές ελευθερίες. Το στάδιο αυτό είχε ξεπεραστεί. Τώρα το κίνημα συμπαράστασης είχε εξελιχτεί σε μια παλλαϊκή εξέγερση ενάντια στο ίδιο το καθεστώς της Χούντας. Ήταν κοινή η σκέψη ότι ήταν αδύνατο να ξαναγυρίσουν στις συνθήκες που επικρατούσαν πριν αρχίσει η κατάληψη του Πολυτεχνείου. Παράλληλα όμως δεν υπήρχε καμιά συγκεκριμένη εναλλακτική πρόταση. Το αποτέλεσμα ήταν να επικρατεί χάος και όλοι περίμεναν κάποιον άλλον να πάρει πρωτοβουλίες.

Αυτοί που έπαιρναν πρωτοβουλίες ήταν «αριστεριστές» και αναρχικοί, που τη μοναδική τακτική που πρόσφεραν ήταν διαδηλώσεις προς την περιφέρεια για να έρθει ο κόσμος αντιμέτωπος με την αστυνομία.

Γύρω στις έξι το απόγευμα στην Πατησίων γίνεται μια απ' αυτές τις προσπάθειες. Εμφανίζονται τα πρώτα πανό, σχηματίζονται οι πρώτες «αλυσίδες» και τα συνθήματα ακούγονται ρυθμικά και δυνατά. Η προσπάθεια αυτή ενισχύεται από τους μαθητές κάποιου σχολείου που κατεβαίνουν οργανωμένα, καθώς και από τους εργάτες κάποιου εργοστασίου. Μαζί τους ενώθηκε ένας συμπαγής όγκος οικοδόμων. Η πα-

ρουσία τους έδρασε καταλυτικά. Μια συμπαγής μάζα από τρεις με τέσσερις χιλιάδες κόσμο άρχισε να χτυπά αλύπητα τους αστυνομικούς που εξακολουθούσαν να μένουν συντεταγμένοι και προσπαθούσαν να φτάσουν στο Πολυτεχνείο.

Τα οδοφράγματα, όμως, οι πέτρες που ρίχνονταν εναντίον τους, καθώς και μερικά κοκτέιλ μολότοφ σταμάτησαν την επέλαση της αστυνομίας, που τελικά υποχώρησε για να ανασυνταχτεί. Μετά τις πρώτες συγκρούσεις πέρασε ο πανικός που σκορπούσε η αστυνομία. Το πλήθος, από ένστικτο, δεν αντιμετώπιζε πια τις αστυνομικές επιθέσεις συντεταγμένο. Διαλυόταν σε αραιή διάταξη και έκανε τις κινήσεις της αστυνομίας σπασμωδικές.

Η τελευταία φορά που ο κόσμος περίμενε συντεταγμένος για να φράξει την επέλαση της αστυνομίας ήταν όταν η ΕΣΑΚ και το ΑΕΜ, που είχαν κάτω από τον έλεγχο τους τη δεύτερη πορεία που ξεκίνησε από το Πολυτεχνείο, βάλανε τον κόσμο να καθίσει κάτω στο δρόμο. Οι καλοί αυτοί άνθρωποι δεν είχαν ακόμη καταλάβει πού βρίσκονταν. Νόμιζαν πως κάνουν πικετοφορία σε κάποιο δρόμο του Λονδίνου.

Τα τεθωρακισμένα της αστυνομίας εμφανίζονται γύρω στις εφτάμισι και προσπαθούν να διαλύσουν τον κόσμο στην Πατησίων. Οι δρόμοι κλείνουν με οδοφράγματα, αλλά οι αύρες ελίσσονται και σε συνδυασμό με τις αστυνομικές δυνάμεις που τώρα φορούν κράνη καταφέρνουν να προελάσουν μέχρι το Πεδίο του Άρεως.

Τα δακρυγόνα είχαν τρομοκρατήσει τον κόσμο που αποσύρεται από την Πατησίων στους γύρω δρόμους. Οι αύρες περνούν μπροστά από το Πολυτεχνείο και ρίχνουν δακρυγόνα και μέσα στο προαύλιο. Τα λίγα κοκτέιλ μολότοφ δεν είναι σε θέση να σταματήσουν τις αύρες που κινούνται με μεγάλη ταχύτητα. Στο ύψος όμως του Πεδίου του Άρεως τα οδοφράγματα ενισχύονται με σταματημένα λεωφορεία και τρόλεϊ. Μια αύρα που φτάνει μέχρι εκεί διστάζει για λίγο. Πίσω της έχουν ξεφυτρώσει αρκετοί νεαροί, που προσπαθούν να την εγκλωβίσουν με οδοφράγματα. Ο οδηγός προσπαθεί να κάνει έναν ελιγμό για να γυρίσει πίσω. Γίνεται έτσι εύκολος στόχος στις πέτρες που αρχίζουν να πέφτουν βροχή. Τελικά κατόρθωσε να στρίψει, ενώ δύο άλλες αύρες κατέβαιναν για να ενισχύσουν προφανώς την πρώτη.

Τα δακρυγόνα έπεφταν βροχή, η ατμόσφαιρα είχε γίνει αποπνικτική. Το μικρό πλήθος που είχε ορμήσει στην αύρα άρχισε να υποχωρεί ανάβοντας φωτιές. Ο χώρος στη συμβολή Αλεξάνδρας και Πατησίων είχε αδειάσει. Μέσα σ' ένα σωρό από ετερόκλητα πράγματα

που χρησίμευαν για οδοφράγματα δυο νεαροί κουβαλούσαν κάποιον που είχε χτυπηθεί. Γίνεται ένας κλοιός γύρω του. Τον πήραν σε ένα ασθενοφόρο. Κάποιος που τον είχε μεταφέρει είπε ότι είχε χτυπηθεί από σφαίρα.

Διαρκώς έφταναν νέα για πυροβολισμούς. Ήταν φανερό ότι κάποιοι ελεύθεροι σκοπευτές πυροβολούσαν τον κόσμο γύρω από το χώρο του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης που βρισκόταν στη Στουρνάρα. Αυτό είχε σαν συνέπεια να γίνουν αρκετές απόπειρες να καταληφθεί, αλλά η φρουρά του ήταν ενισχυμένη.

Ωστόσο και το δεύτερο επιθετικό κύμα της αστυνομίας με το μηχανοκίνητο τμήμα είχε ανακοπεί. Στην πρώτη φάση αυτής της επίθεσης ο κόσμος τρομοκρατήθηκε από τα δακρυγόνα και τους πυροβολισμούς και υποχώρησε από τους κεντρικούς δρόμους. Κι όμως, ομάδες νεαρών έδωσαν πραγματικές μάχες. Τα οδοφράγματα που έφραξαν όλους τους μεγάλους δρόμους σε αρκετή απόσταση από το Πολυτεχνείο δυσκόλευαν τις κινήσεις των τεθωρακισμένων. Οι πέτρες και τα κοκτέιλ μολότοφ είχαν καθηλώσει τα πεζοπόρα τμήματα, που δεν μπορούσαν να εκμεταλλευθούν τον πανικό που προξενούσε το μηχανοκίνητο. Και όταν πέρασε ο πρώτος πανικός, τα μεμονωμένα τεθωρακισμένα άρχισαν να κινδυνεύουν να εγκλωβιστούν χωρίς υποστήριξη από άλλες δυνάμεις.

Στις μάχες αυτές το θάρρος και η αυτοθυσία των νέων παιδιών ήταν κάτι που πρώτη φορά αντίκριζα. Κάποιος παλιός αντάρτης, που ήταν αξιωματικός στην περίφημη τρίτη ίλη του θεσσαλικού ιππικού, μου έλεγε αργότερα ότι πρώτη φορά συναντούσε αυτή τη μαζική αυτοθυσία. Αυτό είχε σαν συνέπεια να ξεθαρρέψει ο κόσμος και να σχηματίσει νέες διαδηλώσεις σε κεντρικούς δρόμους.

Γύρω στις 10.30 οι επιθέσεις του μηχανοκίνητου άρχισαν να αραιώνουν, ενώ ο κόσμος πύκνωνε ξανά σε διάφορα σημεία. Η εξάντληση της αστυνομίας άρχισε να γίνεται φανερή, ενώ αντίθετα από τους σκοτεινούς δρόμους έφταναν διαρκώς νέες εφεδρείες στους εξεγερμένους. Αυτό έδωσε τον καιρό σ' αυτούς που σήκωσαν το πρώτο βάρος των αστυνομικών επιθέσεων να πάρουν ανάσα.

Τα καφενεία και οι δρόμοι του κέντρου ήταν γεμάτα κόσμο. Οι νέοι ήταν η συντριπτική πλειοψηφία. Τα μάτια ήταν κόκκινα από τα δακρυγόνα και τα πρόσωπα μαυρισμένα από τους καπνούς. Αρκετοί μάλιστα είχαν μικροτραύματα από τα κλομπ των αστυνομικών. Υπήρχαν παντού αυτοσχέδια συνεργεία που πρόσφεραν πρώτες βοήθειες,

καθώς και νερό και αναψυκτικά. Τα μάτια έλαμπαν στα σκονισμένα πρόσωπα. Δεν υπήρχε ίχνος από κούραση και φόβο.

Διαρκώς έφταναν νέες πορείες από τις συνοικίες που αγρυπνούσαν ακούγοντας τον ραδιοφωνικό σταθμό του Πολυτεχνείου. Ο σταθμός αυτός, ενώ δεν πρόσφερε και μεγάλα πράγματα στις συγκεντρώσεις, ενεργούσε σαν μαγνήτης σε όσους κάθονταν στα σπίτια τους. Εξακολουθούσε να μη δίνει κάποια προοπτική, απλώς καλούσε τον κόσμο να μείνει γύρω από το Πολυτεχνείο. Αλλά και σε επίπεδο τακτικής δεν πρόσφερε τίποτε, ενώ θα μπορούσε τις πληροφορίες που διαρκώς έπαιρνε για τις συγκρούσεις να τις διοχετεύει ξανά, ώστε αυτοί που έπαιρναν μέρος σ' αυτές να έχουν μια συνολική εικόνα. Έτσι ο κόσμος γύριζε εδώ κι εκεί στα τυφλά, ενώ οι φήμες οργίαζαν.

Πριν από τα μεσάνυχτα άρχισε να ψιθυρίζεται ότι ξεκίνησε η επέμβαση του στρατού. Μερικοί έλεγαν πως τα άρματα του στρατού είχαν ήδη μπει στην Κηφισίας. Παρόλο που η είδηση έφερε κάποια αναστάτωση, το πλήθος δεν έδειχνε να αραιώνει, ίσως όμως αυτούς που έφευγαν να τους αντικαθιστούσαν άλλοι που έρχονταν. Όσο περνούσε η ώρα και η είδηση για τα τανκς επιβεβαιωνόταν, οι συζητήσεις γίνονταν προτροπές. Αυτοσχέδιοι αγκιτάτορες με χωνιά από εφημερίδες άρχισαν να φωνάζουν συνθήματα και να καλούν. «Εμπρός, αδέρφια, να φράξουμε το δρόμο στα άρματα».

Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας, ο δρόμος που θα ακολουθούσαν τα άρματα, είχε κλειστεί με οδοφράγματα σε μεγάλο μήκος. Υπήρχε πολύς κόσμος και συνεχώς πύκνωνε. Βρισκόμουν στο πεζοδρόμιο απέναντι από το Πεδίο του Άρεως, μπροστά στο καφενείο «Τηνιακόν», όπου βρέθηκα ανάμεσα στα παιδιά που είχα συναντήσει την προηγούμενη βραδιά. Όλο το απόγευμα είχαμε ειδωθεί για λίγο, αλλά χαθήκαμε μέσα στα γεγονότα.

«Με την αστυνομία καλά τα πήγαμε, τι γίνεται όμως τώρα;».

Τους απάντησα ότι, αν κρατούσαμε μέχρι το πρωί, ίσως να αλλάξουν τα πράγματα.

«Ναι, αλλά πώς; Τα άρματα δεν είναι αύρες. Αυτοί οι λακέδες είναι μπάτσοι. Μήπως νομίζεις ότι θα στηριχτούν σε απλούς φαντάρους και δε θα κατεβάσουν τις Ειδικές Μονάδες; Τώρα, αυτή τη στιγμή, χρειαζόμαστε άλλα πράγματα. Δε φτάνει η βενζίνη και οι πέτρες».

Άρχισαν να μαζεύονται και άλλοι γύρω-γύρω και η συζήτηση σταμάτησε εκεί. Άλλωστε ήταν καιρός να σταματήσουν τα λόγια. Από το τέρμα των Αμπελοκήπων πρόβαλαν δυο εκτυφλωτικοί προβολείς. Για

μια στιγμή σταμάτησαν οι φωνές και μέσα στη σιγή ακούγονταν μόνο οι σειρήνες των τανκς.

«Αδέρφια, να φράξουμε το δρόμο στα τανκς». Ένας νεαρός είχε ανεβεί πάνω σ' ένα σταματημένο αυτοκίνητο και προσπαθούσε να δώσει κουράγιο. Από το πεζοδρόμιο μια μικρή ομάδα βάδισε προς το δρόμο φωνάζοντας «Ο στρατός με το λαό». Ο κόσμος από τα πεζοδρόμια έμεινε σιωπηλός κι οι νεανικές φωνές σιγά-σιγά έσβησαν.

Η σιγή κράτησε λίγο. Από την Μπουμπουλίνας μια συμπαγής διαδήλωση άρχισε να φράζει την Αλεξάνδρας. Οι φωνές σκέπασαν το θόρυβο που έκαναν οι σειρήνες και οι ερπύστριες των τανκς. «Απόψε πεθαίνει ο φασισμός». Αυτή η εμφάνιση έδωσε ζωή στον κόσμο, που άρχισε να φωνάζει ξανά συνθήματα.

Τα τανκς είχαν πλησιάσει αρκετά. Ο κόσμος άρχισε να αραιώνει, οι φωνές γίνονταν όλο και πιο αδύνατες. Έπεφταν πυροβολισμοί. Κανείς δεν ήξερε από πού. Τα τανκς συνέχισαν την πορεία τους σιγά-σιγά γιατί υπήρχαν οδοφράγματα. Η Αλεξάνδρας άρχισε να αδειάζει, αλλά από τα πεζοδρόμια και από το Άλσος έπεφταν βροχή οι πέτρες. Ήταν αδύνατο όμως να ανακοπεί η πορεία των τανκς με τον πετροπόλεμο.

Κοντά εκεί στο Πεδίο του Άρεως μάθαμε ότι *άλλα* τανκς κατεβαίνουν από την Πανεπιστημίου. Ο κόσμος είχε τραβηχτεί από την Πατησίων αλλά δεν έφευγε. Παντού φώναζαν συνθήματα, αλλά οι ομάδες που έδειχναν διάθεση να πλησιάσουν τα τανκς δεν πλαισιώνονταν από το πλήθος και διαλύονταν από την αστυνομία ή από τις αύρες που συνόδευαν τα άρματα.

Όσο ο κλοιός έσφιγγε γύρω απ' το Πολυτεχνείο, τόσο οι επιθέσεις της αστυνομίας γίνονταν πιο συχνές. Ήταν φανερό ότι προσπαθούσαν να καθαρίσουν τους δρόμους από τους διαδηλωτές, έτσι ώστε να βρίσκονται μακριά από τα στρατιωτικά τμήματα. Ο κόσμος υποχωρούσε συνεχώς προς το Πολυτεχνείο, σε μια τελευταία προσπάθεια να κρατήσει τουλάχιστον λίγα μέτρα γύρω από τη μάντρα.

Από τα μεγάφωνα και τον ραδιοφωνικό σταθμό οι εκφωνητές βεβαίωναν τον κόσμο ότι ο στρατός δε θα χτυπούσε γιατί οι φαντάροι ήταν αδέρφια μας, αλλά έκαναν και συνεχείς εκκλήσεις να παραμείνει κοντά στο Πολυτεχνείο. Όμως εκείνη την ώρα στις οδούς Πατησίων, Στουρνάρα και Τοσίτσα δεν ήταν παραπάνω από δύο χιλιάδες διαδηλωτές. Η αστυνομία, κάνοντας μια επίθεση από τη Στουρνάρα, μπόρεσε να αδειάσει το χώρο γύρω από την Πατησίων. Δεν έμειναν παραπάνω από διακόσιοι στο πεζοδρόμιο.

Τα άρματα διαρκώς πλησίαζαν. Από τα μεγάφωνα του Πολυτεχνείου μάς καλούσαν να φύγουμε, καλούσαν επίσης και όσους ήταν στο προαύλιο να μπουν στο κτίριο, και όποιος ήθελε μπορούσε να φύγει. Αυτοί που ήταν έξω άρχισαν να απομακρύνονται, ενώ αυτοί που ήταν μέσα συνέχισαν να κάθονται στα κάγκελα.

Ο ραδιοφωνικός σταθμός συνέχισε να εκπέμπει, αλλά οι φωνές των εκφωνητών είχαν χάσει την προηγούμενη σταθερότητα. Τώρα συνέχεια καλούσαν τον κόσμο να μην προκαλεί «τα αδέρφια μας τους φαντάρους» και να τους υποδέχεται με χειροκροτήματα. Οι φαντάροι, όμως, κάτω από την πίεση των αξιωματικών έριχναν αρκετούς πυροβολισμούς. Κανείς δεν ήξερε αν ρίχνουν στον αέρα ή πάνω στον κόσμο. Οι πληγωμένοι ήταν πολλοί. Δεν ήξερε όμως κανείς πόσοι ήταν οι νεκροί. Δεν μπορούσες εκείνες τις στιγμές να ξέρεις αν κάποιος ήταν νεκρός ή πληγωμένος.

Από τη θέση που ήμουνα δεν μπορούσα να δω καλά τι γίνεται μπροστά στην πύλη που έβλεπε στην Πατησίων. Ο δρόμος είχε γεμίσει με αστυνομικούς και στρατιώτες. Ο πολύς κόσμος παρακολουθούσε σιωπηλός και μόνο μικρές ομάδες και μεμονωμένα άτομα φώναζαν συνθήματα. Πολύ λίγοι προχωρούσαν κοντά στα τανκς και μερικοί έφτασαν μέχρι το περίπτερο κοντά στην πύλη. Είδα κάποιον να τους σημαδεύει από το τανκς, αλλά δεν πυροβόλησε τους τρεις-τέσσερις νεαρούς. Όταν υποχώρησαν και έφτασαν κοντά μάς είπαν ότι ήθελαν να μπουν μέσα στη μάντρα, αλλά τούς είδε κάποιος από το τανκς.

Τα μεγάφωνα σταμάτησαν, αλλά από τον ραδιοφωνικό σταθμό οι εκφωνητές έψελναν τον Εθνικό Ύμνο. «Πολύ άσχημο τέλος γι' αυτή την εξέγερση», ξέσπασε ένας νεαρός με λυγμούς. «Άκου αδερφέ, να πεθαίνεις κάτω από τους ήχους του Εθνικού Ύμνου!».

Μια ομάδα αναρχικών άρχισε να τραγουδάει τη Διεθνή και να προχωράει προς το Πολυτεχνείο, αλλά μια αύρα διέλυσε τη μικρή αυτή εκδήλωση. Ωστόσο μια κοριτσίστικη σιλουέτα εξακολουθούσε να διαγράφεται μπροστά από τους προβολείς της αύρας. Δυο-τρεις νεαροί αναρχικοί έτρεξαν και την παρέσυραν μακριά με τη βία. Καθώς υποχωρούσαν, κάποιος λύγισε προς τα αριστερά και έπεσε στα γόνατα. Είχε χτυπηθεί στο πόδι. Τον απομάκρυναν γρήγορα με κάποιο αυτοκίνητο.

Ένας δυνατός μεταλλικός ήχος μάς έκανε να σωπάσουμε. Το μισό τανκς που βρισκόταν μπροστά στην πύλη είχε περάσει ήδη μέσα στο προαύλιο και σιγά-σιγά πέρασε ολόκληρο.

Από το Πολυτεχνείο έρχονταν θόρυβοι. Δεν ξέραμε τι ακριβώς

γίνεται. Σε λίγο άρχισε η ομαδική έξοδος. Από την πλευρά της Στουρνάρα τρέξαμε προς την Πλατεία Εξαρχείων, αλλά μεγάλες αστυνομικές δυνάμεις δε μας επέτρεψαν να πλησιάσουμε. Ήταν όμως περιττό. Οι περισσότεροι πολιορκημένοι είχαν διασπάσει τις γραμμές των αστυνομικών που χτυπούσαν με λύσσα όσους δε συνελάμβαναν.

Οι πυροβολισμοί είχαν σταματήσει, αλλά τα παιδιά που είχαν κλειστεί στο Πολυτεχνείο είχαν τρομοκρατηθεί. Ελάχιστοι είχαν το κουράγιο να μείνουν εκεί γύρω και να ενωθούν με αυτούς που ήταν απέξω. Περίπολοι της Ασφάλειας αλώνιζαν τους δρόμους γύρω από τα Εξάρχεια κι έκαναν συλλήψεις. Σκόρπιες ομάδες διαδηλωτών άρχισαν να φωνάζουν η μια στην άλλη να γίνει συγκέντρωση στην Πατησίων κοντά στον ΟΤΕ.

Στην 3ης Σεπτεμβρίου, ακόμη και στην Αχαρνών, υπήρχε πολύς κόσμος που παρακολουθούσε ανήμπορος τα γεγονότα. Οι φήμες για νεκρούς οργίαζαν. Υπήρχε αγανάκτηση για τις δολοφονικές ενέργειες, αλλά ο κόσμος δεν είχε τρομοκρατηθεί. Έμεινε στους δρόμους λίγα μέτρα μακριά από τις δυνάμεις της αστυνομίας και του στρατού, ενώ αδέσποτα βλήματα περνούσαν πολύ κοντά.

Βρισκόμουν στην Πλατεία Εξαρχείων. Μπροστά τα τανκς και η αστυνομία με στολές και κράνη, πίσω η Ασφάλεια που έκανε συλλήψεις. Έπρεπε κάπου να καταφύγω. Στην περιοχή αυτή το μοναδικό καταφύγιο ήταν το σπίτι της Φρίντας της Λιάππα και της αδερφής του Κώστα του Γιούργου. Στο δεύτερο σπίτι δεν υπήρχε κανείς εκείνη τη στιγμή. Άρχισε να με πιάνει πανικός γιατί ήξερα ότι η Φρίντα λείπει στο Λονδίνο. Ευτυχώς ήταν η μητέρα της στο σπίτι. Με φιλοξένησε πρόθυμα αρκετές μέρες και έτσι είχα τη δυνατότητα να βρω ένα πιο ασφαλές μέρος.

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΣΤΑ ΟΠΛΑ

Η δεύτερη περίοδος της παρανομίας δεν κράτησε πολύ. Η Ασφάλεια μου μήνυσε με κάποιους συγγενείς μου να παρουσιαστώ και δε θα είχα καμιά συνέπεια. Είχα μάθει, όμως, ότι κάπως έτσι είχε συλλάβει μερικούς συντρόφους, όπως τον Φελέκη, τον Σ. Παπαδόπουλο και τον Ραμαντάνη, και τους είχε στείλει εξορία. Δεν είχα καμιά διάθεση να χάσω την ελευθερία μου για δεύτερη φορά μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Οι συλλήψεις αυτές έγιναν επειδή οι σύντροφοι αυτοί είχαν συμμετάσχει στην εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Εγώ προσωπικά δεν είχα παρατεταμένη παρουσία μέσα στο Πολυτεχνείο, ωστόσο όλες εκείνες τις μέρες, και τις νύχτες, συμμετείχα σε όλες τις συγκρούσεις με την αστυνομία. Ήταν αδύνατο να μην είχε πληροφορηθεί η ΕΣΑ κάποια από τις ενέργειές μου αυτές. Να σημειωθεί ότι η Ασφάλεια έκανε συλλήψεις μετά από απαίτηση της ΕΣΑ. Έτσι τουλάχιστον ισχυριζόταν.

Όσο περνούσε ο καιρός, η κατάσταση γινόταν όλο και πιο ήρεμη. Τα Χριστούγεννα ριψοκινδύνεψα και επισκέφτηκα τους γονείς μου στο χωριό. Η επίσκεψή μου αυτή ήταν αρκετή για να με δουν όλοι, αλλά αρκετά σύντομη για να μη δώσει την ευκαιρία στην αστυνομία να με συλλάβει. Βέβαια ποντάρισα και στη χριστουγεννιάτικη νωχέλεια των αστυνομικών.

Έκανα αρκετές τέτοιες επισκέψεις σε χώρους που με γνώριζαν. Δεν υπήρξε καμιά αντίδραση από την αστυνομία. Το Φλεβάρη του '74 δεν έπαιρνα πια κανένα μέτρο, αλλά απεναντίας προσπαθούσα να καταστήσω όλες μου τις πράξεις φανερές. Για τη δράση μου είχα δικαστεί, καταδικαστεί και αμνηστευτεί. Συνεπώς δεν είχα κανένα λόγο να κρύβομαι από την αστυνομία.

Όταν βεβαιώθηκα ότι δε διέτρεχα κανένα κίνδυνο να συλληφθώ, άρχισα να δημιουργώ και ορισμένα στεγανά. Αυτή τη μέθοδο την είχα ξαναδοκιμάσει.

Έκανα πολλά τηλέφωνα και επισκέψεις. Όλες αυτές οι κινήσεις είχαν να κάνουν με τη δουλειά ή με προσωπικές και φιλικές σχέσεις. Με όλη αυτή την κινητικότητα, αν κάποιος με παρακολουθούσε, κάποιες φορές θα μ' έχανε, αλλά θα τον αντιλαμβανόμουν σίγουρα. Άρχι-

σα να κάνω επαφές με διάφορα πρόσωπα και χώρους, αλλά δεν περίμενα και πολλά πράγματα.

Μετά την ανάταση και το ξέσπασμα την 17η Νοέμβρη στο Πολυτεχνείο, η ελληνική κοινωνία έπεσε ξανά σε λήθαργο. Στα εργοστάσια και τα γιαπιά η Ασφάλεια είχε καταγράψει τις απουσίες κατά τη διάρκεια της εξέγερσης. Αυτοί που απουσίαζαν από τη δουλειά εκείνες τις μέρες κλήθηκαν στην αστυνομία να δικαιολογήσουν τις απουσίες τους. Η διεύθυνση αποκατέστησε ξανά την τάξη που προσωρινά είχε διαταραχτεί. Τα ζωηρά στοιχεία απολύθηκαν. Ο νόμος της σιωπής άρχισε να βασιλεύει για μια ακόμη φορά.

Η άμπωτη αυτή στο μαζικό κίνημα δεν άφησε ανεπηρέαστη την πρωτοπορία. Ο χώρος των μαοϊκών, που είχαν αρχίσει να δραστηριοποιούνται τελευταία, χτυπήθηκε σκληρά. Επίσης τα συνεπή στοιχεία από την ΚΝΕ και τον «Ρήγα». Ο τροτσκιστικός χώρος είχε αποδεκατιστεί. Από τους ανένταχτους, όσοι δεν είχαν χτυπηθεί, είχαν υποχωρήσει. Μόνο η αστική δημοκρατική αντιπολίτευση φαινόταν να μην έχει χάσει το κουράγιο της. Κάτι πρέπει να ήξερε γα τις διαδικασίες που προωθούσε η Ευρώπη για αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Η υποχώρηση αυτή της αριστερής και επαναστατικής πρωτοπορίας ακολούθησε την υποχώρηση που σημειώθηκε στο μαζικό κίνημα μετά την πτώση του Πολυτεχνείου. Για άλλη μια φορά «η τάξη αποκαταστάθηκε». Τα σχολεία, μετά την «αταξία» των ημερών του Νοέμβρη, «ξαναβρήκαν τον κανονικό τους ρυθμό». Στα εργοστάσια επιβλήθηκε μια τόσο στυγνή δικτατορία του εργοδότη, που δεν υπήρξε όμοια της ούτε μετά την ήττα του εργατικού κινήματος στον εμφύλιο πόλεμο. Μετά τη χαραυγή του Νοέμβρη η νύχτα σκέπασε ξανά τη χώρα ολόκληρη.

Μέσα σ' αυτή την κατάσταση, που κανείς δεν ήξερε πόσο θα διαρκέσει, η πρωτοπορία βρήκε το χρόνο να ταχτοποιήσει κάποιες προσωπικές της υποθέσεις που μέχρι τώρα δεν είχε το χρόνο να ασχοληθεί μαζί τους. Πολλοί πήραν το πτυχίο τους αυτή την περίοδο και πολλές συναισθηματικές σχέσεις κατέληξαν σε «νομιμοποίηση» με παπά και κουμπάρο. Αυτό το κλίμα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο ήταν αδύνατο να μη με επηρεάσει και μένα.

Εξακολουθούσα να πιστεύω ότι μόνο με την ένοπλη πάλη ήταν δυνατή όχι μόνο η νίκη του εργατικού κινήματος, αλλά και η απλή αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ωστόσο με προ-

βλημάτιζε έντονα η σύμπτωση των «υποκειμενικών και αντικειμενικών παραγόντων» που καθορίζουν την επαναστατική κατάσταση.

Επαναστατική κατάσταση είναι εκείνη η κοινωνική ισορροπία μέσα στην οποία η εκμεταλλευόμενη τάξη δεν ανέχεται πια το καθεστώς εκμετάλλευσης, ενώ παράλληλα οι ενδιάμεσες τάξεις έχουν αποσύρει την υποστήριξη τους στην άρχουσα τάξη που, απογυμνωμένη, δεν είναι σε θέση να διατηρήσει αυτό το καθεστώς. Βέβαια η ισορροπία αυτή, που είναι πολλές φορές εύθραυστη και βραχύβια, είναι αποτέλεσμα διεργασιών που λίγο-πολύ συντελούνται αυτόματα χωρίς την επέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα, δηλαδή της επαναστατικής πρωτοπορίας. Η ιστορία μάς δίνει πάρα πολλά τέτοια παραδείγματα. Άλλωστε και η εξέγερση του Νοέμβρη δεν ήταν παρά κάτι τέτοιο. Το αν θα καταλήξει όμως αυτή η ισορροπία στη νίκη της επανάστασης ή της αντεπανάστασης εξαρτιέται από την παρουσία και την ετοιμότητα του υποκειμενικού παράγοντα.

Οι διαδικασίες που συντελούνταν μέσα στο χώρο της πρωτοπορίας ήταν αυτές που με βασάνιζαν. Είναι λογικό η κατάσταση που επικρατεί στο μαζικό κίνημα να επηρεάζει την αποφασιστικότητα, τη διάθεση στράτευσης και γενικά τις συνειδήσεις των επαναστατών. Μέχρις ενός σημείου όμως. Πρέπει κανείς να μάθει να κολυμπάει και μέσα σ' αντίθετα ρεύματα. Ωστόσο δεν φαινόταν κάτι τέτοιο. Η απαισιοδοξία και η παραίτηση έδιναν το κυρίαρχο χρώμα.

Η διεθνής κατάσταση επίσης δε βοηθούσε. Στον αραβικό χώρο, μετά τα χτυπήματα που δέχτηκε η Παλαιστινιακή Επανάσταση, όχι μόνο από τα γεράκια του Ισραήλ αλλά και από τους αντιδραστικούς άραβες ηγέτες, οι παλαιστίνιοι μαχητές στρέφονταν όλο και πιο πολύ προς τη θρησκεία. Οι Ερυθρές Ταξιαρχίες είχαν καβαλήσει το καλάμι. Έμοιαζαν με εκείνους τους αναβάτες που καβαλούν ένα παμπάλαιο άλογο και όμως φιλοδοξούν να υπερπηδήσουν το εμπόδιο. Φαινόταν από τότε ότι το άλογο θα στύλωνε τα πόδια του μπροστά στο εμπόδιο και ο αναβάτης θα τσακιζόταν πέφτοντας πάνω του. Ενώ ολόκληρη η ιταλική κοινωνία δεν είχε καν άρει την εμπιστοσύνη της στην άρχουσα τάξη, οι Ερυθρές Ταξιαρχίες φιλοδοξούσαν να την οδηγήσουν σε ένοπλη σύγκρουση, υπερπηδώντας όλη την επαναστατική διαδικασία.

Στη Ισπανία οι σύντροφοι από την Καταλωνία, με τους οποίους είχα αποκαταστήσει ξανά επαφές, είχαν εγκαταλείψει την ένοπλη πάλη και είχαν αφοσιωθεί στη μισονόμιμη δουλειά στις Εργατικές Επιτροπές (Comisiones Obreras). Μόνο η ΕΤΑ, και συγκεκριμένα η ΕΤΑ 2

μετά τη διάσπαση, εξακολουθούσε την τακτική της ένοπλης δράσης. Οι έντονες όμως εθνικιστικές της τάσεις μ' έκαναν επιφυλακτικό απέναντί τους και έτσι δεν έκανα καμιά επαφή μαζί τους.

Προχωρούσα με βήματα προσεκτικά. Ωστόσο σε δυο περιπτώσεις παραλίγο να πέσω σε σκόπελο.

Ήταν αρχές Μάρτη του '74. Ακόμη δεν είχα βεβαιωθεί ότι η Ασφάλεια δε με αναζητάει. Καθώς ήταν Κυριακή, άργησα να σηκωθώ από το κρεβάτι. Με ξύπνησε το κουδούνι της πόρτας. Ήταν ο ταχυδρόμος. «Συστημένο γράμμα», μου είπε και έφυγε. Δεν μου 'δωσε τη συνηθισμένη απόδειξη για να υπογράψω. Έκανε μεταβολή και εξαφανίστηκε. Σίγουρα το ξέχασε, σκέφτηκα. Με το που το άνοιξα, ανέβηκε το αίμα μου στο κεφάλι. Ήταν δυο πολυγραφημένες σελίδες με το απαραίτητο αστεράκι του Γκεβάρα στο πάνω μέρος της πρώτης σελίδας που άρχιζε με τη φράση: «Σύντροφε Σ.». Το Σ. ήταν γραμμένο στο χέρι, σημάδι πως στα τυποποιημένα χαρτιά γράφανε με το χέρι τα αρχικά του ονόματος του παραλήπτη. Του έριξα μια ματιά. Ήταν σαν κι αυτά που στέλναμε κι εμείς παλιότερα. Δεν ήξερα τι να υποθέσω. Ήταν κάποια οργάνωση ή η Ασφάλεια αυτός που μου το 'οτελνε; Το ύφος δε μου 'λεγε τίποτα. Ήταν δυνατόν να είχε χρησιμοποιηθεί κάποιος που είχε σπάσει στην Ασφάλεια. Το 'κανα μικρά-μικρά κομματάκια και το πέταξα στο σταχτοδοχείο.

Σε μια υποσημείωση, γραμμένη στο χέρι, μου υπόδειχναν πού να αφήσω την απάντησή μου. Σκέφτηκα να μην απαντήσω γιατί ακόμη και αν δεν ήταν δουλειά της Ασφάλειας, τόσο το περιεχόμενο όσο και ο τρόπος που με πλησίαζαν δε μου ενέπνεε καμιά εμπιστοσύνη. Αν ήταν γνήσιο υπήρχε ο κίνδυνος να με ξαναενοχλήσουν. Έτσι έγραψα σ' ένα πακέτο τσιγάρα την εξής φράση; «Σ. Ό,τι είχα να δώσω το 'δωσα. Τώρα δεν έχω απολύτως τίποτα». Έτσι πίστευα ότι ξέμπλεκα με δαύτους. Αυτοί όμως ήταν ανένδοτοι. Προσπάθησαν να με πείσουν. Τελικά με έβρισαν μικροαστό και μ' άφησαν ήσυχο.

Προσπαθώντας να έρθω σ' επαφή με τη νεολαία, έπεσα πάνω σε μια παρέα νεαρών που φάνηκε από την πρώτη στιγμή ότι πίσω από μια συνηθισμένη συμπεριφορά έκρυβε κάτι άλλο. Αυτό μ' έβαλε σε σκέψεις. Αυτό που διέκρινα εγώ θα μπορούσε να το διακρίνει και κάθε άλλο έμπειρο μάτι. Πήρα τα μέτρα μου, χωρίς να τους απομακρύνω εντελώς.

Όμως αυτό που φοβόμουν είχε ήδη συμβεί. Η Ασφάλεια άρχισε ξανά να με παρακολουθεί. Μου έκανε εντύπωση το γεγονός ότι σε

μερικές περιπτώσεις η παρακολούθηση γινόταν μ' έναν άκρως διακριτικό τρόπο, ενώ μερικές φορές ήταν εντελώς φανερή. Έδινε την εντύπωση ότι ήθελε να με τρομοκρατήσει. Ωστόσο δεν μπορούσα να εξηγήσω αυτή τη συμπεριφορά. Δεν ήμουν και κανένας πρωτάρης που θα τρόμαζε και θα παρατούσε κάθε πονηρή σκέψη. Το απέδωσα στη βαριεστιμάρα και την αδιαφορία κάποιων αστυνομικών. Βέβαια δεν άλλαξα καμιά από τις συνήθειες μου, γιατί αυτό θα έβαζε την Ασφάλεια σε κάποιες σκέψεις.

Ένα βράδυ, καθώς έτρωγα στο συνηθισμένο ταβερνάκι κοντά στο σπίτι μου, ο τύπος που με παρακολουθούσε το παράκανε. Ήταν ένας μάλλον νεαρός άντρας, έντονα μελαχρινός, με κοντά καλοχτενισμένα μαλλιά. Είχα την εντύπωση ότι κάπου είχαμε συναντηθεί ξανά, αλλά δεν μπορούσα να θυμηθώ πού και πότε.

Μπήκε στο ταβερνάκι, κάθισε κάπου κοντά μου. Όταν ο ταβερνιάρης τον ρώτησε τι θέλει, του απάντησε ξερά και προκλητικά: νερό. Ήπιε λίγο και έφυγε. Ο ταβερνιάρης σοκαρίστηκε. Ενώ μέχρι πριν φλυαρούσαμε παρέα, πήρε το ποτήρι του και χώθηκε μέσα στην κουζίνα. Ούτε που με χαιρέτησε όταν έφυγα.

Το ασανσέρ σταμάτησε στον πέμπτο όροφο. Βγήκα έξω και άπλωσα το χέρι μου να ανάψω το φως του διαδρόμου.

«Δεν χρειάζεται», ακούστηκε σχεδόν δίπλα μου.

Ήταν κάτι που δεν το περίμενα. Τι στο διάβολο ήθελε αυτός ο ασφαλίτης τέτοια ώρα; Στάθηκε μπροστά μου. Ένιωσα άσχημα.

«Μπέσα;», με ρώτησε.

Η φωνή μου βγήκε με δυσκολία, καθώς το λαρύγγι μου είχε ξεραθεί.

«Μπέσα», του απάντησα.

«Τάφος;» με ξαναρώτησε.

«Με προσβάλλεις», του απάντησα.

«Η δουλειά στους Αμπελόκηπους βρομάει. Κάνε πέρα. Πρόσεχε, μην είσαι μπούφος».

Το σκοτάδι ήταν αρκετό. Δεν μπορούσα να δω, όχι μόνο την έκφρασή του, αλλά ούτε καν τα χαρακτηριστικά του. Έβλεπα μόνο μια λεπτή σιλουέτα. Άλλωστε δε μου έδωσε και πολύ χρόνο. Έκανε μεταβολή και χώθηκε στο ασανσέρ. Στιγμιαία φάνηκε στο φως όταν άνοιξε η πόρτα. Σήκωσε το χέρι του και χάθηκε. Έμεινα αποσβολωμένος κοιτάζοντας το φωτάκι του ασανσέρ που έδειχνε ότι ήταν κατειλημμένο. Έμεινα σ' αυτή τη στάση μέχρι που το φως έσβησε.

Δεν ήξερα τι να υποθέσω. Όπως και να 'χε το πράγμα, αποφάσισα να ξεκόψω, αλλά με τον δικό μου τρόπο. Τους έγινα ανυπόφορος με το να αντιδράω αρνητικά σ' ό,τι έλεγαν. Έπαιρνα δεξιές θέσεις και γενικά έδινα την εντύπωση ότι είχα υποχωρήσει και την υποχώρησή μου την έκανα θεωρία. Απομακρύνθηκαν οι ίδιοι από κοντά μου μέχρι που τους έχασα εντελώς.

Όσο για τον περίεργο εκείνο μπάτσο, ξανασυναντηθήκαμε πολύ αργότερα σε μια περίπτωση όπου εγώ είχα το πάνω χέρι. Εκείνο που μπορεί να ειπωθεί, και που μόνο αυτό έχει κάποια αξία, είναι ότι οι σχέσεις μέσα στον σκοτεινό κόσμο της παρανομίας δεν είναι μονοσήμαντες. Αντίθετα, ξεπερνούν και την πιο πλούσια φαντασία. Γενικά μπορώ να πω: ό,τι κάνει κανείς θα το βρει σ' αυτόν τον μάταιο κόσμο της ύλης, μιας και η ύπαρξη του άλλου κόσμου είναι αμφίβολη ακόμη και για τους πιστούς του.

Τα περιστατικά αυτά με έκαναν πιο προσεκτικό. Άρχισα να συνειδητοποιώ ότι ο ρυθμός εξέλιξης της ιστορίας δεν έχει να κάνει με τις ατομικές ανησυχίες, αναζητήσεις ή και φιλοδοξίες. Παρόλο το βολονταρισμό μου, δεν είχα χάσει την επαφή μου με την πραγματικότητα.

Τα τελευταία χρόνια είχα ζήσει σαν κοσμοκαλόγερος. Είχα παραμελήσει εντελώς να ικανοποιήσω τις πιο ανθρώπινες ανάγκες: φιλία, έρωτα. Είχα ξεχάσει ακόμη και την ικανοποίηση που σου δίνει η δημιουργική εργασία, όχι η αλλοτριωμένη εργασία για την επιβίωση, αλλά το να σκαλίσεις για παράδειγμα ένα κομμάτι ξύλο ή ένα μάρμαρο για να το δωρίσεις σε κάποιο αγαπημένο πρόσωπο. Στη φυλακή και αυτά που σκάλιζα χρησίμευαν για τη μεταφορά παράνομων σημειωμάτων. Όλες μου τις δραστηριότητες τις είχα εντάξει στον κυρίαρχο στόχο: τη δημιουργία της ένοπλης πρωτοπορίας.

Άρχιζα να κάνω μερικές τέτοιες παραχωρήσεις. Αυτό δε σημαίνει ότι παραμέλησα τα πολιτικά μου καθήκοντα. Έπρεπε να βρω ένα πολιτικό χώρο που να είναι κάπως κοντά μου. Δε χρειάστηκε να ψάξω και πολύ.

Η ΟΚΔΕ, το τμήμα της Ενιαίας Γραμματείας της Τέταρτης Διεθνούς, μου ήταν γνωστό. Με στελέχη του, όπως ο Φελέκης, ο Ψαραδέλης και ο Νίκας, είχα ήδη στενές σχέσεις από τη φυλακή. Βέβαια και η ΟΚΔΕ καταδίκαζε την ατομική τρομοκρατία, αλλά υποστήριζε τα αντάρτικα, άρα και τα «αντάρτικα πόλης». Τα τελευταία στην ουσία δεν ήταν παρά συνωμοτικές οργανώσεις ατομικής τρομοκρατίας. Δηλαδή στο θέμα που με αφορούσε οι απόψεις ήταν αμφιθυμικές. Άλλω-

στε δε φιλοδοξούσα να αλλάξω την πολιτική της Τέταρτης Διεθνούς. Απλά ήθελα ένα πολιτικό χώρο για τις «νόμιμες» πολιτικές μου δραστηριότητες, που τις θεωρούσα σημαντικές και που, όπως φαινόταν, για αρκετό διάστημα θα αφορούσαν το σημαντικότερο μέρος από τη συνολική μου δραστηριότητα.

Από το Φλεβάρη μέχρι τον Ιούλη του '74 ο χρόνος κυλούσε πολύ αργά, άδειος από γεγονότα. Είχες την εντύπωση ότι ταξίδευες πάνω από ένα βάλτο. Η ρουτίνα και η ηρεμία κυριαρχούσαν. Ο κόσμος φαινόταν αδιάφορος, απορροφημένος από τα προσωπικά του προβλήματα. Το κυρίαρχο πρόβλημα της πρωτοπορίας ήταν η διαμάχη της Ριάλδη με την ομάδα του *Σύγχρονου Κινηματογράφου* όπου συμμετείχαν ο Θόδωρος Αγγελόπουλος, η Φρίντα Λιάππα, νομίζω κι ο Μανιάτης. Το ζήτημα ήταν αν είχε επιχορηγηθεί η ομάδα του *Σύγχρονου Κινηματογράφου* από το Ίδρυμα Φορντ.

Κι όμως, κάτω από την ήρεμη επιφάνεια του βάλτου, συντελούνταν οι διεργασίες που θα οδηγούσαν στα γεγονότα του Ιούλη του '74. Ταυτόχρονα, το ίδιο διάστημα άρχισε να σχηματίζεται η μεταπολιτευτική τάση ένοπλης πάλης ή τρομοκρατίας. Έναν ασήμαντο θάμνο πολλοί μπορούν να τον δουν εντελώς διαφορετικά. Άλλος μπορεί να θαυμάσει το σμαραγδένιο χρώμα των φύλλων του, άλλος μπορεί να αισθανθεί δέος μπροστά στη θέα των αγκαθιών του. Ο αγρότης μπορεί να τον θεωρεί εμπόδιο στην καλλιέργεια του χωραφιού του. Ωστόσο μόνο ένας έμπειρος κυνηγός μπορεί να αισθανθεί ότι εκεί μέσα κρύβεται ένα θήραμα.

Μ' αυτή τη διαίσθηση του συνωμότη, παρόμοια μ' αυτή του κυνηγού, ένιωσα να αναπτύσσεται αυτός ο κόσμος της συνωμοσίας. Πολύ λίγα βήματα με χώριζαν από τους σκοτεινούς της διαδρόμους. Ένιωσα μια φοβερή έλξη. Σκέφτηκα όμως λίγο. Σίγουρα θα μπορούσα να προσφέρω στην παράνομη δουλειά, που και χωρίς τη δική μου συνεισφορά θα έπαιρνε το δρόμο της. Μένοντας απ' έξω θα μπορούσα να είμαι ο συνδετικός κρίκος σε πιο πλατιές δυνάμεις. Είχα συμπάθειες και πέρα απ' το χώρο της αριστεράς. Όχι μόνο αγωνιστές από την αστική δημοκρατική αντιπολίτευση, αλλά ακόμη και ο Πνευματικός με θεωρούσε σαν γνήσιο οπαδό του Γκεβάρα. Τελικά δεν υπέκυψα στον πειρασμό και έμεινα απέξω.

Η πείρα του Πολυτεχνείου είχε επιβεβαιώσει τη συσσωρευμένη πείρα ότι για να νικήσει μια επανάσταση χρειάζεται πολύ πλατιές δυνάμεις. Πυροδότης όμως των εξελίξεων υπήρξε το πραξικόπημα του

Σαμψών στην Κύπρο που στηρίχτηκε από τη στρατιωτική Χούντα της Αθήνας. Ακόμη δεν μπορεί να πει κανείς αν ο Ιωαννίδης έπεσε στην παγίδα που του είχε στήσει η πολιτική της Άγκυρας ή αν η τουρκική πολιτική απλά εκμεταλλεύτηκε την άστοχη ενέργεια της Αθήνας. Όπως και να 'χει το πράγμα, ο Ιωαννίδης έπεσε θύμα των σκευωριών του NATO που με ένα σμπάρο πέτυχε δυο τρυγόνια. Πρώτα νομιμοποίησε την ντε φάκτο διχοτόμηση του νησιού και ύστερα ξεφορτώθηκε τη στρατιωτική Χούντα της Αθήνας.

Το εγχείρημα αυτό της μεταπολίτευσης έκρυβε για τους εμπνευστές του κινδύνους: την απροσδιόριστη στάση του μαζικού κινήματος. Βέβαια, η συγκυρία μέσα στην οποία εκδηλώθηκε το εγχείρημα αυτό μείωνε στο ελάχιστο τον κίνδυνο. Αυτό μπορεί να το πει κανείς εκ των υστέρων. Όταν όμως ο ραδιοφωνικός σταθμός ανακοίνωνε το πραξικόπημα στη Λευκωσία, την τουρκική εισβολή και την κήρυξη γενικής επιστράτευσης, τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά.

Ο Ιούλης στην Ελλάδα είναι από τους πιο θερμούς μήνες. Αυτή την εποχή διαλέγουν αυτοί που θέλουν να κάνουν τα δάση οικόπεδα. Γύρω στις 20 Ιούλη του '74 οι φωτιές μαίνονταν στην Αττική. Οι διαδόσεις ότι ξένοι πράκτορες κρύβονταν πίσω από τους εμπρησμούς αυτούς οργίαζαν. Η φημολογία τροφοδοτούνταν και από την επίσημη προπαγάνδα. Αυτή η ρευστή κατάσταση άφηνε να φανεί ότι κάτι ετοιμάζεται, αλλά κανείς δεν ήξερε τι.

Ωστόσο ο κόσμος παρέμενε αδιάφορος. Δεν περίμενε συνταρακτικά γεγονότα. Άλλωστε πολλές προσωπικότητες, ανάμεσα σ' αυτούς και ο Θεοδωράκης, εκτιμούσαν ότι η στρατιωτική Χούντα είχε ακόμη τουλάχιστον δέκα χρόνια ζωής. Όταν όμως άρχισαν να φτάνουν τα νέα από την Κύπρο, η κατάσταση άρχισε να αλλάζει με τρομερά γρήγορο ρυθμό.

Η αστική αντιπολίτευση, τόσο η δεξιά όσο και το κέντρο, αφού καταδίκασαν τις «εγκληματικά άστοχες ενέργειες της Χούντας», πήραν σαφώς πατριωτική θέση ενάντια στον «εισβολέα». Την ίδια πατριωτική στάση κράτησαν και τα ρεφορμιστικά κόμματα της αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτερικού).

Για τους επαναστάτες βέβαια τα πράγματα είχαν ξεκαθαρίσει από το 1912 στη Βασιλεία της Ελβετίας. Σε μια ενδοϊμπεριαλιστική διένεξη οι εργάτες, οι αγρότες και η φτωχολογιά των εμπόλεμων χωρών δεν έχει να κερδίσει από τον πόλεμο. Αντίθετα, είναι αυτοί που θα πληρώσουν ακόμα και με το αίμα τους. Για τους απόκληρους της γης ο

εχθρός δε βρίσκεται στο αντίπαλο στρατόπεδο, αλλά μέσα στην ίδια του τη χώρα: είναι οι εκμεταλλευτές και οι ένστολοι υποστηρικτές τους. Συνεπώς καθήκον των επαναστατών είναι η συμφιλίωση με τους ένστολους συντρόφους του αντίπαλου στρατού και η μετατροπή του πολέμου σε εμφύλια ταξική σύγκρουση.

Η ξεκάθαρη αυτή διεθνιστική θέση είναι κάτι σαν sine qua non για καθένα που θέλει να λέγεται επαναστάτης. Ωστόσο, είναι άλλο πράγμα να λέγεται αυτό στις συζητήσεις μέσα στις ομάδες της αριστεράς ή ακόμη και να γράφεται δημόσια και άλλο να προσπαθεί κανείς να το κάνει πράξη. Η λύσσα με την οποία έχουν κατά καιρούς χτυπήσει τους διεθνιστές επαναστάτες οι μιλιταριστές είναι μεγαλύτερη από αυτή που δείχνουν στον αντίπαλο στρατό.

Βέβαια προσωπικά δεν αντιμετώπιζα τέτοιο ενδεχόμενο, ή μάλλον έτσι νόμιζα. Ήμουν από τα δέκα-δεκαπέντε άτομα που ήταν εντελώς ανεπιθύμητα στο στρατό. Έκανα όμως λάθος. Η γραφειοκρατία είχε κάνει το θαύμα της. Ο αστυνομικός, που πήγαινε στο πατρικό μου σπίτι για να μου δώσει το νέο απολυτήριο που ήταν λευκό, επέστρεφε άπρακτος, γιατί δε με έβρισκε εκεί, αφού ήμουν στη φυλακή. Επέστρεφε τα έγγραφα στη στρατολογία. Έτσι στα χέρια μου παρέμενε το «πορτοκαλόχρουν» απολυτήριο, σύμφωνα με το οποίο ήμουν ακόμη «χειριστής ασυρμάτου» του όπλου των διαβιβάσεων. Η ειδικότητα αυτή είχε κάποιο βαθμό εμπιστευτικό. Σύμφωνα λοιπόν με το απολυτήριο έπρεπε να παρουσιαστώ στο Τάγμα Διαβιβάσεων της Β΄ Μεραρχίας που είχε έδρα την Κοζάνη.

Δεν γνώριζα το χρώμα του απολυτηρίου. Πήγαινα βέβαιος ότι θα είχε αλλαχτεί. Όταν το είδα έπεσα από τα σύννεφα. Τι γίνεται τώρα; Και πάλι η στάση του κομμουνιστή είναι σαφής. Πηγαίνει φαντάρος, εκτός αν είναι απαραίτητος στο Κόμμα ή καταζητείται από τις διωκτικές αρχές. Η περίπτωσή μου όμως ήταν οριακή. Δεν ήμουν απαραίτητος στην οργάνωση και ούτε ήμουν καταζητούμενος. Αντιμετώπιζα όμως το ενδεχόμενο να πάω κατευθείαν στο πειθαρχείο και όχι στο θάλαμο.

Αν ήταν να παρουσιαστώ στο στρατό, έπρεπε να φύγω γρήγορα. Δεν είχα χρονικά περιθώρια. Στο μυαλό μου το δίλημμα αυτό έφερνε χιλιάδες στροφές. Δεν μπορούσα να καταλήξω σε καμιά απόφαση. Στην Αθήνα επικρατούσε χάος. Προσπάθησα να επικοινωνήσω τουλάχιστον με το σύντροφο Χρήστο Αναστασιάδη, άνθρωπο που κουβαλούσε εμπειρίες των διεθνιστών από το 1922 ακόμη, αλλά δεν μπόρε-

σα να τον εντοπίσω. Με τέτοια γεγονότα δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί σπίτι του.

Από τη μια μεριά ένιωθα δέος στην ιδέα ότι μπορεί να βρεθώ στη φωλιά των λιονταριών, αλλά από την άλλη διαισθανόμουν τι θα μπορούσα να κάνω εκεί μέσα αν τα λιοντάρια δεν αντιλαμβάνονταν τη λεοντή μου. Στο τέλος επικράτησε αυτή η αυθόρμητη κλίση μου να μην αποφεύγω τους κινδύνους.

Ακόμη δεν μπορούσα να προσδιορίσω ακριβώς αυτούς του κινδύνους και ούτε καν είχα κάποιο σχέδιο πώς θα τους αντιμετώπιζα. Ένιωθα φοβερά αδύναμος. Ούτε τις χειρότερες μέρες της ανάκρισης ή της παρανομίας δεν είχα νιώσει αυτό το συναίσθημα αδυναμίας. Το μόνο που μπόρεσα να κάνω ήταν να αφήσω κάποιο μήνυμα σε συντρόφους. Και αποφάσισα να κάνω τη διαδρομή μέχρι την Κοζάνη. Η απόφαση αυτή με έκανε να ηρεμήσω. Ξαναβρήκα όχι μόνο το χαμένο μου θάρρος αλλά και το θράσος μου.

Πλησίασα ένα περιπολικό της αστυνομίας και με το απολυτήριο στρατού στα χέρια τούς είπα με τόνο μάλλον επιτακτικό: «Δεν υπάρχει ταξί και ούτε άλλο μέσο και πρέπει να φύγω για τη Μακεδονία. Μπορείτε να με πάτε στο σταθμό Λαρίσης». Η φράση τέλειωνε χωρίς ερωτηματικό. Ο οδηγός με κοίταξε λίγο στραβά, αλλά ο συνοδηγός μού λέει: «Μπες μέσα». Ταξιδεύοντας με το περιπολικό της αστυνομίας το μυαλό μου γαλήνεψε εντελώς. Τα πράγματα άρχισαν καλά, σκέφτηκα.

Το ταξίδι για την Κοζάνη ήταν επεισοδιακό. Σ' ολόκληρη τη χώρα επικρατούσε χάος. Όλες οι υπηρεσίες είχαν αποδιοργανωθεί. Η εθνική οδός για Λαμία είχε κλείσει σε μεγάλα διαστήματα. Κανείς δεν ήξερε το λόγο. Μια εξήγηση ήταν ότι θα χρησίμευαν σαν διάδρομοι προσγειώσεως σε περίπτωση που βομβάρδιζαν τα αεροδρόμια.

Έφτασα στην Κοζάνη την άλλη μέρα, κοντά στο μεσημέρι. Το κέντρο της πόλης είχε κατακλυστεί από νέους που έπρεπε να παρουσιαστούν στο στρατό. Κάθισα να πάρω ένα καλό γεύμα πριν διαβώ την πύλη του στρατοπέδου. Συνόδεψα το φαγητό με αρκετό κρασί. Ένιωθα ήρεμος. Δεν σκεφτόμουν τίποτε.

Τελικά η φωλιά των λεόντων αποδείχτηκε φωλιά χελιδονιών το φθινόπωρο: Ερημιά. Η μονάδα είχε μετακινηθεί και παρέμενε ένας λοχαγός, ένας γραφιάς, ένας σιτιστής και καμιά δεκαριά φαντάροι. Ο γραφιάς με τα γυαλιά μυωπίας και αποκαμωμένος από την κούραση παραλάμβανε τα απολυτήρια και συμπλήρωνε τους καταλόγους. Ο σιτιστής μάς οδήγησε σ' ένα βουνό από ρούχα και άλλα στρατιωτικά είδη.

Δεν ξέρω τι μ' έπιασε ξαφνικά κι άρχισα να διαλέγω με προσοχή τα ρούχα. Πρόσεχα να είναι όσο το δυνατόν πιο κομψά. Απόρησα με αυτή την ξαφνική μου κοκεταρία. Όταν υπηρετούσα τη θητεία μου ήμουν το πρότυπο του πιο κακού και κακοντυμένου φαντάρου. Πραγματικό παράδειγμα προς αποφυγήν.

Ντυθήκαμε, μας χρέωσαν όπλα, μας χώρισαν σε διμοιρίες και ομάδες και τελικά μας άφησαν να ξεκουραστούμε. Ξεσκόνισα και καθάρισα το όπλο και την ξιφολόγχη μου. Τα απίθωσα μπροστά μου και άρχισα να γελώ με τους φόβους μου. Η επαφή με το κρύο ατσάλι μου 'δινε τρομερή αυτοπεποίθηση. Αναρωτιόμουν, πόσοι άραγε σύντροφοι να βρίσκονταν στην ίδια με μένα θέση και πώς θα μπορούσαμε να συνδεθούμε μεταξύ μας;

Αργά το απόγευμα μετακινηθήκαμε σε στρατόπεδο κοντά στην Πτολεμαΐδα. Η εικόνα που παρουσίαζε ο στρατός μετά την επιστράτευση θύμιζε Κούβα. Νέοι άντρες με μακριά μαλλιά, μούσια και πράσινες φόρμες δε διέφεραν σε τίποτα από τους barbudos (γενειοφόρους) της Σιέρα Μαέστρα. Η ομοιότητα αυτή όμως περιοριζόταν μόνο στην εξωτερική εμφάνιση. Στις συζητήσεις αποκαλύπτονταν αδύναμοι μικροαστοί που μόνη τους έγνοια ήταν πως άφησαν τις δουλειές τους, τις σπουδές τους, τις οικογένειες τους ή ακόμη και το χουζούρι τους.

Ωστόσο και μόνο η παρουσία τους στο στρατό δυνάμει μπορούσε να αποτελέσει μια φοβερή βόμβα για το ίδιο το σύστημα. Καταρχήν η ίδια η εμφάνισή τους ήταν ντε φάκτο άρνηση της στρατιωτικής πειθαρχίας. Οι προσπάθειες της ιεραρχίας να αλλάξει αυτή την εμφάνιση συνάντησε αποτελεσματική αντίσταση: κανένας δεν έκοψε τα μαλλιά ή το μούσι του. Η πατριωτική προπαγάνδα τούς άφηνε αδιάφορους. Δεν έβρισκαν κανένα νόημα στον πόλεμο. Το μόνο που ήθελαν ήταν να τελειώσει όσο το δυνατό πιο γρήγορα αυτή η ταλαιπωρία. Παρακολουθούσαν τις ειδήσεις και δεν έκρυβαν την απέχθειά τους για τις πολεμικές συγκρούσεις. Ήταν φανερό ότι, σε περίπτωση σύρραξης, οι λιποταξίες καθώς και οι εκτελέσεις αξιωματικών θα έπαιρναν μεγάλες διαστάσεις. Η διάλυση του στρατού, που είναι και το πιο σημαντικό γνώρισμα μιας επαναστατικής κατάστασης, ήταν κάτι παραπάνω από φανερή.

Ο Τρότσκι είχε γράψει χιλιάδες σελίδες για το το πώς μπορεί ένας διαλυμένος αστικός στρατός να μετασχηματιστεί σε επαναστατικό, κόκκινο στρατό που να στηρίζεται σε επιτροπές και συμβούλια φαντάρων. Αλλά αυτό που δεν έλεγε ήταν πως το έργο αυτό μπορούσε να

πραγματοποιηθεί μόνο από ένα αρκετά μεγάλο αριθμό επαναστατών που να έχουν ικανοποιητικό συντονισμό στις ενέργειες τους. Απαιτούσε έναν επαναστατικό μηχανισμό.

Ήμουν απομονωμένος σε μια απομακρυσμένη επαρχία, μόνος ανάμεσα σε χιλιάδες ένστολους νέους με μαλλιά και μούσια, αλλά δεν ήξερα τι ακριβώς είναι ο διπλανός. Προσπάθησα να επικοινωνήσω με την Αθήνα, αλλά στάθηκε αδύνατο μέσα σ' αυτό το χάος. Προσπάθησα να αντισταθώ στην απογοήτευση που άρχισε να μου τριβελίζει το μυαλό. Άρχισα να σκέφτομαι πώς θα έστηνα κάποιο στοιχειώδη μηχανισμό. Βέβαια μια τέτοια ενέργεια ήταν πολύ παρακινδυνευμένη, αλλά δεν μπορούσα να βαλτώνω στην αδράνεια ενώ τα γεγονότα προχωρούσαν με τέτοια ταχύτητα. Από το αδιέξοδο αυτό με έβγαλε η στραβομάρα της γραφειοκρατίας.

Το 16ο σύνταγμα πεζικού είχε διατεθεί από την Β' Μεραρχία για την ασφάλεια Αττικής. Τα δυο τάγματα αυτού του συντάγματος ανήκαν στις πιο πιστές μονάδες του Ιωαννίδη. Αρκεί να σημειωθεί ότι διοικητής του 16ου συντάγματος ήταν εκείνη την εποχή ο συνταγματάρχης Κούτρας, έμπιστος φίλος του Ιωαννίδη και πρώην διοικητής του ΕΑΤ-ΕΣΑ. Εμένα με κατέταξαν σ' έναν λόχο διαβιβάσεων που προοριζόταν να ενισχύει τις επικοινωνίες του 16ου συντάγματος.

Δεν πίστευα στ' αφτιά μου. Ούτε να το ονειρευτώ τολμούσα ότι θα βρισκόμουν μέσα στην καρδιά του μηχανισμού της Χούντας. Κι όμως ήταν αλήθεια. Σχημάτισαν το λόχο και όρισαν διοικητή για τη διαδρομή έναν έφεδρο ανθυπολοχαγό. Στη Λάρισα μας παρέλαβε ένας μόνιμος λοχαγός και μας συνόδευσε μέχρι τον σιδηροδρομικό σταθμό. Δεν τα είχα μόνο εγώ χαμένα, αλ\ά και οι συνάδερφοι μου. Είχε έρθει στο μεταξύ και ο Καραμανλής και σχηματίστηκε η πρώτη μεταπολιτευτική κυβέρνηση. Οργίαζαν όμως οι φήμες ότι ο Ιωαννίδης επιχειρούσε ένα νέο κατέβασμα των τανκς στους δρόμους της Αθήνας.

Όλα αυτά τα αντιμετώπιζα με ανάμικτα συναισθήματα. Από τη μια μεριά ένιωθα αδιόρατη ανησυχία, αλλά από την άλλη ευφορία. Έβλεπα τον εαυτό μου μέσα σ' ένα τέτοιο άρμα μάχης. Πόσο δύσκολο ήταν άραγε, αντί να σημαδέψεις τον κόσμο με τα πολυβόλα του, να στρέψεις τις κάννες του ενάντια στους ίδιους τους δικτάτορες;

Βέβαια καλά όλα αυτά, αλλά τι σκέφτονταν οι άλλοι συνάδελφοί μου; Δεν ήταν τυχαίο ότι το 16ο σύνταγμα προερχόταν από μια απομακρυσμένη περιοχή. Ήταν μέσα στα μέτρα που έπαιρνε η Χούντα για να έχει κάποια βεβαιότητα για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις.

Πέρα από αυτό, στο όπλο διαβιβάσεων επιλέγονται με αυστηρά κριτήρια όσον αφορά το «εθνικό φρόνημα». Έχοντας υπόψη μου όλα αυτά, κρατούσα μια κάποια απόσταση από τους συναδέλφους μου.

Μπορεί να είχαν πάρει μέτρα για την επιλογή αυτών των φαντάρων, αλλά η αντίσταση στη Χούντα, και ειδικά το Πολυτεχνείο, είχε δράσει καταλυτικά στην εξέλιξη των συνειδήσεων αυτών των παιδιών. Πριν επιβιβαστούμε στο τρένο στη Λάρισα, με πλησίασε ένας συνάδελφος με τον οποίο είχα κάνει παρέα μια-δυο φορές σε ταβερνάκια. Με ρώτησε αν είχα ζήσει καθόλου στη Θεσσαλονίκη γιατί είχε την εντύπωση ότι με είχε ξαναδεί. Του απάντησα ότι σε αυτή την πόλη είχα κάνει φαντάρος, όταν έκανα τη θητεία μου. «Όχι», μου απάντησε. «Τότε δε βρισκόμουν εγώ εκεί. Δεν ξαναπήγες ποτέ στη Θεσσαλονίκη;». Άρχισε να με ενοχλεί η επιμονή του. Αυτός όμως το βιολί του.

«Στην Έκθεση δεν πήγες ποτέ; Δεν επισκέφτηκες το πολωνικό περίπτερο;».

«Ναι», του απάντησα ξερά, μη ξέροντας πού το πηγαίνει. «Επισκέφτηκα το πολωνικό περίπτερο. Τι θέλεις;».

«Εσύ δεν είσαι που ήσουν με τον Λιάκο, τον Μυταφίδη και τον Δαρβέρη;».

Άρχισα να ανησυχώ σοβαρά.

«Τι θέλεις; Πού το πας;».

«Μη φοβάσαι, ήμουν φοιτητής και παρακολούθησα τη δίκη σου. Απ' τους 104 άντρες του λόχου μας, τέσσερις είναι βασιλικοί, κάπου δέκα δεξιοί Καραμανλικοί και οι υπόλοιποι, μαζί και ο υπολοχαγός, είμαστε γενικά αριστεροί. Ψιθυρίζεται ότι τα τανκς μάς περιμένουν στην πύλη του ΚΕΒΟΠ για να βγούνε στην Αθήνα. Είμαστε χαμένοι».

Δεν είχα σκοπό να ανοιχτώ ακόμη και τον καθησύχασα λέγοντας ότι αυτά είναι παραμύθια.

Στο διάστημα που μείναμε στη Λάρισα κατάφερα να πάρω κάποιες επαφές, που δεν ήταν και τόσο σημαντικές, αλλά άρχισα να νιώθω μεγαλύτερη ασφάλεια. Τουλάχιστον, ό,τι και να έκανα, δε θα με εξαφάνιζαν σαν το σκυλί στο αμπέλι.

Διανυκτέρευση στη Λάρισα και την άλλη μέρα Αθήνα.

Το στρατόπεδο στο Χαϊδάρι μού ήταν ήδη γνωστό από τότε που υπηρετούσα την κανονική μου θητεία. Λίγα πράγματα είχαν αλλάξει από τότε. Πραγματικά στους διαδρόμους του στρατοπέδου υπήρχαν τεθω-

ρακισμένα οχήματα μεταφοράς προσωπικού. Πρέπει να ήταν τα ίδια που σκόρπιζαν τρόμο στην κατάληψη του Πολυτεχνείου. Θα είναι πολύ ενδιαφέρον, σκέφτηκα, να μην είμαι αντιμέτωπος μ' αυτά, αλλά μέσα σε αυτά τα ίδια. Κι όμως ένιωθα κάποια ανησυχία. Αναρωτιόμουν πόσο καιρό ακόμη θα αγνοούσαν την πραγματική μου ταυτότητα.

Αφού τακτοποιηθήκαμε, μας συγκέντρωσαν σε μια αίθουσα. Εκεί ένας μόνιμος υπολοχαγός, που θα ήταν στο εξής διοικητής του λόχου, μας παρουσίασε τον συνταγματάρχη Κούτρα. Είχα μάθει ότι ήταν από τη Λαμία, αλλά η φυσιογνωμία του δε μου 'λεγε και πολλά πράγματα. Δεν τον είχα συναντήσει ποτέ πριν. Αν και είχε κάνει διοικητής στο ΕΑΤ-ΕΣΑ, δεν είχε κατηγορηθεί για βασανιστήρια, ούτε κατηγορήθηκε άμεσα για την εισβολή στο Πολυτεχνείο. Ωστόσο τον θεωρούσαν από τους πιο πιστούς φίλους του Ιωαννίδη.

Μας μίλησε γενικά, «για την ανάγκη να υποστούμε μερικές ταλαιπωρίες ακόμη και θυσίες για χάρη της πατρίδας που βρισκόταν σε δύσκολη θέση». Υπογράμμισε την ανάγκη να διαφυλαχτεί η πειθαρχία, που όπως τόνισε «είναι ο βασικός παράγοντας της αποτελεσματικότητας ενός στρατού». Δεν είπε τίποτα ενάντια στους «φαύλους πολιτικούς». Ο λόγος του ήταν πολύ προσεκτικός. Άφησε όμως κάποιες αιχμές για όσους τυχόν θα διαταράξουν την πειθαρχία, τονίζοντας ότι οι ποινές για απειθαρχία σε καιρό πολέμου είναι πολύ αυστηρές.

Τη γενική αυτή διατύπωση την έκαναν πιο συγκεκριμένη, αργότερα, ο ταγματάρχης του Α2 και ο λοχαγός μας, που δεν έκρυψαν από την πρώτη στιγμή τα φιλοχουντικά τους αισθήματα. Με ευχαρίστηση τόνισαν ότι απειθαρχία σε καιρό πολέμου σημαίνει στήσιμο στα έξι μέτρα. Βέβαια αυτό δεν τρομοκράτησε τους επίστρατους. Πολλοί μάλιστα υποσχέθηκαν στον πρώτο ότι δε θα δώσουν την ευχαρίστηση στους Τούρκους να του φυτέψουν μια σφαίρα στο κεφάλι, γιατί θα το έκαναν ευχαρίστως πρώτα αυτοί.

Ωστόσο, παρά τα μεμονωμένα ξεσπάσματα, γενικά οι συνάδελφοι δε σκέφτονταν τίποτε άλλο εκτός από το ότι είχαν αφήσει τις δουλειές τους και την κανονική τους ζωή. Δεν έβρισκαν κανένα νόημα στον πόλεμο για τον οποίο τους προετοίμαζαν. Ήταν στο σύνολο τους αντίθετοι με τη δικτατορία, αλλά δεν μπορούσε να διαπιστώσει κανείς καμιά διάθεση ενεργητικής αντίδρασης. Εκείνο που ήταν διατεθειμένοι να κάνουν ήταν μια μαζική άρνηση σε περίπτωση που ο Ιωαννίδης κατέβαζε τα τανκς.

Αυτή η στάση των συναδέλφων μου με προβλημάτιζε. Σε τέτοιες

περιπτώσεις, ιδιαίτερα μέσα στο στρατό, δεν μπορείς να ακροβατείς πάνω στο οδόφραγμα. Ή πηγαίνεις από τη μια μεριά ή από την άλλη. Παθητική αντίσταση σημαίνει αυτοκτονία. Η πρόσφατη ιστορία είναι πολύ διδακτική. Κάτι τέτοιο έγινε και στο Ελ Τάμπα της Αιγύπτου το 1943, όταν οι Άγγλοι συνέλαβαν μια ολόκληρη ελληνική μεραρχία. Το ίδιο έγινε αργότερα, όταν ολόκληρες μονάδες εκτοπίστηκαν στο Μακρονήσι.

Τώρα βέβαια δεν υπήρχαν οι Άγγλοι, αλλά ο Ιωαννίδης θα μπορούσε να στηριχτεί στους κληρωτούς. Μας συγχώνευσαν μαζί τους. Ήταν στο σύνολο τους διαλεγμένοι φιλοχουντικοί. Ένιωθες θλίψη που νέα παιδιά είχαν γίνει στυγνοί δολοφόνοι. Συμμερίζονταν τις απόψεις του λοχαγού και δεν έκρυβαν την επιθυμία τους να ξανακατεβούν στους δρόμους της Αθήνας με τα τανκς. Το θεωρούσαν μάλιστα βέβαιο ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Πολύ γρήγορα δημιουργήθηκε αντιπάθεια ανάμεσα στους κληρωτούς και τους επίστρατους. Βέβαια δεν είχαμε ανοιχτή ρήξη, αλλά οι προστριβές ήταν καθημερινές. Προσωπικά εγώ εξακολουθούσα να ενεργώ συστηματικά και δεν εκδηλωνόμουν. Μ' αυτή τη συμπεριφορά και τη βοήθεια συντρόφων απέξω, εντόπισα και μέσα σ' αυτό το χώρο αρκετά παιδιά που ήταν αντίθετα στο καθεστώς και που υπόφεραν γι' αυτά που έβλεπαν, αλλά και γι' αυτά που είχαν αναγκαστεί να κάνουν.

Είχα αποκαταστήσει τις επαφές μου με διάφορους συντρόφους και ειδικά με τον Χρήστο Αναστασιάδη. Με τον τελευταίο οι επαφές μου ήταν πολύ συχνές. Με έβλεπε τόσο ο ίδιος όσο και οι άλλοι συνεργάτες του. Έτσι μπόρεσα να αποκτήσω μια συνολική εικόνα της κατάστασης και επιπλέον μπορέσαμε να δημιουργήσουμε κάποιο στοιχειώδες δίκτυο μέσα στο στρατόπεδο.

Ο κοινοβουλευτισμός με το σχηματισμό της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας δεν είχε αποκατασταθεί πλήρως. Ο κρατικός μηχανισμός στο σύνολο του δεν ελεγχόταν από την κυβέρνηση αλλά από τη στρατιωτική Χούντα. Το φιάσκο όμως στην Κύπρο τής αφαιρούσε ένα μεγάλο μέρος από τη δύναμή της. Πολλοί στρατιωτικοί ήθελαν έναν ελεγχόμενο κοινοβουλευτισμό, όπως στην Τουρκία. Τα πιο πολλά όμως μεσαία και χαμηλά στελέχη, οι λεγόμενοι κανταφικοί, ήταν προσκολλημένα γύρω από τον Ιωαννίδη, που ερωτοτροπούσε με την ιδέα ενός νέου πραξικοπήματος.

Η κατάσταση ήταν πολύ ρευστή. Εμείς εξακολουθούσαμε να εί-

μαστε σε επιφυλακή. Μέσα στο κλίμα αυτό ο κίνδυνος μιας νέας απόπειρας ήταν πολύ πιθανός. Υπήρχαν απογεύματα που σου έδιναν την εντύπωση ότι επίκειται κάτι σοβαρό.

Το μαζικό κίνημα εξακολουθούσε να είναι μουδιασμένο. Τα εργοστάσια ακόμη δεν τα είχε αγγίξει η μεταπολίτευση. Εξακολουθούσαν να επικρατούν ακόμη οι νόμοι της δικτατορίας. Τόσο βαθιά είχαν ριζώσει μέσα σ' αυτούς τους χώρους, ώστε χρειάστηκαν αγώνες και θυσίες δύο χρόνων για να απαλλαγούν από το δικτατορικό καθεστώς. Οι οικοδόμοι άρχισαν να κινούνται αργά-αργά, αλλά ολόκληρος ο μηχανισμός του ΚΚΕ έπεσε πάνω τους. Κάθε αντιπολιτευόμενος από τα αριστερά αντιμετωπιζόταν με ξύλο και συκοφαντίες. Η γενικότερη πολιτική τους επιλογή ήταν μια κυβέρνηση Καραμανλή. Οι προθέσεις τους φάνηκαν από την αρχή καθαρά. Με τη μεταπολίτευση είχαν όλα τα περιθώρια να επαναδυστήσουν τα συνδικάτα που είχε καταργήσει η Χούντα. Οι σταλινικοί, αντί να κάνουν αυτό το αυτονόητο, ζητούσαν να τους νομιμοποιήσει ο Καραμανλής.

Το φοιτητικό κίνημα δεν είχε ακόμη συνέρθει από το στραπάτσο του Πολυτεχνείου. Βέβαια οι φοιτητές άρχισαν να κινούνται πιο δραστήρια, καθώς ο έλεγχος των ρεφορμιστών πάνω τους δεν ήταν τόσο ασφυκτικός όσο στους οικοδόμους. Στις κινητοποιήσεις όμως αυτές δεν είχαν κάποιο σαφή προσανατολισμό.

Η υποδοχή του Καραμανλή ήταν κυριολεκτικά μεγαλειώδης. Ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε ότι όλος αυτός ο κόσμος κατέβηκε στο αεροδρόμιο να υποδεχθεί έναν πολιτικό που δε φημιζόταν για τα δημοκρατικά του αισθήματα. Οι μάζες που τον υποδέχτηκαν ήταν στην πλειοψηφία τους οι ίδιες που είχαν υποστεί τις συνέπειες της πολιτικής του στις πλάτες τους, ήταν οι ίδιες που κινητοποιήθηκαν για να τον γκρεμίσουν, ήταν οι ίδιες που κατέβηκαν στους δρόμους τις μέρες του Πολυτεχνείου.

Το αυθόρμητο αυτό ξέσπασμα του κόσμου δεν ήταν τίποτε άλλο από μια εκδήλωση της αντίθεσης του προς τη στρατιωτική Χούντα και ταυτόχρονα επιδοκιμασία μιας κοινοβουλευτικής κυβέρνησης. Δεν υπήρχε εξάλλου καμιά άλλη πρόταση. Όλος ο πολιτικός κόσμος αυτό του πρότεινε.

Ο Παπανδρέου με το ΠΑΚ δεν ήταν ιδιαίτερα φερέγγυος με τις παλινδρομήσεις και τις ασαφείς και γενικόλογες προτάσεις; Άλλωστε δε διέθετε ούτε καν στοιχειώδη μηχανισμό που θα του επέτρεπε να επηρεάσει το μαζικό κίνημα.

Η άκρα αριστερά, παρότι είχε κάνει σημαντικούς αγώνες, δεν ήταν σε θέση να επηρεάσει τον κόσμο. Δυο ήταν οι βασικοί λόγοι για την αδυναμία αυτή: Πρώτα-πρώτα ήταν διασπασμένη σε δεκάδες μικρές οργανώσεις, που η καθεμιά ήθελε να μετατραπεί σε κόμμα διαλύοντας όλες τις άλλες. Ύστερα δεν είχε σαν σύνολο καμία συγκεκριμένη πολιτική. Το γενικόλογο σύνθημα «Το Πολυτεχνείο ήταν η αρχή, θα 'ρθει και η σειρά του Καραμανλή» δεν έλεγε τίποτα, αντίθετα φανέρωνε όλη την κενότητα της πολιτικής της.

Από τη μια μεριά οι επίμονες φήμες για νέο πραξικόπημα συνεχίζονταν, από την άλλη το μαζικό κίνημα αδυνατούσε να προχωρήσει πιο πέρα από τη λύση Καραμανλή, κι εγώ βρισκόμουν μέσα στην καρδιά του μηχανισμού που απειλούσε να κινητοποιηθεί. Τι μπορούσα να κάνω;

Για να έχω κάποιες δυνατότητες έπρεπε να περνώ εντελώς απαρατήρητος. Ευχόμουν να συνεχιστεί αυτή η γραφειοκρατική τύφλα στη στρατολογία. Από τη δική μου πλευρά έκανα τον αδιάφορο, καλλιεργούσα σχέσεις με τους κληρωτούς, τηλεφωνητές, και αυτούς που ήταν στα on line. Βέβαια μου έφερναν αποστροφή και ήταν μερικοί που ευχαρίστως θα τους έσπαζα το κεφάλι, αλλά έκανα υπομονή.

Ζήτησα να μου αλλάξουν το όπλο μου, ένα M1, και να μου δώσουν αυτόματο, που είχε μεγάλη πυκνότητα πυρός και είναι κατάλληλο για αιφνιδιασμούς, με το επιχείρημα ότι είχα χτυπήσει στον ώμο και δεν μπορούσα να το κρατήσω εκεί. Μου απάντησαν ότι δεν είμαι βαθμοφόρος και δεν επιτρέπεται από τον κανονισμό. Δεν επέμενα, μιας και στην οπλοθήκη του θαλάμου υπήρχαν τέσσερα τέτοια αυτόματα. Έπρεπε όμως να βεβαιωθώ ότι ήταν σε καλή κατάσταση και δε θα υπήρχε κίνδυνος εμπλοκής. Το κυριότερο ήταν που βρήκα πρόσβαση στα πυρομαχικά, από όπου θα μπορούσα να πάρω σφαίρες, ακόμη και χειροβομβίδες. Εντόπισα πού είναι οι επιθετικές που προκαλούν θόρυβο και πανικό, αλλά δεν είναι τόσο φονικές όσο οι αμυντικές. Τι θα μπορούσα λοιπόν να κάνω;

Ήταν γνωστό ότι οι στρατιωτικοί στο παρελθόν κινήθηκαν στη βάση σχεδίων που το σενάριό τους ήταν συγκεκριμένο. Το σχέδιο αυτό βασιζόταν σε κάποια προϋπάρχουσα επιφυλακή. Οι εντολές για την αρχική κινητοποίηση δίνονταν είτε από το τηλέφωνο είτε με αγγελιοφόρο, αξιωματικό όμως και όχι απλό φαντάρο. Η επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος στηριζόταν στην καλή επικοινωνία των διαφόρων μονάδων που έπαιρναν μέρος σ' αυτό. Ένα τέτοιο κέντρο επικοινωνίας

υπήρχε και στο ΓΕΣ, αλλά οι πιστές μονάδες του Ιωαννίδη βρίσκονταν στα δυο στρατόπεδα στο Χαϊδάρι.

Σε περίπτωση κινητοποίησης θα 'πρεπε να καταστραφούν με χειροβομβίδες το τηλεφωνικό κέντρο, τα δίκτυα on line και ασυρμάτου, να εξουδετερωθούν οι ανώτεροι αξιωματικοί και να υπάρξει κάποιος αγκιτάτορας που θα μιλούσε στους επίστρατους, προτρέποντας τούς να καταλάβουν τα τεθωρακισμένα. Υπήρχαν ελάχιστοι διαθέσιμοι για τέτοια ενέργεια. Το βάρος θα έπεφτε επάνω μου. Είχα προετοιμαστεί να τα παίξω όλα κορώνα-γράμματα. Πιθανότητες επιτυχίας δεν υπήρχαν πολλές. Έλπιζα στην καλή μου τύχη και στη σύγχυση που θα σκορπούσαν έστω και οι πρώτες ριπές, καθώς και οι χειροβομβίδες. Ένιωθα ήρεμος. Μπορεί να ήταν οριακή στιγμή στη ζωή μου, μπορεί και το τέλος της. Δεν με απασχολούσε καθόλου αυτό το ενδεχόμενο. Μια κηδεία με κραυγές, επαναστατικά συνθήματα και το πένθιμο εμβατήριο δε θα ήταν καθόλου θλιβερό τέλος.

Ενώ εγώ προετοιμαζόμουν για μια τέτοια ενέργεια, οι πονηροί πολιτικάντηδες με τη βοήθεια της μεγαλοαστικής τάξης και των ευρωπαίων υποστηρικτών τους κατόρθωσαν να εξουδετερώσουν τον Ιωαννίδη με όπλα που τους έδωσε ο ίδιος. Αυτός πυροδότησε την κρίση στην Κύπρο. Ας έδειχνε τον πατριωτισμό του πολεμώντας τούς Τούρκους. Η κυβέρνηση Καραμανλή κατάφερε να ξεφορτωθεί τις ιωαννιδικές μονάδες εκτοπίζοντάς τις από την Αττική με προορισμό την Κύπρο.

Το σκηνικό άλλαξε ραγδαία. Φεύγουμε για Κύπρο. Συνεπώς δεν υπάρχει κίνδυνος πραξικοπήματος. Μπροστά στο ενδεχόμενο να μας πάνε στο σφαγείο έμπαιναν άλλα καθήκοντα. Τώρα χρειάζονταν αντιπολεμικές προκηρύξεις με διεθνιστικό περιεχόμενο.

Ο Χρήστος Αναστασιάδης κινήθηκε δραστήρια. Σε μια μέρα τις είχα. Γι' αυτό το σκοπό χρησιμοποίησα μια νέα «αρραβωνιαστικιά» μου, τη Μαριάνθη Φελέκη, που είχε μεγάλη πείρα σε τέτοιες δουλειές, αλλά και τόλμη για να τις διεκπεραιώσει.

Είχαν πέσει κατά καιρούς και άλλες προκηρύξεις με γενικόλογο δημοκρατικό περιεχόμενο, όμως αυτές έκαναν τους αξιωματικούς να σκυλιάσουν. Παρόλο που ο σύντροφος Χρήστος χρησιμοποίησε κάπως πλαδαρό ύφος, μάλλον για να μη με φέρει σε πολύ δύσκολη θέση σε περίπτωση σύλληψής μου, είχαν ωστόσο ξεκάθαρο διεθνιστικό περιεχόμενο. Συγκεκριμένα χαρακτήριζαν τον πόλεμο σαν ενδοϊμπεριαλιστική αντίθεση, προέτρεπαν τους φαντάρους σε συμφιλίωση με τους

τούρκους συναδέλφους τους και τόνιζαν ότι ο πραγματικός εχθρός βρίσκεται μέσα στην ίδια μας την πατρίδα: ήταν οι εκμεταλλευτές και τα στηρίγματα τους, οι αξιωματικοί.

Έκαναν επίμονες έρευνες και στο τέλος δέχτηκαν ότι τις σκόρπισαν αντεθνικά στοιχεία έξω από το στρατό. Πιθανόν να ήταν και πράξη τούρκων πρακτόρων.

Η απομάκρυνσή μας αποδείχθηκε πιο πραγματική από όλα τα σενάρια που κυκλοφορούσαν εκείνη την περίοδο. Ο κοινοβουλευτισμός διαρκώς κέρδιζε έδαφος. Αυτό σήμαινε για μένα και τέλος στη συνωμοτική δράση. Τη θέση της έπαιρνε η ανοιχτή προπαγάνδα και ακόμη η αγκιτάτσια. Βέβαια δεν είναι εύκολο πράγμα να μεταβληθεί κανείς σε μια στιγμή από συνωμότης σε αγκιτάτορα. Όλη αυτή η αλλαγή έγινε χωρίς να το σκεφτώ και δεν μπορούσα ξαφνικά να πετάξω τις παλιές μου συνήθειες.

Οι συνάδελφοί μου στην είδηση αυτή μούδιασαν. Στους κληρωτούς επέδρασε ακόμη πιο πολύ από ό,τι στους επίστρατους. Άρχισαν να εμφανίζονται σημάδια αποδιοργάνωσης. Οι αξιωματικοί και ιδιαίτερα ο ταγματάρχης του Α2 δραστηριοποιήθηκαν. Ο τελευταίος, παρόλο που έδειχνε υπερβολικό ζήλο, όταν έφτανε η διαταγή ετοιμότητας, τον έπιανε το στομάχι του και πήγαινε αναρρωτήριο. Είχε καλά αντιληφθεί ότι σε περίπτωση που η μονάδα θα έμπαινε σε μάχη η πρώτη σφαίρα θα ήταν γι' αυτόν.

Όταν ήρθε η ώρα να επιβιβαστούμε στα αρματαγωγά, στο τάγμα είχε πέσει γενική κατήφεια. Στριμωχτήκαμε στο κατάστρωμα και ανοιχτήκαμε στο πέλαγος. Σιγά-σιγά όμως το βαρύ κλίμα άρχισε να υποχωρεί. Άρχισαν τα πρώτα τραγούδια, εμφανίστηκαν οι πρώτες κιθάρες. Τα καλοκαιριάτικα δειλινά στο Αιγαίο δεν ευνοούν φαίνεται τα απαισιόδοξα συναισθήματα. Μερικοί αξιωματικοί από το καράβι γύρισαν και μας «συμβούλευαν» να μην κάνουμε θόρυβο «για λόγους ασφαλείας». Δεν τους δώσαμε και πολύ σημασία. Ήταν αστείο. Υπήρχε περίπτωση τα τουρκικά υποβρύχια ή αεροπλάνα να μην έβλεπαν τα τεράστια σκάφη και να μας εντόπιζαν από τα τραγούδια; Το τραγούδι, έστω σε μικρότερη ένταση, συνεχίστηκε.

Το λίκνισμα καταμεσής στο Αιγαίο και η απογευματινή αύρα δεν ανοίγουν μόνο την όρεξη για τραγούδι, αλλά και για φαγητό. Είχαμε να φάμε από το πρωί. Ξηρά τροφή δε μας είχανε δώσει. Η ώρα περνούσε και τα στομάχια μας πήγαιναν να τρυπήσουν. Τα τραγούδια σταμάτησαν κι άρχισαν να ακούγονται φωνές διαμαρτυρίας. Οι αξιωματικοί

μας είχαν γίνει άφαντοι. Στα πρόχειρα βγήκε κάτι σαν επιτροπή να ρωτήσει τι γίνεται. Πήρα κι εγώ μέρος σ' αυτή την επιτροπή.

Μετά από πολλές αναζητήσεις βρήκαμε κάποιον αξιωματικό. Τον ρωτήσαμε τι γίνεται με το φαγητό. Η απάντησή του ήταν να κάνουμε υπομονή. Του ζήτησα να μας πει συγκεκριμένα ποια ώρα θα μας έδιναν τροφή. Απάντησε με υπεκφυγές. Οι φαντάροι που μας περιτριγύριζαν είχαν εξαγριωθεί. Φοβήθηκα ότι θα τον λιντσάρουν. Τελικά εξαφανίστηκε τρέχοντας. Στο καράβι υπήρξε μεγάλη αναστάτωση. Μας πλησίασαν κάποιοι αξιωματικοί του ναυτικού. Στην αρχή προσπάθησαν να κάνουν τον άγριο. Είδαν όμως ότι δεν τους έπαιρνε. Τότε μας οδήγησαν σε κάποιον ανώτερο αξιωματικό του καραβιού. Προσπάθησε να μας ειρωνευτεί. Του εξηγήσαμε ότι είχαμε να φάμε από το πρωί. Έδειξε έκπληξη όταν σε σχετική ερώτηση τού απαντήσαμε ότι δε μας είχε εφοδιάσει κανείς με ξηρά τροφή. Μας είπε να περιμένουμε και έλειψε για λίγα λεφτά. Μετά μας ανακοίνωσε ότι για το φαγητό θα φρόντιζε ο ίδιος. Ταυτόχρονα σχεδόν από τα μεγάφωνα του καραβιού κάποιος δήλωνε ότι το φαγητό θα ήταν έτοιμο σε μια ώρα.

Πραγματικά ακριβώς σε μία ώρα μας σερβίριζαν κάτι πού ήθελε αρκετή φαντασία για να πει κανείς ότι ήταν φαγητό. Σε κάθε καραβάνα έβαλαν μια κουταλιά κόκκινο ζεστό νερό, όπου κολυμπούσαν μερικά μακαρόνια. Το ψωμί όμως ήταν αρκετό και έτσι γεμίσαμε τα στομάχια μας για κείνο το βράδυ.

Στην Αθήνα δε μας είχαν πει τον ακριβή προορισμό, αλλά όλοι ξέραμε ότι πάμε Κύπρο. Την άλλη μέρα όμως το πρωί αράξαμε και αποβιβαστήκαμε στην Κρήτη. Τελικά εγκατασταθήκαμε σ' ένα στρατόπεδο έξω από το Ηράκλειο, δίπλα στο δρόμο που οδηγούσε στις Γούρνες. Παρότι μας είπαν ότι η παραμονή μας εκεί ήταν προσωρινή και ότι ο τελικός σταθμός ήταν η Κύπρος, δε μετακινηθήκαμε ποτέ από κει. Δεν ξέρω αν τελικά μας προόριζαν για την Κύπρο ή για την Κρήτη. Είναι γεγονός ότι τελικά οι ιωαννιδικές μονάδες καθηλώθηκαν στην Κρήτη, περικυκλωμένες από επίστρατους Κρητικούς που η νομιμοφροσύνη τους στη δημοκρατία γενικά είναι γνωστή. Ίσως αυτός να ήταν ο τελικός μας προορισμός, ίσως και η Κύπρος, αλλά η μετάβαση μας εκεί εξαρτιόταν από τις εξελίξεις στο πολεμικό μέτωπο. Πάντως είναι γεγονός ότι πολλές φορές μπήκαμε σε ετοιμότητα για αναχώρηση και κάθε φορά η κατάσταση ετοιμότητας λυνόταν χωρίς αποτέλεσμα. Σε κάθε τέτοια στιγμή ο ταγματάρχης του Α2 πήγαινε αναρρωτήριο.

Οι πολεμικές συγκρούσεις σταμάτησαν και στην Αθήνα η κυβέρ-

νηση Εθνικής Ενότητας είχε επιβληθεί. Αποκαταστάθηκαν κάποιες ελευθερίες. Ο λαός τώρα είχε το δικαίωμα όχι μόνο να πεινάει, αλλά και να διαμαρτύρεται. Άρχισαν ξανά οι συγκεντρώσεις και οι διαδηλώσεις. Αυτό το διστακτικό κίνημα οι ρεφορμιστές το καναλιζάριζαν στο αίτημα του «εκδημοκρατισμού του κρατικού μηχανισμού», στο αίτημα της «αποχουντοποίησης». Αυτό θύμιζε τα συνθήματα για «αποκαραμανλικοποίηση» που προωθούσαν οι ίδιοι στο τέλος της δεκαετίας του '60. Οι οργανώσεις της άκρας αριστεράς συνέχιζαν το ίδιο βιολί. Όλη τους η πολιτική συνοψιζόταν στο ότι η καθεμιά φιλοδοξούσε να γίνει το μοναδικό κόμμα της εργατικής τάξης, αποκλείοντας όλους τούς άλλους που ήταν ρεβιζιονιστές, ρεφορμιστές και πολλά άλλα «-στές» και στο σύνθημα «Το Πολυτεχνείο ήταν η αρχή, θα 'ρθει κι η σειρά του Καραμανλή».

Τι θα αντικαθιστούσε όμως την κυβέρνηση Καραμανλή; Κανείς δεν έδινε μια σαφή, συγκεκριμένη και περιεκτική πρόταση. Αντίθετα πρότειναν γενικόλογες φόρμουλες: άλλοι «λαϊκή δημοκρατία», άλλοι «σοβιετική δημοκρατία». Τι περιεχόμενο όμως είχαν αυτές οι γενικολογίες; Πώς θα πραγματοποιούνταν αυτοί οι στόχοι; Από ποιες δυνάμεις θα πραγματοποιούνταν; Κανείς δε σκοτιζόταν με τέτοιες λεπτομέρειες. Έτσι η άκρα αριστερά έχασε τη μοναδική ευκαιρία που παρουσιάστηκε στα δύο πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης να γίνει τουλάχιστον ένας αξιόπιστος παράγοντας του εργατικού κινήματος.

Η αλλαγή αυτή επηρέασε και τις ανταρτοπολεμικές τάσεις. Πολλοί σύντροφοι άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι άρχιζε μια νέα περίοδος που η «κριτική των όπλων» έπρεπε να δώσει τη θέση της «στο όπλο της κριτικής». Άλλαξαν προσανατολισμό και ρίχτηκαν στο έργο της ανοιχτής προπαγάνδας και ζύμωσης. Κάποιοι ωστόσο, και αυτό φάνηκε από κάποια πολυγραφημένα φυλλάδια, ποντάριζαν ακόμη στην προοπτική της ένοπλης σύγκρουσης.

Βέβαια, τις εξελίξεις αυτές τις είχα ζήσει πολύ έντονα. Ακόμη δεν ήθελα να δεχτώ ότι είχε λάθος η παλιά ιστορία που έδειχνε ότι καμία τέτοια αλλαγή δεν είχε γίνει χωρίς βίαιους κραδασμούς, αλλά έβλεπα μπροστά στα μάτια μου να συντελείται μια τέτοια αλλαγή. Είναι άλλο πράγμα να εξηγήσει κανείς την πραγματικότητα και να οικοδομήσει μια τακτική που να ανταποκρίνεται σ' αυτή και άλλο να προσπαθείς να ταιριάξεις την πραγματικότητα στις απόψεις σου, όσο κι αν αυτές στηρίζονται σε προηγούμενη πείρα ή έχουν τη σφραγίδα ενός Λένιν ή ενός Τρότσκι.

Οι τελευταίες αμφιβολίες μου σχετικά με την επικαιρότητα της ένοπλης πάλης διαλύθηκαν οριστικά από ένα γεγονός.

Φύλαγα σκοπιά κοντά στο δρόμο. Από το Ηράκλειο είχε ξεκινήσει μία πορεία που στόχος της ήταν να επιδώσει κάποιο ψήφισμα διαμαρτυρίας στην αμερικάνικη βάση των Γουρνών. Στην πρώτη γραμμή της πορείας ήταν γνωστοί συναγωνιστές και γνώριμοι από τη φυλακή. Όταν η πορεία έφτασε στο ύψος της σκοπιάς άρχισαν να φωνάζουν το σύνθημα «Ο στρατός με το λαό». Δεν μπόρεσα να μη γελάσω. Ποιος στρατός; Εγώ κρυβόμουν κάτω από τη στρατιωτική φόρμα και το αμερικάνικο κράνος. Σήκωσα το όπλο μου και τους το παρουσίασα κανονικά, όπως κάνουν στους επισήμους. Το πλήθος ξεφώνισε με ενθουσιασμό. Οι επικεφαλής της πορείας με κοίταζαν με ανησυχία. Έβγαλα το κράνος και με αναγνώρισαν. Πρέπει να ανακουφίστηκαν όταν με είδαν να απομακρύνομαι και να πηγαίνω προς τη σκοπιά.

Ναι, πρέπει να ένιωσαν ανακούφιση, γιατί «ο προβοκάτορας Κατσαρός» μπορούσε να τους δημιουργήσει κάποιο μικρό πρόβλημα υπακούοντας στο αίτημα του πλήθους: «Ο στρατός με το λαό». Βέβαια, μου πέρασε για μια στιγμή από το μυαλό να τους ακολουθήσω, αλλά πάντα ήμουν αντίθετος σε πράξεις που δεν είχαν ουσία αλλά στόχευαν μόνο στην επίδειξη, το εφέ.

Καθώς απομακρύνονταν ένιωσα σαν το ναυαγό που το πλοίο πλησίασε το ερημονήσι του, αλλά αρχίζει να απομακρύνεται χωρίς να του δώσει σημασία. Ένιωσα απέραντη θλίψη. Χωρίς να το καταλάβω αντέστρεψα το όπλο μου, όπως κάνουν στις κηδείες. Ήταν ένας αυθόρμητος αποχαιρετισμός. Δεν ήξερα ποιον αποχαιρετούσα. Μήπως την πορεία που χανόταν στο βάθος του δρόμου; Ήταν ένας αποχαιρετισμός στα όπλα; Ή μήπως αποχαιρετούσα ένα κομμάτι από τη ζωή μου;

Στη στάση αυτή με βρήκε ο ταγματάρχης του Α2, που κάτι πρέπει να είδε ή να έμαθε. Με ρώτησε γιατί ήμουν σ' αυτή τη στάση. Δεν του έδωσα καμιά σημασία. Εξακολουθούσα να είμαι ακίνητος. Εξακολουθούσε να με ρωτάει κι έκανε μερικά βήματα προς το μέρος μου. Πριν από λίγες μέρες είχε πάρει με δόλιο τρόπο το όπλο από έναν επίστρατο σκοπό. Χωρίς να τον κοιτάζω του είπα κοφτά να φύγει. Ένιωσα έναν κόμπο στο λαιμό και η φωνή μου βγήκε πολύ βραχνή. «Να υπογράψω το βιβλίο;», επέμενε. Σήκωσα το όπλο και έστρεψα την ξιφολόγχη ίσια στην κοιλιά του. Τον κοίταζα κατάματα κι ένιωθα μια λύσσα που είχε διακόψει μια ιερή για μένα στιγμή. Φαίνεται ότι όλη η συναισθηματική θύελλα που λυσσομανούσε μέσα μου ήταν αποτυπωμένη στο πρό-

σωπό μου. Έκανε μερικά βήματα πίσω, σταυροκοπήθηκε και έφυγε μουρμουρίζοντας.

Δεν έβρισκα πια νόημα να είμαι φαντάρος. Δεν είχα να κάνω τίποτα πια εκεί. Το όπλο που με τόσες θυσίες αναζητούσα, μου το 'δωσε ο ίδιος ο εχθρός. Τελικά μου ήταν βάρος, ένα άχρηστο παλιοσιδερικό. Ο κόσμος, αντί να μπει μπροστά και να δράσει ο ίδιος, ζητούσε από τους πολιτικούς να κάνουν κάτι τέτοιο.

Τότε ξεσάλωσα. Δεν υπήρχαν γεγονότα που να μην είμαι μέσα. Τελικά με κάλεσε ο Κούτρας. Στο Α2 δε με κάλεσαν ποτέ. «Πώς έγινε τέτοιο λάθος και βρέθηκες εσύ εδώ;», αναρωτήθηκε όταν με είδε.

«Είναι το μοναδικό;», τον ρώτησα απαντώντας του.

Κούνησε το κεφάλι του. «Κρίμα, και είσαι και από τη Λαμία», παρατήρησε.

«Από την πατρίδα του Άρη Βελουχιώτη», του απάντησα.

Πήγε να αγριέψει, αλλά γνωρίζαμε κι οι δυο ότι δεν τον έπαιρνε. Ήμουν για πολλούς «αγωνιστής της Αντίστασης» και αυτός ήταν ένας πρώην διοικητής του ΕΑΤ-ΕΣΑ και φίλος του Ιωαννίδη.

Του απάντησα ήρεμα: «Από μας γλιτώσατε. Να δούμε πώς θα ξεμπλέξετε τώρα από τα ταξικά σας αδέρφια, τον Καραμανλή και την παρέα του».

Έμεινε για λίγο αμίλητος και στο τέλος μού ανακοίνωσε ότι παίρνω ένα μήνα άδεια, που θα ανανεωθεί μέχρι να λήξει η επιστράτευση. Εκείνη τη στιγμή δεν είχε άλλο τρόπο να με ξεφορτωθεί.

Δέχτηκα με ανακούφιση αυτή τη λύση. Καιρός ήταν. Ήδη είχα υπηρετήσει εβδομήντα μέρες.

Σ Υ Ν Τ Ο Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Ε Σ

ΑΕΜ	Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο
ΑΣΟΕΕ	Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
ΔΕΑ	Δημοκρατικές Επιτροπές Αντίστασης
ΔΝΛ	Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΤ	Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΗΚ	Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου
ΕΚ	Ένωση Κέντρου
ΕΚΟΦ	Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών
ΕΛΑΣ	Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣΑ	Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία
ΕΣΑΚ	Ενιαία Συνδικαλιστική Αγωνιστική Κίνηση
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΕΦΕΕ	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚΔΚΕ	Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΕΒΟΠ	Κέντρο Εκπαίδευσης Βαρέων Όπλων Πεζικού
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕ Μ-Λ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Μαρξιστικό-Λενινιστικό
ΚΝΕ	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας
ΚΥΠ	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
Μ-Λ ΚΚΕ	Μαρξιστικό-Λενινιστικό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΟΑΕΔ	Οργανισμός Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΚΔΕ	Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας
ΟΠΛΑ	Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών
ΠΑΚ	Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα
ΠΑΜ	Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο
ΠΑΝΔΗΚ	Πανελλήνια Δημοκρατική Κίνηση
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΣΕΑ	Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα (Πολυτεχνείου)
ΣΕΕΝΕ	Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Νεολαίας
ΣΕΠ	(Οργάνωση) Σοσιαλιστική Επανάσταση
ΣΜΑ	Σχολή Μηχανικών Αεροπορίας
ΤΕΑ	Τάγματα Εθνικής Ασφαλείας
ΦΕΑΠΘ	Φοιτητική Ένωση Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ERP	Ejercito Revoludonario Popular (Λαϊκός Επαναστατικός Στρατός)
ETA	Euzkadi Ta Azkatasuna (Οργάνωση βάσκων αυτονομιστών)
MIR	Movimiento de la Izquierda Revolucionaria (Κίνημα της Επαναστατικής Αριστεράς)
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου, NATO)

© Εκδόσεις Μαύρη Λίστα
Ξενοκράτους 9, Αθήνα 106 75
Τηλ. : 72 52 97 1 72 52 431 ~ Φαξ: 72 52 972
e-mail: psarri@hol.gr

Πρώτη έκδοση: 1999
Δεύτερη έκδοση: 2000

ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ: ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ

ISBN 960-8044-02-2

Οι δεκαετίες του 1960 και του 1970 σημαδεύονται, στην παγκόσμια ιστορία του αριστερού κινήματος, από τη δράση του Τσε Γκεβάρα στη Λατινική Αμερική και από τους «αντάρτες των πόλεων» στην Ευρώπη. Με το βιβλίο του «Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης» ο Στέργιος Κατσαρός καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία σχετικά με το μεγάλο και «απαγορευμένο» ζήτημα της ένοπλης δράσης.

Είναι η πολιτική διαδρομή ενός εργάτη, στελέχους της ελληνικής αριστεράς, που δίνει τη δική του εκδοχή για την περίοδο της «θύελλας και της ορμής» από τη δεκαετία του 1960 ίσαμε τη μεταπολίτευση. Γραμμένη σε πρώτα πρόσωπο, η ζωντανή αυτή αφήγηση μας μεταφέρει από τη Νεολαία Λαμπράκη και τα οδοφράγματα των Ιουλιανών το 1965 στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου το 1967 και την παρανομία, και από την Κούβα, στην οποία ο Κατσαρός βρέθηκε ως... ναυαγός λίγο μετά το θάνατό του Τσε Γκεβάρα, στην Τήνο και στις παράνομες επαφές στο σπίτι του Γιαννούλη Χαλεπά... Η δεύτερη αυτή περίοδος της παρανομίας θα τον οδηγήσει στις φυλακές του Κορυδαλλού και της Αίγινας, ύστερα από την καταδίκη του σε ισόβια κάθειρξη από τη Χούντα. Η μεταπολίτευση και η επιστράτευση κλείνουν έ-ναν κύκλο και σηματοδοτούν έναν ιδιότυπο «αποχαιρετισμό στα όπλα».

Το κείμενο αυτό έρχεται να φωτίσει μια σημαντική περίοδο της πρόσφατης νεοελληνικής ιστορίας, ό-χι από τη θέση του ιστορικού ή του απλού παρατηρητή, αλλά μέσα από τη ματιά ενός αγωνιστή με ενεργό συμμετοχή στα γεγονότα. Κι αυτή η ματιά δεν εξαντλείται στην περιγραφή των επαναστατικών τάσεων και οργανώσεων της αριστεράς, ούτε περιορίζεται στο ρόλο της βίας στη σύγχρονη ιστορία- πού και πού προχωράει πιο βαθιά, για να κοιτάξει τις σχέσεις των ανθρώπων μέσα στα κινήματα - στις οργανώσεις, στο πεζοδρόμιο, στις φυλακές.